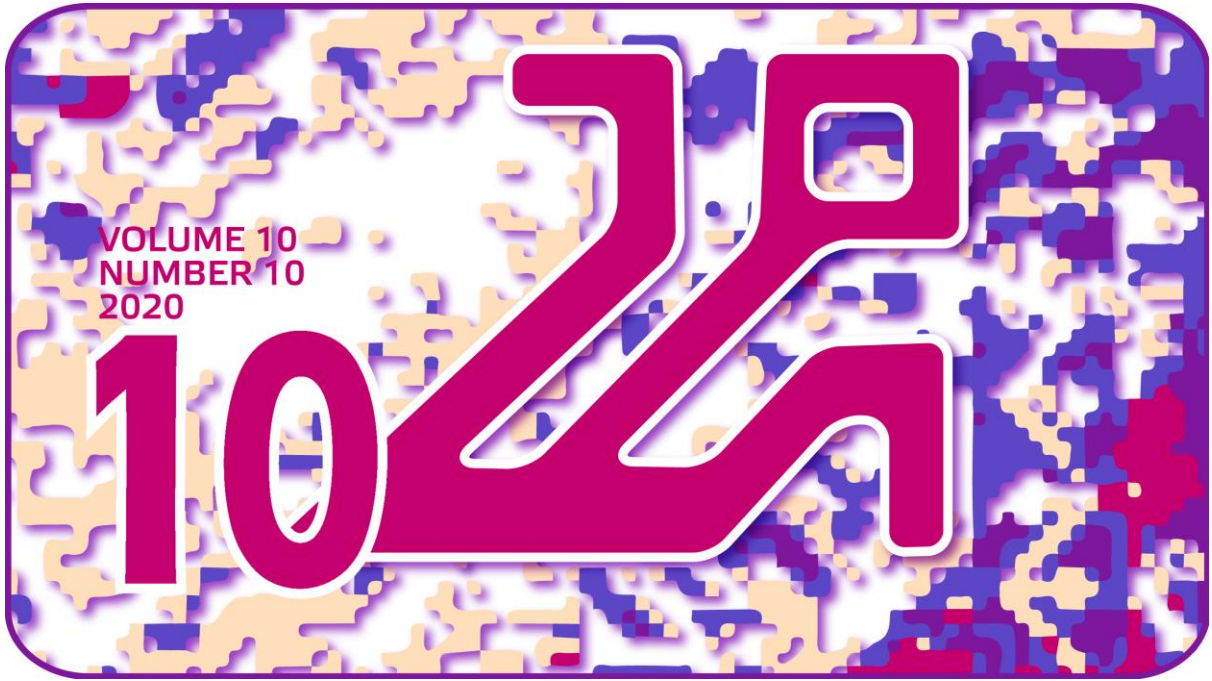

БРОЈ 10
ГОДИШТЕ X
2020

10 СЕН

Уводна реч

Када објављујете десети број часописа који излази као годишњак, када, дакле, обележавате деценију постојања, треба славити. На самом почетку 2020. изгледало је да ће цела година бити у знаку прославе – пројекат *Књиженство* је у фебруару добио значајно признање, награду „Анђелка Милић”, за мај је био планиран округли сто о Зофки Кведер и Јулки Хлапец Ђорђевић, а том пригодом и пратећа изложба плаката с пројекта. Али онда се умешала пандемија и затворила нас у ограничене просторе, укинула сусрете уживо и наметнула електронску комуникацију као једини вид сарадње. У таквим околностима размена знања, ставова и информација другачија је него у директном контакту: мање спонтана, мање забавна и у понечему знатно спорија.

Међутим, нису неопходност физичке дистанце и опрез због заразе једини разлози због којих је из 2020. изостало слављеничко осећање. Прави разлог је то што су многи које смо волели у овој години отишли и оставили болну празнину за собом. Отишле су Нада Лер-Софронић, Марина Благојевић Хјусон, Драгана Петровић. Неочекивано и прерано напустили су нас и неки други блиски људи и сарадници.

Зато у децембру 2020. могу рећи само то да је тешка година на измаку и да се надам да ће 2021. бити више од пуке промене календара – да ће донети оздрављење, пре свега.

Десети број садржи све уобичајене рубрике часописа *Књиженство*.

Рубрику „Женска књижевност и култура” чини дванаест текстова – више него што је уобичајено, чиме обележавамо јубилеј – који се могу сврстати у четири целине. Прва три текста сагледавају дела ауторки из Србије у ширем контексту светских кретања, или у компарацији са савременицом из друге културе. У првом чланку је реч о делима Јелене Ј. Димитријевић из њеног „америчког циклуса” и могућностима њихове примене у настави. Други текст пореди дела Исидоре Секулић и Ребеке Вест из перспективе Првог светског рата као теме. Наредни рад је посвећен модерности у животу и делу прве српске жене архитекте, Јелисавете Начић, и реакцијама на њено дело и животне одлуке.

Други круг тема, који чине четири рада, односи се на интеркултуралност и размену идеја, пре свега феминизма и југословенства, и то у раду Зофке Кведер и Јулке Хлапец Ђорђевић. Реч је, иначе, о текстовима планираним за округли сто у мају. У прва два чланка, написана на енглеском, говори се о Зофки Кведер као медијатору идеја и ангажману Јулке Хлапец Ђорђевић у друштвеним, политичким и књижевним токовима

у српској и чешкој култури. Наредна два текста посвећена су овим ауторкама у оквиру теме жена-путница, као и жанра женског портрета у часопису *Југославенска жена*.

Трећу целину чине радови посвећени двома ауторкама из Шпаније. Овај тематски блок даје нам увид у дела филозофкиње Марије Самбрано и правнице Консепсион Аренал, феминисткиње и реформаторке.

Четврти део чине радови о жанровској одредници *Орланда* Вирциније Вулф и о одјецима сусрета Елизавете Багријане и Рада Драинца у њиховој поезији. Овај одељак и целу рубрику закључује текст о Музеју жена Црне Горе као сусрету дигиталне хуманистике и културалног феминизма.

Рубрика „Библиографије” посвећена је, наравно, самом часопису *Књиженство* и деветогодишњој продукцији. Закључно са прошлогодишњим бројем, објавили смо 129 научних радова, укључујући и библиографије, 11 ексклузивних интервјуа и 57 приказа нових књига у вези са темама женског стваралаштва, феминистичке теорије и дигиталне хуманистике.

У рубрици „Интервју” представљамо вам дигиталну библиотекарку Тамару Бутиган Вучај из Народне библиотеке Србије. Други интервју који објављујемо је уједно и први репринтовани интервју у овом часопису. То је, у ствари, сећање на Марину Благојевић Хјусон, и то њеним сопственим речима. Маринин разговор са самом собом изузетно је актуелан и данас, неколико година пошто је први пут објављен.

У рубрици „Прикази” представљена су четири нова издања, од којих су два на енглеском језику. Реч је о издању Централноевропског универзитета о роду и транснационалној књижевности, као и о прегледу женске књижевне традиције у 20. веку у Мађарској, у издању куће Брил. На српском језику представљене су библиографија часописа *Женски покрет*, књига о Милици Стојадиновић Српкињи, као и монографија о положају жене у окупираној Србији током Другог светског рата.

Рубрика „Догађаји” обавештава о скупу *Часопис Женски покрет (1920–1938)*, који је организовао Институт за књижевност и уметност, и додели награде „Анђелка Милић” пројекту *Књиженство*. Следи виртуелна изложба колажа који нас подсећају на догађаје, издања и сусрете у оквиру пројекта *Књиженство*, у ком је настао наш часопис. На самом крају је оно што је било на почетку – прича о мотиву који смо изабрали за лого пројекта и часописа.

И то је то за ову, јубиларну и тешку, 2020. годину.

Биљана Дојчиновић, главна и одговорна уредница

Introduction

When you are publishing the tenth number of a journal that comes out annually, that is to say, when you are marking a decade of your journal's existence, there is every reason to celebrate. At the very beginning of 2020, it looked as though the entire year would unfold in the atmosphere of celebration – in February, the project *Knjiženstvo* won a significant award, the “Anđelka Milić” prize, and there was a plan to organize in May a round-table discussion about Zofka Kveder and Julka Chlapec Đorđević, with an accompanying exhibition of posters from the project. But the pandemic interfered and shut us off into confined areas, suspending live meetings and imposing online communication as the only form of cooperation. Under such circumstances, the exchange of knowledge, attitudes, and information is different from what it is like in direct contact: it is less spontaneous, less fun, and, from several points of view, considerably slower.

However, the necessity of physical distancing and cautiousness of infection were not the only reasons why the atmosphere of celebration went missing in 2020. The real reason for this was the fact that many of those whom we loved passed away and left a painful emptiness behind them. The ones who left us are Nada Ler-Sofronić, Marina Blagojević Hughson, and Dragana Petrović. We were also abandoned unexpectedly and prematurely by other close people and associates.

That is why, in December 2020, I can only say that a difficult year is at an end and that I hope that 2021 will be more than a mere change of calendar – that, above all, it will bring better health.

The tenth number contains all the usual sections of the journal *Knjiženstvo*.

The section “Women's Writing and Culture” consists of 12 texts – more than usual, for that is how we mark our jubilee – which can be divided into four parts. The first three texts examine the works of Serbian women authors in a broader context of world events, or in comparison with a contemporary woman author from a different culture. The first article deals with the works of Jelena J. Dimitrijević from her “American cycle” and with the possibilities of their application in teaching. The second text compares the works of Isidora Sekulić and Rebecca West from the perspective of the First World War as a topic. The next paper is dedicated to modernity in the life and work of the first Serbian woman architect, Jelisaveta Načić, and to reactions to her work and life decisions.

The second scope of topics, which is made up of four papers, deals with interculturality and exchange of ideas, primarily feminism and Yugoslavism, in the works of Zofka Kveder

and Julka Chlapec Đorđević. What I am referring to are texts that were planned for the round-table discussion in May. The first two articles, written in English, speak of Zofka Kveder as a mediator of ideas and Julka Chlapec Đorđević's engagement in social, political, and literary currents in Serbian and Czech culture. The next two texts are dedicated to these women authors within the woman-traveler topic, and within the genre of the female portrait in the journal *Jugoslavenska žena (The Yugoslav Woman)*.

The third part consists of two women authors from Spain. This thematic block gives us an insight into the works of the woman philosopher María Zambrano and the woman lawyer Concepción Arenal, a feminist and reformer.

The fourth part is made up of papers on the genre determination of Virginia Woolf's *Orlando* and on the echoes of Elisaveta Bagryana and Rade Drainac's encounters in their poetry. At the end of this part and the entire section is a text on the Museum of Women of Montenegro as an encounter between the digital humanities and cultural feminism.

The section "Bibliographies" is, of course, dedicated to the *Knjiženstvo* journal itself and its nine-year production. Up to and including the last year's number, we have published 129 research papers, including bibliographies as well, 11 exclusive interviews, and 57 reviews of new books relating to the topics of women's creativity, feminist theory, and the digital humanities.

In the "Interview" section, we present to you Tamara Butigan Vučaj, a digital librarian from the National Library of Serbia. The second interview that we publish is, at the same time, the first reprinted interview in this journal. This, in fact, is a memory of Marina Blagojević Hughson, and in her own words. Marina's conversation with herself is extremely relevant today as well, several years after it was published for the first time.

In the section "Reviews", we present four new editions, two of which are in English – namely, a Central European University edition on gender and transnational literature and an overview of women's 20th-century literary tradition in Hungary, published by the Brill publishing house. In Serbian, we also present a bibliography of the journal *Ženski pokret (The Women's Movement)*, a book on Milica Stojadinović Srpkinja, and a monograph on the position of women in occupied Serbia during the Second World War.

The section "Events" provides information about the conference *Časopis ženski pokret (The Women's Movement Journal, 1920–1938)*, organized by the Institute for Literature and Arts, and about awarding the "Anđelka Milić" prize to the project *Knjiženstvo*. What follows next is a virtual exhibition of the collages that remind us of the events, editions, and meetings

within the project *Knjiženstvo*, where our journal came into existence. At the very end is what was at the beginning – a story of the pattern that we chose for the project's and journal's logo.

That would be all for this jubilee and this difficult year, 2020.

Biljana Dojčinović, Editor-in-chief

Амерички круг тема Јелене Ј. Димитријевић у настави¹

У раду се осветљавају методичке погодности које се остварују изучавањем дела из америчког круга тема Јелене Ј. Димитријевић у настави. Анализа репрезентативних реформисаних наставних планова и програма показује да су они прогресивни у теоријским формулацијама, али не и у самој садржини. У раду се образлажу образовни исходи, стандарди, компетенције, наставни циљеви, методе и принципи који се могу реализовати у школској интерпретацији дела Јелене Димитријевић. Преиспитују се методичке радње (мотивисање, тумачење и локализовање) и корелације које се користе у наставном проучавању дела српске модерности. Напошетку се даје методички предлог истраживачких задатака и динамике интерпретације приповетке „Американка“.

Кључне речи: Јелена Ј. Димитријевић, модернизам, методика наставе, српски језик, српска књижевност, гинокритика

Наставни планови и програми и савремена настава српског језика и књижевности

План наставе и учења, као и програм наставе и учења, конкретан су резултат образовне политике једне државе. Курикулуми у основним и средњим школама не почивају на објективним чињеницама и неутралним подацима. Они су израз визије легитимног знања и традиције одређене групе људи.² Наставне планове и програме не конструише читаво друштво, већ узак круг стручњака, као и особа које су политички активне. У Републици Србији у непосредном креирању планова и програма учествује највише 120 људи,³ што показује да је из стварања националних програма искључена већина наставника и ученика. Наведени податак говори о чврстој спреси моћи, политике и образовања, која у великој мери обликује наставну праксу мимо теоријски прокламованих циљева.

У Србији се већ неколико година одвија реформа образовања, чији је највидљивији резултат промена наставних планова и програма. Планови и програми за све разреде основне школе реформисани су у потпуности. У средњој школи ситуација је нешто другачија, с обзиром на то да су преиначени програми наставе и учења за први и други разред гимназија, али не и за више разреде. Актуелни Правилник о програму

наставе и учења за први разред гимназије ступио је на снагу објављивањем у *Службеном гласнику* бр. 12/18,⁴ док је Програм наставе и учења за други разред гимназије објављен као допуна Правилника у *Службеном гласнику* бр. 8/2019.⁵

Реформска струја у образовању, декларативно формулисана у циљевима образовања и васпитања у средњим и основним школама, који су део наставних планова и програма, креће се ка прогресивизму и конструктивизму. У прогресивистичком схватању наставе инсистира се на наставним методама које ученика стављају у центар наставног процеса и подстичу га да истражује, мисли и отворено заступа своје мишљење у школи, с обзиром на то да је школа део демократског друштва.⁶ У вези са прогресивизмом је и конструктивизам. Према конструктивистичком становишту, знање произлази из доминантне културе, што значи да циљ учења не треба да буде овладавање знањима која већ постоје. Наведено схватање доводи до помака образовних циљева ка способностима које омогућавају стицање новог знања,⁷ а циљ наставе постаје *учити учити*, односно, учити како да се учи.

Прогресивистичко схватање наставе присутно је и у захтевима које пред наставнике постављају актуелни програми наставе и учења за први и други разред гимназије. По најновијим средњошколским програмима, наставно поступање треба да буде усмерено на процес и исходе учења, а не на саме садржаје учења који више нису „циљ сами по себи, већ су у функцији остваривања исхода, који су дефинисани као функционално знање ученика“.⁸ Од наметања онога *шта* треба да мисле, главни наставни циљ постаје подучавање ученика *како* да мисле. Такође, наставници/наставнику допуштене су већа слобода и креативност у достизању исхода.⁹ Оба наведена програма залажу се за поштовање расне, националне, културне, језичке, верске, родне, полне и узрастне равноправности, толеранције и уважавања различитости.¹⁰ Школски систем код ученика треба да развије и „компетенције за разумевање и поштовање права детета, људских права, грађанских слобода и способности за живот у демократски уређеном и праведном друштву“,¹¹ што сведочи да је веза између друштвеног уређења и образовања стављена у фокус савремене наставе.

Међутим, прогресивна схватања изнета на почетку реформисаних средњошколских програма нису у складу са њиховом садржином. Наиме, најновији програми за српски језик и књижевност у средњим школама не доносе значајне новине у погледу обавезних и изборних дела у односу на програм који датира још из 1992. године (*Службени гласник*, бр. 3/92), а који је настао на основу програма из 1990. године

(*Службени гласник*, бр. 5/90), из ког је изостављена већина хрватских и словеначких писаца.

У новим средњошколским програмима за српски језик и књижевност није напуштено проучавање књижевних дела засновано на књижевној историји, што подразумева да се књижевна дела проучавају хронолошки, од античке до савремене књижевности. Заступљеност књижевноисторијског приступа у програмима средњих школа доводи до доминације естетског критеријума у одабиру текстова који ће се наставно проучавати. И даље се изучавају само најрепрезентативнија књижевна остварења која су већ деценијама део школског канона, а не дела мање познатих или занемарених књижевница и књижевника, од којих су многа важна илустрација духа једног времена и одговарајућег цивилизацијског тренутка. С тим у вези, занемарљиво је присуство књижевница чак и у најновијем школском курикулуму.¹² Такође, инсистирање на делима врхунске књижевне вредности – или, прецизније, на ономе што се види као књижевна вредност – у одабиру текстова за наставну обраду доводи до раскорака са стварним интересовањима и личним афинитетима ученика. Као што је већ назначено, наставницима и ученицима је остављена слобода у креирању изборног списка литературе, али они и даље нису укључени у стварање листе обавезних дела у наставном проучавању.

Наведени проблеми реформисаних школских програма за српски језик сведоче о значају скривеног курикулума. Скривени курикулум односи се на вредности које ученици науче у школи због начина на који се у школи планира и начина на који је школа организована. Скривени курикулум одређен је политичким факторима. Наставници га делом интериоризују, стварајући на тај начин своју имплицитну теорију коју потом (не)свесно намећу ученицима. Помоћу скривеног курикулума неосвешћено се преносе из генерације у генерацију одређене идеје о друштвеним и родним улогама, ставовима и другим аспектима живљења, као саморазумљиве, неупитне, општекултурне и трајне чињенице.¹³ Другим речима, наставни планови и програми могу на први поглед деловати прогресивно, иако суштински подржавају традиционалне и конзервативне принципе по којима је дуги низ година устројена настава.

У наставку текста, представићу могућности и погодности тумачења књижевних дела Јелене Ј. Димитријевић из америчког тематског круга у наставном контексту, која су широј јавности и ученицима доступна у зборнику *Американке Јелене Ј. Димитријевић*.¹⁴ Приповетке „Американка“ и „У Америци ’нешто се догодило’“, као и преводи трију Јелениних песама са енглеског језика, објављени у овом зборнику, могу

се изучавати у оквирима једног часа српског језика и књижевности у четвртом разреду средњих школа. Овај текст је замишљен као „прилог гинокритичким стратегијама превредновања и реконструкције педагошког канона“,¹⁵ и тиме се придружује методичком предлогу Жарке Свирчев за изучавање романа *Нове Јелене* Димитријевић у трећем разреду средњих школа.

Дело Јелене Ј. Димитријевић у школским уџбеницима

Једно књижевно дело Јелене Димитријевић ушло је у списак обавезних дела Програма наставе и учења за српски језик са седми разред основне школе, решењем Министарства просвете од 2019. године (*Службени гласник*, бр. 5/19).¹⁶ Ученици седмог разреда на часовима српског језика тумаче одломак из путописа *Седам мора и три океана* (1940), у коме су описана путовања једне од модернисткиња српске књижевности по земљама Старог света, односно Блиског истока.

Наведени програм, који ће се примењивати почевши од школске 2020/2021. године, показује да и у основним школама настава почива на принципима прогресивизма. Настава у овом разреду треба да буде оријентисана ка развијању „компетенција за сналажење и активно учествовање у друштву које се мења“.¹⁷ Распоред књижевних дела извршен је по тематском принципу, па су у програм наставе и учења за српски језик за седми разред укључена дела десет књижевница.¹⁸ Овај програм препоручује да наставници групишу по сродности дела из обавезног и допунског програма. Хероине, истакнути женски ликови у различитим епохама, могу бити кохезивни фактор за организовање наставе из предмета српски језик, што би била назнака другачијег односа према књижевним делима која се проучавају. Јелица у епској песми *Смрт војводе Пријезде*; Анђелија из епске песме *Диоба Јакшића*; супруга и мајка у песми *Међу својима* В. Петковића Диса; Ана Франк у *Дневнику*; лик мајке у Пупиновом делу *Са пашњака до научењака*; путница/нараторка/ауторка Јелена Димитријевић у путопису *Седам мора и три океана*,¹⁹ представљају тематску окосницу за планирање наставе књижевности.

Међутим, у програму за седми разред истакнута је „путописна перспектива путнице“²⁰ у делу Јелене Димитријевић. На тај начин, у фокус се ставља жанр, али се пренебрегава чињеница да путница својим авантуристичким духом и отвореношћу према другим културама одударе од традиционалног лика супруге, мајке и домаћице, у који се уклапа већина осталих „хероина“ које се помињу у програму.²¹ Занимљиво је да

програм учења и nastave не предлага чак ни истицање везе између писања Ане Франк и њеног сазревања у младу жену (иако она пише о одрастању, сазревању, заљубљивању, те о себи као о жени, а не више као детету).

Наведени примери показују да се у програму за српски језик у седмом разреду занемарују неке могућности тумачења дела Јелене Димитријевић и других списатељица и песникиња. Већи број женских писаца у поменутом програму не подразумева указивање на различите контексте у које би њихова дела могла да се поставе, као и на различита становишта са којих би могла да се изучавају. Изнето запажање представља још један разлог за укључивање америчког круга тема Јелене Ј. Димитријевић у програм nastave и учења за четврти разред гимназије, који је још увек у фази израде, а његова примена се планира од школске 2021/2022. године.²² Текстови ове књижевнице, у чијем су средишту осврт на положај жена у тадашњој Србији и одушевљење припадницама америчке нације, обилују темама чије би увођење у учионице на најпотентнији начин допринело жељеној прогресивности образовног система у Србији.

Стваралаштво Јелене Ј. Димитријевић и српска културна баштина

Јелена Ј. Димитријевић (1862–1945) била је српска књижевница, добротворка и светска путница.²³ Рођена је у Крушевцу, удата у Нишу, а највећи део свога живота провела је у Београду. Свој уметнички таленат опробала је у различитим жанровима. Њене најзначајније приповетке су *Ђул-Марикина приказња*, *Фати-султан/ Сафи-ханум/ Мејрем-ханум*, *Американка*. Од дела епистоларне књижевности издвајају се *Писма из Ниша о харемима* и *Писма из Солуна*, док њен путописни опус чине *Нови свет или У Америци годину дана* и *Седам мора и три океана*. Важно је напоменути да је Јелена Димитријевић ауторка романа *Нове*, који је објавила Српска књижевна задруга 1912. године.

Положај Јелене Димитријевић може се назвати привилегованим, будући да је живела и стварала у историјски значајном, политички бурном, и културно плодном периоду српске историје.²⁴ Њен животни век поклапа се с периодом стицања независности српске државе и почетком раскида српске културе са утицајима турске културе. Сукоб традиционалног и модерног очитује се у делима Јелене Димитријевић кроз сучељавање двеју парадигми, оријенталне и окциденталне,²⁵ што је видљиво и из наслова њених дела. Напоследку, важно је нагласити да је Јелена Димитријевић била активан члан женских друштава, као и ауторка прилога у женским часописима, те се за

њен књижевни рад може рећи да има наглашени феминистички дискурс.²⁶ У центру интересовања Јелене Димитријевић и њених текстуалних репрезентација (наратора и лирских субјеката) налази се жена, њена природа, судбина и улога у свету који је окружује.

Образовни стандарди, исходи и компетенције и наставно изучавање стваралаштва Јелене Ј. Димитријевић

„Општи стандарди постигнућа за крај општег средњег образовања и васпитања и средњег стручног образовања и васпитања у делу општеобразовних предмета – српски језик и књижевност“ важећи је документ који је издао Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања 2013. године.²⁷ У њему су описане општа и специфична предметна компетенција коју би ученици требало да стекну на крају средњег образовања, а такође су представљени конкретни образовни стандарди за основни, средњи и напредни ниво ученичких постигнућа. Три нивоа ученичких постигнућа разликују се квантитативно, не квалитативно. На пример, од ученика на свим нивоима се очекује да наведу књижевноисторијске и поетичке одлике стилских епоха и повежу их са делима и писцима из обавезне лектире школског програма. Ученици на основном, средњем и напредном нивоу требало би да се разликују само по степену разумевања и дубини проматрања ове теме.

Од ученика на свим нивоима очекује се да критички промишљају књижевни и неуметнички текст. Путописи и приповетке Јелене Димитријевић инспирисане Америком почивају на ауторкином критичком односу према новој култури, као и критичком проматрању положаја жена у њеној постојбини и Америци, што ће побудити критичко мишљење код ученика, а наставници/наставнику помоћи да достигне бројне стандарде: 2.СЈК.1.3.7. (Ученик критички промишља књижевни и неуметнички текст средње сложености (основни ниво)); 2.СЈК.2.3.5. (Ученик критички промишља сложенији књижевни и неуметнички текст (средњи ниво)); 2.СЈК.3.3.5. (Ученик продубљено критички промишља сложенији текст (напредни ниво)). Важан исход након завршеног циклуса средњег образовања јесте изграђена критичка свест о сопственим читалачким способностима, што представља још један разлог за увођење књижевних дела из америчког круга тема Јелене Димитријевић у наставне планове и програме. Наиме, наставним изучавањем њених дела остварује се образовни стандард 2.СЈК.3.3.7. (Ученик изграђује свест о себи као читаоцу – развија читалачку ауторефлексију (разуме

улогу читања у сопственом развоју; има развијену, критичку свест о својим читалачким способностима)). Критичко мишљење и висок степен (само)свести важни су за прогресивизам у методици наставе српског језика и књижевности, а основно су оруђе критичке, односно феминистичке педагогије,²⁸ чије би принципе требало да обухвати савремена и родно осетљива настава српског језика.

Као што је већ речено, савремена настава усмерена је на опипљиве резултате учења – исходе и компетенције. Компетенције су когнитивне способности и вештине којима појединци располажу или их могу научити како би решили одређене проблеме, као и с тиме повезане мотивацијске, вољне и друштвене спремности и способности, са циљем да се решења проблема могу успешно и одговорно користити у варијабилним ситуацијама.²⁹ Предност компетенцијског приступа образовању јесте, пре свега, побољшање односа између наставе и конкретног живота након завршеног образовања, будући да су компетенције у вези са стручношћу, оспособљеношћу, сналажљивошћу и прилагодљивошћу. Проучавањем дела Јелене Димитријевић у наставном контексту ученици развијају компетенцију за учење и компетенцију за решавање проблема. Разговором о сусрету културе Истока и Запада, као и о статусу жена у различитим друштвима, ученици стичу грађанску компетенцију за живот у демократском друштву, као и културну компетенцију.

Циљеви наставне обраде књижевног дела Јелене Ј. Димитријевић

Наставно проучавање текстова Јелене Димитријевић омогућава остваривање бројних образовних, васпитних и функционалних циљева, од којих су, по начелима савремене методике, последњи најважнији. Образовни циљеви који се могу остварити јесу: упознавање ученика са животом и делом Јелене Димитријевић; стицање знања о имагологији, когнитивној нартологији и гинокритици као могућим приступима књижевном делу; сазнавање о разликама између аутора и приповедача; систематизација знања о модернизму, феминизму и американизацији; утврђивање знања о жанру приповетке, лирске песме и путописа. Васпитни циљеви који се могу реализовати јесу: развијање љубави према другим културама; подстицање отворености и радозналости према другом и другачијем; неговање љубави према језику и књижевности и читању; афирмисање и прихватање вредности хуманистичког образовања и васпитања ученика; стварање свести о питањима женских права у савременом друштву; развијање интересовања за књижевност које су писале жене.

Функционални циљеви чијем се остваривању тежи јесу: оспособљавање ученика за тумачење и вредновање књижевних дела; коришћење читања ради бољег разумевања себе, других и света; стварање навике и потребе за развијањем говорне и језичке културе; примењивање стратегија читања које су усаглашене са типом књижевног дела и са читалачким циљевима; коришћење компаративне методе с циљем употпуњавања сопствених судова о књижевном делу; уочавање основних особина књижевности као дискурса; уочавање и аргументовање примерима основних поетичких, језичких, структурних и естетских особина књижевних дела из обавезне школске лектире; одабир, примена и комбиновање адекватних метода унутрашњег и спољашњег приступа у тумачењу књижевноуметничких и књижевнонаучних текстова; смештање књижевног дела у контекст стваралачког опуса и књижевноисторијског контекста; критичко повезивање примарног текста са самостално одабраном секундарном литературом; усвајање књижевнотеоријске терминологије потребне за ваљано тумачење књижевних дела; истицање значаја и улоге феминистичких идеја у стваралаштву Јелене Димитријевић; вредновање порука књижевног дела у односу на властито читалачко искуство.

Методe у проучавању књижевних остварења Јелене Ј. Димитријевић у настави

Методика наставе српског језика и књижевности познаје обавештајне (дијалoшка, монолошка, текстовна метода и метода показивања), опште или логичке, те стручне или специјалне методе.³⁰ Дијалoшка метода се остварује истраживачким, проблемским, аналитичким и синтетичким питањима, у којима наставница/наставник води ученике ка самосталном закључивању и аргументованом излагању сопствених судова о тексту. Одлике дијалoшке методе довеле су до тога да се она налази у основи прогресивистичке наставе, која ставља ученика у центар наставног деловања. По конструктивистичким схватањима, улога наставника састоји се у томе да помогне ученику да конструише знања пружањем оруђа која ће процес мишљења учинити динамичнијим, што указује на склоност конструктивистичке педагогије према дијалoшком и хеуристичком облику наставе.³¹

Дијалoшка метода подразумева да наставница/наставник треба да се постави у позицију онога ко трага за знањем. У мери у којој је то могуће, наставница/наставник треба да дели моћ/ауторитет са ученицима, због чега се дијалoшка метода налази у

темељу критичке, односно феминистичке педагогије.³² Дијалoшка метода је потребна за проучавање феминистичког дискурса Јелене Димитријевић, с обзиром на то да би бављење питањима која се односе на положај жене било обесмишљено у настави уколико би изостали разговор и увид у ученичко разумевање проблема. Монолошка метода се може показати продуктивном у проучавању дела Ј. Димитријевић уколико је реч о добро структурираним и аргументима поткрепљеним ученичким монолозима у вези са текстом. Монолошка метода се примењује и када наставница/наставник ученике обавештава о културним, историјским и друштвеним околностима неопходним за разумевање уметничког света Јелене Димитријевић. Текстoвна метода на часу ће бити примењивана због тога што ће наставница/наставник мотивисати ученике да своја излагања не заснивају само на личним искуствима насталим поводом прочитаног текста, већ и на уметничким чињеницама које се у њему налазе. У вези са овом методом јесте и метода запажања и показивања, која је неизоставна за разумевање нијанси осећања које главни јунак-приповедач осећа према вољеној жени у приповеткама Ј. Димитријевић инспирисаним Американкама. Уколико ученици пропусте да опазе приповедачеве смернице и суптилне коментаре у тексту, неће успети да схвате ширину расположења и психолошких стања наративног субјекта.

Од логичких метода, у наставном проучавању књижевности Јелене Димитријевић, посебан значај имаће поредбена или компаративна метода, која ће се остваривати усмеравањем ученичке пажње на друге текстове из америчког циклуса српске списатељице. Ученици ће се кретати од појединачног текста приповетке „Американка“ ка осталим текстовима из америчког тематског круга (индуктивна метода). Такође, увиди до којих дођу посматрајући остварења из америчког опуса Јелене Димитријевић помоћи ће им да контекстуализују чиниоце наративног света наведене приповетке (дедуктивна метода). Анализа књижевног дела Јелене Димитријевић довешће до синтезе знања о феминизму, односно борби за женска права с почетка 20. века, модернизму и одликама женског стваралаштва, а сви донесени апстрактни закључци бити конкретизовани поновном применом на текст.

Специјалне или посебне методе разликују се од наставног предмета до наставног предмета, а за методологију наставе српског језика и књижевности карактеристично је да се „готово све методе којима се служе књижевни критичари, историчари и теоретичари примењују у погодним облицима и у настави књижевности средњих и основних школа“.³³ Школско проучавање текстова произлази из симултане примене више специјалних (књижевнонаучних метода). Књижевним делима се приступа

применом методолошког плурализма, с обзиром на то да идеална методичка ситуација захтева холистички, интегрални приступ тексту.

Методска адекватност и приступи књижевном делу Јелене Ј. Димитријевић

Методолошки плурализам почива на одабиру неколико специјалних метода условљених самим текстом, што омогућава остваривање методске адекватности у настави. Дела из америчког круга тема Јелене Димитријевић могу се посматрати из угла гинокритичких, имаголошких и когнитивноратолошких проучавања.

Гинокритика, која се бави истраживањем женског књижевног стваралаштва, анализом женске књижевне традиције и женских искустава,³⁴ може се користити у читању дела Јелене Димитријевић у наставном контексту. Најочигледнији повод за то је сукоб ауторског гласа Јелене Димитријевић са нараторским гласом који је мушког рода. Бројним радним наловима наставница/наставник усмериће пажњу ученика на налажење одговора на питање да ли се и зашто ауторкино *ја* крије иза приповедача—главног јунака—наратора и у „Американки“ и у приповеци „У Америци ’нешто се догодило“.

Имаголошка перспектива отвара се бројним сучељавањима Истока и Запада кроз контрастирање описа Американке из угла приповедача и њихових међусобних доживљаја једно другог. Наставница/наставник ће ученике подстаћи да примете да у приповеци „У Америци ’нешто се догодило“ наратор себе описује као „ориенталца, сентименталног романтичара и сањалицу”,³⁵ који долази из „егзотичне земље”,³⁶ где „жена човеку није друг, него својина”,³⁷ док Американка његову земљу доживљава као „библијску”.³⁸ Када говори, Американка пева,³⁹ а нараторове очи налик на тигра одају његово азијатско порекло.⁴⁰ Ипак, приповедни субјект се *американизује*, лишавајући се онога без чега се одрасло мушко „не би смело појавити у свет – бркова”.⁴¹ Наратор закључује да постоји „сродност душа“ између њега и Американке, иако су они „две расе, два темперамента, две нације, две религије, две културе, два континента, два света”.⁴² Разлике између припадника двају народа бивају превазиђене заљубљеношћу и космополитанизмом наративног субјекта. Из свега наведеног се може закључити да се имаголошки приступ, тиме што је усмерен на изучавање перцепције и репрезентације, помоћу стварања „слика у главама“ и „производњом значења”,⁴³ приближава когнитивноратолошком приступу.

Поникла из класичне наратологије, феноменологије и теорије рецепције, когнитивна наратологија проучава менталне процесе,⁴⁴ како оне који се одигравају у

свести јунака који су део уметничког света, тако и оне који се одвијају у свести читалаца књижевних дела, односно слушалаца, посматрача или прималаца других врста уметности. Когнитивнонаратолошки приступ текстовима Јелене Димитријевић биће активиран сваки пут када наставница/наставник затражи од ученика да искажу своје представе о ликовима, њиховим поступцима и ситуацијама у којима се налазе. Везу са когнитивном наратологијом омогућавају и хипотетички наративи присутни у приповеткама о Американки, у којима се изражавају маштања наративног субјекта о томе како би се понашао пред вољеном женом када би јој исказао љубав.

Описани савременији приступи могу се користити интегративно, без механичког раздвајања, с обзиром на то да парцијализација знања није пожељна у наставној пракси. На њима је засновано тумачење дела Ј. Димитријевић, али то не значи да се на часу не могу користити достигнућа и методе приступа који су традиционално, више деценија, присутни у настави: психолошки, социолошки, биографски, позитивистички, импресионистички, филозофски, језичко-стилски, компаративни, структуралистички, семиотички и херменеутички.

Наставни принципи у анализи текстова Јелене Ј. Димитријевић у школи

На успешном часу српског језика и књижевности морају бити остварени наставни принципи које препознаје методичка литература.⁴⁵ Да би наставни принципи били реализовани у школи, нису довољни само умешност и таленат наставника, већ је потребно да књижевноуметнички текст буде погодан за остваривање методичких задатака. Применом више специјалних метода у анализи дела Јелене Димитријевић у настави остварује се принцип научности, док разговор о социјалном статусу жена и неравноправности са којом су биле суочене на почетку 20. века делује васпитно на ђаке. Принцип поступности и систематичности реализује се методичким вођењем ученика од једноставнијих ка сложенијим закључцима везаним за уметнички свет дела Јелене Димитријевић. Принцип свесне активности активира се разговором о темама које су покренуте ауторкиним запажањима из прошлог века, а која су актуелна и данас. Када се ученици баве оним што је део савременог друштвеног контекста и тиче се њихових живота, остварује се принцип повезаности теорије и праксе. Принцип трајности знања и учења остварује се тако што се оно о чему се разговара у школи може повезати са свакодневицом. Циљ принципа рационализације и економичности достиже се тиме што се неколико жанровски различитих, а тематски сличних дела проучава у оквиру једног

наставног часа. С обзиром на то да су ученици матуранти, поштоваће се и принцип усклађености наставе са узрастом и способностима ученика. Принцип условности ослања се на принцип индивидуализације, по узору на који наставница/наставник треба да планира наставне садржаје у складу са интересовањима и личним афинитетима ученика. Напоследку, принцип чулности (очигледности) може се остварити показивањем фотографија које су настале током Јелениног путовања у Америку, а које су интегрални део њеног путописа *Нови свет или У Америци годину дана*.

Методичке радње и поступци у тумачењу књижевних текстова Јелене Ј. Димитријевић

Најважније методичке радње: мотивисање ученика за тумачење књижевног текста, читање књижевног дела и његово локализовање у поетички и књижевноисторијски контекст део су припремања наставника и ученика за тумачење дела на часу, а користе се и током интерпретације самог књижевног текста.

Интересовање за **мотивисање** ученика у настави повећава се након емпиријских доказа да су интелектуалне предиспозиције ученика само делом фактор успеха у учењу, док међу осталим узроцима школског успеха најзначајније место заузима мотивација.⁴⁶ Ученик треба да постане активни субјект који самостално трага за сопственим значењима, а такав не може бити без интринзичне мотивације. Могућност ученика да развије унутрашњу мотивацију сведочи о његовој имагинацији, емотивној развијености, моралној и социјалној осетљивости.⁴⁷ Унутрашњу мотивацију за читање књижевних дела, осим радозналости, одликује и потреба ученика да на проблемски, стваралачки и истраживачки начин проуче књижевни текст.⁴⁸ На тај начин се остварује један од дугорочних циљева наставе књижевности – стварање трајних читалачких навика.

У методичкој литератури истиче се да се најављивањем уживања које ће уследити током читања књижевног дела у доброј мери постиже заинтересованост ученика за сложене читалачке задатке које они прихватају и доживљавају као афирмативне радне изазове.⁴⁹ Разним подстицајима којима се најављује уметнички свет приповедака Јелене Димитријевић, који карактерише немогућност главног јунака-приповедача да изрази љубав вољеној жени, може се остварити мотивисање за њихово читање.

Књижевно искуство ученика, односно генерисана идеја о типу текста, која се са њим повезује, имају мотивациону улогу у настави. Када се сећа прочитаних дела и у препознатљив, жанровски оквир уноси ово или неко друго дело, ученик своје

интересовање и очекивање са познатих спонтано преноси и на нове текстове.⁵⁰ Ученицима је из треће године позната модернистичка лирска песма, па ће их на тумачење песама Јелене Димитријевић подстаћи предзнања о овој књижевној врсти.

Хумористички текстови стварају ведру и кооперативну радну атмосферу на часу и подстичу вољу ученика за слушање, читање, доживљавање и тумачење дела такве садржине.⁵¹ Елементи ироније нарочито су изражени у приповеци „У Америци ’нешто се догодило““, када Американка не оставља приповедачу могућност да јој изјави љубав, понављајући реченицу *I am busy*. Ситуација у којој се обрео главни јунак изазваће смех код ученика, а самим тим и позитивну радну атмосферу за тумачење књижевности.

У методичкој литератури указано је на значај различитих врста **читања књижевног дела** (доживљајног, истраживачког, читања у себи, читања с белешкама, изражајног интерпретативног читања), као и на неопходност њиховог комбиновања.⁵² Врсте читања условљавају различите приступе у интерпретацији књижевног дела и у функцији су свестранијег доживљавања и сазнавања текста. На тај начин, проучавање књижевног дела бива подигнуто на ниво стваралачког реаговања, а наставни процес усмерен на развијање читалачких компетенција ученика.⁵³ Читалачке компетенције почивају на способности уживљавања ученика у свет дела, њиховом поузданом познавању садржаја и појачаном доживљајном и фантазијском ангажовању.

Доживљајно читање је најузбудљивији моменат читалачке активности ученика, када се ученици препуштају машти и уживају „улазећи“ у фикционалне светове књижевности. Поврх свега, „урањање“ у свет текста подразумева да читалац, користећи се животним искуством и културолошким знањима, конструише објекте независне од језика, који непотпуну слику, подстакнуту наводима у тексту, чине живописнијом представом.⁵⁴ Ученици места неодређености „испуњавају“ помоћу имагинације: способношћу дочаравања, замишљања, уживљавања, следећи смернице присутне у самом делу. Помоћу менталних симулација,⁵⁵ читалац се ситуира у конкретне имагинарне ситуације и предвиђа могући развој догађаја.⁵⁶ Читалачко умеће ученика заснива се на фантазијском, критичком и стваралачком мишљењу, чулној машти, запажању и памћењу. Допуњавање места неодређености на основу сопственог искуства, знања и културолошке позадине представља ишчитавање „скривених наратива“ које је неопходно, будући да одсуство наратије не подразумева и одсуство интерпретације.⁵⁷ Већ је наговештено да у уметничком свету приповедака Јелене Димитријевић доминира хипотетички наратив, односно приповедање о ономе што се није догодило, те да постоје и места са скривеним наративима. Скривени наративи преовладавају у опису живота и

понашања Американки, што ће рећи да се пред читаоце поставља захтев да познају историјски контекст у ком су се жене у Америци бориле за права да би се могао разумети текст у целини.

У методичкој литератури под **локализовањем текста** подразумева се „свестрано постављање текста у аутентичне историјске и развојне околности“.⁵⁸ У методици наставе књижевности разликују се два вида локализовања. Шире или спољашње локализовање текста обухвата „указивање на историјске чињенице, биографске околности и прототипску стварност“.⁵⁹ У шире локализовање спада монолошка деоница у којој наставница/наставник обавештава ученике о борби жена за политичка, економска и друга права, то јест, о феминизму као борби за укидање патријархата који почива на подређеном положају жена, чији корени сежу у дубоку прошлост,⁶⁰ као и када им објашњава да је право гласа за жене у Америци извојевано 1919. године, исте године када је Јелена Димитријевић посетила Нови континент, и то деловањем сифражеткиња. Овај назив потиче од француске речи за право гласа. Уже или унутрашње локализовање представља ситуирање књижевног текста у надређену литерарну целину.⁶¹ Пожељно је да наставница/наставник ученицима укаже на међусобни однос текстова који чине амерички опус Јелене Димитријевић. Наиме, приповетка „Американка“ први пут је објављена 1912. године у *Српском књижевном гласнику*. Приповетка „У Америци ’нешто се догодило““ објављена је у истом часопису 1924. године, док су три песме на енглеском језику објављене само у поменутом зборнику *Американке Јелене Димитријевић*, с обзиром на то да су за ауторкиног живота остале у рукопису. Завршетак америчког циклуса представља путопис *Нови свет или У Америци годину дана*, који је објављен 1934. године. Амерички путопис се не налази у наведеном зборнику, али га ученици лако могу наћи, с обзиром на то да је у савремено доба доживео два издања, 2018. и 2019. године, а доступан је и на интернет страници дигиталне библиотеке Народне библиотеке Србије. За читање америчког путописа Јелене Димитријевић ученици треба да буду мотивисани након часа обраде њених приповедака и песама о Американкама.

Квалитетна настава српског језика и књижевности почива на повезивању, односно **корелацији знања** својственим овом предмету са знањима из других хуманистичких наука. Будући да приповетке Јелене Димитријевић обилују информацијама о култури коју она као путописац упознаје, у њиховом проучавању омогућене су међупредметне корелације са географијом, историјом, етнологијом, па чак и фолклористиком у настави српског језика и књижевности. Бављењем проблемом

положаја жене у друштвеноисторијском контексту у ком је живела Јелена Димитријевић и у оном у ком живимо ми данас, у настави се реализује корелација са трима предметима: историјом, уставом и правом грађана и грађанским васпитањем. Проучавање три песме на енглеском језику које су део зборника *Американке Јелене Димитријевић* може успоставити корелацију између српског и енглеског језика у настави, и развити љубав према учењу страних језика, што је важан васпитни циљ за наставницу/наставника српског језика.

Унутарпредметне корелације у проучавању песама Јелене Димитријевић засноване су на присећању ученика на знања која су стекли о модернизму у трећем разреду средње школе. Песма *Моја душа* говори о бројним унутрашњим сукобима који су карактеристични за модеран лирски субјект. Бинарне опозиције *чврста: променљива, мирно језеро: узбуркало море, хришћанска песма: паганска химна, љупке птице: дивљи зверови* указују на зачуђеност лирског субјекта самим собом, а немогућност поимања сопственог идентитета и емотивни расцеп важни су мотиви модернистичке поезије.⁶² Разумевање њених стихова захтева и међупредметну корелацију са знањима из античке филозофије, будући да реферише на сеобу душе, односно метемпсихозу. Песма *Очи (непознатом дечачићу)* објашњава дистинкцију између песникиње и лирског *ја*, која је у вези са већ поменутом опозицијом ауторка/приповедач. Осим тога, рефрен песме: „Волим ли твоје очи плаве / Јер се загледаше у њене очи сиве?“ подсећа читаоце на фасцинацију Американком са којом су се срели у приповеткама. За разумевање поетског света ове песме ученицима ће бити потребно да се сете песме *Очију твојих да није* Васка Попе, чиме ће се остварити још једна унутарпредметна корелација. Песма *Не реци ми...* такође сведочи о опчињености лирског субјекта женом, а њен наслов призива чувени стих „Не, немој ми прићи“ из песме *Стрепња* Десанке Максимовић, који описује одређену концепцију љубави: (женски) лирски субјект се са дистанце диви особи у коју је заљубљен. Набројане корелације показују да се стваралаштво Јелене Димитријевић по својим темама и поступцима лако може интегрисати у актуелни образовни систем и умногоме му допринети.

Примери наставне обраде приповетке „Американка“ Јелене Димитријевић

У претходним одељцима, тумачење приповетке „У Америци ’нешто се догодило“, као и тумачење трију песама које су првобитно написане на енглеском језику, представљено је као илустрација различитих елемената наставе српског језика и

књижевности. Док су наведена дела из америчког круга тема Јелене Димитријевић била кратко коментарисана, приповетка „Американка“ треба да се изучава на нивоу интерпретације, то јест, најподробније анализе књижевног текста у школи, коју је могуће започети следећим истраживачким задацима.

1. Обратите пажњу на почетак приповетке „Американка“ Јелене Ј. Димитријевић. Шта сазнајете о приповедачу на основу првих реченица текста? Шта мислите, због чега наратор проговара мушким гласом, иако је познато да је приповетка инспирисана личним искуством ауторке? Наведите осећања која доминирају у унутрашњем свету наратора. Установите због чега приповедач говори љубави *збогом*.

2. Пронађите у тексту описе европске престонице у којој се срећу приповедач и Американка. Коју функцију има наведена дескрипција у уметничком свету приповетке? Протумачите смисао неименовања Американке и града у коме се приповедач срео са њом. Проучите улогу коју има портрет Американке у карактеризацији њеног лика. У чему се састоји њена лепота по мишљењу наратора?

3. Како разумете тврдњу приповедача да је Американка „као човек слободна“? Образложите о каквој слободи може бити реч, с обзиром на друштвено-историјске околности у које је смештена радња приповетке. Уочите везу коју приповедач успоставља између Американке, *нове жене*, и Еве, *прве жене*. Истакните о чему наратор машта када је у присуству Американке. Пратите како се Американка понаша у друштву других мушкараца. Објасните како је она слободна као човек, „а ипак највише жена“. Припремите се да образложите зашто приповедач инсистира на Американкиној *искрености* и *детињастости*. Досетите се значења афоризма употребљеног у приповеци: „Искреност је непоквареност, здравље душе“.

4. Анализирајте приповедачеву узбуђеност која се интензивира на излету са Американком. Одредите чиме је изазван преокрет у односу приповедача према Американки. Опишите утисак који на приповедача оставља Американкин пољубац. Откријте због чега је наратор „час до крајности весео, час до крајности тужан“. Укажите на средства којима се користи приповедач у опису својих осећања. Приметите узрок љубоморе у срцу приповедача након пољупца са Американком. Одгонетните зашто је наратор љубоморан на младића ког доживљава као Адама, *првог човека*.

5. Објасните улогу маштарија и сањарија у динамици осећања која наратор гаји према Американки. Размислите о значењу реченице из приповетке: „У сваком човеку има по два човека, по три“. Уочите симболику имена *Госпођа Дим/Госпођа Магла*, које приповедач даје вољеној жени. На који начин се чулно осећање наратора према

Американки преиначава у духовно? Своје одговоре поткрепите примерима из текста. Нагласите ставове приповедача о *лажном стиду*. Када ће, по нараторовом мишљењу, човек престати да гледа жену као женку, а почети да је гледа као свог друга? Издвојте еманципаторске поруке које читаоцима саопштава приповедач. Изложите због чега је Американка *жена будућности*. Да ли су и у каквој спрези положај жена и модерно, демократско друштво? Аргументујте своје одговоре осврћући се на текст приповетке.

6. Усредсредите своју истраживачку пажњу на опис растанка приповедача и Американке. Наведите због чега наратор сматра да се његова љубљена жена променила. Размислите на који начин порекло приповедача утиче на његову повремену незграпност у односу са Американком. Ослушкујте сентименталност приповедачевих речи. Зашто наратор своју приповетку назива *песмом*? Приметите када наратор изражава љубав вољеној Американки. Закључите чиме је био мотивисан приповедач када се решио да Американки напише писмо. Да ли се он плаши њеног мужа до кога би могло доспети писмо? Шта мислите, зашто је то тако? Образложите своје ставове. Каква су нараторова сећања на вољену жену годину дана након сусрета са њом? Пронађите у тексту приповедачева сведочења о дубини његових емоција према Американки.

Динамика и чиниоци обједињавања у наставној интерпретацији

Динамика наставне интерпретације приповетке „Американка“ може бити заснована на бројним обједињујућим и синтетичким чиниоцима: уметничким доживљајима (утисцима, осећањима, расположењима, размишљањима и ставовима које је побудио свет књижевног текста), битним структурним елементима (теми, мотивима, уметничким сликама, фабули, сижеу, књижевним ликовима, порукама, мотивационим поступцима, композицији), формама приповедања (дијалогу, дескрипцији, нарацији), језичко-стилским поступцима и литерарним (књижевноуметничким) проблемима.⁶³ Коришћење трију чинилаца обједињавања, односно проучавање литерарних проблема, ликова и приповедачких поступака приповетке „Американка“, најсврхисходније је за тумачење ове приповетке у настави. Литерарни проблеми представљају најважнији интеграциони чинилац интерпретације приповетке „Американка“. Везани су за идејни слој књижевноуметничког текста, који се у методичкој литератури тако назива под утицајем теорије Романа Ингардена. Дакле, у идејном слоју књижевне уметности садржана је суштина њених образовних вредности и васпитних могућности. Да би нека порука прешла из литерарног света у свест ученика неопходно је да ученици сазнају где,

када, како и зашто је она настала, коме је упућена и какву функцију има,⁶⁴ због чега је потребно ваљано методичко вођење разговора о делу и повремено интервенисање наставнице/наставника у вези са ученичким одговорима.

Због припремних радњи које су темељно обрађене, очекује се да ученици неће имати већих проблема у одговарању на захтеве и питања истраживачких задатака. Улога наставника у анализи ове приповетке у школи заснива се на допуњавању ученичких ставова и њиховом евентуалном превредновању. У тежњи ка остваривању принципа научности, а и ради мотивације ученика књижевном критиком, наставница/наставник може на часу предпочити став Магдалене Кох о одабиру мушког наративног *ја*. Наиме, по њеном мишљењу, у овој приповеци мушкарац као приповедач је инструментализован да би се говорило о љубави жене према жени, чиме Јелена Димитријевић чини нешто трансгресивно (што превазилази границе) и субверзивно (што подрива уврежена схватања).⁶⁵ Читаоцима мање радикално изгледа када је мушки приповедач одушевљен женом која је „слободна као човек“,⁶⁶ него када би то учинила ауторка својим женским гласом. На тај начин, у учионици би се подстакао разговор и о заљубљености две жене или два мушкарца. Такође, наставница/наставник ће ученицима изнети став Јелене Милинковић, која ову приповетку по њеном жанровском и тематском одређењу сврстава у корпус љубавних приповедака, које су ауторке од краја 19. и током 20. века интензивно писале.⁶⁷ Наставница/наставник инсистира на томе да присуство љубавних приповедака на књижевној сцени тога доба нимало не умањује уметничке вредности приповетке Јелене Димитријевић. Један од последњих закључака наставне интерпретације приповетке „Американка“ треба да буде тај да ово књижевно дело припада књижевноисторијском тренутку у ком је настало, али га и превазилази поступцима који су у њему употребљени и порукама које преноси.

Стваралачке активности поводом тумачења дела Јелене Ј. Димитријевић

Стваралачке активности ученика поводом обраде књижевног дела нису исто што и уметничко стваралаштво ученика. Стваралачке активности подстиче и води наставница/наставник истраживачким задацима и инспирисане су конкретним књижевним делом. Реализација ових активности показује наставници/наставнику у којој мери су ученици разумели и на који начин су доживели књижевно дело, због чега их је сврсисходно користити у настави тек након интерпретације књижевноуметничког текста. Стваралачким активностима поводом прочитаног књижевног остварења ученици

највише развијају индивидуалне изражајне способности.⁶⁸ Стваралачке активности ученика се могу заснивати на усменој, писаној или комбинованој (и усменој и писаној) језичкој форми.⁶⁹ Дело Јелене Димитријевић изузетно је подстицајно за креативан ангажман ученика. Као вид усмене продукције, ђаци могу рецитовати текстове њених песама или увежбати изражајно и интерпретативно читање одломака из њених књижевних дела. Комбиновану језичку продукцију изискује прављење презентације у рачунарском програму или израда радног паноа помоћу којих би заинтересовани ученици приказали књижевна дела Јелене Димитријевић о којима није било речи на часу.

У домену писане продукције, наставница/наставник може мотивисати ученике да напишу есеј на тему *Из Новог света Нова жена*. У зависности од тога како су разумели ову тему, ученици на њу могу одговорити тако што ће на оригиналан начин представити како је Јелена Димитријевић доживела Американке, односно протумачити лик Американке као симбол позитивних вредности у остварењима велике српске модернисткиње. Друга група ученика се може осврнути на тренутно стање и положај жена у савременом друштву. Американке су за Јелену Димитријевић представљале идеал слободне и остварене жене, какве једном треба да буду све жене. Ученици се могу критички осврнути на савремено друштво, положај жена у њему, те на борбу за родну равноправност данас. Представљајући сопствену визију жене која би за њих била *из Новог света Нова жена*, као што је то Американка била за Јелену Димитријевић, ученици могу аргументовано изразити своје схватање слободе и људских права, баш као и дискриминације.

Закључак

У овом раду изнела сам разлоге због којих амерички круг тема Јелене Димитријевић треба да постане део програма наставе и учења за четврти разред средњих школа, те указала на аспекте савремене методике наставе српског језика и књижевности који се остварују наставним изучавањем дела ове ауторке. Погодности обраде дела Јелене Димитријевић изнете у овом методичком предлогу не односе се на дело искључиво ове књижевнице већ и на стваралаштво њених савременица, а у великој мери се могу приписати школској интерпретацији дела других српских и светских списатељица. За демократско друштво предуслов представља квалитетно образовање. Историја идеја, културе и књижевности није обухватна ако из ње изостану тумачења текстова које су писале жене. Зато сам у овом раду указала на који начин би увођење

појединих књижевна дела Јелене Димитријевић у наставу у 4. разреду средње школе, могло да представља један од корака у реформи наставног плана и програма.

---

¹ Овај текст је настао у оквиру пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* (бр. 178029) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² *The Politics of the Textbook*, ed. Michael W. Apple, Linda K. Christian-Smith (New York, London: Routledge, 1991), 4.

³ Наставне планове и програме креира Центар за развој програма и уџбеника при Заводу за унапређивање образовања и васпитања, а на основу Националног оквира образовања и васпитања (*Службени гласник*, бр. 98/17). На предлог поменутог Центра, и уз мишљење Националног просветног савета, по Закону о основама образовања и васпитања (*Службени гласник*, бр. 88/17 и 27/18) Правилник о плану наставе и учења и Правилник о програму наставе и учења доноси Министар просвете, науке и технолошког развоја. Треба напоменути да је укупан број запослених у ЗУОВ-у на дан 25. јануара 2018. био 84 (податак доступан на: <https://zuov.gov.rs/o-zavodu/#1569503487829-6f3246eb-fc38>), док је исте године Национални просветни савет бројао 35 чланова (податак доступан на: <https://www.srbija.gov.rs/vest/318160/formiran-nacionalni-prosvetni-savet.php>). Према члану 67. новог Закона о основама система образовања и васпитања из 2017. године право прописивања програма наставе и учења прешло је из надлежности Националног просветног савета у надлежност Министра просвете, науке и технолошког развоја (*Службени гласник* бр. 88/17).

⁴ Текст документа доступан на интернет страници <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuiid=9d443fdb-264b-4641-bcb2-03b224a6e0cc> (приступљено 3. 1. 2020). Сви наводи преузети су из наведеног документа.

⁵ Текст документа доступан на интернет страници <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuiid=3a36ddff-48e0-47c3-8950-de51925bdf27> (приступљено 3. 1. 2020). Сви наводи преузети су из наведеног документа.

⁶ Јована Милутиновић, „Прогресивизам у образовању: теорија и пракса“, Зборник Института за педагошка истраживања год. 41, бр. 2 (децембар 2009): 267.

⁷ Јована Милутиновић, нав. дело, 270.

⁸ *Службени гласник* год. LXVII, бр. 12 (5. јул 2018): 207; *Службени гласник* год. LXVIII бр. 8 (23. јул 2019): 110.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Службени гласник* год. LXVII, бр. 12 (5. јул 2018): 94; *Службени гласник* год. LXVIII бр. 8 (23. јул 2019): 6.

¹¹ *Ibid.*

¹² У првом разреду средње школе изучава се стваралаштво двеју списатељица: Јефимијина *Похвала кнезу Лазару*, а у изборним садржајима налазе се *Записи са дунавског песка* Светлане Велмар Јанковић (*Службени гласник* год. LXVII, бр. 12 (5. јул 2018): 97). У другом разреду проучава се стваралаштво само једне списатељице, чије је дело смештено у изборне садржаје. У питању је роман Мирјане Новаковић (*Страх и његов слуга*), који се не изучава због могућности гинокритичког читања, већ због националног романтичарског мизансцена (приказани су аустријска власт и племство на просторима Србије у 18. и 19. веку и њихов сусрет са српским фолклором и легендама) (*Службени гласник* год. LXVIII бр. 8 (23. јул 2019): 12).

¹³ Jelena Pavičić Vukičević, „Uloga implicitne teorije nastavnika u skrivenom kurikulumu suvremene škole“, *Pedagogijska istraživanja* knj. 10 br. 1 (2013): 119.

¹⁴ *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић (Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019). Текст зборника доступан је и на интернет страници: http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/uploads/attachment/reception/928/257_JD_e-book_AmerFINALpdf.pdf.

¹⁵ Жарка Свирчев, „Нове у педагошком канону: методички предлози“, у *Читате ли Јелену Димитријевић?: зборник радова*, ур. Биљана Дојчиновић, Јелена Милинковић (Београд: Филолошки факултет, 2018), 23.

¹⁶ Поменуто решење наведено је у Правилнику о програму и настави учења за седми разред основног образовања и васпитања. Издање *Службеног гласника* у коме се налази Правилник доступно је на интернет страници: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=1cd9f883-ccfe-4a73-8ccd-95bc212169e1> (приступљено 22. 12. 2019). Сви наводи новог плана и програма за седми разред преузети су из наведеног документа.

¹⁷ Службени гласник год LXVIII, бр. 5 (27. мај 2019): 61.

¹⁸ Као обавезна лектира изучавају се дела Десанке Максимовић (*Крвава бајка*), Виславе Шимборске (*Облаци*), Виде Огњеновић (*Кањош Мацедонових*; одломак), Јелене Ј. Димитријевић (*Седам мора и три океана*; одломак), Светлане Велмар Јанковић (*Српски Београд деспота Стефана*). У допунском избору лектире налазе се текстови Корнелије Функе (*Срце од мастила*), Душице Лукић (*Земља је у квару*; избор), Гордане Малетић (*Катарке Београда*; избор), Јасминке Петровић (*Лето кад сам научила да летим*) и Гордане Брајовић (*Индија, Индија*; избор) (Службени гласник год LXVIII, бр. 5 (27. мај 2019): 62–63).

¹⁹ Ibid, 65.

²⁰ Ibid.

²¹ Треба се сетити да се у народној песми *Смрт војводе Пријезде* велича верност љубе; у *Диоби Јакушића* – мудрост љубе која мири завађену браћу; у Дисовој песми – пожртвованост мајке и супруге, а у Пупиновој аутобиографији – побожност мајке која пореди свог сина са Светим Савом.

²² Службени гласник год LXVIII, бр. 8 (23. јул 2019): 1.

²³ Најпотпунији подаци о биографији Јелене Ј. Димитријевић доступни су на интернет страници: <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/autorke/jelena-j-dimitrijevic> (приступљено 12. 11. 2020).

²⁴ Ана Стјеља, *Елементи традиционалног и модерног у делу Јелене Димитријевић* (Београд: Филолошки факултет, необјављена докторска дисертација, 2012), 19.

²⁵ У утицајној књизи *Оријентализам* (1978) Едвард Саид доказује да је Оријент који су вековима описивали бројни истраживачи и научни радници – њихов сопствени конструкт, а не објективно постојећа стварност подложна неутралној дескрипцији. У студији *Имагинарни Балкан* (1997) Марија Тодорова је применила Саидову теорију на поље проучавања балканизма, показујући да је и идеја Окцидента конструкт који дефинишу предрасуде и стереотипи о Оријенту.

²⁶ Ана Стјеља, нав. дело, 198.

²⁷ Текст документа је доступан на интернет страници: https://ceo.edu.rs/wp-content/uploads/obrazovni_standardi/Opsti_standardi_postignuca/SRPSKI%20JEZIK%20I%20KNJI_ZEVNOST.pdf (приступљено 15. 12. 2019). Сви наведени стандарди у текст су преузети из овог документа.

²⁸ Више о томе в. Ана Коларић, „Feministička pedagogija i studije književnosti“, у *Feministička teorija je za sve* (Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију; Факултет политичких наука, 2018), 57–77.

²⁹ Iva Ćatić, „Kompetencije i kompetencijski pristup obrazovanju“, *Pedagogijska istraživanja* knj. 9, br. 1–2 (2012): 175–176.

³⁰ Милија Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности* (Београд: Завод за уџбенике, 2009), 26–28.

³¹ Јована Милутиновић, нав. дело, 271.

³² Ана Коларић, „Feministička pedagogija i studije književnosti“, у *Feministička teorija je za sve* (Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију; Факултет политичких наука, 2018), 61.

³³ Милија Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности* (Београд: Завод за уџбенике, 2009), 26–28.

³⁴ Ана Буџинска, Mihal Pavel Markovski, *Književne teorije XX veka* (Београд: Службени гласник, 2009), 438.

³⁵ Јелена Димитријевић, „У Америци нешто се догодило“, у *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић (Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019), 564.

³⁶ Ibid, 561.

³⁷ Ibid, 567.

-
- ³⁸ Ibid, 563.
- ³⁹ Ibid, 564.
- ⁴⁰ Ibid, 576.
- ⁴¹ Ibid, 572.
- ⁴² Ibid, 569.
- ⁴³ Гордана Ђерић, „Путописање, имагологија и сећање: могућности анализе“, *Књижевна историја* год. 44, бр. 147 (2012): 469.
- ⁴⁴ David Herman, “Cognitive Narratology”, *The Living Handbook of Narratology*, <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/cognitive-narratology-revised-version-uploaded-22-september-2013> (приступљено 19. 1. 2020).
- ⁴⁵ Милија Николић истиче принцип научности и васпитности, принцип усклађености наставе са узрастом и способностима ученика, принцип поступности и систематичности, принцип свесне активности, принцип индивидуализације, принцип чулности (очигледности), принцип повезивања теорије и праксе, принцип рационализације и економичности, принцип трајности знања и умења и принцип условности (*Методика наставе српског језика и књижевности*, (Београд: Завод за уџбенике, 2009): 90–183.)
- ⁴⁶ Миодраг Павловић, *Припремање наставника и ученика за тумачење књижевних дела* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2008), 52.
- ⁴⁷ Dragutin Rosandić, *Metodika književnog odgoja i obrazovanja* (Zagreb: Školska knjiga, 1988), 401.
- ⁴⁸ Наташа Станковић Шошо, *Књижевно дело Бранислава Нушића у настави* (Београд: Филолошки факултет, необјављена докторска дисертација, 2016), 86.
- ⁴⁹ Љиљана Бајић, *Одабране наставне интерпретације* (Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2004), 196.
- ⁵⁰ Љиљана Бајић, „Улога жанра у настави књижевности“, *Књижевност и језик* бр. 1–2 (2007): 117–118.
- ⁵¹ В. Љиљана Бајић, *Проучавање хумористичке прозе у настави* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2008).
- ⁵² В. Милија Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности* (Београд: Завод за уџбенике, 2009), 249–259.
- ⁵³ Љиљана Бајић, „Читалачке компетенције ученика у савременој настави књижевности“, у *Савремено изучавање српског језика и књижевности и словенских језика као матерњих, инословенских и страних: зборник радова* (Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2014), 26.
- ⁵⁴ Marie-Laure Ryan, *Narrative as Virtual Reality* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001), 91.
- ⁵⁵ Ментална симулација представља модус читаоачевог откривања наративних скрипти. О томе види: Marie-Laure Ryan, *Narrative as Virtual Reality* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001).
- ⁵⁶ Снежана Милосављевић Милић, „Виртуална претприповест и феномен урањања“, *Philologia Mediana* бр. 6 (2014): 21.
- ⁵⁷ Драгана Вукићевић, „Скривени наративи“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књ. 63, св. 2 (2015): 507.
- ⁵⁸ Милија Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности* (Београд: Завод за уџбенике, 2009), 284.
- ⁵⁹ Ibid, 285–286.
- ⁶⁰ Karen Ofen, *Evropski feminizmi 1700–1950* (Beograd: Evoluta, 2019), 25.
- ⁶¹ Милија Николић, нав. дело, 289–291.
- ⁶² Биљана Дојчиновић, „Америчке приче Јелене Димитријевић“, у *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић (Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019), 117.
- ⁶³ Више о чиниоцима обједињавања в. Милија Николић, *Методика наставе српског језика и књижевности* (Београд: Завод за уџбенике, 2009), 217.
- ⁶⁴ Милија Николић, *Књижевно дело у наставној пракси* (Београд: Научна књига, 1979), 232.

---

⁶⁵ Магдалена Кох, „Трансгресија као текстуална стратегија Јелене Димитријевић“, у *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић (Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019), 71.

⁶⁶ Јелена Димитријевић, „Американка“, у *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић (Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019), 3.

⁶⁷ Јелена Милинковић, „Америка Јелене Димитријевић“, у *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић (Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019), 90.

⁶⁸ Миодраг Павловић, *Сприми се да говориш* (Београд: Друштво за српски језик, 2014), 270.

⁶⁹ Ibid.

Литература

Бајић, Љиљана. *Одабране наставне интерпретације*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2004.

Бајић, Љиљана. „Улога жанра у настави књижевности“. *Књижевност и језик* бр. 1–2 (2007): 105–118.

Бајић, Љиљана. *Проучавање хумористичке прозе у настави*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2008.

Бајић, Љиљана. „Читалачке компетенције ученика у савременој настави књижевности“. У *Савремено изучавање српског језика и књижевности и словенских језика као матерњих, инословенских и страних: зборник радова*. Београд: Савез славистичких друштава Србије, 2014, 25–43.

Bužinjska, Ana – Markovski, Mihal Pavel. *Književne teorije XX veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.

Вукићевић, Драгана. „Скривени наративи“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књ. 63, св. 2 (2015): 505–520.

Димитријевић, Јелена. „Американка“. У *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић, 1–22. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019.

Димитријевић, Јелена. „У Америци нешто се догодило“. У *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић, 22–41. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019.

Дојчиновић, Биљана. „Америчке приче Јелене Димитријевић“. У *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић, 103–123. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019.

Ђерић, Гордана. „Путописање, имагологија и сећање: могућности анализе“. *Књижевна историја* год. 44, бр. 147 (2012): 469–485.

Kolarić, Ana. „Feministička pedagogija i studije književnosti“. У *Feministička teorija je za sve*, 57–77. Београд: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; Fakultet političkih nauka, 2018.

Кох, Магдалена. „Трансгресија као текстуална стратегија Јелене Димитријевић“. У *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић, 62–77. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019).

Милинковић, Јелена. „Америка Јелене Димитријевић“. У *Американке Јелене Ј. Димитријевић*, ур. Биљана Дојчиновић, 79–101. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019.

Милосављевић Милић, Снежана. „Виртуална претприповест и феномен урањања“. *Philologia Mediana* бр. 6 (2014): 17–37.

Милутиновић, Јована. „Прогресивизам у образовању: теорија и пракса“. *Зборник Института за педагошка истраживања* год. 41, бр. 2 (децембар 2009): 264–283.

Николић, Милија. *Књижевно дело у наставној пракси*. Београд: Научна књига, 1979.

Николић, Милија. *Методика наставе српског језика и књижевности*. Београд: Завод за уџбенике, 2009.

Ofen, Karen. *Evropski feminizmi 1700–1950*. Београд: Evoluta, 2019.

Pavičić Vukičević, Jelena. „Uloga implicitne teorije nastavnika u skrivenom kurikulumu suvremene škole“. *Pedagogijska istraživanja* knj. 10 br. 1 (2013): 119–133.

Павловић, Миодраг. *Припремање наставника и ученика за тумачење књижевних дела*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2008.

Павловић, Миодраг. *Спречи се да говориш*. Београд: Друштво за српски језик, 2014.

Ryan, Marie-Laure. *Narrative as Virtual Reality*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2001.

Rosandić, Dragutin. *Metodika književnog odgoja i obrazovanja*. Zagreb: Školska knjiga, 1988.

Свирчев, Жарка. „Нове у педагошком канону: методички предлози“. У *Читате ли Јелену Димитријевић?: зборник радова*, ур. Биљана Дојчиновић, Јелена Милинковић. Београд: Филолошки факултет, (2018): 23–45.

Станковић Шошо, Наташа. *Књижевно дело Бранислава Нушића у настави*. Београд: Филолошки факултет, необјављена докторска дисертација, 2016.

Стјеља, Ана. *Елементи традиционалног и модерног у делу Јелене Димитријевић*. Београд: Филолошки факултет, необјављена докторска дисертација, 2012.

The Politics of the Textbook. ур. Michael W. Apple, Linda K. Christian-Smith. New York, London: Routledge, 1991.

Ćatić, Iva. „Kompetencije i kompetencijski pristup obrazovanju“. *Pedagogijska istraživanja* knj. 9, br. 1–2 (2012): 175–189.

Интернет извори

Американке Јелене Ј. Димитријевић, ур. Биљана Дојчиновић. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије, 2019.

http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/uploads/attachment/reception/928/257_JD_e-book_AmerFINALpdf.pdf (приступљено 12. 11. 2020.)

Службени гласник. Год. LXVII, бр. 12 (5. јул 2018). <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=9d443fdb-264b-4641-bcb2-03b224a6e0cc> (приступљено 3. 1. 2020).

Службени гласник. Год LXVIII, бр. 5 (27. мај 2019). <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=1cd9f883-ccfe-4a73-8ccd-95bc212169e1> (приступљено 3. 1. 2020).

Службени гласник. Год. LXVII, бр. 8 (23. јул 2019). <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=3a36ddff-48e0-47c3-8950-de51925bdf27> (приступљено 3. 1. 2020).

Herman, David. "Cognitive Narratology". У *The Living Handbook of Narratology*, <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/cognitive-narratology-revised-version-uploaded-22-september-2013> (приступљено 19. 1. 2020).

Sofija Matić
sofijamatic94@gmail.com
Faculty of Philology
University of Belgrade

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.1>
UDC: 821.163.41:929 Димитријевић Ј.
37.091.3::821.163.41
Original scientific article

Jelena J. Dimitrijević's American Scope of Topics in Teaching

The paper sheds light on the methodological conveniences that can be achieved in teaching by studying the works from Jelena J. Dimitrijević's American scope of topics. The analysis of representative reformed teaching plans and programs shows that they are progressive in terms of their theoretical formulations, but not in terms of their very content. The paper explains the educational outcomes, standards, competences, teaching goals, methods, and principles that can be achieved in a classroom interpretation of Jelena J. Dimitrijević's works. It re-evaluates the methodological activities (motivation, interpretation, and localization) and correlations that are used in the classroom examination of works by this Serbian modernist woman author. Finally, the paper offers a methodological suggestion for research assignments and the dynamics of interpretation of "The American Woman" story.

Keywords: Jelena J. Dimitrijević, modernism, Serbian language, Serbian literature, teaching methodology, gynocriticism.

Први светски рат и свакодневица грађана у прози Исидоре Секулић и Ребеке Вест¹

Рад обрађује збирку приповедака *Из прошлости* Исидоре Секулић и роман *Повратак ратника* Ребеке Вест у покушају да осветли њихов прозни ангажман на описивању свакодневице грађана током Првог светског рата. Као жене које не узимају активно учешће у борбама, обе ауторке проводе рат у позадини и посматрају перцепцију овог догађаја код разних друштвених група. Најзад, обе се усредсређују на изузетне јунаке који расту у представнике целе генерације, тако спајајући индивидуално и колективно. Приповетке Исидоре Секулић тематизују живот војвођанских Срба и њихову транзицију од опресије до ослобођења током ратних година, чиме збирка *Из прошлости* постаје битан део не само њеног књижевног ангажмана, већ и корпуса српске прозе која говори о овом рату. Са друге стране, роман Ребеке Вест анализира женско искуство рата и свакодневни живот далеко од фронта, али и уводи тему психолошке трауме као последице рата и психоанализе као начина разрешења те трауме.

Кључне речи: Исидора Секулић, Ребека Вест, Први светски рат, индивидуално и колективно

Жене су током Првог светског рата биле активне како у домаћинствима које су саме водиле тако и као болничарке. Уз то, чиниле су већински део становништва које није директно учествовало у рату, и стога је њихов поглед на овај аспект рата непроцењив. Међу списатељицама које записују своја искуства свакодневног живота у периоду од 1914. до 1918. намећу се две ауторке – Исидора Секулић и Ребека Вест (Rebecca West) – а овај рад ће покушати да осветли специфичности њихове ратне прозе.

Примарни корпус рада чине два недовољно истражена наслова у опусима ових ауторки, збирка прича *Из прошлости* Исидоре Секулић и роман *Повратак ратника* Ребеке Вест, покушавајући да покаже на које се начине две списатељице односе према свакодневном животу обичних људи који не проводе ратне године на фронту. Фокусирајући се на позадину рата, обе проналазе упечатљиве јунаке који постају контраст митолошкој представи ратног хероја као јединог релевантног учесника рата. Било да се ради о јунацима који покушавају да се изборе за бољи квалитет живота или о онима који се боре против ратних траума, и Исидора Секулић и Ребека Вест нуде нов поглед на свакодневни живот грађана током Првог светског рата. Анализирајући две приповетке из збирке *Из прошлости* – „Суседи“ и „Весник“ – као и најбитније аспекте

романа *Повратак ратника*, рад покушава да истакне важност ових наслова у корпусу литературе која тематизује рат и да докаже изузетну важност искуства маргинализованих јунака и јунакиња који не учествују директно у рату.

Иако проводе ратне године далеко од фронта, њихова стварност снажно је обојена ратним искуством, а овај догађај постаје сила која усмерава њихов живот и будућност. Обе ауторке, међутим, уз описивање последица рата и његовог утицаја на живот не-војног становништва, посвећују пажњу и окружењу дома као простору утехе и опоравка од ратних искустава. Фронт и дом тако постају две супротстављене тачке у којима се одвија живот током рата, али такође ступају и у асоцијативну везу јер поједини јунаци који се налазе у једном простору размишљају о другом и својим искуства на фронту, односно код куће. Напослетку, мада настаје у различитим периодима, другачијим контекстима и услед различитих разлога, анализирана проза Исидоре Секулић и Ребеке Вест доказује универзалност утиска који Први светски рат рађа у свима који су га преживели, као и чињеницу да је он из корена променио свакодневицу не-војног становништва како српског тако и енглеског друштва, демонстрирајући свој разоран утицај чак и на оне који су били далеко од ратних сукоба и чији се живот чинио наизглед безбедан у ратној позадини.

Исидора Секулић

Мада тематизује Први светски рат само у збирци приповедака *Из прошлости* (1919), Исидора Секулић је незаобилазна фигура наше међуратне књижевности и ауторка чији се опус мора узети у обзир када се говори о овом тематском оквиру. Шест обимних прозних целина поменуте збирке покривају период од почетка XX века до последњих дана рата, описујући не само балканске ратове, мобилизацију 1914. године, Церску битку, повлачење преко Албаније и логор у Араду, већ и унутрашњи доживљај предратних и ратних догађаја из перспективе јунака. Директни описи битака су ретки, а ауторка приповеда из позиције становништва које рат гледа из позадине и о њему има посредна знања. Пошто је провела ратне године далеко од најстрашнијих борби, она сведочи животу у поробљеној домовини и свакодневном функционисању људи који нису на бранику отаџбине, те као припадник тог дела народа, приповеда њихову причу.

Вест о рату ју је дочекала, као већ примећену књижевницу, на опоравку од физичког и менталног умора узрокованог крхким здрављем и реакцијама Јована Скерлића на њене *Сапутнике* (1913) и *Писма из Норвешке* (1914). Његова реакција је

потпуно променила њен поглед на књижевност и навела је да промени приступ писању, посебно зато што јој он замера претерано инсистирање на сопственим искуствима и доживљајима, као и разилажење од историјског тренутка у ком се налази. Оптужена за мањак националне свести и егоизам, Исидора Секулић током и након рата припрема другачији рукопис којим одговара на Скерлићеве тврдње и проговара о националном поносу. Збирка *Из прошлости* појавила се годину дана по завршетку рата, али и поред добре рецепције, не доживљава успех других дела ове ауторке и касније се не штампа као засебан наслов. Међутим, она је битан део ауторкиног опуса, не само као корак између две фазе њеног рада – *прве*, белетристичке, коју чине и *Сапутници*, *Писма из Норвешке* и *Ђакон Богородичине цркве*, те *друге*, есејистичке² – већ и као белешка о једној специфичној групи јунака у једном специфичном историјском тренутку.

Тражећи нов тематско-мотивски опсег, различит од *Сапутника* и *Писама из Норвешке*, ауторка се усредсређује на оно што најбоље познаје и односе који су јој најближи, те пише о Србима у Војводини и Славонији и њиховим искуствима током рата. Ове приповетке карактерише детаљан поглед на узроке несугласица у мешаним срединама („Суседи“), став према Србији и српству („Шумановићи“, „Једна ноћ на Словенском југу“), интерпретација верских односа („Ка истом циљу“), размишљања о ратном стању код јунака чија свест познаје обе зарађене стране („Весник“) и тежња ка преласку у српску војску и животу у српској заједници („Одужен дуг“). Стога је и највећа вредност ове збирке, па и њена тематска окосница, заправо једна „аналитичка слика стања тог духа на почетку века“,³ односно „документ о времену и [...] специфична фаза еволуције идеја и стила“.⁴ Ауторка прави и искорак фокусом на специфичну групу ликова: у питању су историји непознати јунаци у чијој се судбини препознаје трагедија једног великог дела српског народа. Због њих ове приповетке постају „својеврсни репортажно-приповедачки записи о родољубљу често незнатих људи, о њиховим напорима и преображајима“⁵ и нешто много приземније и свакодневније од осталих делова њеног опуса који нагињу метафизичким дометима.⁶ Након езотеричних и метафизичких текстова који претходе овима, она сада урања у непосредну стварност, конкретне догађаје, коментарише садашњост и најновију прошлост, вративши се с путовања севером Европе у ратну стварност која ју је окупирала својом трагичношћу.⁷ Тиме збирка *Из прошлости* постаје својеврстан наставак „Питања“, епилошкој целини *Сапутника*, који говори о Балканским ратовима и њиховим жртвама, али ауторка нове приповетке надограђује искуством новог рата и новим темама које се из њега развијају. Овим текстовима у ретким случајевима фигурирају директне слике ратне стварности,

већ су оне ограничене на међуљудске односе (однос оца и сина у „Шумановићима“ и „Једној ноћи на Словенском Југу“, те пријатеља у „Суседима“, „Одуженом дугу“ и „Ка истом циљу“) или је рат описан као снажна сила која је већа од јунака и пресудно одређује њихов животни пут у свих шест приповедака. Ауторка одговара на историјски тренутак више но у своје две раније књиге, али то не чини на уобичајен начин – она подређује ратне теме свом уметничком сензибилитету и поетици, а не обрнуто, што Скерлић очекује од ње. Најзад, њене приповетке нису ни апотеоза, ни похвала, ни жал за жртвама, већ објективан поглед на рат, ослобођен каснијих историјских дешавања.⁸

Говорећи о војвођанским Србима, Исидора Секулић исказује висок ниво емпатије и поштовања према њиховој ситуацији и свакодневним проблемима. Проживевши младост у том окружењу, она је свесна позиције Србина који насељава сопствену домовину, али под туђом влашћу. Војвођани осећају анимозитет према Аустрији и Немачкој услед опресије која се манифестује на више нивоа (од малтретирања током верских празника, преко забране изражавања личног мишљења, до приморавања на војну службу) и то се примећује у свакој приповеци, због чега ови јунаци постају епитоми голготе живота под Аустријом и тзв. аустријског тренутка,⁹ како то дефинише приповетка „Једна ноћ на Словенском Југу“. Трагични потенцијал те опресије искоришћен је до крајњих граница зарад приближавања тешког живота у Војводини читаоцима, али он не служи као једноставна миметичка представа тадашњег живота, него поставка радње и оквир у којем почиње анализа приповедног текста. Живот под аустроугарском влашћу могао се сматрати видом ропства¹⁰ из којег српски народ, физички одвојен од домовине, није имао излаз, али у њему све више јача револт због такве ситуације. Први светски рат доноси могућност да тај револт израсте у нешто веће и конкретније, због чега се у ратном стању и жртвама проналази одређен смисао – поред свих страдања, рат је „неопходан за остварење националних циљева“,¹¹ и стога се протагонисти приповедака не либе да учествују у њему, али као део српске војске. Српска држава је део њихове прошлости, садашњости и будућности, и код јунака чију националну свест обликује туђин, на крају долази до преокрета: домољубље почиње да се буди и манифестује прво унутар затворене заједнице у Војводини, а касније и у четама српске војске у рату против Аустроугарске.

Овим текстовима фигурирају различите појаве које граде сложену заједницу свих представника потлачених група Срба под аустроугарском влашћу: од оних који су потпуно интегрисани у њу до оних који су изопштени и маргинализовани. Исидора Секулић представља неколико друштвених слојева и јунаке различитог имовинског

стања којима положај и животне прилике диктирају свакодневицу и однос према наметнутој власти. Управо због те ширине захвата на пољу карактеризације, збирка *Из прошлости* доноси информативан пресек живота у Војводини пре и током Првог светског рата на начин на који то не чине писци као што су Васиљев или Црњански, који се фокусирају на период након уједињења Војводине и Србије. Ниједна приповетка не почиње из истог угла посматрања стварности, те се међу протагонистима истичу разлике у погледу на аустријско-српске односе, вероватноћу избијања рата, анексиону кризу и друге теме. Тако, с једне стране, протагониста приповетке „Шумановићи“, потпуковник Иван Шумановић, истиче предности примирја, говори о предности туђинске власти и, премда осећа одређену љубав према завичају, свестан је да је Аустроугарска домовина. С друге стране, његов син Славко и јунаци других приповедака – газда Петар из „Суседа“, поп Која из „Ка истом циљу“ или бонвиван Добрица из „Одуженог дуга“, на пример – наслућују другачији исход затегнутих односа, потенцирају родољубива осећања према Србији и заговарају буђење националне свести. Из овог разлога се у свим приповеткама осећа раскорак између главних јунака, и виде се антиподи чији ставови дочаравају два тока свести Срба у Војводини, док они сами постају симболи борбе, односно покорвања. То су, сем у „Веснику“, где се нараторки супротставља слика српског војника повратника, увек мушки јунаци, и увек у паровима: газда Петар и газда Франц („Суседи“), Иван и Славко Шумановић („Шумановићи“), Добрица и неименовани сарајевски песник („Одужен дуг“), попови Која и Станко („Ка истом циљу“), те браћа Зоран и Милош Видаковић („Једна ноћ на Словенском Југу“). Ови парови евоцирају сукоб унутар српске заједнице и сваког српског војника који је на почетку рата наишао на дилему којој страни да се приклони.

Између протагониста појединачних приповедака може се пронаћи одређен број сличности и интертекстуалних веза (повезивање у парове, чињеница да су осветљени спољашњим догађајима, унутрашња превирања која их опседају),¹² али најважнија веза је промена која се рађа у њима под утицајем рата. Тематизујући ту промену, списатељица их посматра у више животних етапа и бележи пут који они прелазе од *почетка* текста (предратна опресија), преко *средњињих* епизода (буђење националног поноса и реакција на опресију), све до *завршних* сегмената (јунаци учествују у рату и акумулирају искуство). Ауторка, дакле, представља цео животни пут јунака од мира ка рату,¹³ а њено приповедање истовремено дочарава ликове с којима се „несрећна и несрећена историја нашег поднебља злурадо поигравала“ и натерала у борбу.¹⁴

Већ прва приповетка збирке, „Суседи“, репрезентативна је за однос Исидоре Секулић о грађанском становништву пре, током и након рата. Она тематизује међуљудске и међунационалне односе у Војводини пре рата, када је становништво различитих националности живело у стању делимичне колективне несвести, тј. несвесни разлика између њих, када су били „сви као један, а један као сви“.¹⁵ Ауторка се фокусира на свакодневицу двојице протагониста, газда Петра и газда Франца, представника српске и немачке заједнице, и њихов однос заснован на истовременом пријатељству и ривалству:

Вајкадашњи суседи, кућа уз кућу, натицали се, мало из невине комшијске, мало из намерне зависти, у вредноћи и у предузећима, радили као навијене машине, текли и збирали и дању и ноћу, и пре неколико година, у један исти дан, свукли обојица сељачко одело, и газда Петар отворио радњу и постао трговац, а газда Франц назидео млин и постао економ.¹⁶

Иако међу њима постоји уважавање и поштовање, њихово пријатељство је опрезно, њихови односи понекад затегнути и хладни, а у време политичких превирања и у „часовима политичких и националних расправа и деоба“, они постају разједињени и туђи. Но, и овакав нестабилан однос је уобичајен на почетку века у војвођанским заједницама и све међусобне шале се прећуткују јер протагонисти живе добро и богато, а кад је „човеку добро, лако му је и бити добар и опраштати“.¹⁷ Али, и поред те уљуљканости, приповетком провејава једна скривена доза анимозитета и опреза, као да приповедач покушава да припреми читаоце на неку трагичну промену која ће да измени дотадашњи поредак и оснажи ривалство међу јунацима. Та промена долази споља, с бечког двора, прогласом да ће се обележити „јубилејум тога и тога срећног догађаја у животу цара и узвишеног царског дома“,¹⁸ због чега ће власти међу поданицима монархије разделити хиљаде младица воћки које ће народ у будућности подсећати на тај догађај. Посадивши једну тик до дворишне оgrade свог суседа, и не рекавши му за своје намере, газда Франц сади и прву клицу непријатељства које јача годинама касније, док на сеоској томболи газда Петар не освоји саксију са царским орлом којој се Франц надао. Потајно завидевши један другоме на замењеним даровима, јунаци осећају да међу њима јача антагонизам: не само да Петар добија вредан дар са знаком Монархије, него и једна грана Францове крушке пролази кроз ограду у комшијско двориште и тамо доноси плод, што Петра наводи да ту грану сасече. После тога, суседи се више не друже као раније, а

њихов сукоб само је пример једног општег сукоба власти и српских грађана, о чему ауторка сведочи примером са свадбе на којој војска интервенише и укида знакове српства:

Али, кад су [сватови] стигли у варош, и већ се почели спремати да пођу на венчање, начини се лом. Упадоше жандарми, отеше барјак и почупаше гостима тробојке са рузмаринима. [...] Издирали се на домаћице и на расплакану децу, псовали и вређали, и покупили и однели у варош гомилу пешкира и женских ручних радова са везеним изрекама из народних песама, пуно српских књига, све слике српских јунака и старијих и новијих владара, и одвукли у затвор, накнадно, и оног момка који је носио барјак, и српског учитеља.¹⁹

Ово није изолован догађај, нити је ван домета главног тока радње, већ је директно везан за протагонисте и додатно појачава ефекат нелагодности и међунационалне непријатности. Након тога настаје преврат и јача нелагодност код обе стране, те се вишедеценијска пријатељства прекидају, а јаз између Петра и Франца, као и њихових породица, расте. Ривалство и пријатељско зачикавање сада постаје отворен сукоб, што читаоце додатно шокира услед свих особина којима се истиче сличност два јунака на почетку приповетке.²⁰ Наредни догађаји – долазак новог нотароша, похрваћеног Немца, уместо Србина; уклањање свега српског из Петрове куће; несигурност и страх блиских пријатеља; претапање царске саксије у пећ да би се избегла казна због њеног поседовања; вести о тзв. велеиздајничком процесу у Загребу 1909. године, у који је укључен и Петров брат, и слично – рађају се из овог првог инцидента и додатно потцртавају раздор који кулминира на Бадњи дан када жандарми претурају Петрову кућу и хапсе га. Они истичу разлику између власти и обичног народа („Наше је да испуњавамо наредбе власти, а ваше је да се безусловно покоравате наредбама власти.“),²¹ чиме се предочавају нове разлике између Немаца и Срба које су у корену каснијих ратних сукоба. Газда Петар је оптужен за истицање српства, а као додатни докази изречени су крађа царске крушке и непоштовање царске саксије, што су, јасно је, само изговори да се српско становништво у Војводини додатно оптужи за мржњу према Аустроугарској. Тако приповетка „Суседи“, премда се не бави ратним временом већ периодом пре њега, представља не само свакодневицу грађанства, већ и увод у ратне сукобе, као и расветљава комплексну улогу пречанских Срба у њима. Она говори о „латентном зазирању од различитости, а потом и отвореном непријатељству у национално

мешовитим срединама у кризним временима“²² и потребна је ради адекватнијег разумевања поступака јунака који су ухваћени у раскораку између Србије као отаџбине и Аустроугарске као власти којој служе, те је и стављена на прво место у збирци као њен увод, оквир и симбол разарања који се изнова понавља у наредним приповеткама.²³

Наредна приповетка, „Весник“, неретко се истиче као најуспешнија у збирци *Из прошлости*, али и она која тематски, приповедно и симболички највише одскаче од осталих.²⁴ Уједно најкраћа и најкондензованија од свих шест целина, ова приповетка на моменте изгледа као да је истргнута из страница ратног дневника ауторке – присутни су и тачни датуми попут 13. јула и 9. августа, на пример – која се обраћа потпуно отворено, не скривајући своје активности у току окупације и мисли о рату. Овај текст је настао током избеглиштва, на основу списатељичиног личног искуства Сокобање, и стога се фокусира на приказивање „душевног стања некога ко је у позадини, немоћан да директно учествује и помогне“ у борби, премда има жељу за то.²⁵ Истовремено традиционална (блиска неким целинама *Сапутника*) и савремена (са снажним утицајем модернистичких елемената), приповетка „Весник“ је лични доживљај рата, пун аутобиографских елемената. Почетак приповетке је у *in medias res* маниру и доноси реакцију обичног народа на вести о објави рата и мобилизацији у јулу 1914, а прва два пасуса расту у један од најефективнијих почетака у нашој ратној приповеци:

Одмах после објаве о мобилизацији, бањски је живот на пречац учмао. Гости, може се рећи искључиво Београђани, јурнули су, још прве ратне ноћи, неко на војну дужност, неко што ближе пружи, неко рођацима и познаницима, а неко, онако, за одјеком престрављеног срца, и трагом својих првих, непромишљених мисли.

Јурило се и на коњима, и на воловима, и на магарцима, и на четири и на два точка, и пешке, и до срца дирљиво је било погледати те људе, жене, децу, пртљаг и стоку, које је први олуј Рата свитлао у тесну заједницу љубави и страха, а које ће можда већ други олуј Рата развитлати у хладне пределе вечитог растанка.²⁶

Хаос који настаје након објаве рата није непознат овом становништву и оно брзо заузима старе положаје и враћа се ратном животу: мобилизовани војници иду на положаје, а грађанско становништво започиње своју свакодневицу, скривајући се и не скрећући пажњу на себе. И док тече живот ван домета првих битака, Исидора Секулић јукстапонира два аспекта ратног деловања: објективну стварност пуну регрета, те лична

размишљања о природи рата и сећања на предратне године. На фону ове две равни одвија се приповетка у наизменичном смењивању онога што се *види* и онога што се *осећа*. Првој групи импулса припадају колоне војника који иду на положаје, мокри, уморни и већ у првим данима рата психички исцрпљени. Њихов морал је на високом нивоу и они су свесни шанси за победу („Бију се, и наши се добро држе.“), што признаје и нараторка: „А ако не победимо, ко да нас гази? Војска у којој се сваки други-трећи војник криво закleo. Војска чији морал нема ниједну светињу да спомене. Војска која заробљеним Словенима кидише да смрви слободне Словене“.²⁷ На другој страни је лични доживљај рата из перспективе жене која остаје у позадини – њој у мислима „искрсавају успомене из старог завичаја“²⁸ и она се присећа времена у којима народ живи као у приповеци „Суседи“: у мирољубивом односу, али уз одређену стрепњу и несигурност. Она наводи предратне ситуације које потенцирају буђење националне свести и однос Немаца и Срба, истичућу неравноправан положај потоњих, формирајући везу две приповетке и потенцирајући стање у којем војвођански Срби проводе период од Анексионе кризе до Првог светског рата. Нараторка постаје глас народа, и, иако наступа у првом лицу и блиска је ставовима саме ауторке, задржава аутономију и ауторитет неочекиваним приступом темама које обрађује: уместо да лamentsира над сопственом судбином и глорификује успехе војника, она не показује знакове патетике и претенциозности,²⁹ већ истовремено износи два паралелна тока радње. Наиме, десетак дана касније, две тематске равни приповетке спајају се у њеној шетњи природом: она покушава да среди мисли, али и коментарише како припремне борбе пре Церске битке и даље трају, те како не-војно становништво живи „механично и тупо“, без сазнања о развоју сукоба, и са минимумом вести. Њој се тада, скоро као у привиђењу, указује српски војник – „У опанцима, у суром, грубом оделу.“³⁰ – који, претпоставља се, иде са Цера, преко себе пребацивши сиво-плави аустријски шињел, „као голубије крило“, доказ победе и ратни плен који носи са собом. Протагонисткиња осећа шок, али и срећу, схвативши да је војник заправо весник победе. У том тренутку се спајају субјективна и објективна раван приповедања, а јунакиња, која сагледава и сопствена осећања и историјски тренутак, постаје свесна да је у питању преломни догађај на националном и глобалном плану који има потенцијал да постане један од најбитнијих у историји.

Премда приповетке збирке *Из прошлости* нису замишљене, а неретко ни изведене, онолико амбициозно као најпознатији текстови Исидоре Секулић, оне представљају битан део њеног књижевног рада и садрже исечке из живота цивилног становништва у позадини у рату, неочекиване односе који се формирају под присилом

ратних дешавања, па чак и исечке из биографије саме списатељице. Најважније, све приповетке пружају контекст за разумевање живота пречанских Срба, и начин на који њихова предратна свакодневица наилази на искушења и нападе аустријских власти. Оне такође садрже и одговор за разумевање подељености и незавидне ситуације у које је то становништво стављено прво 1908, а потом и 1914. године, и то је грађа која недостаје у корпусу наше ратне прозе. Стога је јасно да је Исидора Секулић прецизно приметила неистражен простор, и покушала да га попуни својим приповеткама, што и чини различито од Васиљева, Црњанског и других аутора из истог милеа.

Ребека Вест

Премда једна од плоднијих и креативнијих списатељица свог времена, активна на пољу књижевне критике, есејистике, путописа и прозе, Ребека Вест (Rebecca West) је и једна од најмање обрађених аутора међуратне епохе. Када се говори о њеном доприносу тематизацији Првог светског рата, мисли се на роман *Повратак ратника* (1918), једно од првих дела које обрађује пост-трауматски поремећај, првом делу ратне тематике које пише жена, те првом делу које свесно и намерно говори о последицама на ментално здравље учесника рата. У њему ауторка дотиче и друге тематске оквире – психоанализу, феминизам, однос друштвених сталежа – које други аутори не обрађују, па се не посвећује описивању рата и директних утицаја само на војнике, већ и на друштво као целину. Напослетку, она се поиграва приповедањем и фокализацијом, дајући примарни глас жени и женском искуству,³¹ те њена намера није да објасни утицај рата на мушкарце, него и на жене из њихових окружења које их чекају код куће. Сви ови елементи романа чине га сличним насловима који настају по окончању рата, али се он издваја од романа као што су *Госпођа Даловеј*, *Збогом оружје* или *Дневник о Чарнојевићу* јер спаја више нетипичних ратних тема у један кохерентан текст са јасно израженом поруком о положају свих чланова друштва током рата. Роман доживљава позитивну рецепцију, али пада у заборав критике која се усмерава на ауторкина каснија дела.

Поетику и опус ове ауторке одређује њен приватни живот, али и њен однос према позицији жене у савременом друштву, што касније доводи до феминистичког аспекта њене прозе. Овај елемент њеног живота и рада појавио се још у младости, будући њено интересовање на више нивоа – као друштвена појава, политички чин, тежња за равноправношћу полова и поетичка одредница књижевног стваралаштва активних списатељица – и наводећи је да се укључи у политички и друштвени живот заједнице

којој припада. То чини придруживши се покрету сифражеткиња и заговарајући феминистичке идеје целог живота. Своје незадовољство и активизам није изражавала само протестима, већ и путем књижевности, оштро нападајући ауторе који немају разумевања за борбу за еманципацију жена или су представљали жене на негативан и пежоративан начин.³² Независне јунакиње видљиве су још у роману *Повратак ратника*, док у наредним делима достижу свој пун потенцијал. Њени ставови о проблемима жена у затвореном и инхибираном друштву привлаче широк круг читалаца, али је у сржи свих текстова којима изражава свој феминистички поглед тежња за идејама које жели да обликује и представи на нов, упечатљив и релевантан начин.³³

Ауторка сматра Први светски рат за пресудни догађај XX века и вододелницу након које ништа неће остати исто.³⁴ Њен живот током рата подељен између тежње да преживи, настојања да спасе живот свог сина, те покушаја да се оствари као списатељица. Оваква позиција објашњава зашто је баш овај ратни сукоб за њу пресудни догађај целог века, али и зашто у својим делима описује промене које настају након краја рата. Те промене видљиве су у понашању људи, њиховом новом ставу према животу, опхођењу према својим ближњима, али и рецепцији књижевности и уметности. Тако, на пример, у есеју “The Dead Hand” из збирке есеја *Ending in Earnest: A Literary Log* (1931), она тврди да постоји јаз између младих и старих писаца и читалаца који се додатно продубио након рата,³⁵ док у априлу 1952. говори да се слаже са ставом Гилберта Марија (Gilbert Murray) који истиче да је најстрашнија последица Првог светског рата „губитак саосећања“³⁶ који се види и у књижевности. Тај губитак саосећања је наводи да истражује нове теме и испита како функционише ново друштво, те да се након новинарске и критичарске каријере потпуније посвети прози којом ће, бар у првим насловима, доминирати специфичан тип јунакиње која се непрестано сећа свог детињства и младости и чија симболичка вредност расте из романа у роман.³⁷ Та јунакиња добија свој прототип у првом роману ауторке, у чему се крије још једна додатна вредност тог наслова у њеном опусу.

У роману *Повратак ратника*, Ребека Вест пише о женама које стрепе за животе својих мужева на фронту, те о искуству слушања и прихватања вести са ратишта међу онима који су остали код куће. Такође, она посматра и бележи повратак из рата оних који се враћају са психичким траумама и сећањима на рат која их не напуштају. Стога је ово аутентично ратно дело које, иако не описује непосредна ратна страдања, говори о последицама на све слојеве друштва, и зато представља вредан допринос тематизацији рата у енглеској књижевности. Он отвара теме које су касније обрађивали Вирџинија

Вулф и други аутори, те Ребека Вест, објављујући га док рат још траје, антиципира и најављује касније ауторе који постижу бољу критичку оцену и стварају познатија дела.

Роман се одвија у интеракцији Кристофера Болдрија, повратника из рата, са три жене које учествују у његовом повратку у друштво – супруга Кити, неостварена љубав Маргарет и рођака Џени – док је последња од њих наратор и главни фокализатор радње. Она је на почетку само посматрач који нема активну улогу нити утиче на ток радње, те је тако слична публици која чита текст. Џени читаоцима предочава своје мисли и запажања других јунака, толико адекватно и прецизно да се долази до закључка да она, мада није свезнајући приповедач, јесте „свеприсутна“ и стога зна „шта други ликови осећају мада то не кажу“.³⁸ Ипак, њена улога јача како роман тече, и она се претвара у активног учесника радње који нагони друге јунаке на покрет и решавање проблема. Разлози за овакву улогу постају јасни када се зна да је Кристофер практично пасиван током целог романа: у његовом првом делу је ван земље, опорављајући се од повреде на француском фронту, док у другом пати од амнезије, те је и даље онемогућен да учествује у догађајима који се одвијају. Стога Џени добија улогу наратора који читаоцима прво описује ситуацију пре повратка ратника у Енглеску, да би касније постала глас који вокализује његово искуство, пошто он није у могућности да то учини сам.³⁹ Отуд долази до промена у приповедању које више није линеарно, већ скоковито и импресионистичко,⁴⁰ потенцирајући модернистичке елементе у роману и промене које настају у његовом рукопису, као и утицај ратних искустава повратника и њихових породица на процес писања дела.

Уз то, овај роман има истакнуто место у опусу ове списатељице и генерације којој припада као претеча најпознатијих дела о Првом светском рату и дело које спаја тему ратне трауме са мотивом повратка ратника који је толико присутан у послератној књижевности да управо фигура повратника спаја фикцију и стварност на најснажнији могући начин.⁴¹ Већина протагониста овакве прозе пати од физичких или менталних траума, и у њиховом опоравку и навикавању на поратну свакодневицу се заправо увиђа континуитет рата и чињеница да се он није завршио у новембру 1918, већ да и даље траје, нарочито за оне који су у њему изгубили спокој и унутрашњи мир. *Повратак ратника* је управо такав ратни роман, дело које не описује ратну стварност и не доноси непосредне сцене страдања, већ потенцира ефекат рата и жал за тиме што се он уопште десио.⁴² Због тога је овај роман „супериоран пример вештине“⁴³ писања о једној теми која је близу тога да се претвори у опште место, али је Ребека Вест обрађује адекватно и

умешно, и стога избегава патетику и спаја више различитих тематских равни и иновативних идеја.⁴⁴

Траума од које пати протагониста романа није физичке природе, нити се ради о сећањима на рат због којих он не може да настави живот. Сасвим супротно, у питању је амнезија због које се он не сећа последњих деценију и по свог живота, и након напада у којем је рањен, он се враћа у прошлост и наставља да живи као да се ништа ново није десило претходних петнаест година. Ова врста повреде је честа и буди интересовање код читалаца као једна од необичнијих и скривенијих последица ратног учешћа. За разлику од прозе која тематизује јунаке са јасним и очигледним физичким повредама које изазивају реакцију околине, Кристоферова повреда је мање приметна и он расте у „симбол свих мушкараца који су доживели трауме у рату“.⁴⁵ Ово подстиче активније читање и публика заузима позицију посматрача радње који покушава да дође до решења проблема и на потпунији начин разуме дело пред собом. Њихову пажњу додатно продубљује чињеница да Ребека Вест не приказује повреду јунака експлицитно, већ даје разговор три јунакиње и писмо Кристоферовог рођака Френка који га први затиче у стању измењене свести, чиме се открива да је јунак није физички рањен, већ да је његова повреда психичке природе, те да он пати од контузионог шока и амнезије. Ауторка не описује његову повреду, већ читаоци о њој дознају индиректно и непотпуно, чиме се њихово учешће у роману доводи на виши ниво јер морају да активније приступе процесу читања. Тако се потенцира емотивно и ментално искуство рањеника уместо физичког,⁴⁶ те Ребека Вест тиме што алудира на извор трауме уместо да га опише само помера симболичко средиште романа са питања о томе шта се десило на анализу тога како повреда утиче на живот Кристофера и његове околине. Такође, ово појачава улогу Цени као приповедача јер се једино из њене реконструкције догађаја може наслутити шта се заиста дешава Кристоферу, или макар шта штампа пласира као једну од могућих варијанти трагичних догађаја.⁴⁷

Међутим, уместо да описује колико је његов живот након повреде неподношљив, Ребека Вест покушава да читаоцима објасни узрок трауме протагонисте, а у његовом процесу опоравка се крије и једна од највећих иновација романа *Повратак ратника*: мотив психоанализе као разумевање узрока Кристоферових проблема. Но, иако се роман може сматрати „прозном елаборацијом Фројдове теорије трауме“,⁴⁸ у аутопоетичком тексту из 1982, ауторка објашњава да га она није замислила у том кључу: „За почетак, прича се оформила у мојој глави средином 1915. године, а била је претворена у рукопис, не рачунајући ситне детаље, недуго након тога; у то време, мање од један посто

интелектуалаца у Лондону, или представника других класа друштва, чуло је за психоанализу.⁴⁹ Њена намера је, дакле, да једноставно опише амнезију као једну од могућих последица ратног учешћа, а све то на основу искуства војника који се брзо након почетка рата почињу враћати са ратишта са сличним последицама. Тако она већ 1914. открива „један од првих случајева амнезије до којих је рат довео“,⁵⁰ а касније открива и друге пацијенте који губе памћење након физичких повреда, и тако долази до грађе за роман. У то време психоанализа постаје све популарнија, и док је роман напоскон објављен, три године касније, тај метод постао је присутан у свести савремених људи. Међутим, мада је она једна од првих енглеских аутора који истражују креативне могућности теорије психоанализе,⁵¹ овај мотив за њу није међу најбитнијим елементима радње, него тек начин да оствари један од својих примарних циљева – да покаже међусобне односе својих четворо јунака из визууре Џени као приповедача. На пример, пошто не може да говори из перспективе Маргарет, која је једина која схвата да је за Кристофера боље да поврати памћење него да живи у прошлости, искључиви начин да ауторка дочара читаоцима шта она мисли јесте у разговору Маргарет са неким вишим ауторитетом. Зато Ребека Вест уводи лик доктора Гилберта Андерсона, психоаналитичара који је много више од оних „старомодних стручњака за нерве који су само помињали млеко и јаја и масажу“,⁵² и који је покретач разрешења радње у ког се уздају Маргарет, Кити и Џени. Доктор није примарна личност романа, већ средство којим се долази до његовог краја и он не приступа хипнози – назива је „варљивим триком“ – већ иде другим путем и покушава да открије узрок губитка сећања. Најзад се открива да је корен тога губитак детета, што ни Кити ни Кристофер нису преболели, чиме се отвара тема психичких траума које се јављају у периоду пре и током Првог светског рата, што издваја *Повратак ратника* из корпуса дела која тематизују овај рат. Кристофер тако постаје симбол свих ратника са психичким повредама који покушавају да пронађу своје место у свету у којем за њих нема места.

Ребека Вест у роману *Повратак ратника* успева да на објективан и књижевно релевантан начин дочара дубину менталних проблема са којима се срећу повратници са фронта – нарочито они који губе памћење – као и тешкоће које море оне који их чекају код куће. Она не описује рат опсежно и детаљно, али успешно дочарава овај глобални сукоб и доба након њега. Својим селективним односом према ратним темама, Ребека Вест истовремено ствара атипично ратни и атипично модернистички роман који има одређених сличности са делима која се објављују одмах након завршетка рата, али и успева да оде корак даље од њих. Када се њен рад посматра у овом контексту, јасно је

да је реч о списатељици која доноси нове нивое значења у дела која описују Први светски рат, прожимајући ратне теме са онима које се тичу позиције жена у друштву, психоанализе, утицај рата на војно и не-војно становништво, али и лечење ратних траума, што је оквир који касније постаје популаран у корпусу ратне књижевности. Из ових разлога је Ребека Вест незаобилазна фигура ратне струје у енглеској књижевности и ауторка чији се допринос потпунијем разумевању свих импликација које рат има на различите слојеве и класе друштва не сме игнорисати.

***

Иако не једине списатељице које тематизују Први светски рат у прози – вреди поменути, пре свих, и Милицу Јанковић и Вирџинију Вулф – Исидора Секулић и Ребека Вест обрађују ову тему на истовремено различит и комплементаран начин. Фокусирајући се и на војни и на не-војни свет, обе теже свеобухватном приказу ратних година и успевају да створе дела која, премда нису најистакнутија у њиховом опусу, и те како имају своју вредност. Било да се ради о приказу судбине појединаца који представљају народ или пак о јунацима који су представници универзалних ратних судбина, и Исидора Секулић и Ребека Вест успешно повезују лично и колективно, творећи прозу која говори о мање запаженим аспектима Првог светског рата и допуњује књижевну грађу у овом пресудном историјском догађају.

Када се ратно стваралаштво ове две ауторке доведе у компаративни однос, долази се до неколико закључака. Наравно, најбитнија разлика између збирке *Из прошлости* и романа *Повратак ратника* увиђа се у третману појединаца који су примарне жртве Првог светског рата. Исидора Секулић даје детаљнији контекст њихових живота пре, током и после рата, покушавајући да прикаже своје јунаке не само као ратнике или посматраче ратних дешавања, већ као историјски релевантне и утемељене личности којима је овај рат тек један од пресудних догађаја у животу. Ово се најјасније види у приповеткама „Суседи“, „Шумановићи“ и „Одужен дуг“, чија радња и почиње присећањима на време пре 1914. и наставља се у годинама након рата. Због тога се може наслутити да њена намера овом збирком није једноставно приказивање ратних незгода једног одређеног дела српског народа, већ се ради о програмском наслову који је настао услед списатељичине потребе да се исказе (и) као национално освешћена ауторка са дубинским схватањем предисторије и ширег контекста Првог светског рата. Са друге стране, Ребека Вест се у свом роману најмање посвећује Кристоферу Болдрију и, премда

је он једини јунак са директним искуством рата иза себе, он није примарни протагониста романа *Повратак ратника*, као ни његов примарни приповедач или фокализатор. Слично роману *Војникова награда*, првенцу Вилијама Фокнера из 1926. године, Кристофер је само покретач радње и њено симболичко средиште, али не и тематска окосница дела – уместо да описује његову судбину рањеног повратника, Ребека Вест говори о женама које га окружују, односно о *последицама* рата уместо само о његовим *исходима*. Она даје глас ликовима који су обично ућуткани у корпусу ратне прозе – што у збирци *Из прошлости* није увек случај – и стога њене јунакиње могу да се изразе богатије и потпуније него у делима других аутора истог периода. Идући од личног ка колективном, ова енглеске списатељица успева да одједном дочара искуства неколико категорија друштва погођеног ратом, али, за разлику од Исидоре Секулић, не одлази у будућност и не говори о поратном времену. Ипак, међу ове две ауторке се може приметити и значајан број сличности у третману Првог светског рата у прози: обе одлазе корак даље од уобичајених ратних прича, фокусирајући се на нетипичне ратне судбине и ликове који се својом живописношћу намећу као књижевно релевантни. Такође, оне изостављају типичне топосе ратне прозе и смештају своје наративе у алтернативни простор и атмосферу куће, заједнице, цркве, породице, и сл. Најзад, обе успевају да створе дела која се читају као вишеструко атипична за њихов опус – било да се ради о темама, наративном приступу, идеолошким одредницама или поетичким оквирима – и која се разликују од романа и приповедака које су настале пре или после ова два наслова. Први светски рат представљао је битан догађај у животима Исидоре Секулић и Ребеке Вест, и оне га у збирци *Из прошлости* и роману *Повратак ратника* тематизују на уверљив, успешан и аутентичан начин, наметнувши се као једне од најбитнијих ауторки које тематизују овај догађај у међуратном периоду.

---

¹ Рад је настао као део истраживања приликом израде докторске дисертације под насловом „Тематизација Првог светског рата у српској и англоамеричкој прози од 1914. до 1940: компаративна анализа“ и под менторством проф. др Владимира Гвоздена на Филозофском факултету у Новом Саду.

² Славица Гароња-Радованац, „Ратна проза Исидоре Секулић“, *Исидоријана* бр. 12–14 (2003/2008): 70–71.

³ Исто, 71.

⁴ Анђелка Мијатовић, „Из прошлости Исидоре Секулић“, *Књижевна историја* бр. 59 (1983): 378.

⁵ Славко Леовац, *Књижевно дело Исидоре Секулић* (Београд: Вук Караџић, Југославијапублик, 1986), 80–81.

⁶ Снежана Башчаревић, „Иманентна поетика Исидоре Секулић“, *Зборник радова Учитељског факултета Призрен-Лепосавић*, књ. 10 (2016): 39.

⁷ Исто, 43.

---

⁸ Годор Манојловић, „Исидора Секулић: *Из прошлости*“, Дан бр. 9–10 (1919): 172.

⁹ Исто, 172.

¹⁰ Башчаревић, нав. дело, 45–46.

¹¹ Јелена Милинковић, „Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века: ‚Жена‘, ‚Српски књижевни гласник‘ и ратна проза Милице Јанковић и Исидоре Секулић“, Књиженство бр. 3 (2013), <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2013/zenska-knjizevnost-i-kultura/rat-ka-tema-u-srpskoj-periodici-i-knjizevnosti-pocetkom-xx-veka-zena-srpski-knjizevni-glasnik-i-ratna-proza-milice-jankovic-i-isidore-sekulic> (приступљено 1. 12. 2020).

¹² Мијатовић, нав. дело, 370.

¹³ Леовац, нав. дело, 75.

¹⁴ Мијатовић, нав. дело, 370.

¹⁵ Исидора Секулић, *Из прошлости* (Сарајево: И. Ђ. Ђурђевић, 1919), 3. Како је збирка доживела само једно издање, у њој се проналазе разилажења са актуелним правописом, те ће се приликом навођења цитата из ње те несугласице исправити.

¹⁶ Исто, 4–5.

¹⁷ Исто, 6.

¹⁸ Исто, 7.

¹⁹ Исто, 23–24.

²⁰ Мијатовић, нав. дело, 370.

²¹ Секулић, нав. дело, 37.

²² Гароња-Радованац, нав. дело, 75.

²³ Исто, 77.

²⁴ Исто, 85; Манојловић, нав. дело, 172; Леовац, нав. дело, 75.

²⁵ Гароња-Радованац, нав. дело, 86.

²⁶ Секулић, нав. дело, 41.

²⁷ Исто, 45.

²⁸ Исто, 45.

²⁹ Гароња-Радованац, нав. дело, 86.

³⁰ Секулић, нав. дело, 58.

³¹ Одређени делови искуства јунакиња романа настају на основу искуства саме ауторке: „Острво Манки, на ком су Маргарет и Крис срећни, одговара месту на коме су ауторка и њен љубавник, Х. Џ. Велс, били најсрећнији. Занимљивије од тога јесте да је психијатар који успева, али само уз помоћ Маргарет, да излечи Крису, у ствари ‚разиграни портрет‘ самог Велса“. Биљана Дојчиновић, „Повратак Ребеке Вест“, Књиженство бр. 4 (2014), <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2014/zenska-knjizevnost-i-kultura/povratak-rebeke-vest#gsc.tab=0> (приступљено 1. 12. 2020).

³² Видети: Ана Коларић, „Темељи феминистичке критике: рани радови Ребеке Вест“, у *Под, модерност и еманципација: уредничке политике у часописима ‚Жена‘ (1911–1914) и ‚The Freewoman‘ (1911–1912)* (Београд: Фабрика књига, 2017), 8; те Ана Коларић, „(Раз)говор о књижевности и феминизму: ране критике Ребеке Вест (1911–1912)“, Књиженство бр. 4 (2014), <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2014/zenska-knjizevnost-i-kultura/raz-govor-o-knjizevnosti-i-feminizmu-rane-kritike-rebeke-vest-1911-1912#gsc.tab=0> (приступљено 1. 12. 2020).

³³ Harold Orel, *The Literary Achievement of Rebecca West* (New York: Palgrave Macmillan, 1986), 6–7.

³⁴ Овај став је најочигледнији у полу-аутобиографском роману *The Fountain Overflows* из 1956, где она сваљује кривицу на политичаре који пре избијања рата сматрају да поједине европске земље неће почети рат само да би оствариле финансијску добит и учврстиле моћ. Иако нису злонамерни, већ само наивни, такви политичари дозвољавају да дође до рата и катастрофалних последица. Orel, нав. дело, 122–123.

³⁵ Исто, 46.

³⁶ Rebecca West, *Selected Letters of Rebecca West*, Editor Bonnie Kime Scott (New Haven: Yale University Press, 2000), 258.

³⁷ Orel, нав. дело, 121–122; 123–124; 133.

³⁸ Дојчиновић, нав. дело.

---

³⁹ Emily R. Hershman, "Rebecca West's *The Return of the Soldier*: Analyzing the Interrelationship of Male and Female Traumas". *Inquiries Journal/Student Pulse* No. 3, Issue 3. <http://www.inquiriesjournal.com/a?id=398> (приступљено 1. 11. 2020)

⁴⁰ Дојчиновић, нав. дело.

⁴¹ Hershman, нав. дело; Trudi Tate, *Modernism, History and the First World War* (New York: Manchester University Press, 1998), 96.

⁴² Sam Jordison, "The Return of the Soldier: An Incendiary, Formidable Debut", *The Guardian*, 12 June 2018.

⁴³ Orel, нав. дело 124.

⁴⁴ Неке од ових идеја је Вест, мање или више успешно, унела и у своја наредна дела, али, како се види у писму упућеном својој средњој сестри Винифред из јануара 1929, док је писала роман *Harriet Hume*, увек се враћала свом првом роману са свешћу о иновацијама у њему. West, 2000, нав. дело, 110.

⁴⁵ Jessica Meyer, "'Not Septimus Now': Wives of Disabled Veterans and Cultural Memory of the First World War in Britain", *Women's History Review* Vol. 13, No. 1 (2004): 129.

⁴⁶ Cristina Pividori, "Eros and Thanatos Revisited: The Poetics of Trauma in Rebecca West's *The Return of the Soldier*", *Atlantis* No. 32, Issue 2 (2010): 90–91.

⁴⁷ Hershman, нав. дело.

⁴⁸ Pividori, нав. дело, 91.

⁴⁹ Rebecca West, "On *The Return of the Soldier*", *Yale University Library Gazette* Vol. 57, No. 1 (1982): 67.

⁵⁰ Исто, 67.

⁵¹ Orel, нав. дело, 127.

⁵² West, 1982, нав. дело, 68. Овај лик је још један аспект романа који приближава прозу ове ауторке списатељицама са којима се најчешће доводи у везу, Шарлот Гилман и Вирџинија Вулф. У делима *Повратак ратника*, *Госпођа Даловеј* и „Жути тапет“, оне именују лекаре који лече њихове протагонисте, изражавајући став да је оно што се дешава у сва три дела синехдохално и да један лекар стоји „за све из своје бранше“ (Дојчиновић, нав. дело), чиме се постиже оштра критика лекарске професије у време када лекари не лече своје пацијенте на адекватан начин или их уопште не схватају озбиљно.

Литература

Башчаревић, Снежана. „Иманентна поетика Исидоре Секулић“. Зборник радова Учитељског факултета Призрен-Лепосавић, књ. 10 (2016): 31–48.

Вест, Ребека. *Повратак ратника*, превела Оливера Поповић. Бања Лука: Бесједа, 2005.

Гароња-Радованац, Славица. „Ратна проза Исидоре Секулић“. Исидоријана бр. 12–14 (2003/2008): 69–103.

Дојчиновић, Биљана. „Повратак Ребеке Вест“. Књиженство бр. 4 (2014). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2014/zenska-knjizevnost-i-kultura/povratak-rebeke-vest#gsc.tab=0> (приступљено 1. 12. 2020).

Коларић, Ана. „(Раз)говор о књижевности и феминизму: ране критике Ребеке Вест (1911-1912)“. Књиженство бр. 4 (2014). <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2014/zenska-knjizevnost-i-kultura/raz-govor-o-knjizevnosti-i-feminizmu-rane-kritike-rebeke-vest-1911-1912#gsc.tab=0> (приступљено 1. 12. 2020).

Коларић, Ана. „Темељи феминистичке критике: рани радови Ребеке Вест“. У *Род, модерност и еманципација: уредничке политике у часописима ‚Жена‘ (1911–1914) и ‚The Freewoman‘ (1911–1912)*. Београд: Фабрика књига, 2017.

Леовац, Славко. *Књижевно дело Исидоре Секулић*. Београд: Вук Караџић, Југославијапублик, 1986.

Манојловић, Тодор. „Исидора Секулић: Из прошлости“. Дан бр. 9–10 (1919): 170–172.

Мијатовић, Анђелка. „Из прошлости Исидоре Секулић“. Књижевна историја бр. 59 (1983): 369–379.

Милинковић, Јелена. „Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века: ‘Жена’, ‘Српски књижевни гласник’ и ратна проза Милице Јанковић и Исидоре Секулић“. Књиженство бр. 3 (2013). <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2013/zenska-knjizevnost-i-kultura/rat-ka-tema-u-srpskoj-periodici-i-knjizevnosti-pocetkom-xx-veka-zena-srpski-knjizevni-glasnik-i-ratna-proza-milice-jankovic-i-isidore-sekulic> (приступљено 1. 12. 2020).

Секулић, Исидора. *Из прошлости*. Сарајево: И. Ђ. Ђурђевић, 1919.

Hershman, Emily R. “Rebecca West’s *The Return of the Soldier*: Analyzing the Interrelationship of Male and Female Traumas”. *Inquiries Journal/Student Pulse* No. 3, Issue 3. <http://www.inquiriesjournal.com/a?id=398> (приступљено 1. 11. 2020).

Jordison, Sam. “*The Return of the Soldier*: An Incendiary, Formidable Debut”. *The Guardian*, 12 June 2018.

Meyer, Jessica. “‘Not Septimus Now’: Wives of Disabled Veterans and Cultural Memory of the First World War in Britain”. *Women’s History Review* Vol. 13, No. 1 (2004): 117–138.

Orel, Harold. *The Literary Achievement of Rebecca West*. New York: Palgrave Macmillan, 1986.

Pividori, Cristina. “Eros and Thanatos Revisited: The Poetics of Trauma in Rebecca West’s *The Return of the Soldier*”. *Atlantis* No. 32, Issue 2 (2010): 89–104.

Tate, Trudi. *Modernism, History and the First World War*. New York: Manchester University Press, 1998.

West, Rebecca. “On *The Return of the Soldier*”. *Yale University Library Gazette* Vol. 57, No. 1 (1982): 66–71.

West, Rebecca. *Selected Letters of Rebecca West*. Editor Bonnie Kime Scott. New Haven: Yale University Press, 2000.

Dragan Babić
draganb.com@gmail.com
Independent Researcher

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.2>

UDC: 821.163.41.09-32 Секулић И.
821.111.09-31 Вест Р.
Original scientific article

World War One and the Everyday Life of Citizens in the Fiction by Isidora Sekulić and Rebecca West

This article analyzes a collection of short stories *Iz prošlosti* [*From the Past*] by Isidora Sekulić and Rebecca West's novel *The Return of the Soldier*, trying to show how they describe the civil society during World War I. As women who are not actively participating in the battles, both authors spend the war in their respective civil societies and examine how different social groups perceive this historical event. In the end, both of them focus on distinguishable characters who grow to become the representatives of the entire generation, thus combining the individual and collective. Isidora Sekulić's short stories thematize the life of Serbs in Vojvodina and their wartime transition from oppression to liberation, which makes the collection *Iz prošlosti* an important part of not just her literary engagement, but the entire corpus of the Serbian prose that speaks of this war. On the other hand, Rebecca West's novel analyzes feminine experience of the war and the everyday life far away from the front, but also introduces the topic of psychological trauma as a consequence of the war and psychoanalysis as a way to deal with that trauma.

Keywords: Isidora Sekulić, Rebecca West, World War I, individual and collective

Модерност у животу и делима Јелисавете Начић¹

У фокусу овог рада су модерна субјективност и модеран однос према свету Јелисавете Начић (1878–1955), прве жене архитектке школоване у Србији, на којима она гради егзистенцију и индивидуалност у друштву Србије 19. века. Србија тада тек почиње да се модернизује и, под притиском времена, мења постојеће вредности. У немирним временима промена владара, династија, идеологија, државе, патријархалног друштва и стереотипа односа међу половима, самосвест о стваралачким потенцијалима, лично и професионално искуство Јелисавете Начић нису честа појава међу женама. Ослобођена бројних жени традиционално задатих оквира, закорачила је у свет „људи“ у коме се остварује као активан стваралац здања којима је ушла у историју архитектуре. Друго тежиште овог рада је разматрање реакција професионалних кругова, јавности и српске штампе на живот и рад Јелисавете Начић. Рад је поткрепљен фотографијама неких од њених бројних архитектонских остварења. Тиме је потврђена теза да се архитектонска дела могу читати као наративи јер поседују капацитет транспоновања традиције у друге епохе – могу да инспиришу док сведоче о времену свога настанка, друштвеним кретањима и времену које је уследило, подједнако као што су сведочанства о својим ствараоцима.

Кључне речи: модерност, Јелисавета Начић, архитектура, штампа, фотографија

*Бије по тој књизи одасвуда једно подземно
опирање таквом животу, животу милиона жена,
и дрхти једна жудња за животом личним и једним,
за животом који излази из неке своје теорије.*

Исидора Секулић²

О модернизацији и модерности

Зигмунт Бауман (Zygmunt Bauman, 1925–2017), британски филозоф и социолог пољског порекла, један од највећих теоретичара модерности данашњег времена, разликује чврсту (дугорочну) и флуидну (краткорочну) модерност глобалног друштва. Полазећи од људске природе и човекове потраге за идентитетом како би стекао сигурност, Бауман стаје на страну културе у давно задатим оквирима: „[...] кроз целу људску историју, посао културе био је да из пролазних људских живота и непостојаних

људских поступака просејава и талози чврста језгра трајности, да измами трајање из пролазности, непрекидност из испрекиданости те прекорачи границе које намеће људска смртност тиме што ће смртнике и смртнице ставити у службу бесмртног људског рода. Данас се такав посао све слабије тражи“.³

У покушају проналажења места Јелисавете Начић у дискурсу модерности, неопходно је у историјском и друштвеном контексту периода модернизације Србије сагледати шта је то што њен живот и делатност чини посебним.

Модернизација и модерност у Србији

У друштву Србије у периоду с краја XIX и првих деценија XX века створени су предуслови за почетак развоја новог друштвеног идентитета. Модернизација београдске чаршије по узору на метрополе Европе није била ни лак ни једноставан процес, али је била неопходна за стварање друштва у коме се могу развијати интелектуалне снаге, индивидуалности, модерности које ће покретати развој друштва.

Београд је, као тек ослобођена оријентална варош, до тог времена развијана само унутар шанца, доживљавао свој политички, друштвени и економски преображај у тежњи да постане модеран европски град. Варош сокака и чатмара, углавном неписменог становништва, неизграђених друштвених односа и политичких превирања, по коначном одласку Турака, Ферманом из 1867. године почиње да се мења. То је време првог урбанизовања, експанзије градитељске делатности, али и буђења свести да је нестручна радна снага недовољна, а образовање основа без које се не може спроводити модернизација друштва. Доношење савремених законских одредби у области школства, као што је веома значајан Закон о обавезном школовању све деце, без обзира на пол, из 1883. године, када је министар био Стојан Новаковић, пружало је добре законске оквире, али не и реална очекивања да ће у економски сиромашној земљи, без довољно школа и учитеља, уз то оптерећеној патријархалним моралом, велики проценат деце искористити то своје право. Шестогодишње основно школовање била је припрема за наставак школовања у гимназијама, реалним гимназијама и реалкама. Према Општем закону о средњим школама из 1889, реалке су биле основа за развој природних наука, док су гимназије школовале кадрове за чиновничке и учитељске послове. Као нешто сасвим ново, потребно је истаћи Инцинирску школу основану указом кнеза Александра Карађорђевића 1846. године, а по захтеву министра Илије Гарашанина.⁴ Школа је радила само три године, али се ипак сматра зачетком 170 година дуге историје

данашњих техничких факултета, и Грађевинског и Архитектонског. Ђаци ове школе могли су наставити школовање на Лицеју, основаном у Крагујевцу 1838. и премештеном у Београд 1841.⁵ Реорганизацијом Лицеја је 1853. године, уз одељења за изучавање права и филозофије, отворено Природно-техничко одељење (Јестествословно-техническо одељење).⁶ Лицеј је 1863. године, доношењем Закона о устројству Велике школе, прерастао у Велику школу.⁷ Његова одељења развила су се у Филозофски, Правни и Технички факултет. На Техничком факултету је 1896. основан самостални Архитектонски одсек. Развојем различитих научних области на тим факултетима, током четрдесетогодишњег трајања Велике школе, створили су се услови за прерастање у Универзитет као научну и образовну установу. На Техничком факултету Универзитета уредбом су организовани машински, грађевински и архитектонски одсек.

Јелисавета Начић

У тим бурним временима рађања новог друштва и новог Београда рођена је 1878. године Јелисавета Начић у породици богатог београдског трговца цинцарског порекла, Михаила С. Начића, и Милице, кћери Јована Савића, управника Управе фондова. Порекло по мајци веже је за познату породицу Ичко, чији је потомак и српски дипломата и трговац Петар Ичко. Безбрижност њеног детињства нарушавало је умирање браће и сестара у време харања туберкулозе. Остало их је троје – осим Јелисавете, брат Јован и сестра Јелена. Завршивши основну школу и гимназију, Јелисавета Начић се уписује на тек основани архитектонски одсек на новооснованом Техничком факултету Велике школе, као прва и једина девојка. Било је то време огромног броја неписмених у београдској вароши, када се о образовању женске деце није много мислило. Борећи се против „стања духа тога времена“, Јелисавета Начић је дипломирала 1900. године као прва жена архитекта школована у Србији и као једна од првих жена архитеката у Европи. А да је исти дух у Србији потрајао, сведоче нам расправе које доноси штампа тога времена о српском женском питању и реформи женских школа:

ко зна шта је гимназија и са каквим ужасним тешкоћама савлађују терете мушка деца и уз припомоћ родитеља и домаћих учитеља тај ће тек моћи да цени какав ће то терет бити за женску децу... Дакле, и наше данашње женске школе

потребују реформе у духу практичном, али женска гимназија нам је апсолутно непотребна. Јави ли се ипак какав феномен у погледу талента, ствар је врло проста, треба донети решење: ученице са одличним успехом могу продужити учење у мушким гимназијама. Ма да од целокупног женскиња нашег што је прошло кроз гимназију и Велику Школу нисмо видели још ништа феноменално.⁸

У раду Јелисавете Начић је ипак било доста тога заиста феноменалног. Завршила је факултет пет година пре горе цитираног уводника *Политике* о женском питању, као део прве генерације дипломираних студената. У време када су из европских универзитетских градова у Београд пристизали први српски стручњаци које је стипендирала држава по плану који је започео кнез Милош, запослила се у државној служби, у Министарству грађевина. Као технички приправник стиче довољно искуства и две године касније полаже државни испит. Због закона којим запошљавање жена на „мушким“ пословима није ни планирано, не успева да настави с радом у Министарству, већ, радећи у Београдској општини у инжењерско-архитектонском одсеку, почиње свој професионални рад и, захваљујући ентузијазму, таленту али и храбрости, учествује активно, практично на функцији главног архитекте града, у процесу модернизовања старог Београда и рађања његовог идентитета. Истовремено, својим животом и радом, Јелисавета Начић учествује и у модернизовању српског друштва.

Реализујући своје објекте у различитим областима, од сакралне и школске архитектуре, пројектовања јавних грађевина, приватних кућа и прве стамбене архитектуре, до учешћа у урбанистичким остварењима за уређивање теразијског платоа и парка на Калемегдану, оставила је Јелисавета Начић свој архитектонски рукопис у различитим крајевима Београда и име у историји српске архитектуре и културе.

О Јелисавети Начић је српска штампа писала (*Правда, Политика, Време*) још током њеног интензивног стварања. Најчешће су то биле белешке, вести, најаве. Различити записници, спискови и архивски документи, објављивани у *Српском техничком листу*⁹ сведоче о њеној активној ангажованости у струци, али и учешћу у решавању актуелних друштвених проблема. Њено име се није увек помињало, али је из других извора познато да се радило о њеним ангажовањима.

Када је, на самом почетку свог радног века, после учешћа на анонимном конкурс, добила трећу награду за идејно решење и пројекат цркве Св. Ђорђа на Опленцу 1904, *Политика* своје читаоце извештава да је комисија наградила најбоље

учеснике конкурса, и да је добитник, уз већ реномиране српске архитекте, и „Госпођица Јелисавета Начићева архитекта општине београдске“.¹⁰

Само учешће ове младе жене на том конкурс у коме су јој конкуренти била реномирана имена из архитектонског света, говори о особености и самопоуздању личности свесне својих способности и жеље да свој сан о бављењу архитектуром утка у српско друштво још неспремно за прихватање женске модерности. Судећи по статистичким подацима из истраживања Љубинке Трговчевић, то је „била реткост и у светским размерама“.¹¹

Годину дана касније, под насловом „Дорћолска црква“, *Политика* доноси вест: „На синоћној седници решено је, да се настави зидање дорћолске цркве на темељима, који су још пре десет година постављени. Наша општина!“¹²

Дневни лист *Правда* истим поводом, у тексту под насловом „Свети Александар Невски“, обавештава да су почели радови на темељима цркве Св. Александра Невског у Душановој улици.¹³

Храм Светог Александра Невског саграђен је на темељима дрвене конструкције из 1877. године. Пројекат за нови храм урадила је Јелисавета Начић у српско-византијском стилу. Грађење је због балканских ратова и Првог светског рата прекинуто и Храм је завршен тек 1930, али није познато у којој су мери архитекте Пера Ј. Поповић и Василије Андросов остали доследни Јелисаветином пројекту.

Пројектовањем мале спомен-цркве у Штимљу на Косову, Јелисавета Начић је осим стручности и талента за пројектовање сакралне архитектуре исказала патриотизам, хуманост и друштвену одговорност, у овом случају у складу с оснивачким циљевима Одбора г-ђе Књегиње Љубице: „да помаже цркве у Старој Србији и Македонији... Било је потребно одржавати цркву, која је одржавала последњу снагу паћеног српског народа; биле су то цркве са чијих се звонара нису чула звона, где су се шаптале молитве, за које се једва веровало да до Бога стижу...“¹⁴ Пројекат је био њен поклон у част изгинулим јунацима на овим просторима, а реализован је на иницијативу Кола српских сестара и Наке Спасић.¹⁵ Часопис *Жена и свет* о томе тада пише: „Год. 1913/14 Одбор подиже у селу Штимљу на Косову цркву – Храм Св. Архангела Михајла у част осветника косовских; овај су храм Бугари за време окупације јако оштетили, стога је, по ослобођењу, Одбор приличну суму новаца утрошио на његову оправку...“¹⁶ Црква је 2004. год. оштећена па обновљена, да би у скорије време била сасвим девастирана. Тај храм је био једино изведено архитектонско дело Јелисавете Начић ван Београда. Штампана с почетка 20. века писала је о подизању храма,

хуманости женских друштава у његовом развоју, али не и о заслугама Јелисавете Начић. Иако су чланице друштва и саме сматране модерним у својим феминистичким захтевима, у том времену још увек нису биле спремне за потпуно прихватање толике модерности жена, као ни српска штампа. А да још нису, бар не у великом броју, показују и догађаји око уређивања теразијског платоа у коме је Јелисавета Начић обављала урбанистички део посла и сарађивала с Иваном Мештровићем.

Споменичким комплексом на Теразијама под радним називом „Алегорија“, повереним Ивану Мештровићу, требало је да на фонтани – чесми доминира скулптура Победника, уметничка интерпретација југословенства. Наго тело мушкарца изазвало је огромну полемику¹⁷ и поделу Београђана и Победник је тек после рата завршио на Калемегдану, како не би изазивао стид женске младежи. Тим поводом, Друштво „Књегиње Љубице“ конзервативно је, бранећи морал друштва, припретило протестима ако се статуа Победника постави на Теразијама. Ксенија Атанасијевић, тадашња професорка Београдског универзитета, пак, изјавила је тада, уз жаљење због необразованости средине: „Колико би се ова данашња анкета чинила близу памети старим Грцима чије су најшире масе осећале дубоки пијетет према многим статуама Фидије, Пракситела...“. О подељености београдске јавности поводом тог догађаја извештава београдско *Време*.¹⁸ О откривању споменика на Калемегдану пише *Политика*.¹⁹

Слике 1. и 2. Храм Св. Архангела Михајла у Штимљу

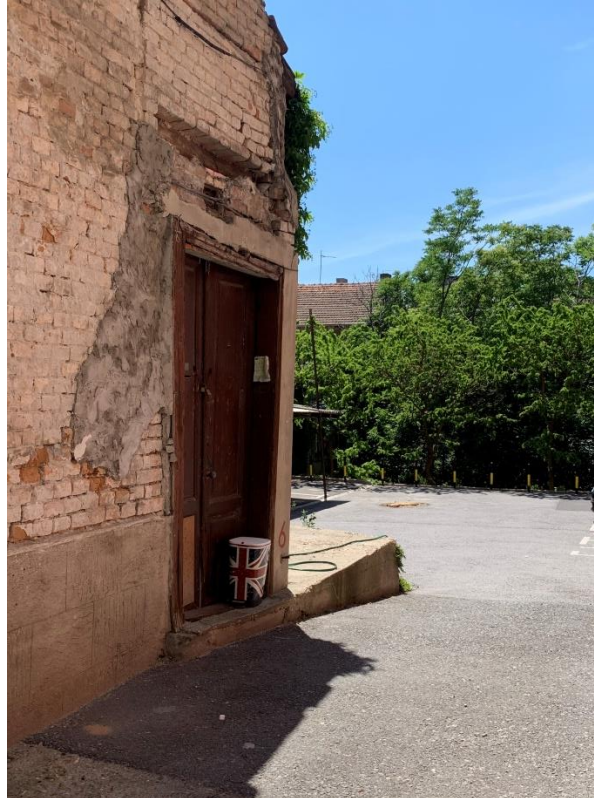
Извор: <https://bit.ly/3onLkuQ>

О модерним архитектонским решењима Јелисавете Начић и сада би могла да говори приватна кућа Зорке Арсенијевић²⁰ у Ломиној 46, коју је адаптирала и

доградила 1907. године. Она припада ангажовању Јелисавете Начић на пројектовању и уређивању приватних кућа. Ова кућа није најзначајније њено дело, али је на њој успешно спровела спој старе и нове грађевине у модерном граду, повезала их флоралним мотивима сецесије и успоставила дијалог прошлог и новог времена. То је и у XXI веку модерна тема у архитектонским круговима, а на њу педесетих година прошлог века архитекта Богдан Богдановић (1922–2010) каже:

Ново је ново! Или боље речено – модерно – као модерно! Искључиво и самоуверено, – не допушта да се ишта друго узме као вредност, сем онога што га тренутно рађа, инспирише, носи. Па ипак, ново је – тек кад је израсло – увек помало и збуњено, као да прикрива жељу да провери, да потврди вреди ли онолико колико то у тренутку самом може да изгледа. Старо и старинско, у неком граду – увек то изгледа мудрије, или бар малициозније – јер као да са неком врстом лаког потсмеха гледа око себе, па и на себе. Некад је ово старо било младо, пркосило је свему и свима младошћу, скорошћу. Данас је, међутим, као последњу сатисфакцију добило то да му се призна да је доста видело и преживело. Право на мудрост и на мир мудраца стекло је. Понека старачки кочоперна фасада – никада лепа била није, а није то ни данас – ужива баш у томе што није нова, што није као „ове нове“ око ње. Истина – дајемо јој каткад за право.²¹

Нажалост, запуштена фасада ове руиниране куће, стиснуте између грађевина новог доба, недоступне и без икакве видљиве намене, данас не говори о времену своје младости. Подмлађена графитима, чека свој крај.

Слике 3, 4. и 5. Приватна кућа Зорке Арсенијевић, Ломина 46

Фотографије: Ана Митровски

Истом опусу архитектонског стварања Јелисавете Начић припада и кућа коју је радила за књижара Марка Марковића, на данашњој адреси Јованова 45а. Реновирана и промењене намене, ова кућа пројектована у академском стилу, с декоративном

пластиком и пиластрима, и данас сведочи о препознатљивом осећају Јелисавете Начић за лепо и модерно у времену стварања. На списку споменика културе у Београду заведена је под ИД СК 2118.

Слике 6. и 7. Приватна кућа књижара Марка Марковића

Фотографије: Ана Митровски

Дело које је Јелисавету Начић увело у историју српске архитектуре и по коме се најчешће и данас помиње је школска зграда на углу данашњих улица Краља Петра и Рајићеве, изнад Саборне цркве, у центру тадашњег Београда. Ово, за оно време, изузетно модерно здање у стилу академизма, у трећој деценији XX века званично државног архитектонског стила, и данас је основна школа и сведочи о умећу архитекте да споји функцију и естетику, као и да здање прилагоди природној косини парцеле.

Слика 8. ОШ Краљ Петар Први

Фотографија: Ана Митровски

Наменски зидана зграда, постављена на парцели где су се некада налазили стара школа и Читалиште, са Саборном црквом у близини чини репрезентативну амбијенталну целину и данашњег Београда. О школи Јелисавете Начић се често писало из различитих аспеката. Дневне новине тога времена су донеле вест: „Јуче је било освећење нове основне школе код Саборне цркве. Том свечаном чину присуствовао је министар просвете г. Андра Николић, претседник београдске општине г. Коста Главинић и доста грађана.“²² Стручна јавност је изражавала похвале. Мишљење њеног колеге архитекте Милана Минића било је: „Један од најважнијих и најуспелијих јавних објеката који је Јелисавета Начић пројектовала и извела јесте Основна школа код Саборне цркве. То је срећна урбанистичка диспозиција са лепим пропорцијама у стилу модернизоване ренесансе, где се још осећа свеж утицај њеног професора Драгутина Ђорђевића.“²³ Архитекта Богдан Несторовић, поред осталог, тврди: „[...] брижљив избор архитектонских елемената, који одговарају овој врсти зграда.“²⁴

У својим сећањима на стари Београд, у оквиру рукописа *Мемоари*, архитекта Милан Главинић бележи:

Одмах до Саборне цркве у Грачаничкој улици била је у приземној згради мушка основна школа која је била озидана пре 1852... Њено двориште је било засађено крупним дрвећем кестена у квадрат... У продужењу према Калемегдану налазила се друга приземна зграда у којој је била женска основна школа. Између оба дворишта била је дрвена ограда.

Године 1905. Порушене су обе ове старе зграде и на углу улица Грачаничке и Краља Петра (раније Дубровачка) а сада улица 7. јула подигнута је лепа монументална двоспратна грађевина за мушку и женску основну школу код Саборне цркве. Из архиве мога покојног оца Косте саопштавам копију оригиналног текста повеље која је узидана у камен темељац ове зграде. Повељу су својеручно потписали сви присутни. Из ове се повеље види ко је тада био министар просвете, председник Београдске општине и њени кметови, одборници, заменици одборника, пројектант грађевине и грађевински предузимач.

Ево текста повеље: „У име оца и сина и светога духа амин! У четвртак 20. октобра хиљаду девет стотина пете године по рођењу Христову за владе Његовог величанства Петра I краља Србије постави се темељ овој згради намењеној за основну школу код Саборне цркве у Београду у присуству председника Министарског савета, Министра просвете и црквених послова, председника, одборника и кметова општине Београдске, а по пројекту Јелисавете Начићеве.

Председник Министарског савета, Министар просвете и црквених послова Љуб. Стојановић.

Председник одбора и суда општине Београдске Коста Д. Главинић.

Предузимач: Никола Викторовић и архитекта Јелисавета Начићева.“²⁵

Из бројних текстова новијег датума о ОШ „Краљ Петар Први“ и Јелисавети Начић, издајамо закључак Дивне Ђурић-Замоло, донет с временске дистанце и супротан, већ наведеном, мишљењу арх. М. Минића:

О утицајима професора факултета и старијих колега на Јелисавету Начић не може бити посебног говора због тога, што су сви елементи које је она овде применила сасвим уобичајени код свих који су и код нас и у свету пројектовали у обновљеном стилу ренесансе и барока. Она је све усвојене елементе применила, по академским правилима, а цела зграда је складно пропорционисана.²⁶

Слике 9. и 10. ОШ Краљ Петар Први

Фотографије: Ана Митровски

Допринос Јелисавете Начић уређивању калемегданског парка је Мало степениште из 1903. године. Осмислила га је у функцији везе Великог Калемегдана с Париском улицом. Изведено је у необарокном стилу од керсантита, зелкастог гранита из рипањског каменолома, што га чини ефектним. На декоративној чеоној фасади урађена је месингана чесма у облику лавље главе. Од 1979. године Мале степенице су споменик културе од изузетног значаја.

Слике 11, 12. и 13. Мало степениште на Калемегдану

Фотографије: Ана Митровски

Јелисавета Начић је оставила свој траг и у пројектовању здравствених установа. Њена модерна болница за туберкулозне болеснике, о којој сазнајемо из сведочења М. Минића²⁷ и Зоре Прице,²⁸ срушена током Првог светског рата, говори о Јелисаветином

познавању потреба оболелих од туберкулозе из породичног искуства. Прва болница ове врсте изграђена је на углу Дурмиторске и Генерала Жданова, 1912. На основу једине (колико је познато), сачуване фотографије, Дивна Ђурић-Замоло даје њено архитектонско тумачење и, поред осталог, позиционира зграду по амбијенталном, историјском и архитектонском значају.²⁹

Рад у Општини београдској подразумевао је и укључивање Јелисавете Начић у решавање стамбених проблема Београда. Све већи прилив становништва изазивао је у првој деценији XX века неконтролисан и хаотичан раст града. Из истраживања које је урадила Нада Вуксановић-Мацура, које обухвата и тај период, сазнајемо да је у предратном Београду живело 65–80% сиромашног становништва, за које није било смештаја у грађевинском реону, већ је живело у беди на просторима београдског атара.³⁰ Београд је, с насељима приватних кућа, „још увек имао карактер неразвијене вароши, а не метрополе“.³¹ У тим околностима

[п]осебно значајну новину, која говори о усвајању прогресивних концепата са Запада, представљају стамбене зграде социјалног карактера које је подигла Београдска општина 1910–1911. године у тзв. *Дунавском крају*, индустријском делу вароши, односно *први раднички станови* према пројекту прве жене архитекте у Србији Јелисавете Начић.³²

У једносратне зграде и скромне, али функционалне станове унутар њих, на углу тадашњих улица Ђуре Ђаковића и Гундулићевог венца улазило се из заједничког дворишта. Тим двориштем је Јелисавета Начић поновним повезивањем на релацији традиционално – модерно (навике будућих станара са модерним обликом становања) дала лични архитектонски печат.³³

Професионални узлет Јелисавете Начић је трајао само петнаест година. За то време интензивног стварања, развила је свој архитектонски стил и презентовала га на радовима у престоници.³⁴ Завршио се 1916. на почетку Првог светског рата, када је као жртва репресије, с бројним српским културним и јавним радницима, интернирана у Нежидер, логор у Мађарској. Као разлог се помиње славолук који је, у оквиру пројекта обнове Теразија, пројектовала у част повратка војника из балканских ратова на коме је писало да још нису ослобођени сви Срби. Тада је у Нежидеру завршило још хиљаду српских интелектуалаца који су покретали модернизацију Србије у време ширења

националне свести и идеолошког пропагирања идеје југословенства. Начићева је ухапшена „с људима који су својим знањима и политичким опредељењима могли да организују оружани отпор или устанак унутар Монархије“.³⁵ Тој тези у прилог је и белешка из *Дневника Наталије Аранђеловић, 1915–1918*.³⁶ Намеће се питање – у којој мери су модерност и лидерство Јелисавете Начић били од утицаја на одлуку о њеном интернирању у логор? Ако модернизација и модерност подразумевају колективне и индивидуалне промене у друштвеној свести,³⁷ српски интелектуалци, логораши Нежидера, могли су да представљају озбиљну опасност као иницијатори нежељених промена.

Бројна су сведочанства о биткама за слободу, о животу и култури српског народа у том тешком времену. „Највећи број српских листова и друштава на територији Аустро-Угарске био је забрањен већ првих дана рата“.³⁸ Уништаване су књиге, фотографије, новине. Хапшени су интелектуалци, ђаци и студенти.³⁹

Из тих несрећних времена за српски народ, у српској штампи наилазимо и на породичне вести у вези са Јелисаветом Начић: *Београдске новине* објављују у два наврата у рубрици *Нестали и кореспонденција* писма Јелисаветине сестре Јелене Начић, преко адвоката упућена брату Јовану.⁴⁰ Међу вестима *Велике Србије*, изашле у Солуну, 15. септембра 1918. године, бр. 873, у рубрици *Саопштења* доноси се вест о смрти Томе А. Савића, артиљеријског мајора и делегата Министра војног за Епир. Међу ожалошћенима су и „тетка Милица Начић, сестре од тетка Јелисавета и Јела и брат од тетке Јован Начић, контролор Железничке дирекције“. Све ове кратке вести говоре о тешким и несигурним начинима да било како и макар шта чланови Јелисаветиних најближих сазнају једни о другима.

Литерарно стварање међу Србима у тим страдалним временима живота под окупацијом најчешће је било епистоларно и мемоарско. О тешкој борби за опстанак из перспективе најпре мајке, а потом и супруге и образоване жене, сведочи *Дневник Наталије Аранђеловић, 1915–1918*,⁴¹ супруге официра краљеве војске. Она је највероватније познавала Јелисавету (Цају) Начић и у неколико наврата помиње догађаје из тих година њеног живота.⁴²

По повратку из логора у Нежидеру, где се удала за пројугословенски оријентисаног албанског интелектуалца Лука Лукаиа, аутора првог Арбанаско-српскохрватског речника, и родила девојчицу, Јелисавета Начић се више није бавила архитектуром. Напустила је с породицом Београд, живела у Скадру, а потом у Дубровнику, где је и сахрањена 1955. године на Српском православном гробљу на

Бонинову.⁴³ О томе да ли је одлуци о одрицању од архитектуре допринело ново животно искуство из логора, нова породица у чијим је коренима ипак патријархалност или идеологија новог друштва у коме су се развијали нови архитектонски правци, нема много поузданих података.

Закључак

Бројна архитектонска дела Јелисавете Начић и данас, као споменици српске културне баштине, сведоче о временима модернизације Србије и модернизовања српског друштва задњих деценија XIX и почетка XX века. Конституисање нове српске државе подразумевало је и велике промене на свим нивоима друштва. Београд је мењао свој изглед, ширио се ван дотадашњих простора први пут по урбанистичком плану. Под контролним механизмима државе почео је да гради и свој идентитет. Схватање да је развој друштва без образовања немогућ, подстакло је развој образовања и отварање Велике школе као највише образовне установе у тадашњој Србији. Преко потребни образовани људи довођени су најпре из других европских земаља, а потом су се школовали на Великој школи и специјализовали у најпознатијим универзитетским центрима Европе. По повратку у земљу, многи од њих су професори Велике школе у мисији образовања домаће интелигенције – стручњака, али и културних радника, иницијатора колективног националног и културног идентитета земље. У те сврхе, било је преко потребно и оснивање архитектонског одсека на новооснованом Техничком факултету Универзитета. Друштвена улога пројектоване репрезентативне архитектуре била је да на модеран начин и у националном стилу (за којим се тек трагало) представи свету нову модерну државу. У том контексту се на интелектуалке није рачунало. За разлику од мушкараца који су личне модерности развијали на потребама и под контролом државе, у процес модернизације државе и модернизовања друштва жене су се укључивале с већ развијеним индивидуалностима и модерностима. Међу њима је била и Јелисавета Начић. Као прва жена архитекта школована у Србији, доказивала је своје знање, способности и професионалност у различитим областима архитектуре. Исказивала је своју модерност пројектујући архитектуру академизма с елементима модерне сецесије (монументално здање Основне школе „Краљ Петар Први“), истицала национални стил на пројектима сакралних грађевина (храм Св. Александра Невског, Црква Архангела Михаила у Штимљу), пројектовала прве зграде заједничког становања за раднике (у духу романтизма), прву савремену специјализовану болницу,

улепшала, сарађујући с Димитријем Т. Леком, парк на Калемегдану Малим степеништем, урадила пројекат за Теразије, који због ратних страхота никада није реализован. Јелисавета Начић је и у приватном животу и у професионалном остваривању углавном била вођена сопственим системом вредности, који је водио до њеног, по Бауману, „чврстог језгра вредности“. Њен живот и рад праћени су спорадичним текстовима у штампи и стручним круговима, а иза ње су остали споменици културе који и данас о њој говоре више од речи.

---

¹ Овај рад је резултат истраживања у оквиру пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915* (ев. број 178029) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Слободанка Пековић цитира Исидору Секулић, в.: Слободанка Пековић, *Часописи по мери достојанственог женскиња : женски часописи у Србији на почетку 20. века* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015), 127.

Цитат који Пековић наводи преузет је из Исидориног текста „Око једне женске књиге“, објављеног у СКГ, 4. јануара 1940, а реч је о приказу књиге Виде Ј. Радонић *На таласима живота*.

³ Zigmunt Bauman, *Fluidni život* (Novi Sad: Mediteran publishing, 2009), 124.

⁴ На овој школи је Јан Неволе хонорарни предавач, а на Великој школи редовни професор од 1869. године. Био је први српски урбаниста.

⁵ Лицеј је био смештен у посебној згради у близини Саборне цркве, да би 1844, током владавине кнеза А. Карађорђевића, био пресељен у Конак кнегиње Љубице, изграђен од 1829. до 1831, у време грађења објеката мешавина традиционалних и савремених техника грађења. Пројекат се приписује Хаџи Николи Живковићу.

⁶ На Лицеју, предмет Грађанска архитектура предавали су Симеон Прица и потом Атанасије Николић. Емилијан Јосимовић је својим предавањем Витрувијеове теорије извршио велики утицај на даљи развој архитектуре.

⁷ Велика школа је била смештена у згради садашњег Ректората Универзитета у Београду, на Студентском тргу 1, и била је под старатељством Министарства просвете и управом ректора и Академског савета. Зграда је изграђена по наруџбини Мише Анастасијевића 1863. године, у време када у Србији масивна зидана конструкција постаје доминантан стил грађења. Пројекат је урадио Јан Неволе и као новину у грађењу „применио гвоздене ливене стубове у холу Капетан Мишиног здања... Таваница је формирана од крстастих надвишених сводова који се ослањају на полукружне лукове, постављене на стубове од ливеног гвожђа“ (извор: Љиљана Ђукановић, „Развој техника грађења у стамбеној архитектури Београда током 19. и почетком 20. века“, *Наслеђе* бр. 18 (2017): 54). Капетан Мишино здање је најважнији представник романтичарске архитектуре у Београду.

⁸ „Женска гимназија“, *Политика* бр. 592, 5. септембар 1905.

⁹ Гласило Удружења српских инжењера и техничара од 1890.

¹⁰ „Награде“, *Политика* бр. 28, 8. фебруар 1904.

Комисију су чинила и тада позната имена српске архитектуре – професори Велике школе Михаило Валтеровић, Андра Стевановић и Драгутин Ђорђевић, министар грађевина.

¹¹ Љубинка Трговчевић, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку* (Београд: Историјски институт, Службени гласник, 2003), 209.

¹² *Политика* бр. 601, 14. септембар 1905.

¹³ *Правда* бр. 243, 15. октобар 1905.

¹⁴ *Женски свет, Време*, 6. јануар 1922.

¹⁵ Милан С. Милић, „Прва Београђанка архитект – Јелисавета Начић“, *Годишњак Музеја града Београда*, књ. III (1956): 452.

---

¹⁶ Жена и свет, 3. март 1925, 5.

¹⁷ Новине Правда од 10. априла 1927. објављује иницијални текст за јавну расправу о Победнику Петра Одавића, а Политика (од 20. до 22. маја 1927), прати полемику.

¹⁸ Време, 12. мај 1927, 5.

¹⁹ Политика, 8. октобар 1928.

²⁰ Ауторка овог рада није успела да пронађе поуздане потврде о идентитету Зорке Арсенијевић.

²¹ Bogdan Bogdanović, *Mali urbanizam* (Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1958), 59.

²² Политика, 24. септембар 1907.

²³ Милан С. Минић, нав. дело, 455.

²⁴ Богдан Несторовић, „Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века“, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије бр. X (1974): 158.

²⁵ Олга Латинчић, „Др Милан Главинић (Београд, 1891–Београд 1968), архитект“, Наслеђе бр. 17 (2016), <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1450-605X/2016/1450-605X1617073L.pdf> (преузето 15. 10. 2020).

²⁶ Ђурић-Замоло, Д. 1989, „Прилог познавању живота и рада архитекте Јелисавете Начић“, Годишњак града Београда књ. XXXVI (1989): 45.

²⁷ Милан Минић, нав. дело, 452.

²⁸ Зора Прица, „Цаја Начићева“, Алманах „Српкиња“, Сарајево, 1913.

²⁹ Дивна Ђурић-Замоло, нав. дело, 156–157.

³⁰ Злата Вуксановић Мацура, „Социјални станови Београда у првој половини 20. века“, Споменичко наслеђе бр. 12 (2011): 65–89.

³¹ Mirjana Roter Blagojević, „Stvaranje modernog kulturnog identiteta Beograda“, Limes plus br. 1 (2012), <https://www.limesplus.rs/images/2012-1i2/2012-1i2-Roter-Blagojevic.pdf> (преузето 12. 10. 2020).

³² Ibid.

³³ Овај комплекс радничких станова проглашен је спомеником културе („СЛ гласник РС“, бр. 30/2007). Како се у образложењу наводи: „Објекти су обликовани скромним архитектонским средствима, па на фасади и не постоји друга декорација осим врло плитке пластике сецесијске провенијенције изнад и испод прозорских отвора... Споменик културе представља значајну културно-историјску вредност, као најстарији сачувани комплекс такве врсте у Београду и ауторско остварење Јелисавете Начић, прве жене архитекте у Србији.“

³⁴ Nataša Teofilović, „Arhitektura kao identitet žene: Jelisaveta Načić, Zorica Savičić“, ProFemina 9/10 (zima/proleće 1997): 199-203.

³⁵ Ђорђе Станковић, „Српски студенти у логорима Аустро-Угарске 1914–1918“, у *Београдски универзитет у предратном периоду, народноослободилачком рату и револуцији*, ур. Добрица Вуловић, књ. 1 (Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду 1986), 68–69.

³⁶ 10. јули 1916. године, недеља, Београд.

После подне дође нам гђа Мица, рече нам да је Начићева интернирана, као и она гђица Гавриловићева што је била осуђена. Рече нам још како су јуче њих 11 одведене од госпођа, а биће све одведене које су биле истакнуте као у неким друштвима. Одвешће виђеније рођаке т.ј. присталице Карађорђевића, радикале из разних друштава, народне одбране, све ће одвести, целу општину ће одвести“, (141).

³⁷ Hilde Neunen, *Architecture and Modernity* (Cambridge, Massachusetts, London, England: MIT Press, 1999).

³⁸ Ђорђе Станковић, нав. дело, 69.

³⁹ Бранко Лазаревић, уредник Забавника, који је излазио на Крфу 1917–1918, у једном од текстова о улози уметности у ратним годинама пише: „Догађаји који су на дневном реду, и који су највећи у Историји, утичу на данашњу уметност од врха до дна... Као и све остале моћи појединих раса, и уметничка активност је ушла у дневне догађаје. Архитектура и скулптура отишле су у ровове да стварају „блокхаузе“, утврђења, споменике, гробља...“.

⁴⁰ „Стеви Аћимовићу, Женева.

Молим вас јавите моме брату Јовану Начићу, Paris rue Beau repatre 32, да смо мама и ја здрави. Цаја је у Незсудегу (Nezsidegu), да ми новац пошаље на моје име. Благодари Јелена Начићева, Влајковића 7.”

Београдске новине бр. 175, 8. август 1916, 3.

Јовану Начићу chez David Armaganien,
Rue Goetz Monin No 12

„Немој толико бринути о нама. Мама и ја смо хвала Богу здрави. Цаја нам се јавља, новац јој свакога мјесеца шиљем, здрава је. Примила сам послатих 424 кр. Мама се моли Богу да дочека да види тебе и Цају. Много те воле твоја мама и Јела Начић. Влајковића No 9.“

Београдске новине бр. 263, 4.11.1916, 5.

⁴¹ Наталија Аранђеловић, *Дневник Наталије Аранђеловић 1915–1918* (Београд: Историјски архив Београда, 2018), <https://www.arhiv-beograda.org/rs/natalija-dnevnik> (преузето 12. 10. 2020).

⁴² „8. јуни 1916. среда, Београд

Једна Немица, која је радила са Цајом Начићевом казала је како је родом из Дебрецина и како тамо сад страдају, као што смо ми лане у августу и септембру, и моли је ово: „Ако се ја вратим, да ме заштитиш од комита ваших, јер они су страшни.“ (119).

„21. јуни 1916. године, уторак, Београд

Вујић ми у поверењу рече како се боји револуције, а и Цаја Начићева казала је Пинтеровићки да се очекује нешто за 10–15 дана.“ (129).

„6. април 1918, петак, Београд

Јави нам Ружа по девојчици да је дошла из Нежидера Цаја Начићева и Маријола. Ројка је одлетела као луда код Цаје, кад ова јој рече да Ола није дошла већ да имамо од ње пакет...“ (36).

⁴³ Податак преузет из публикације: Горан Спаић и др. прир, *Култура Срба у Дубровнику 1790–2010: из ризнице српске православне Цркве светог благовештења* (Београд: Архив Србије; Дубровник: Српска православна црквена општина, 2012), 295.

Литература

Аранђеловић, Наталија. Дневник 1915–1918. Београд: Историјски архив Београда, 2018. <https://www.arhiv-beograda.org/rs/natalija-dnevnik> (приступљено 12. 10. 2020).

Bauman, Zigmunt. *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran publishing, 2009.

Bogdanović, Bogdan. *Mali urbanizam*. Sarajevo: Narodna prosvjeta, 1958.

Вукасовић Мацура, Злата. „Социјални станови Београда у првој половини 20. века.“ Споменичко наслеђе бр. 12 (2011): 65–89.

Гвозденовић, Жана и др. *Сликари, ратници, сведоци: сликарство и фотографија у Србији 1914–1918*. Београд: САНУ, Музеј савремене уметности, 2017.

Dojčinović-Nešić, Biljana. „О женама и књижевности на почетку века“. *Ženske studije* br. 11/12 (2000). <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-11-12/185-o-zenama-i-knjizevnosti-na-pocetku-veka> (приступљено 12. 10. 2020).

Ђукановић, Љиљана. „Развој техника грађења у стамбеној архитектури Београда током 19. и почетком 20. века“. Наслеђе бр. 18 (2017): 54.

Ђуковић, Исидор, Лукић, Ненад. *Нежидер – аустроугарски логор за Србе 1914 – 1918*. Београд: Историјски архив Београда, 2017.

Ђурић-Замоло, Дивна. *Градитељи Београда 1815–1995*. Београд: Музеј града Београда, 2011.

Латинчић, Олга. „Др Милан Главинић (Београд, 1891–Београд 1968), архитект“. Наслеђе бр. 17 (2016), <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1450-605X/2016/1450-605X1617073L.pdf> (преузето 15. 10. 2020).

Минић, С. Милан. „Прва Београђанка архитект – Јелисавета Начић“. Београд: Годишњак Музеја града Београда, 1956.

Несторовић, Богдан. „Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века“, саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије бр. X (1974): 141–179.

Пековић, Слободанка. *Часописи по мери достојанственог женскиња : женски часописи у Србији на почетку 20. века*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.

Прица, Зора. „Цаја Начићева“. Алманах „Српкиња“, Сарајево, 1913.

Roter Blagojević, Mirjana. „Stvaranje modernog kulturnog identiteta Beograda“, *Limes plus* 1 (2012): 37–58. Доступно преко: <https://www.limesplus.rs/images/2012-1i2/2012-1i2-Roter-Blagojevic.pdf> (12. 10. 2020).

Спаић, Горан и др. прир, *Култура Срба у Дубровнику 1790–2010: из ризнице српске православне Цркве светог благовештења* (Београд: Архив Србије; Дубровник: Српска православна црквена општина, 2012), 295.

Станковић, Ђорђе. „Српски студенти у логорима Аустро-Угарске 1914–1918“. У Београдски универзитет у предратном периоду, народноослободилачком рату и револуцији, књ. 1, ур. Добрица Вуловић, 68–77. Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду, 1986.

Teofilović, Nataša. „Arhitektura kao identitet žene: Jelisaveta Načić, Zorica Savičić“. *ProFemina* br. 9/10, (1997): 199–203.

Трговчевић, Љубинка. *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*. Београд: Историјски институт, Службени гласник, 2003.

Heynen, Hilde. *Architecture and Modernity*. Cambridge, Massachusetts, London, England: MIT Press, 1999.

Циндори Шинковић, Марија. *Летопис културног живота 1904–1907: Политика, Правда*. Нови Сад, Београд: Матица српска. Институт за књижевност и уметност, 1992.

Шолаја, Владимир, Магдић, Адела, аут.изложбе. *Путеви српског инжењерства током XIX века=The Course of Serbian Engineering in the Nineteenth Century*. Београд: Српска академија наука и уметности, Музеј науке и технике, 1994.

Modernity in the Life and Work of Jelisaveta Načić

The focus of this paper is the modern subjectivity and the modern attitude towards the world of Jelisaveta Načić (1878–1955), the first woman architect educated in Serbia, on which she builds her existence and individuality in the society of 19th-century Serbia. At that time, Serbia was just beginning to modernize and, under the pressure of that time, change the existing values. In turbulent times exemplified by the changes of rulers, dynasties, ideologies, the state, the patriarchal society and the stereotypes of relations between the sexes, the self-awareness of the creative potentials and the personal and professional experience of Jelisaveta Načić were not common among women. Free from numerous frameworks traditionally imposed on women, she stepped into the world of "people" in which she established herself as an active creator of buildings that earned her a place in the history of architecture.

Another focal point of this paper is the consideration of the reactions of professional circles, the public and the Serbian press to the life and work of Jelisaveta Načić. The paper is supported by photographs of some of her numerous architectural achievements. This confirms the thesis that architectural works can be read as narratives because they have the capacity to transpose tradition into other epochs – they can provide inspiration while testifying to the time of their creation, social movements and the time that followed, and also stand as testimonies of their creators.

Keywords: modernity, Jelisaveta Načić, architecture, press, photography

Zofka Kveder as a Cultural Transmitter¹

The article presents the forms and ways in which the cultural transmission of Zofka Kveder took place. It explains in which cultural spaces she worked and how she established personal contacts with artists. Zofka Kveder worked in a multidirectional way, as she promoted Slovene culture in the new cultural environments she moved into, and acquainted the Slovene cultural space with the achievements of foreign artists. She was also a mediator of ideas: feminism, Yugoslavism, and ideas about coexistence and mutual respect between different cultures. Zofka Kveder's translation oeuvre is very rich and almost unexplored so far, which opens up possibilities for new research.

Keywords: Zofka Kveder, cultural transmission, feminism, cultural transfer, multiculturalism

Introduction

Zofka Kveder (1878–1926) was an enthusiastic researcher of new geographical and cultural spaces from a young age. As a twenty-year-old girl, she went to study in Switzerland, dependent only on her savings. Later, in the spring of 1900, she settled for six years in Prague, which was then a centre for young students from the Slavic south. The contacts she made in the Czech capital benefited her in the Croatian cultural space when she moved to Zagreb in 1906.² Her desire to discover new worlds and establish contacts with representatives of foreign cultures was a trigger for many activities in the field of cultural transmission. As an immigrant, Zofka Kveder discovered literary personalities and their works in her new homelands, met interesting national representatives, about whom she then wrote in journalistic and literary texts, and was overwhelmed by various movements and ideas that she wanted to share with others. These activities can be described as cultural transmission, which Dutch researcher Petra Broomans understands as a reciprocal process of sharing cultural and literary information, while cultural transfer means a one-way activity – for example, translating a text from one language into another. Literary mediation does not only include translation but more:

A cultural transmitter basically works within a particular language and cultural area. She/he often takes on various roles in the field of cultural transmission: translator,

reviewer, critic, journalist, literary historian, scholar, teacher, librarian, bookseller, collector, literary agent, scout, publisher, editor of a journal, writer, travel writer or counsellor. Transmitting another national literature and its cultural context to one's own national literature and cultural context is the central issue in the work of a cultural transmitter. Transmission often reflects a bilateral situation. Even the transmission of one's own literature also takes place. The motivation can be aesthetically, ideologically, politically and / or economically based.³

As P. Broomans adds, cultural transmission can also be the transmission of ideas that a mediator comes into contact with when discovering other cultural spaces. Cultural transmitters can live among members of the same community and mediate from a foreign culture, but they can also live in foreign cultural spaces, which enables them to transmit their own culture to a new environment. In this sense, Zofka Kveder acted in many ways.

After leaving the Slovene ethnic space, she published various articles in Slovene and Croatian newspapers in which she wrote about artists from the new cultural environments in which she lived. Moreover, at the same time she tried to acquaint the readers in these places not only with her own literary work but also with translations of other Slovene writers into German and later also into Croatian and Czech. Translations of short stories from her first prose collection *Misterij žene* (*The Mystery of the Woman*, 1900), in which the author conveyed ideas about female subordination, were published in German, Czech, Croatian, and Polish newspapers and journals. In this way, she crossed geographical and linguistic boundaries and operated multiculturally and transnationally, which places her in a special and not so very large group of cultural transmitters of her time. The presentation of her literary transmission therefore represents a contribution to a transnational cultural transfer and transmission history⁴ that has not been written yet,⁵ and such a history must in particular focus on the role of women in this field, as gender can be an important factor in cultural mediation.⁶

Zofka Kveder as a translator of works by Czech, German, and Croatian authors into Slovene and German

Getting acquainted with a foreign culture takes place in different ways. Among the most common ones is fascination with a certain work of art, which encourages translation into the mother tongue of the mediator. However, transmission can also be the result of personal contacts. Soon after arriving in Prague, Zofka Kveder established contacts with many authors

who lived there and wrote in Czech and German. It is unclear how Kveder got to know German-speaking authors in the circle of Oskar Wiener, but we know that Zdenka Hasková helped the Slovenian writer to join the Czech circle of young artists in the Slavija literary club and the Ružena Svobodova literary salon.⁷ In gatherings with various cultural figures, Zofka Kveder also acted as a representative of Slovenian literature who undoubtedly acquainted her Czech intellectual friends with her. Contacts with Prague writers encouraged the transmission of their artistic achievements to the Slovene speaking area, but also to the German and Croatian ones.

Compared to the German one, the Czech circle was more inspiring in terms of literary transmission, as it encouraged Zofka Kveder to translate Gabriela Preissová and to write about Ružena Svobodová, Eliška Krásnohorská, Božena Němcová, and Teréza Nováková. Zofka Kveder knew Preissová and Svobodová personally.⁸ For the Zagreb daily *Agramer Tagblatt*, she translated into German a short story *Jahody (Strawberries)* by Gabriela Preissová, in 1901. She also translated her play *Gazdina roba (The Slave Woman)* into Slovene and it was staged at the Provincial Theatre in Ljubljana on 13 October 1904. It is very likely that she also met writer Božena Vikova-Kuněticková in Prague. As can be seen from a letter, she wrote to the then very successful Czech writer in May 1902, and she translated one of her one-act plays into German and offered it to the magazine *Dokumente der Frauen (Women's Documents)*. But the editorial board of this important feminist magazine had already accepted a translation of B. Vikova-Kunětickova's short story for publication, so the editor, Marie Lang, postponed the publication of Kveder's translation to a later period. Unfortunately, the magazine ceased publication in the same year.

Zofka Kveder probably met German writer Gabriela Reuter in Berlin. She wrote about this in the text *Kod Gabrijele Reuterjeve (At Gabriela Reuter's)*, where she also mentions her book *Aus guter Familie (From a Good Family, 1895)* and states that she read it with friends in Prague. The novel moved everyone and they fell in love with Gabriela Reuter. She also mentions this novel in her literary text *Študentke (Students, 1900)*.

Translations from Slovenian into German and Croatian

Zofka Kveder translated a lot of the prose of the Slovenian leading modernist Ivan Cankar into German, and these translations were published in the German newspaper *Politik* in Prague. She even planned the publication of her short stories collection *Vinjete* at Albert Langen publishing house.⁹ Undoubtedly, she was also an important mediator in the translation of Cankar into Czech. His play *Za narodov blagor (For the Wealth of the Nation, 1901)* was

translated into this language by her friend Zdenka Hasková. Kveder should also be given a lot of credit for the first staging of this play in Prague.¹⁰ She was also very active as a translator of other Slovenian writers into German.¹¹

After moving to Zagreb, she acquainted the Croatian cultural environment with the works of Slovenian writers through articles about them and translations. In 1913, together with Milan Vrbanić, she published a selection of Slovene short stories in Croatian (Kveder, Vrbanić 1913). For the Croatian National Theatre, on the initiative of Dr Branko Gavella, she translated Cankar's drama *Hlapci* (*The Serfs*, 1910).¹²

Unfulfilled translation plans

Kveder's meeting with the Bulgarian Petko Conev during her studies in Switzerland stimulated her interest in Bulgarian literature, as can be seen from Petko Conev's letter of 31 October 1900. It can be concluded from the letter that Zofka Kveder planned translations from Bulgarian literature, as she asked a Bulgarian friend for advice on which Bulgarian literary works would be interesting to translate. Conev wrote to her:

I was waiting for some Bulgarian authors who would recommend me good short stories and novels. In the upcoming period, I will have more time as to be able to undertake the desired translations. However, it is questionable whether you will understand anything from my German. Unfortunately, the Bulgarian-German dictionary has not yet been published and I doubt it will. Other philologists are now busy creating a new, much more extensive dictionary. Maybe you plan to do the translation yourself? It would be very good if you could. I want to help you as much as I can. Tomorrow or the day after tomorrow, I will get answers from our writers, and then I will immediately write to you about the scope of the work and perhaps also the content.¹³

Obviously, personal meetings were an important stimulus for translations of Czech authors into Slovene and German, and for translations of Slovene authors into German and Croatian.

Responses to the publication of Zofka Kveder's works in the German, Czech, Croatian, Serbian, and Bulgarian speaking areas

Zofka Kveder published some of her works in German and Croatian, while others were mostly translated into foreign languages by other translators. Her work of this kind is particularly extensive in the Czech-speaking world, where she has also published books that have been reviewed in the Czech press.¹⁴

It is not clear how her texts came to be published in Polish and Lusatian Serbian, but it is possible to follow the responses to her works in the Bulgarian and Serbian cultural spaces.¹⁵ The analysis of these responses reveals that Zofka Kveder was most often presented as a Slovene author, which means that she was also an important transmitter of Slovene literature to other cultural spaces. The performances of her dramatic texts also testify to her recognisability in the Slavic cultural space.

Performances of Zofka Kveder's dramatic texts in the Slavic space

The first staging of Zofka Kveder's play took place in Prague in the 1903/04 season. The one-act play *Ljubezen* (*Love*, 1901) was staged together with the one-act play *Red sv. Jurija* (*The Order of St. Jurij*, 1900) by Slovenian playwright Anton Aškerc, but this happened without the knowledge of both, even more – they were cited as Russian authors. They were staged by the young Urania Theatre in the Prague suburbs, which gladly opened its doors to innovations from around the world. As early as the autumn of 1902, Kveder asked her friend Ziegleros to recommend her to one of the owners of the then advanced theatres on the outskirts of Prague, perhaps Švanda or Pištěk.¹⁶ Zofka Kveder wrote about this in the article “Veleťný pani redaktore” (“Highly respected Mr. Editor”), which was published in the newspaper *Čas* (*The Time*) in 1904.¹⁷ Also in the text *Pro domo*, found in the writer's manuscript legacy, a staging of *Ljubezen* in Urania is mentioned. Kveder wrote:

Some twelve, fourteen years ago, a small injustice happened in Prague. I don't know what it really was: whether I didn't get the furniture I was praying for, or whether it was when they gave one of my one-act plays on the Prague stage, of course without my knowledge, as a translation from Russian. Machar, who lived in Vienna at the time, somehow found out about it, – not from me! and wrote a very nice article in *The Time* in defence of my rights. That was in Prague.¹⁸

The next performance took place in Zagreb. The one-act play *Tuje oči* (*Foreign Eyes*, 1901) was staged at the Croatian National Theatre on 17 October 1905 as directed by Josip Bach. They played in Slovene and together with three other South Slavic one-act plays. Due to its success with the audience, the one-act plays were performed again four days later (21 October 1905).¹⁹

On 8 November 1905, it also appeared on the Belgrade stage as part of the so-called South Slavic evening, which had previously taken place in Zagreb, but with a slightly different selection of texts. The Slovenian drama was again presented by Zofka Kveder with *Ljubezen*. Ljudmila Malinova Dimitrova found out that *Ljubezen* was played in Serbian translation by Vlado Stanimirović, directed by Milorad Gavrilović, and played by Radomir Petrović (old Koder), Jelena Gavrilović Petrović (Mrs Koder), Bogoboj Rucović (Dušan), Aleksandra Bojićeva (Jelva), and Luka Popović (Branko). According to Dimitrova, two reviews of the play – in *Odjek* (*The Echo*) and *Srpski književni glasnik* (*The Serbian Literary Herald*)²⁰ – had been published.

Transmission of ideas in journalistic and essayistic texts

As an important form of cultural transmission, P. Broomans cites the transmission of ideas that “travel” in literary texts and their translations, in travel letters, in international educational strategies and art colonies: “Travelling ideas are like the roots of a rhizome, they become established in one place and then extend to another on the waves of cultural transfer, in the form of literature, letters or paintings. During this travel, both at departure and upon arrival, obstacles have to be overcome or negotiations undertaken.”²¹ In the nineteenth century, the ideas of women's emancipation and feminism were intensively circulating in Europe. As a woman who advocated free-life choices, Zofka Kveder was open to feminist ideas and communicated them in both her literary and journalistic works. In the present article, due to space constraints, we will focus only on journalistic articles.

Feminism

In her early feminist texts, Zofka Kveder focused mainly on the views of leading feminists from the German and Scandinavian-speaking areas. She published her first such text in the newspaper *Slovenski narod* (*The Slovene Nation*) on 1 February 1899 and titled it “Nekaj

o ženskem vprašanju” (“Something About the Woman Question”). In a witty and conversational tone, this text draws attention mainly to the attitude of (male) society towards women who cannot or do not want to fulfil the traditional female role, and tries to explain why it is important for women to have the opportunity to live independently. The author changes the feuilleton style of writing in her first feminist article for the magazine *Slovenka* (*The Slovene Woman*) entitled “O ženskem vprašanju” (“On the Woman Question”, 1899). Although there is a humorous tone in the introduction, it makes it clear that university studies should be accessible to women. In articles written from the spring of 1900 onwards, wit is often replaced by irony and sarcasm, a reconcilable tone is no longer to be found. The development of her feminist thought was certainly influenced by the intensive reading of literature on this topic in both German and Czech. In the article “Kaj hočemo” (“What do we want?”, 1900) Kveder summarizes excerpts from the novel by Czech writer Josef Laichter (1864–1949) *Za pravdou* (*For Justice*, 1898). In this article, she most clearly expresses her view on the role of women: a woman must remain faithful to her innate duties, being a wife and mother is her basic profession, and she can add professional fulfilment, and above all she can choose a partner out of love and not only to ensure her own economic security.

The condition for a girl to develop into an independent woman, as the author emphasizes again, is proper upbringing. Zofka Kveder also published feminist articles in other newspapers – *Slovenski narod* and *Jutro* (*The Morning*). The article “Žensko vprašanje” (“The Woman Question”, 1910), written after lectures in Trieste and Gorizia in 1910, is an attempt at a short history of women, in which the author also exhibits a good knowledge of writings on “the woman question” (M. Wollstonecraft, J. Stuart Mill).

As a representative of a small nation, Zofka Kveder was aware that only by writing in foreign newspapers could she acquaint wider circles with the emancipatory aspirations of Slovene women. In Prague, she established contacts with Czech feminists and was given the opportunity to present the Slovenian women's movement to the Czech public. This is how the article “Ženské hnutí slovinské” (“The Slovenian Women's Movement”) was written, in which the magazine *Slovenka* is presented as an important part of the Slovenian women's movement. After moving to Zagreb, Zofka Kveder acquainted the Czech society with the situation of women in Croatia.²²

Zofka Kveder also reported on the first Slovenian women's magazine in the German-speaking world. In the Vienna *Dokumente der Frauen* she published an article “Zustände in einem Waisenhaus” (“Situation in an Orphanage”, 1900), in which she first summarized an article on the Carniolan girls' orphanage, entitled “Vzgoja v sirotiščih” (“Education in

Orphanages”), published in the tenth issue of *Slovenka* on 15 October 1900, and then presented the magazine and emphasized that the journal with the new editor also got a new image, as she started to change it from a family magazine to a feminist one.

In *Agramer Tagblatt*, during the First World War, she warned that women's suffrage should not be overlooked in political decisions, and reported on the Women's Congress in Stockholm. During and after the war, she published numerous articles on the role and position of women in the new state in the magazine *Ženski svijet* (*The Woman's World*), later renamed *Jugoslavenska žena* (*The Yugoslav Woman*). In the first issues, published during the war, she wrote about the role of women in the peace movement and what they demand in the political field. The striking article was entitled “Što hoćemo?” (“What do we want?”, 1917), just like the article in *Slovenka* almost two decades before. In a Croatian article, she wrote that women want peace, political and social equality, so that women will not give up the right and duty of motherhood. As the parliament is preparing a reform of the right to vote, Zofka Kveder also writes that Croatian women demand the right to vote. In articles already written in the new state, she encourages the active participation of women in public life, as in this way they co-create a new homeland. A few texts were also devoted to the presentation of women's education in the Czech Republic.²³ Žarka Svirčev concisely defines the importance of the newspaper in terms of conveying both feminist and Yugoslav ideas:

The Yugoslav character of the magazine that Zofka Kveder insisted on, despite the kind of cultural displacement she faced during the period of the magazine's publication, was important because of the unification and emancipation of all women, because of similarities within the differences that were respected in magazine texts. The editor foresaw the epochal importance of the intercultural perspective, which enables the polyphony of women's voices, which complicates the representative network of women, thus gaining strength.²⁴

The power of artistic creativity (articles about artists and their creations)

In Slovene modernity, the position of the artist is a motive constant in literature and journalism, so it is not surprising that Zofka Kveder also wrote texts in which she problematised the underestimated role of artists in society and defended their artistic autonomy. Zofka Kveder articulated the idea of the artist as an exceptional individual, which had been a topic of scholarly interest in articles and essays since the Romantic era.

After leaving the Slovenian cultural space, Zofka Kveder acquainted her compatriots with foreign artists and their creations in various magazines. In the Bavarian capital, she was strongly impressed by the Italian painter Giovanni Segantini, so she wrote an article about him for the art journal *Ljubljanski zvon* (*The Ljubljana Bell*). She also reported on exhibitions and theatrical performances from Prague in other newspapers and journals. Lilijana Stepančič writes about her reports on exhibitions:

She did a great job. She informed the Slovenian audience about contemporary art as presented at important exhibitions in Prague, aroused in the institutionally less complex Slovene cultural space a curiosity about the rich cultural life in the Czech capital, and supported the ambitions to develop cultural events in Ljubljana. With greater visibility of the more advanced and liberal part of fine art as created by newspaper publications, she made a contribution to raising the importance of the then so-called non-historical nations within a nationally imperialist world.²⁵

She also indirectly presented Czech culture in an article about librarian Jan Lego, in the feuilleton *Kritika in svetovna literatura pri nas* (*Criticism and World Literature in Slovenia*, 1901) and in a record on Czech public libraries in the journal *Domači prijatelj* (*Family Friend*, 1904) which she edited. Moreover, she also reported to readers of *Nada* (*Hope*), *Savremenik* (*The Contemporary*), *Jugoslavenska žena* (*The Yugoslav Woman*), and *Agramer Tagblatt* on cultural life in Prague.

Throughout her cultural career, Zofka Kveder actively represented Slovenian literature in the spaces in which she lived and created. For Prague's *Politik*, she wrote a review article on Slovene writers entitled “Einiges von der slowenischen Literatur” (“Some Notes on Slovenian Literature”, 1903). In the introduction, she explains that the Slovenes like to read and that they are a solid nation, as otherwise they would succumb to all the severe pressures of alienation. Then she introduces individual authors. She also wrote about Slovene literature in the article “Něco ze slovinské literatury” (“Something about Slovene Literature”), which was published in the newspaper *Národ* (*The Nation*).

Kveder acted as a cultural transmitter in another direction as well: she introduced Croatian writers, who wrote in the magazine *Nova Nada* (*Novonadaši*), to the Slovenian audience. She published most articles about Slovenian writers after moving to Zagreb in the Croatian literary magazine *Savremenik* (*The Contemporary*). In 1907, she first introduced Simon Gregorčič, Josip Murn, and Dragotin Kette to Croats, and in 1910 she published a series

of articles titled “Slovenska knjiga i pisci” (“Slovenian book and writers”) in which she wrote about Ernestina Jelovšek, Ivan Cankar, Ivan Lah, Vladimir Levstik, Fran Milčinski, and Anton Aškerc. Although she wanted to provide as much information as possible about the presented writers, she also touched on other topics. Writing about the poet and priest Simon Gregorčič, she cannot avoid mentioning Slovene Catholic critic Anton Mahnič, who rejected Gregorčič’s artistic expression because it was not in accordance with Catholic doctrine, and reminds of a similar treatment of Anton Aškerc and Ivan Cankar at the hands of the Slovenian Catholic Church. However, her attitude is not narrow or one-sided, since she devotes an exhaustive article to Slovenian writers and priests (Aškerc, Medved, Meško, Sardenko, and Finžgar) and presents their work in a favourable way.

Yugoslavism

The Yugoslav idea was very topical at the time when Zofka Kveder lived: “The idea of the brotherhood of Slavic nations, as carefully nurtured and conditioned by the political situation, managed to overcome the differences that arose between centuries-separated nations in two empires. The end of the First World War brought a new European map. The new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes put the Yugoslav idea to a new test.”^{26, 27}

Zofka Kveder, an enthusiast of the Yugoslav idea, experienced this situation first-hand. Even before the First World War, she used the term “Yugoslav”, for example, in her article *Zlata Praga (Golden Prague, 1906)*, where she names painters who were born in Slovenian ethnic territory as Yugoslav painters. During the First World War, in *Ženski svijet* she explains why the Yugoslav identity is closest to her:

Today, what was is falling apart, and we women must move forward. Let's work towards the accomplishment of our most beautiful goal: unite the Yugoslavs! We work sincerely and with all the enthusiasm and sacrifice that a woman's heart is capable of feeling for this great idea which saved us from a hundred years of slavery. Let us not be petty, let us not think only of the interests of our tribe. It is not enough, Serbian woman, to feel like a Serbian woman today – You must be a Yugoslav! You are not a real Croatian native if you are only a Croat and you are not a Yugoslav! And you, Slovenian, forget your provincial patriotism and be a sincere daughter of a united, free Yugoslavia! [...]

That is why, sisters, curse be upon the one among us who with her tongue is trying today to sow the old seeds of discord between us! Curse be upon the woman who disturbs the pure idealism of our husbands with quarrelsome remarks and poisonous words!

The Slovenes, Croats, and Serbs are one people today, they are Yugoslavs today! The children of our children will not even know that they are anything else but Yugoslavs, just as today we no longer know about the people of Kranj, Styria, Zagorje, Lika, Šokci, and Vlachs of our fathers.²⁸

The renaming of the magazine *Ženski svijet* to *Jugoslavenska žena* reveals how close the idea of Yugoslavism was to her. Perhaps this was connected with her belief that in the Yugoslav identity all other national identities are melted. In 1919, she wrote optimistically that Slovene women no longer wanted her, while Croatian women did not recognize her as “theirs” and neither did Serb women, and that this sometimes hurt, but at the same time gave her the strength to remain a Yugoslav. However, this stance on identity did not enable her to overcome all the obstacles. Her Yugoslavism was especially problematic when she began to introduce it tendentiously into literary texts, especially drama, which made her the target of attacks by the Croatian cultural figures who rejected Yugoslav unitarism and centralism.²⁹

Multiculturalism

The idea of Yugoslavism was close to Zofka Kveder mainly because of the possibility of coexistence between different cultures. Zofka Kveder had been fascinated by the diversity of tangible and intangible cultural heritage since her first encounters with other cultural spaces. After living in Trieste, where she was fascinated by the Mediterranean temperament, the first large city in which Zofka Kveder intended to stay for a long time was Zurich. She reported on her first impressions of the city in *Slovenski narod*. In a similar way, she also perceived the Bavarian capital, Munich, which she presented to readers of *Agramer Tagblatt* with her own experience of the city, and not just by documenting the cultural sights in it. During the First World War, she reminisced about her Balkan trip. She paid special attention to women, wanting to point out that the Slavic area is marked by a common cultural history:

The same names that Slovene women have borne since 900 B. C. still live in southern Serbia today. In the villages around Skopje, Veles and Bitola, in Kosovo Polje and

along the mighty old Albanian border in Prizren – everywhere in the free and mercantile villages made of wicker and mud, mild names came to my ear: Tihica, Ljuba, Dražica, Vesela, Kosa, Lepa, Vila, and Iverka – which Slovenes bore one thousand, nine hundred, and eight hundred years ago on the plains and hills of Styria and Carinthia. How I liked cute naive names in Macedonia: Ljuta, Zla, Dobra, Zemidraga, and the like. [...] In Skopje's Montenegro above Skopje, women and girls still wear white linen dresses all embroidered with black ornaments in memory of the Kosovo tragedy, just as in the Croatian Littoral women wear black robes in the scorching sun, in memory of the death of the Frankopans.³⁰

She also vividly presented her journey through Bosnia, where she paid particular attention to the lives of the locals, their customs and habits, and with special interest she also delved into the lives of women. She also wrote about Bosnia, especially its colonization, in an article for *Agramer Tagblatt*.³¹ However, she was not always tolerant of other cultures. A negative attitude towards Judaism is revealed by her record in *Ženski svijet*.³²

Conclusion

Zofka Kveder was undoubtedly the most multilingual and multicultural author of Slovenian modernism. Her contacts with representatives of foreign cultures and her following of current ideas were triggers for many activities in the field of cultural mediation. She translated the writings of Slovenian authors into German, Czech, and Serbo-Croatian, and she also translated from these languages. For example, she translated from Czech into German, or from Czech into Slovenian. Another activity of cultural transmission is, according to Petra Broomans, the transmission of ideas. Kveder was well-read in German and Czech feminist writings and transmitted feminist ideas to the Slovenian society through her articles in Slovenian newspapers and journals but also through her literary works. She was also a transmitter of artistic achievements, not only in the field of literature but also visual arts and theatre. After WW1 she was an ardent advocate of Yugoslavism, and was involved in many polemics about the issue of the Yugoslav identity, and also in connection with the identity of the Jews living in the territory of the Kingdom of Yugoslavia. Her literary and journalistic writings show her openness towards different cultures – she was especially interested in women's lives within foreign cultures and her oeuvre contains some problematic conceptions concerning the images of Jews.

While her journalistic texts have recently been the subject of research in the field of literary and art history,³³ her translation work still presents a challenge for more in-depth presentations and also for a correct placement in the history of translation.

---

¹ The article is the result of work on the research program “Historical Interpretations of the 20th Century” (P6-0347), funded by the Slovenian Research Agency.

² Katja Mihurko Poniž, *Drzno drugačna: Zofka Kveder in podobe ženskosti*. (Ljubljana: Delta, 2003).

³ Petra Broomans, Janke Klok, “Thinking about Travelling Ideas on the Waves of Cultural Transfer”, in *Travelling Ideas in the Long Nineteenth Century*, Petra Broomans, Janke Klok (Groningen: Barkhuis, 2019), 15.

⁴ Ibid, 7.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid, 20; Petra Broomans, Marta Ronne “Gendering Cultural Transfer and Transmission History”, in *Rethinking Cultural Transfer and Transmission: Reflections and New Perspectives*. Petra Broomans, Sandra van Voorst (Groningen: Barkhuis, 2012), 117–130.

⁷ Alenka Jensterle Doležal, *Avtor, tekst, kontekst, komunikacija: poglavja iz slovenske moderne* (Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 2014).

⁸ Jensterle Doležal, 2014; Božena Orožen, “Zofka Kvedrova v Pragi. Ob stoletnici rojstva”, *Dialogi* no. 4 (1978): 14, 221.

⁹ Ivan Cankar, *Pisma* (Ljubljana: DZS, 1972), 354.

¹⁰ Cf. Zoltan Jan, “Zofka Kveder in Cankarjev Kralj na Betajnovi,” in: *Zofka Kvedrová, (1878-1926): recepcje její tvorby ve 21. století*, Jasna Honzak-Jahić, Alenka Jensterle- Doležal (Praha: Národní knihovna ČR, Slovanská knihovna, 2008), 107–123; Dušan Moravec, “Opombe k peti knjigi,” in: Ivan Cankar, *Zbrano delo*. (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1969), 135–267.

¹¹ In *Agramer Tagblatt* in 1901, she published a translation of Tavčar's short narrative text *Meine Tischlade (My drawer)*. In that year, Kersnik's entire novel *Ciklamen (Cyclamen, 1883)* was published in sequels in Prague's *Politik*. In 1902, she translated fragments from Ivan Tavčar's tale *Tiberius Pannonicus* (1882) and published it in *Politik* and in *Agramer Tagblatt*. In 1911, she translated into German and published in *Agramer Tagblatt* fragments of Trdina's short narrative prose *Vrtilničar (Carousel Owner, 1880)*.

¹² Dušan Moravec, *Vezi med češko in slovensko dramo* (Ljubljana: Slovenska matica, 1963), 184.

¹³ Katja Mihurko Poniž, “Bolgarsko-slovensko prijateljstvo v življenju in delih Zofke Kveder = The Bulgarian-Slovenian friendship in the life and works of Zofka Kveder”, in *B'lgarija - Makedonija - Slovenija : meždukulturni dialozi v XXI vek : recenzirana kolektivna naučna monografija = Bugarija - Makedonija - Slovenija : megukulturni dijalozi vo XXI vek = Bolgarija - Makedonija - Slovenija : medkulturni dialogi v XXI stoletju*, Namita Subiotta, Ljudmil Dimitrov (Sofija: Nacionalno izdatelstvo za obrazovanie i nauka “Az-buki”, 2019), 213–214.

¹⁴ Jensterle Doležal, 2014, 321.

¹⁵ Mihurko Poniž, 2019, 205–216; Katja Mihurko Poniž, “Vezi Zofke Kveder s srbskim kulturnim prostorom”, *Slovenika : časopis za kulturo, nauku i obrazovanje* vol. 5 (2019a): 23–48.

¹⁶ Dušan Moravec, *Vezi med češko in slovensko dramo* (Ljubljana: Slovenska matica, 1963), 74–75.

¹⁷ Zofka Kveder, “Velectěný pani redaktore”. *Čas*, 356 (1904): 17–18.

¹⁸ Zofka Kveder, *Zbrano delo*, Knjiga 5, Dramatika, članki, feljtoni (Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Založba ZRC, 2018), 658.

¹⁹ Katja Mihurko Poniž, “Opombe”, in Zofka Kveder, *Zbrano delo*. Knjiga 5, Dramatika, članki, feljtoni (Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Založba ZRC, 2019), 658–660.

²⁰ Ljudmila Malinova Dimitrova. “Zofka Kveder in Petko Todorov – srečanje in razhajanje slovenskega in bolgarskega modernizma v dramatiki,” *Slovenska dramatika*, Pezdirc Bartol, Mateja, Ljubljana: (Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012), 176–178.

²¹ Petra Broomans, Janke Klok, "Thinking about Travelling Ideas on the Waves of Cultural Transfer", in *Travelling Ideas in the Long Nineteenth Century*, Petra Broomans (Groningen: Barkhuis, 2019), 15.

²² Zofka Kveder, "Ženy v Chorvatsku", *Vesna* (Mladá Boleslav) no. 5 (1908–1909): 314–315, 333–334.

²³ Zofka Kveder, "Viši ženski kurzevi v Pragi," *Ženski svijet* 3 (1918): 136–137; Zofka Kveder, "Češkinje i češki študij v Pragi," *Ženski svijet* 5–6 (1918) 260–261.

²⁴ Žarka Svirčev, "Jugoslavenska žena – forum moderne spisateljice", *Knjiženstvo* no. 5 (2015): 5. <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/jugoslavenska-zena-forum-moderne-spisateljice#gsc.tab=0> (accessed 15. 10. 2020). "Jugoslovenski karakter časopisa na kojem je Zofka Kveder insistirala, uprkos svojevrsnoj kulturnoj izmeštenosti sa kojom se u periodu izlaženja časopisa suočavala, bio je važan zbog ujedinjenja i emancipovanja svih žena, zbog uviđanja sličnosti unutar različitosti koje su bile uvažavane u časopisnim tekstovima. Urednica je predosetila epohalnu važnost interkulture perspektive koja omogućava polifoniju ženskih glasova čime se usložnjava reprezentacijska mreža žene, dobijajući time na svojoj snazi."

²⁵ Lilijana Stepančić, "Zofka Kveder o likovni umetnosti za sedanjo rabo. Vloga likovne kritike nekoč in danes", *Likovne besede* no. 111 (2019): 20, 91. "Nalogo je opravila odlično. Slovensko občinstvo je obveščala o sodobni umetnosti, predstavljeni na pomembnih razstavah v Pragi, zbujala v institucionalno manj kompleksnem slovenskem kulturnem prostoru skomine po bogatem kulturnem življenju v češki prestolnici in podpirala ambicije, da bi se v to smer razvilo kulturno dogajanje v Ljubljani. Z večjo vidnostjo bolj naprednega in liberalnega dela likovne umetnosti, ki so jo ustvarjale časnikarske objave, je prispevala kamenček k dvigu pomena takrat tako imenovanih nezgodovinskih narodov v okviru nacionalno imperialistično urejenega sveta."

²⁶ Slobodan Mandić et. al., *Slovinci v Beogradu* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017).

²⁷ See also: Andrea Feldmann, "Yugoslavia Imagined Women and the Ideology of Yugoslavism", in *Zwischen Kriegen: Nationen, Nationalismen und Geschlechterverhältnisse in Mittel- und Osteuropa 1918–1939*, Johanna Gehmacher, Elizabeth Harvey, Sophia Kemlein (Osnabrück: Fibre Verlag, 2004), 25–42.

²⁸ Zofka Kveder, *Zbrano delo*, Knjiga 5, Dramatika, članki, feljtoni (Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Založba ZRC, 2018), 434. "Danas se ruši ono, što je bilo, a i mi žene moramo da težimo naprijed. Gledajmo u vis k našem najlepšem cilju: ujedinjenje Jugoslavena! Radimo iskreno i sa svim onim oduševljenjem i požrtvovanošću, koje je sposobno žensko srce da osjeti za ovu veliku ideju, koja nas je spasila iz stogodišnjeg ropstva. Nemojmo biti maljušne, nemojmo misliti samo na interese svog plemena. Nije dosta, Srpkinjo, da se danas osjećaš Srpkinjom – Ti moraš biti Jugoslavenka! Nisi Ti Hrvatica prava domorotkinja, ako si samo Hrvatica, a nisi Jugoslavenka! A Ti, Slovenka, zaboravi na svoj provincijalni patriotizam i budi iskrena kćerka ujedinjene, slobodne Jugoslavije! [...] Zato, sestre, kleta bila ona među nama, koja svojim jezikom danas kuša, da sije stari razdor među nas! Kleta bila, koja muti čisti idealizam naših muževa svadljivim opaskama i otrovnim riječima.

Slovinci, Hrvati i Srbi danas su jedan narod, danas su Jugoslaveni! Djeca djece naše ne će ni znati za drugo nego da su Jugoslaveni, kao što i mi danas ne znamo više za Kranjce, Štajerce, Zagorce, Ličane, Šokce i Vlahe otaca naših."

²⁹ Svirčev, 2015: 5.

³⁰ Zofka Kveder, *Zbrano delo*, Knjiga 5, Dramatika, članki, feljtoni (Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Založba ZRC, 2018), 561–562. "Ista imena, ki so jih nosile od 900. l. p. K. in dalje Slovenke, žive še danes po južni Srbiji. V vaseh okrog Skoplja, Velesa in Bitolja, na Kosovem polju in tam ob silni stari albanski meji v Prizrenu – povsod so mi po svobodnih in čiftinskih iz pleterja in blata spletenih vaseh donela na uho mila imena: Tihica, Ljuba, Dražica, Vesela, Kosa, Lepa, Vila in Iverka – ki so jih Slovenke nosile pred tisoč, devetsto in osemsto leti po štajerskih in koroških ravninah in hribih. Kako so mi v Makedoniji ugajala ljubko naivna imena: Ljuta, Zla, Dobra, Zemidraga i slična."

³¹ Zofka Kveder, "Bosnien", *Agramer Tagblatt*, 35 (1909): 2–3.

³² Zofka Kveder, "Jugoslavenke i židovsko pitanje", *Jugoslavenska žena* no. 3 (1919): 3, 107–116; Natascha Vittorelli, "Verschwiegen, verharmlost, entschuldigt: Antisemitismus in Zofka Kveders Briefroman 'Hanka'", in *Herausforderung Osteuropa. Die Offenlegung stereotyper Bilder*, edited by

---

Thede Kahl, Elisabeth Vyslonzi, Alois Woldan (Wien, München: Verlag für Geschichte und Politik, 2004), 176–193.

³³ Vladka Tucovič, “Domači prijatelj Zofke Kveder”, *Jezik in slovstvo* no. 5 (2007): 63–72;

Matjaž Birk, “Zofka Kveder – Jelovšek im Zagreber deutschsprachigen journalistischen und literarischen Feld. Einstieg und Übernahme der Redaktion der Frauenzeitung = Zofka Kveder – Jelovšek in nemško žurnalistično in literarno polje v Zagrebu. Vstop in prevzem redakcije časopisa Frauenzeitung”, in *A svet je kroženje in povezava zagonetna...: zbornik ob 80-letnici zaslužnega profesorja dr. Mirka Križmana = Festschrift für Prof. em. Dr. Mirko Križman zum 80. Geburtstag*, Vida Jesenšek, Alja Lipavac Oštir, Melanija Larisa Fabčič (Maribor: Filozofska fakulteta, 2012), 339–53; Tina Bahovec, “Südslavische Frauenwelten: Zofka Kveders Zeitschrift *Ženski svijet* [Frauenwelt] / *Jugoslavenska žena* [Jugoslawische Frau] in den Jahren 1917 bis 1920,” in “*Wir wollen der Gerechtigkeit und Menschenliebe dienen...*” *Frauenbildung und Emanzipation in der Habsburgermonarchie – der südslawische Raum und seine Wechselwirkung mit Wien, Prag und Budapest*, edited by Vesela Tutavac, Ilse Korotin (Wien: Praesens Verlag, 2016), 302–333; Lilijana Stepančič, “Zofka Kveder o likovni umetnosti za sedanjo rabo. Vloga likovne kritike nekoč in danes”, *Likovne besede* no. 111 (2019): 90–93.

Bibliography

Bahovec, Tina. "Südslawische Frauenwelten: Zofka Kveders Zeitschrift *Ženski svijet* [Frauenwelt] / *Jugoslavenska žena* [Jugoslawische Frau] in den Jahren 1917 bis 1920". In "*Wir wollen der Gerechtigkeit und Menschenliebe dienen...*" *Frauenbildung und Emanzipation in der Habsburgermonarchie – der südslawische Raum und seine Wechselwirkung mit Wien, Prag und Budapest*. Edited by Vesela Tutavac, Ilse Korotin, 302–333. Wien: Praesens Verlag, 2016.

Birk, Matjaž. "Zofka Kveder – Jelovšek im Zagreber deutschsprachigen journalistischen und literarischen Feld. Einstieg und Übernahme der Redaktion der Frauenzeitung = Zofka Kveder – Jelovšek in nemško žurnalistično in literarno polje v Zagrebu. Vstop in prevzem redakcije časopisa Frauenzeitung". In *A svet je kroženje in povezava zagonetna...: zbornik ob 80-letnici zaslužnega profesorja dr. Mirka Križmana = Festschrift für Prof. em. Dr. Mirko Križman zum 80. Geburtstag*. Edited by Vida Jesenšek, Alja Lipavica Oštir, Melanija Larisa Fabčič, 339–353. Maribor: Filozofska fakulteta, 2012.

Broomans, Petra, Ronne, Marta. "Gendering Cultural Transfer and Transmission History". In *Rethinking Cultural Transfer and Transmission. Reflections and New Perspectives*. Edited by Petra Broomans, Sandra van Vorst, 117–130. Groningen: Barkuis, 2009.

Broomans, Petra, Klok, Janke. "Thinking about Travelling Ideas on the Waves of Cultural Transfer". In *Travelling Ideas in the Long Nineteenth Century*. Edited by Petra Broomans, Janke Klok, 9–28. Groningen: Barkhuis, 2019.

Feldmann, Andrea. "Yugoslavia Imagined Women and the Ideology of Yugoslavism". In *Zwischen Kriegen: Nationen, Nationalismen und Geschlechterverhältnisse in Mittel- und Osteuropa 1918–1939*. Edited by Johanna Gehmacher, Elizabeth Harvey, Sophia Kemlein, 25–42. Osnabrück: Fibre Verlag, 2004.

Jan, Zoltan. "Zofka Kveder in Cankarjev Kralj na Betajnovi". In *Zofka Kvedrová, (1878–1926): recepcje její tvorby ve 21. století*. Edited by Jasna Honzak-Jahić, Alenka Jensterle-Doležal, 107–123. Praha: Národní knihovna ČR, Slovanská knihovna, 2008.

Jensterle Doležal, Alenka. *Avtor, tekst, kontekst, komunikacija: poglavja iz slovenske moderne*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 2014.

Kveder, Zofka. "Einiges von der slowenischen Literatur." *Politik* no. 287 (1903): 1–2.

Kveder, Zofka. "Ženy v Chorvatsku." *Vesna (Mladá Boleslav)* no. 5 (1980–1909): 314–315, 333–334.

Kveder, Zofka. "Jugoslavenke!" *Jugoslavenska žena* no. 11 (1918): 433–435.

Kveder, Zofka. "Jugoslavenke i židovsko pitanje". *Jugoslavenska žena* no. 3 (1919): 107–116.

Kveder, Zofka. *Zbrano delo. Knjiga 4, Nada, Njeno življenje*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018.

Kveder, Zofka, 2019. *Zbrano delo. Knjiga 5, Dramatika, članki, feljtoni*. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Založba ZRC.

Mandić, Slobodan Mojca Šorn, Mojca, Pančur, Andrej (eds.). *Slovenci v Beogradu*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017. <http://www.sistory.si/cdn/publikacije/38001-39000/38754/index.html>.

Malinova Dimitrova, Ljudmila. "Zofka Kveder in Petko Todorov – srečanje in razhajanje slovenskega in bolgarskega modernizma v dramatiki." In *Slovenska dramatika*. Edited by Mateja Pezdirc Bartol, 175–180. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.

Mihurko Poniž, Katja. *Drzno drugačna: Zofka Kveder in podobe ženskosti*. Ljubljana: Delta. 2003.

Mihurko Poniž, Katja. "Opombe". In *Zbrano delo. Knjiga 5, Dramatika, članki, feljtoni*, Zofka Kveder, 627–715. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, Založba ZRC, 2019.

Mihurko Poniž, Katja. "Bolgarsko-slovensko prijateljstvo v življenju in delih Zofke Kveder = The Bulgarian-Slovenian friendship in the life and works of Zofka Kveder." In *Bolgarija - Makedonija - Slovenija: meždukulturni dialozi v XXI vek : recenzirana kolektivna naučna monografija = Bugarija - Makedonija - Slovenija : mežgukulturni dijalozi vo XXI vek = Bolgarija - Makedonija - Slovenija : medkulturni dialogi v XXI stoletju*. Edited by Namita Subiotto, Ljudmil Dimitrov, 205–216. Sofija: Nacionalno izdatelstvo za obrazovanje i nauka "Az-buki", 2019.

Mihurko Poniž, Katja. "Vezi Zofke Kveder s srbskim kulturnim prostorom." *Slovenika: časopis za kulturu, nauku i obrazovanje* no. 5 (2019): 23–48.

Moravec, Dušan. *Vezi med češko in slovensko dramo*. Ljubljana: Slovenska matica, 1963.

Moravec, Dušan. "Opombe k peti knjigi." In *Zbrano delo*. Ivan Cankar, 135–267. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1969.

Orožen, Božena. "Zofka Kvedrova v Pragi. Ob stoletnici rojstva." *Dialogi* no. 4 (1978): 220–232.

Stepančič, Lilijana. "Zofka Kveder o likovni umetnosti za sedanjo rabo. Vloga likovne kritike nekoč in danes". *Likovne besede* no. 111 (2019): 90–93.

Svirčev, Žarka. "Jugoslavenska žena – forum moderne spisateljice". *Knjiženstvo* no. 5 (2015), <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/jugoslavenska-zena-forum-moderne-spisateljice#gsc.tab=0> (accessed 15. 10. 2020).

Tucovič, Vladka. "*Domači prijatelj Zofke Kveder*". *Jezik in slovstvo* no. 5 (2007): 63–72.

Vittorelli, Natascha. “Verschwiegen, verharmlost, entschuldigt: Antisemitismus in Zofka Kveders Briefroman ‘Hanka’”. *Herausforderung Osteuropa. Die Offenlegung stereotyper Bilder*. Edited by Thede Kahl, Elisabeth Vyslonzi, Alois Woldan, 176–193. Wien, München: Verlag für Geschichte und Politik, 2004.

Катја Михурко Пониж
katja.mihurko-poniz@guest.arnes.si
Факултет за хуманистику
Универзитет у Новој Горици

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.4>

УДК: 821.163.6.09 Кведер З
Оригинални научни чланак.

Зофка Кведер као културни посредник идеја

Чланак приказује у којим се облицима и на који начин одвијала културна медијација Зофке Кведер. Објашњено је у којим је културним просторима радила и како је успостављала личне контакте у њима, што је деловало као стимуланс у културном посредовању. Зофка Кведер радила је у више смерова, промовишући словенску културу у новим просторима у које се уселјавала и упознавала словенски културни простор са достигнућима страних уметника. Такође је била посредник идеја: феминистичких, југословенских и идеја о суживоту и међусобном поштовању различитих култура. Превод и новинарски опус Зофке Кведер врло је богат и готово неистражен до сада, што отвара могућности за нова истраживања.

Кључне речи: Зофка Кведер, културни пренос, феминизам, мултикултурализам културна трансмисија

Alenka Jensterle-Doležal

alenka.dolezalova@ff.cuni.cz

Katedra jihoslovanských a balkanistických studií (Department of South Slavonic and Balkan Studies)

The Faculty of Arts, Charles University

Prague, The Czech Republic

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.5>

UDC: 821.163.41.09 Хлапец-Ђорђевић Ј.

141.72 Хлапец-Ђорђевић Ј.

Original scientific article

Nation (Transnationality), Gender and Politics in the Feminist Work of Julka Chlapec-Ђorђевић¹

The topic of the article is the national discourse in the literary texts and feminist thought of the Serbian philosopher, feminist, and writer Julka Chlapec-Ђorђевић (1882–1969) regarding her Serbian and Czech identity, in the context of her cosmopolitan ideas and in the context of her “Prague period” of writing (1922–1945). She was of Serbian origin, but nevertheless for most of her writing career she lived in democratic Prague and participated in open Czech society before the Second World War. In that time and place, she – already in her forties – became an outspoken feminist and a writer. In Prague she also became a mediator between different cultures: “ex-Austrian”, Czech, and Serbian. This study examines her interactions with the social, political, and literary movements of the two different countries. In her remarks I emphasize how she was very familiar with Czech and Serbian culture, history, and literature – and also that of Europe and America.

From her writing, I could infer that she was a Serbian patriot who lived in Prague and had a Serbian and Czech identity. On the other hand, in her texts she was a passionate and subversive intellectual: a “person of letters”, a nomadic and transnational intellectual with a great knowledge of philosophy, sociology, and also culture and literature of the globalised (in every sense of the word) world.

Keywords: Julka Chlapec-Ђorђевић; feminism, Central Europe; national identity, literature; Prague

History is women’s destiny.²

The beginning of Julka Chlapec-Ђorђевић’s transnational career

„Izgleda da je za sada jednoj intelektualno razvijenoj i svoga čovečanskog dostojanstva svjesnoj ženi vrlo teško doći do duševne ravnoteže, a kamoli do osećanja sreće.“ (“It seems that, for now, it is still very hard for a female intellectual, conscious of humanity and respect, to achieve happiness.”)³

„S feminističkom pokretom čitav jedan svet odlazi u prošlost ili se grčevito hvata ruševina, da bi sprečio prodiranje reformi koje sprema novo socijalno i političko uređenje.“ (“With the advent of the feminist movement, an entire world begins slowly to disappear or starts

to hysterically cycling to its own dead and lifeless ruins in order to ban spreading reforms that are ushering in a new social and political order."⁴

The literary imagination and the power of the feminist movement of the interwar period were deeply affected by a series of events that linked these two international catastrophes – the First and the Second World War. The literature of this period reveals not just the political crisis but also the gender identity crisis. It is not a coincidence that one of the most intelligent feminists and innovative writers from that period in Central Europe wrote and lectured in the beginning of the 1930s about the crisis of sexual ethics and of ethics generally. That writer was the Serbian philosopher and feminist Julka Chlapec-Đorđević⁵ (1882, Stari Bečej, Vojvodina–1969, Ústí and Labem), a very conscious feminist with well-developed theoretical conceptualisations of the world and also a nomadic writer and cultural mediator acting between different cultures. In her philosophical theory and sociological analyses, she most of all researched the position of women in the modern – but in many aspects still patriarchal – society of her time. Chlapec-Đorđević, living most of her life in the Czech interwar Prague was with her new, thoroughly modern sensibility concerned with the human condition of women – but she was also concerned with her Serbian – and also Czech – identity.

In this paper we analyse and emphasise the national discourse (regarding her Serbian and Czech identity in the context of her cosmopolitan ideas) in her feminist thought and literary texts.

Chlapec-Đorđević was a typical intellectual of the twentieth century, experiencing in her lifetime the roller coaster of great tragic historical events and political changes of that century in Europe. Hailing from a rich upper class family in Stari Bečej, Vojvodina⁶ (in the northern part of Serbia – after the First World War part of Yugoslavia), she was educated in Vienna, where she stayed until the collapse of the monarchy, so in her youth and adulthood she absorbed the context of the Austro-Hungarian Empire and the complex transnational rich cultural relations of that time in the monarchy – and particularly in Vienna as a cultural metropolis.⁷ Women writers in the monarchy at that time were from the beginning connected with feminism,⁸ and this was also true in her case. In 1906, when she was twenty-four, she successfully finished her doctoral studies in philosophy as the first such woman in Austria-Hungary.⁹

She pursued her writing career in her forties after settling in Prague, where she lived from 1922 until 1945.¹⁰ In Prague she continued the work of the first Czech – and Serbian – feminists in the democratic Czechoslovak First Republic. There she became a mediator between different cultures: “ex-Austrian”, Czech, and Serbian. She was also a member of the second

generation of Czech feminism, and she is also often discussed in the context of the second feminist generation¹¹ in Serbian Vojvodina¹² and Serbia.¹³ Above all, with her ideas and reflections, she was part of the European feminist movement in general.

During her writing career, Julka Chlapec-Đorđević belonged to the open multicultural society¹⁴ of the Czechoslovak First Republic, which was successfully formed after the end of the First World War under the rule of T. G. Masaryk (1850–1937)¹⁵ as a progressive leader who was also willing to deal with the woman question.¹⁶ At that time, Czech feminism as an important part of the European movement was at its peak. Czech feminism in the time of the First Republic flourished with different ideas. Its leader was Františka Plamínková (1875–1942).¹⁷ The new republic founded its identity on progress, modernity, and democracy. The equality of men and women was declared by the constitution. With the right to vote, women officially gained the right to their own voice. However, Czech society remained to a great extent still patriarchal, and working women were still in auxiliary positions. The economic crisis of the 1930s strengthened demands to limit the paid work of women, particularly married women in high-skilled jobs. In Czech feminist thinking, for a long time the idea persisted that the emancipatory demands could be accomplished by co-operating with men.¹⁸ Critics of feminism demanded “the return of the woman to the family”. Czech feminists took part in regular meetings of international women’s organisations.¹⁹

Chlapec-Đorđević fully belonged to the specific avant-garde, artistic, multicultural life in Prague between the wars. She explored the modern and sometimes decadent life in the city with all the cafés, theatres, clubs, and literary salons, which contained a quite fashionable subset of South Slavic and also Serbian entities.²⁰ In that time and place, she – already in her forties – became a declared feminist and a writer.

In the period between the wars, the relations between two states, democratic Czechoslovakia and the Kingdom of Yugoslavia, were very fruitful. They were part of the tradition of Slavic solidarity and the Slavic idea was ideologically connected with the Czech national uprising in the nineteenth century. At that time, the Czechs often constructed and believed in the idealised type of the heroic Serbs and South Slavs in general, which lasted until the end of the nineteenth century. Very important for relations between the two nations was also the beginning of the twentieth century, where a lot of Serbian students studied in Prague. After the First World War, the political, economic, and cultural relations intensified also because of the personality of Tomáš Garrigue Masaryk, due to his belief in Slavic solidarity.²¹

In her writing period, Chlapec-Đorđević, in five theoretical books, invented new ideas regarding the main questions in the theory of feminism and also wrote five autobiographic

books: a novel and four travelogues. In the case of spreading her ideas and publishing her books, she was very transnational: she published a book in Serbia (in Belgrade) and Ljubljana, as well as three books in Prague.²² Living in Prague, she published many articles in Czech and Serbian newspapers, which she later mostly republished in books.²³ She was quite prominent in Czech public life, because she was also responsible for promoting Serbian culture and literature in one magazine: *Czechoslovak-South Slavic League* (1921–1930), the only newspaper in the First Republic in the 1920s published for that purpose.²⁴ She was also an important Czech-Yugoslav cultural mediator in Prague and in that respect, she continued the legacy of Slovene-Croat writer and feminist Zofka Kveder (1878–1926).²⁵

The 1930s were her most active period. The reception of her work was good in Czech and Serbian cultures. She tried to spread her ideas in Serbia and to have close contacts with their feminists. Czech literary critic Julius Heidenreich-Dolansky wrote in the main Czech newspaper *Lidové noviny* that Chlapec-Đorđević as an intellectual was exceptional with her broad knowledge of feminist work of major cultural nations. He also praised her for her clear formulation of the feminist movement's demands.²⁶ In the opinion of the Serbian critic Milan L. Rajić, her two books on feminism (published in Belgrade in 1935 and 1938) are the main works on the topic of feminist ideology in Serbia, the first and only ones in Serbian lands as a result of work that lasted for years.²⁷ She followed events in Serbian culture, gave lectures in Serbia, and tried to organise the feminist movement there.²⁸ Very important were her contacts with the Czech feminist Františka Plamínková and the Serbian feminist Ksenija Atanasijević (1894–1981).²⁹

After the Second World War, the work and ideas of Julka Chlapec-Đorđević were completely forgotten. In socialist Czechoslovakia, and especially during the communist changeover of February 1948, she was not present in Czech public life anymore because of her “ideologically unsound” feminist ideas. Her work was forgotten also in Serbia.³⁰

Serbian national identity and Czech context in her fiction

Chlapec-Đorđević was very critical of society and of all the cultures she knew best, and she also discussed all of the features of different cultural experiences in her autobiographical belles-lettres works and travelogues, often written in an essayistic style.

A diary and a document of her first “Austrian – monarchical” period was her first book *Crtime iz poslednjih godina Carevne Austrije* (*Short stories from the last days of Imperial Austria*), published in 1922: a nostalgic and sometimes ironic 1914–1918 report from the First

World War written mostly in Vienna, the “city of melancholic fragments of past times”.³¹ The writer autobiographically depicts a very special changing picture of that metropolis in the war years of the empire’s collapse. She experiences the tragic end of the monarchy and the collapse of its army in different parts of the empire, even though she avoids becoming too personal – she is just a detached observer of the historical moments of the multicultural state’s breakdown. The situation is full of paradoxes: at the beginning she is very critical of the Austrian war ideology in Vienna, but on the other hand, she declares that Vienna is also the most neutral war city, offering shelter for the exodus of Jews from Galicia – and also some refugees from the Serbian community.

She recognises the changing picture and atmosphere of the main Central European metropolis. With her sensibility and her critical, socially conscious mind, she experiences the great change from the “frivolous” pre-war Vienna, “blooming” with a special decadent atmosphere to the rhythms of “Valzer viennese”, to the grotesque representation of the “marche funèbre” of the devastated and hungry city at the end of the war. Due to being of Serbian origin, she is very critical of the anti-Serbian and pro-German ideology of that time. In one chapter³² she criticizes the ignorance of Viennese intellectuals about the Serbian “problem”, which in fact does not interest the intellectual elite, who were too preoccupied with cultural events.³³

At that time, Chlapec-Đorđević married a Czech officer, Zdeněk Chlapec (who was first employed in the monarchical army, later in the new Czech Army, where he became a general), so we can imagine that she already identified with the Czech nation at that time. In one chapter she declares her belief in the “dawn” of the Czech nation, and she embraces its path from the “slavery of Austria-Hungary” to the new democratic state.³⁴ These patriotic ideas are merged with the sympathy of freedom for all Slavic nations in the Habsburg state. At the end of the book she declares the end of the monarchy with no regret, because “nobody in fact grieves for the death of Austria-Hungary.”³⁵

In the first book, the new perception of the city, with all its cultural codes and symbols in the context of the fatal political changes of that time, was portrayed through modernism as she discovered her writing style somewhere in between documentary and imaginary fiction.

The most important period for her writing career was her Prague period. There, she became a writer and a feminist. We can find her belief in the modern European woman intellectual in the construction of Marija Prohaskova, the main hero of her only epistolary novel, *Jedno dopisivanje: Fragmenti romana* (A Correspondence: The Fragments of a Novel), which was written again in the form of letters – a diary of a love affair – written in the late 1920s.³⁶ According to Magdalena Koch *Jedno dopisivanje* is the first real Serbian epistolary novel

written in letters, as a work of literature. It was influenced by the tradition of 18th-century European prose writing, which became popular already in the beginning of Serbian modernism. Chlapec-Đorđević's text was, in the context of Serbian literature, a very modern modification of the traditional form because of its subversive motives and themes.³⁷

The narrative is very simple, written in a realistic style. It depicts a love affair between two married people: the Serbian intellectual Marija Prohaskova from Prague and the Slovene doctor Oton Šrepan from Ljubljana, who continue their story from their student years in Vienna. The love story, which has many retrospective passages, ends inconclusively: it is suggested that at the end Oton Šrepan commits suicide.³⁸

In the novel there are passages in which the narrator describes the two main cultural situations of Chlapec-Đorđević's life: first life in Vienna before the First World War and then life in interwar Prague.³⁹ In the letters of this modern epistolary novel we can discover the construction of the prototype of the "modern woman": an active, intellectually (but not financially!) independent woman with very modern ideas on women's position in society and also about sex-ethics, living in open multicultural Prague, with all her energy absorbing its rich cultural life.⁴⁰ The typical nomadic character of a Central European intellectual of that time is hidden in the metaphor of traveling, which for two lovers signifies the place of freedom: they meet in Vienna, in the mountains of Slovenia, in Ljubljana, Bratislava, Brno and of course Prague. In the end, they symbolically arrange a never-realised meeting once again in Vienna: the circle of nomadic escapades ends in death.

During her student years, the main figure already absorbs all of the good aspects of Viennese high culture as we can see in the retrospective fragments of this autobiographical novel.⁴¹ She describes the antagonism and political complexity of turbulent Viennese life before the First World War. As a student, Marija Prohaskova falls in love with a medical student but also begins to be politically active: in the period of Adler's⁴² manifestations in Ottakring she began to consolidate herself as a socially conscious Serbian patriot envisioning a new country of Yugoslavia ["Tamo u Beču kovali smo mi Jugoslaviju." (There in Vienna, we were forging Yugoslavia), "Ja ne znam da li je koja generacija bila nacionalnije a ujedno socijalnije raspoložena nego onda naša" ("I do not know if any generation was as patriotic and, at the same time, as socially conscious as ours.")].⁴³

The presence of rich Czech culture in the 1920s dominates the life of the main hero. Prague is, for her, the most tolerant city in Europe regarding the erotic.⁴⁴ She also appreciates the equality of both sexes against the burdens of patriarchal conventions.⁴⁵ The main Serbian hero is also a Czech patriot fully incorporated into Czech culture. Her Marija falls in love with

one student in the library during a sociological seminar, where she studies. She attends at that time the popular “Sokolski slet”⁴⁶ in the year 1926. She walks with her adorer to the symbolical points of Czech national pride, including the monument to Jan Hus⁴⁷ at Staroměstské náměstí. She attends concerts in Obecný dům⁴⁸ and theatre plays. She goes to Czech feminist congresses. She belongs to the organisation Československo – jihoslovská liga.⁴⁹

As far as her Serbian national identity is concerned, in the novel the writer also defines the relations between two nations – Czechs and Yugoslavs (Serbs) – and two possible public discourses in Czech public life – on the one hand the romantic discourse of Slavic reciprocity and Pan-Slavism (which was at that time still present), and on the other the realistic discourse on the different political realities of the two nations. In confronting her Czech and Serbian identity, the main hero sees a kind of conflict between them: “U društvu mojih zemljaka osećam s bolom u srcu da su mi idejno daleki, a medju strancima uhvati me katkada duboka nostalgija za njima, jer su mome srcu blizu.” (“When I am among my fellow countrymen, I feel with pain in my heart that their ideology is very different from my ideology, but when I am among foreigners, I am overpowered by the deep nostalgia for Serbs, for they are close to my heart.”)⁵⁰ She is sceptical about the democratic level in Serbian society regarding the patriarchal position of women.⁵¹

Very interesting are her travel sketches *Osećanja i opažanja* (Feelings and Observations, Chlapec-Đorđević, 1935c), lyrical, meditative, and analytical writings written for Serbian readers.⁵² In writing a travelogue, Chlapec-Đorđević could draw inspiration from the tradition of Serbian women writers, such as Jelena Dimitrijević (1862–1945)⁵³ and Isidora Sekulić (1877–1958).⁵⁴ As a model she could also use the rich Czech tradition of that genre.⁵⁵ In the travelogue, she writes brilliant observations of places, travelling through the different parts of Europe (Switzerland, Denmark, Norway fjords, Rome, French castles on the Loire) that she visited at the beginning of the 1930s. In these texts we find many cultural and literary references. In two essays she also reflects with much sympathy and knowledge on Czech culture and history.

Chlapec-Đorđević is a sharp, analytical observer. She sees all pictures of nature and culture in a special historical moment very clearly: in the time of ascending Nazism. She did not want to be political and she was very cautious in that regard. In the Czech mountains, Krkonoše, where a German community was very present, she observes two kinds of greetings: the Czech “Má úcta” and the German “Heil” – but she did not comment on it further. She just wrote one sentence: “Ne pita se je li je smučar Namac ili Čeh.” (“No one asks anybody are you a German or Czech.”).⁵⁶

At almost the same time, Chlapec-Đorđević also wrote a travelogue *Z cest po domově: Jugoslávie* (From Journeys through the Homeland: Yugoslavia) to present her homeland to the Czech reader in the interwar period: a semi-fictionalised, semi-historical, anthropological and sociological narrative containing portraits of the Yugoslavian life of that time.⁵⁷ Descriptions of places are interwoven with the essayistic passages on the cultural, political, and social situation in Yugoslavia and Serbia. She added also some book reviews. In her travels to different parts of Yugoslavia – from small towns in Slovenia to mountain places in Macedonia – she simultaneously depicts wild pictures of nature and impressionistic urban moments with the same passion. In her reflections, she also clearly expresses her belief in the unity of Yugoslavia.

She described the ambivalent picture of Belgrade in the year 1936 – as the modern capital of the Serbian nation (and at the same time a very traditional city), and in a metaphorical manner: Belgrade is the “fire and sword” and “the constant battlefield where different tensions and forces appear to change it into the major city of a large Central European state”.⁵⁸

We can conclude that her experience of her double identities was also thematised and historicised in her belles-lettres writing. Regarding the narrator, she used the possibilities of women’s self-representation, but the location of her subject is unclear.⁵⁹

Reflections on her national identity in her essays and feminist writings

In her feminist work (and also literature) Julka Chlapec-Đorđević took up subjects like abortion, female identity, her relation to the body and sexuality, the problem of the family and motherhood, new sexual ethics, new methods of birth control, women’s rights, the problem of feminism and fascism, feminism and communism, feminism and pacifism.⁶⁰ Very original are her ideas on pacifism: in her opinion the real way to long-term protection against war lies in birth control.

She also criticized Soviet socialism and the role of women in it as a trap: a woman in a socialist society should perform the traditional family and sexual roles, plus work, plus be active in politics.

Chlapec-Đorđević praised the woman’s right to vote and work, and also other social legislation that could create equality between the two sexes.⁶¹ She avoids some questions already present in the American and European feminist movement, such as lesbian and homosexual love: in her reflections she was focused on the role of the classical family and the changing role of a woman therein.

In two short chapters on feminism published in Serbian in 1930 in Ljubljana (Slovenia), *Sudbina žene* (The Fate of a Woman) and *Kriza seksualne etike* (The Crisis of Sexual Ethics), she describes the development of the woman question in the history of philosophy and European culture. She criticizes the position of the sexes in patriarchal European culture seen solely in binary categories – in stereotypical antinomies:⁶² a woman is presented just as the body and man as the spirit; the woman is considered merely as a sexual object, and the man is the intellect; man represents reason, woman emotions. She expresses herself as a theoretician of different cultures and their cultural codes: she understands the poor – slave-like – condition of women in Yugoslavia as she finds the reason for this in the past history of Turkish occupation, since the Turks colonised that area for a long period of time.⁶³ In her historical reflections on feminism, she identifies the great Czech feminists from the first wave of Czech feminism – namely, Teréza Nováková (1853–1912)⁶⁴ and Božena Víková Kunetická (1862–1943),⁶⁵ and among Serbs she cherished the critic Jovan Skerlić (1877–1914).⁶⁶ She ends the study with an overview of the situation in her time: she is deeply persuaded that feminism is not just a social and legal problem, but also an ethical one (one of her main ideas is the belief that the father and society must assist women in motherhood). In the other chapters she analyses the problem of the family, free love, and prostitution in modern society. As an example of her ideas, she uses many allusions to classical literature.

In her Czech essay “Osudna chvíle feministického chnutí” (The Fatal Moment of the Feminist Movement) she interprets the position of women in inter-war society: the existence of the feminist movement, in her opinion, depends on the approach to a particular woman (the influence of T. G. Masaryk’s ideas) – whether she is taken as an individual or just as part of her gender.⁶⁷ There she also provides a definite conclusion that the question of a woman’s position is simultaneously the question of a man. Her opinion is that a woman’s social and financial self-dependence on men must end and that women must gain equality regarding social and moral aspects of motherhood and men must react differently – more responsibly – in accepting fatherhood.

In her only long book published in Czech *Feministické úvahy* (Feminist thoughts),⁶⁸ she tries to explain her opinions about the state of feminism in the Czechoslovak Republic, Europe, and America. In theoretical concepts, she passionately fights for the right of the other gender to promote the idea of women’s political and social equality with men. The book is divided into three parts: in the third one she reacts polemically to the conservative or just different ideas by important politicians and scholars in Czech society on the position of women in the 1930s.

The economic crisis of the 1930s strengthened demands to limit the paid work of women, particularly married women in high-skilled jobs. Critics demanded a return of “the woman to the family”. Chlapec-Đorđević was against that. She also questioned motherhood as a special phenomenon that was also a paradigmatic question for other Czech feminists of that time.⁶⁹

In her polemical reactions, she critically responded to the important Czech sociologists and philosophers Dr Bláha (1879–1960)⁷⁰ and Dr Rádl (1873–1942).⁷¹ She questions different opinions on the problem of the productive work of married women (she responded to the articles of Dr. Marie Tumlířová (1889–1973),⁷² Františka Plamínková, and Antonie Maxová⁷³ from 1933) and demands equal pay for both sexes. She believed that could solve the problem of married women, who after marriage became financially dependent on their husbands and were displaced from the labour market.⁷⁴ Similarly to other books, she finds here a source of ideas also in Masaryk’s open-minded ideas on the position of women and the possibility to change it.

The most interesting are the last two studies, because they are very polemical about the main ideas on the position of women in Czech society. Chlapec-Đorđević goes against the assertion of Senator Karpíšková⁷⁵ that women must stay home because they have a “uterus”. In that context, she promotes the idea that domestic work must be divided equally between both sexes. She is polemical also regarding a 1936 article by Maria Jurnečková⁷⁶: she does not believe in Jurnečková’s idea that the Soviets solved the problem of feminism, which led to the equality of women. On the contrary she believes that a woman in their society is trapped in the family and depends on her man – she exposes also other problems of Soviet society in the 1930s (for example the “artificial mass abortions”).

We must complete our picture of the active feminist Julka Chlapec-Djordjevic with her active presence in the Czech feminist movement and the party *Ženská národní rada* (Women’s National Council) as part of the International Council of Women. She wrote articles for them on women emancipation and freedom not only in their newspaper but also in the newspaper *Nezavislá politika*.

Feminist literary theory and the question of the Serbian/ Yugoslav woman

Julka Chlapec-Đorđević was the most consistent and at the same time most innovative in her approach to the theory of feminism in the Serbian and Czech public life in the 1920s and the 1930s and in her books on feminism, which she published in Czech and Serbian in the 1930s, already in the shadow of great changes before the beginning of the Second World War.

The culmination of her theoretical reflections are the books she published in Serbia in 1935 and 1938. [*Studije i eseji o feminizmu I, II* (Studies and Essays on Feminism I, II)]. In the first book she accented theoretical studies on feminism and in the second one the feminist literary theory.⁷⁷ In the first book she deals with the sociological and cultural aspects of feminism. She did not hesitate to criticize the Freudian approach. There is also one chapter on the psychological theory of Alfred Adler, whose psychology she prefers.⁷⁸

Very valuable are the parts of the book on the history of Serbian feminism and the main representatives of the second wave of Serbian feminism – her contemporaries. One chapter of the first book is about the Serbian writer and feminist Draga Dejanović⁷⁹ (Omladinka Draga Dejanović),⁸⁰ the first Serbian feminist – from Vojvodina and the nineteenth century, a period “when the struggle for national survival was so furious that it absorbed all the powers of the nation”.⁸¹ That was a time when, in most Slavic nations, the first feminists and also women writers were connected with national movements. Chlapec-Đorđević believes that Dejanović was not so much a writer as a feminist, full of energy and power, and “she transcended the borders of normal behaviour for Serbian women” because she stayed in the “whirlwind of the public life”. She introduced into Serbia the type of “the modern woman”,⁸² who “supports the cultural fight of her nation” (in her opinion, in contrast to the example of other romantic German women writers).⁸³

In her book on feminism, she also writes about her visit to Serbian philosopher Ksenija Atanasijević,⁸⁴ one of “the most powerful philosophical spirits not just in Serbia but also in Yugoslavia”. Analysing her metaphysical theory, she explains that the sources of her ideas are in Buddhism and great European movements.⁸⁵

Czech liberal feminists of that period attached their hopes to the thoughts of T. G. Masaryk, as did Chlapec-Đorđević.⁸⁶ She analyses the theory of the Czech philosopher and president, Masaryk, whose ideas she adored all her life.⁸⁷ She analyses Masaryk’s “feminist concept” as part of his general ethics and sociology. She concludes: “On se zauzeo za nju, u doba kada su ostali filozofi kontinenta imali za problem feminizma samo manje – više blagonakloni osmeh.” (“He took care of the women’s situation in a time when other philosophers of the European continent had for the feminist problem just a more or less benevolent smile.”) From these remarks we can see how influenced she was in her ideas by his theory – for example in understanding the role of the family and the new ethics of the men taking responsibility for their children. Masaryk fought against prejudices with his ideas: “Masaryk je postao vrlo zaslužan na taj način što je anomaliju oko podele brige i negu porodice primetio i istakao.” (“Masaryk was very important because he recognised and pointed out the

anomalies relating to the division of work and care in the family.”).⁸⁸ In his theory and action, Masaryk showed that he believed in the equality of sexes: “in the moral, social, and economic freedom of both sexes”.⁸⁹

She opposed traditional and patriarchal ideas in Serbia in a time when non-feminist journals as well as women’s organisations in Serbia stressed female roles as wives, mothers, and housekeepers.⁹⁰ That was in a time of new conservatism in all of Europe, when the four horsemen of the future Apocalypse were shaping the situation in Europe. In one chapter she was polemical about the ideas of Serbian author Poleksija D. Stošić Dimitrijević,⁹¹ who proclaimed motherhood as the main quest of every woman (“Materinstvo kao najglavniji poziv svake žene”) in the Serbian newspaper *Žena i svijet* in 1932. Chlapec-Đorđević rejected the theory that Serbian women must return home and raise children and be prepared to sacrifice for the fatherland: “Kazati da je najsvetiji poziv žene materinstvo, znači isključiti je iz uzvišene borbe za napredak, iz najviših atributa čovečanstva, znači učiniti je robom njenih fizioloških funkcija.” (“To say that the main goal for a woman is motherhood is to ban her from the glorious fight for progress, from the highest qualities of mankind. That means to enslave her to her physiological functions.”).⁹²

*

The most interesting example of her theoretical approach – in literature and cultural studies – is her second 1938 book on feminism, in which she constructs a kind of feminist literary theory.⁹³ With great knowledge and experience, she analyses the picture of a woman (specifically the image of the “new woman”) in the literature of male and female writers.⁹⁴ Her topics are also women writers in the contemporary world with a special emphasis on French, Scandinavian, and contemporary Czech literature. In that regard, she analyses the literary work of Czech women writers of her time: Maria Majerová, Marie Tylšová, Marie Pujmanová, and also Karel Čapek (she critically analysed his play *Matka/Mother*).⁹⁵

The third part of the volume is dedicated to Serbian literature. She writes about Serbian critics and male authors regarding the representation of women in Serbian literature.

She is critical of the literary works of Serbian writers Branislav Nušić (1864–1938) and modernist poet Jovan Dučić (1874–1943). She especially criticises *O braku* (About Marriage), a book by Serbian sexologist Dr Aleksandar Kostić (1893–1983),⁹⁶ who in her words focuses just on the biological aspect of the human (female) existence and does not broaden his view

into sociological and psychological aspects: for, after all, her woman is first and foremost a human being – not just “the other sex”.

Chlapec-Đorđević also writes about the historical and present position of the Serbian woman in her 1936 travelogue book on Yugoslavia, *Jihoslovanská/Srbská žena* (Yugoslav/Serbian Woman).⁹⁷ She sees explicit patriarchal and oriental tendencies in Serbian patriarchal life, which she explains by the history of the Turkish government, even though she goes to great lengths to emphasise that there are great differences going from the north to the southern part. She also underlines the long-existing myth of motherhood in Serbian culture (which is also very explicit in Serbian literature) in connection with the national uprising. In her opinion, the beginning of the cultural, social, and economic restoration of the Serbian nation began in Vojvodina under the protectorate of the Habsburg Monarchy at the end of the seventeenth century. In the nineteenth century, the national movement “Omladina” appeared there – and also the first female workers – connected with that movement. Nevertheless, she estimates that in her present time the Serbian feminist movement “failed to stay on a very stable ground”, because it did not correspond to the hard Serbian social and political situation.⁹⁸ She underlines two of the main problems in Serbian society of that period: women did not have the right to vote and women after marriage became completely dependent on men. In other books she was also very critical of the feminist movement in Belgrade and Serbia.⁹⁹

Conclusion

Julka Chlapec-Đorđević was of Serbian origin, but nevertheless for most of her writing career she lived in democratic Prague and the open Czech society before the Second World War, and was part of the Czech feminist movement. She obtained a very good education in Vienna and, in the circumstances of multicultural Viennese society of the late monarchy, she became a “cultural nomad with the identity of a monarchical intellectual” before the end of the Habsburg era. For her feminist generation, according to Rosi Braidotti, the universalism was being male-identified and masculinity was projecting itself as pseudo-universal,¹⁰⁰ and the feminists of that time fought against that with all their power.

She also belonged to the “generation of the global crisis” because of the experience of the First World War. The feeling of crisis is also present in her feminist discourse. But, on the other hand, national identity was for her a crucial part of her writer’s identity which was – because of the historical circumstances and her position between two cultures – typical of a

Central European and South Slavic writer of that time. She often emphasised in her texts that she belonged to the Serbian nation and also identified herself with the Czech nation.

From her writing we can infer that, living most of her time in the Czech Republic (and most of her productive period in Prague), she was a great Serbian patriot, who was also very critical of the social and political situation of her nation. In her texts, there is a very symbolic sign of her national Serbian patriotic discourse: in her writing she uses the personal pronouns *we* and *ours* (“*mi, naši*”) – with them she emotionally underscores her belonging to the imaginary community of the Serbian nation and also her belonging to the Serbian community in Prague.¹⁰¹

The political, intellectual, cultural (feminist), and literary environment in Prague society during the 1920s and 1930s gave Chlapec-Đorđević “more stimulation, influence, and acceptance than was possible in any other city.”¹⁰² There, in her forties, she became a conscious writer and feminist with a distinct authorial voice. She lived in the European world of dangerous totalitarian regimes: ascending fascism, Nazism, and Soviet communism, in the shadow of a future apocalypse taking shape on the horizon.¹⁰³ As a writer she was part of Serbian modernism: she wrote one very modern epistolary novel and then continued to contribute to Serbian literature by writing travelogues and critical essays.

With her brilliant mind, deep philosophical background, and knowledge of psychology and different cultures, she constructed her own theory on feminism – one of the most innovative in Central Europe. She also constructed the feminist literary theory at the end of the 1930s and tried to present that in Serbia. In her remarks we can see she was very well versed in Czech and Serbian culture, history, and literature – and also that of Europe and America.

In a very dangerous time, she did not want to be political: she was precisely political, though, and she devoted her public life to the cause of human (women’s) rights and the position of women in contemporary society. She was very careful about the Other in her theoretical and journalistic remarks – she did not want to be too political in an already very political world of burgeoning nationalisms between the wars.¹⁰⁴ On the contrary, she was very political and explicit in the field of women’s rights.

On the one hand, she was very conscious of public life and her interaction with the social, political and literary movements of the two different countries is clearly seen in her texts. She was part of Czech culture and Czech ideas were part of her intellectual world, and she fully belonged to the Czech feminist movement (like all Czech intellectuals, she was specially influenced by T. G. Masaryk). On the other hand, she deeply emotionally identified with the Serbs and also with the Yugoslav idea.¹⁰⁵ She was also a mediator between two cultures: the

culture where she lived and the culture of her origin. She loved her homeland and her people and never forgot her culture, which she knew very well. She was often critical of the flaws of her native culture.

Nevertheless, she was not just a theoretician; she was polemical in both cultures. She involved herself in the women's rights discussions in Prague and Belgrade in the 1930s. She critically responded to the new ideas and movements and publicly negated conservative opinions about the position of women in Czech and Serbian society, which overpowered their public lives at the end of the 1930s. On several occasions she criticised the level of patriarchal society in Serbia (and Yugoslavia in general) regarding the position of women. She tried to improve the level of the feminist movement and the position of women in Serbian and Czech culture. She also followed progressive ideas on those topics – both in Europe and America.

From her writing it is clear that she was a Serbian patriot, living in Prague and with the Serbian and Czech identity¹⁰⁶ (the identity of two small Slavic nations), but in her writing she was a passionate and subversive intellectual – a “person of letters”, a transnational intellectual with a great knowledge of philosophy, sociology, and also culture and literature – of the already globalised world. In her feminist thought and also literature, she addressed women's problems and their possible solutions in the complex social and political geography of Central Europe before the Second World War. She saw literature as a key format for the creation, expression, and maintenance of the sexual politics that oppressed women.

Her hopes disappeared and her writing career had already ended after 1938 – after the Nazi occupation of Czechoslovakia. After the Second World War, Chlapec-Đorđević escaped from the Prague urban life to the privacy of the provincial North Bohemian town Ústí nad Labem,¹⁰⁷ where she died in 1969.¹⁰⁸ As a writer she “escaped to silence” and was not politically active anymore. After the communist coup d'état in February 1948, the consequences for Czech feminist thinking were destructive.¹⁰⁹ Her ideas were almost forgotten in the Czech and Serbian society. Under these new historical circumstances, her work was for years completely neglected in both Czech and Serbian culture and in the twenty-first century it remains mostly forgotten.

---

¹ This work was fully supported by the Croatian Science Foundation under the project number IP-2018-01-3732.

² Rosi Braidotti, *Nomadic Subjects* (New York: Columbia University Press, 2011), 162.

³ Julka Hlapec-Đorđević, *Jedno dopisivanje, Fragmenti romana* (Beograd: Prosveta, 2004), 9.

⁴ Julka Chlapec-Djordjević, *Studije i eseje o feminizmu I* (Beograd: Život i rad, 1935b), 112.

⁵ Also Julka Chlapcová, Chlapec-Gjorgjević, Hlapec-Gjorgjević, Gjorgjevićová, Djordjević, Hlapec-Đorđević

---

⁶ In her travelogues on Yugoslavia, she wrote with great affection about how her native region Vojvodina was, because of its national variety and its historical and cultural context, one of the most interesting parts of Yugoslavia. See: Julka Chlapec-Djordjević, *Zcest po domově (Jugoslávie)* (V Praze: Československa grafická unie, 1936), 95.

⁷ See: Moritz Csáky, “Europa im kleinen: Multiethnizität und Multikulturalität im alten Österreich.”, *Die eine Welt und Europa Salzburger Hochschulwochen*, edited by Schmidinger Heinrich (Graz – Wien – Köln, 1995), 207-248; Moritz Csáky, *Das Gedächtnis der Städte. Kulturelle Verflechtungen – Wien und urbanen Milieus in Zentraleuropa* (Wien – Köln – Weimar, 2010). She was a multicultural polyglot. She spoke English, German, French, Hungarian, and Czech.

⁸ Agatha Schwartz, *Shifting Voices. Feminist Thought and Women's Writing in Fin-de-Siècle Austria and Hungary* (Montreal: McGill-Queen's UP, 2008).

⁹ See: Svetlana Tomin, „Julka Hlapec-Đorđević (1882–1969) ili o feminizmu”, *ProFemina* no. 5/ 6 (1996): 147. Her thesis *Podvojvoda Jovan Monasterlija* was about Serbian vice-duke Jovan Monasterlija (1683–1706), a Serbian aristocrat from the seventeenth century, named “the leader of the Serbian nation”, who fought against the Ottoman Empire. Part of her thesis was published in the newspaper *Letopis Matice srbske* in 1908.

¹⁰ From her first autobiographical book – a kind of reportage in diary form – we could assume that during the First World War she also stayed in Vienna. See: Julka Chlapec-Djordjević, *Crtice iz poslednjih godina Carevne Austrije* (Beograd: Geca Kon, 1922).

¹¹ The oldest Serbian women’s organisation was formed in 1864 in Novi Sad, with others following toward the end of the nineteenth century and into the early twentieth century, usually in urban areas. In 1919, most organisations formed a common Yugoslav Women’s Union. Most of the organisations were quite conservative and did not advocate equal rights for women in Serbian society. See: Coroll S Lilly, and Melissa Bokovoy, “Serbia, Croatia and Yugoslavia”, in *Women, Gender and Fascism in Europe 1919–1945*, edited by Kevin Passmore (Manchester University Press, 2003), 97.

¹² Regarding Savka Subotić, she belonged to the second wave of the “Vojvodina fighters” for women’s rights (Savka Subotić, „Videti više”, in *Znamenite žene Novog Sada I*, edited by G. Stojaković (Novi Sad: Futura publikacije, 2001), 51-52; 92-93.). Chlapec-Đorđević also wrote one chapter for her book on Draga Dejanović – one of the first 19th-century feminists from Vojvodina. See: Julka Chlapec-Djordjević, *Studije i eseje o feminizmu I* (Beograd: Život i rad, 1935b), 164–176.

¹³ Savka Subotić, cited work, 2001. Her contemporaries in the Serbian feminist circles were Jelica Belović Bernadžikowska (1870–1946), Vladislava Polit (1886–1949) and Ksenija Atanasijević (1894–1981). See also: Ivana Pantelić, Jelena Milinković, and Ljubinka Škodrić, *Dvadeset žena koje su obeležile XX vek u Srbiji* (Beograd: NIN, 2013), 8–9.

¹⁴ In the beginning of the twentieth century and at the end of Austro-Hungarian Empire, Prague was an avant-garde city, with Czech, German, and Jewish cultures being in a productive symbiosis. See: Michel Bernard, *Praha, město evropské avantgardy 1895–1928*, translated by Jana Vymazalová (Praha: Argo, 2010). As a multicultural city with a flourishing culture, it was very similar to Vienna. After the decline of the monarchy and the beginning of the First Republic, Prague was still an open and democratic city with a rich cultural life and many opportunities for “cultural nomads”.

¹⁵ Tomáš Garrigue Masaryk was a philosopher, sociologist, politician, and teacher, and after 1918 also the first president of the First Czechoslovak Republic. After the establishment of the Czech University in Prague in 1882, he became a professor of philosophy.

¹⁶ We understand “the woman question” in the context of the problem of changing political, economic, and professional roles for women and in the context of social and sexual liberation.

¹⁷ Františka Plamínková was a Czech politician and activist, the most known Czech feminist between the wars and also president of the National Women’s Council. She was the main person in the Czech women’s movement and part of the international scene. She fought for equal voting rights, female education, and the equality of men and women in Czechoslovakia.

¹⁸ Marie Bahenská, Libuše Heczková, and Dana Musilová, *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století* (Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, 2011).

¹⁹ Julka Chlapec-Đorđević was a member of two international women’s organisations – namely, Birth Control and Open Door International.

²⁰ Contrary to Czech democracy, the situation in Yugoslavia was very strict and nationalistic. In 1929, King Alexander KaraĐorđević disbanded Parliament and declared a dictatorship. We can see the

---

gendered politics of extreme-right organisations in Croatia and Serbia during the interwar period. There was no political equality for women in the interwar kingdom. Women did not have the right to vote and they were excluded from political life (Coroll S Lilly, and Melissa Bokovoy, cited work, 2003, 92).

²¹ Kateřina Kolářová, “Časopisy československo-jihoslovanské ligy: sonda do pramenů k dějinám meziválečných československo-jugoslávských styků”, *Porta Balkanica* 7, no. 1, (2015): 78, <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/135421> (accessed 1. 6. 2020).

²² We do not know if Chlapec-Đorđević wrote her Czech books originally in the Czech language; we could speculate about an unidentified translator or a proof-reader (perhaps her husband). Her Czech writing was perhaps not fluent; in Serbian texts she made some mistakes in Czech names and Czech idioms.

²³ She published her texts in *Srbski književni glasnik*, *Letopis Matice srbske*, *Ženski pokret*, and *Život i rad* (Svetlana Tomin, cited work, 1996, 148). She published some texts in different Czech newspapers in the 1930s *Přítomnost*, *Nezávislá politika*, *Pokrokový obzor* and *Ženská národní rada* (the newspaper of the Czech women’s organisation).

²⁴ Kateřina Kolářová, cited work, 2015, 48.

²⁵ Both of them were writers – mediators from South Slavic countries living in Prague. Slovene-Croat writer Zofka Kveder belonged to a different generation. She established her writer and feminist identity in Prague at the beginning of modernism (1900–1906), and Julka Chlapec-Đorđević followed her example as a writer between two cultures after the First World War (1922–1945). She also promoted her legacy. Kveder was connected with Czech feminists and writers from the first wave, Chlapec-Đorđević to the second wave. Julka Chlapec-Đorđević appreciated her literary work but on the other hand criticised her feminist ideas. She also wrote an article about Kveder in her main Serbian book on feminism published in Belgrade. See: Julka Chlapec-Djordjević, „Iz praških dana Zofke Kveder”, in *Studije i eseje o feminizmu I* (Beograd: Život i rad, 1935b), 176–187. She dedicated her only novel to Kveder. She also worked with Kveder in *Ženski svijet*, the feminist newspaper Kveder organised in Zagreb (1917–1920) (Alenka Jensterle-Doležal, “The Genealogy of the 20th Century South Slavonic Novel: Zofka Kveder and Julka Chlapec-Djordjević”, *Knjiženstvo* no. 6 (2016): 1–7. <http://www.knjizenstvo.rs/magazine.php> (accessed 8. 2. 2017) and reviewed her books in Prague. See: Julka Chlapec-Gjorgjevićová, “Ž. K.”, *Československo-jihoslovanská liga* 3, no. 7–8 (1923): 84.

²⁶ Heidenreich-Dolansky in: Julka Chlapec-Đorđević, *Osećanja i opažanja* (Beograd: Izdanje „Života i rada“, 1935c), 122.

²⁷ Milan L. Rajić, L. „Dr. Julka Hlapec-Djordjević.” *Život i rad* XXV, no. 162 (April 1937): 199.

²⁸ Svetlana Tomin, „Julka Hlapec-Đorđević (1882–1969) ili o feminizmu”, *ProFemina* no. 5/ 6 (1996): 147.

²⁹ Ksenija Atanasijević was the first recognised female Serbian philosopher, and one of the first female professors at the University of Belgrade, where she graduated and translated important philosophical works into Serbian. She was also an early Serbian feminist writer. Chlapec-Đorđević signed the petition for her when Atanasijević was expelled from the faculty. She dedicated one chapter of her book to her theory. See: Julka Chlapec-Djordjević, *Studije i eseje o feminizmu II, Feminizam u modernoj književnosti* (Beograd: Život i rad, 1938), 56–63.

³⁰ Svetlana Slapšak, „Julka Hlapec-Đorđević. Iz skandalozne istorije zataškavanja feminizma među Južnim Slovenima”, *ProFemina* no. 5–6 (1996): 86.

³¹ Julka Chlapec-Djordjević, *Crtice iz poslednjih godina Carevne Austrije* (Beograd: Geca Kon, 1922). 19. This is also her only book written in Cyrillic alphabet.

³² *Ibid*, 23-29.

³³ *Ibid*, 31. In original: „Srpski problem u umetničkom Beču ... slabo koga istinski interesuje.”

³⁴ *Ibid*, 55-60.

³⁵ Cited in the original: „Smrt Austro-Ugarske niko ne žali.” *Ibid*, 60. Translations of citations from Serbian to English by Alenka Jensterle-Doležal.

³⁶ Julka Hlapec-Đorđević, *Jedno dopisivanje, Fragmenti romana* (Beograd: Prosveta, 2004). The novel is an homage to Zofka Kveder and her charismatic life. In the beginning of the novel, Marija Prohaskova wants to write a novel of this charismatic Slovene-Croat writer. In the books the narrator uses just initials Z. K., and the initials of other people connected with her: Czech translator, critic, and writer Zdenka Hásková, who was also her translator and best friend (initials Z. H.); her husband, the Czech poet Viktor Dýk (initials V. D.); Slovene writer Fran Govekar (initials F. G.). In the frames of the story we can find

---

allusions to Kveder's life and work, which Julka Chlapec-Đorđević appreciated so much. Nevertheless, the novel also has autobiographical traces (see also Alenka Jensterle-Doležal, cited work, 2016). We could also find the influence of Kveder's Croat epistolary novel *Hanka* from 1917.

³⁷ Magdalena Koch, "...kiedy dojrzejemy jako kultura..." *Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007), 149-153.

³⁸ The prose is autobiographical, but we do not know how much. We do not know a lot about Chlapec-Đorđević's marriage and love affairs.

³⁹ The author described her student life: In 1906, she became the first female doctor in philosophy in Austria-Hungary.

⁴⁰ Svetlana Slapšak, „Jedno dopisivanje: odgovor posle sedamdeset godina.”, in *Jedno dopisivanje. Fragmenti romana* Julka Hlapec-Đorđević, (Beograd: Prosveta, 2004), 167-168.

⁴¹ Julka Hlapec-Đorđević, *Jedno dopisivanje, Fragmenti romana* (Beograd: Prosveta, 2004), 23–24.

⁴² Viktor Adler (1852–1918), a Jew of German origin and a politician of the Austrian Social Democratic Party. He formed the Austrian Social Democrats and was their president until 1918.

⁴³ Julka Hlapec-Đorđević, *Jedno dopisivanje, Fragmenti romana* (Beograd: Prosveta, 2004), 23. The Serbian patriotism of Julka Hlapec-Đorđević was from her Viennese period connected with the Yugoslav idea – the concept of political unity and the emergence of three South Slavic nations: Serbs, Croats, and Slovenes. This nineteenth-century idea became very popular among South-Slavic intellectuals before the First World War.

⁴⁴ Julka Hlapec-Đorđević, *Jedno dopisivanje, Fragmenti romana* (Beograd: Prosveta, 2004), 44.

⁴⁵ *Ibid*, 46.

⁴⁶ The Czech Sokol movement, established in 1864, was not just a part of a sport organisation: in the first part of the twentieth century, it also had a great cultural and political impact on Czech culture.

⁴⁷ The monument to Jan Hus in the main Prague Square is the best-known Czech secession monument (from 1903 to 1915) by the sculptor Ladislav Šaloun (1870–1946). Jan Hus (1372–1415), a theologian, philosopher, and church reformer, was one of the main Czech historical figures. Chlapec-Đorđević wrote about him also in her travelogues.

⁴⁸ The main building (from 1905–1912) as the example of the new Prague architecture of the ascending Czech bourgeoisie – for concerts and cultural events in Prague.

⁴⁹ *Czechoslovak-South Slavic League* was an important organisation that contributed significantly to the development of relations between Czechoslovakia and Yugoslavia between two world wars. They published two periodicals: *Czechoslovak-South Slavic League* (from 1921 to 1930) and the *Czechoslovak-South Slavic Revue* (from 1930 to 1939). The main topics were culture, arts, tourism, literature, and the economy of Yugoslavia. In the magazines of the *Czechoslovak-South Slavic League* (1921–1930) two people wrote on literature: Dragutin Prohaska and Julka Chlapec-Djordjević (Kateřina Kolařová, cited work, 2018, 48).

⁵⁰ Julka Hlapec-Đorđević, *Jedno dopisivanje, Fragmenti romana* (Beograd: Prosveta, 2004), 116.

⁵¹ *Ibid*, 105.

⁵² In her introduction to that book, the Serbian feminist Ksenija Atanasijević comments that Chlapec-Đorđević, with the “awareness of her spirit”, cherished her relations with the Serbian lands. She also believed that Chlapec-Đorđević extolled the Yugoslavian idea from her studies in Vienna. See: Ksenija Atanasijević, „Uz ovaj književni mozaik” in *Osećanja i opažanja, I – II*, J. Chlapec-Djordjević (Beograd: Život i rad, 1935), I.

⁵³ Jelena Dimitrijević was a Serbian short story writer, novelist, poet, traveller, social worker, feminist, and polyglot. She is considered to be the first woman in modern Serbian history to publish a work of travel-related prose, in 1897.

⁵⁴ The most well-known travelogue by Isidora Sekulić is *Pisma iz Norveške* (Letters from Norway), a meditative travelogue published in 1914 at the dawn of Serbian prose writing.

⁵⁵ In the Czech literary society then, there were very famous travelogues by Karel Čapek.

⁵⁶ Julka Chlapec-Đorđević, *Osećanja i opažanja* (Beograd: Izdanje „Života i rada“, 1935c), 73.

⁵⁷ Julka Chlapec-Djordjević, *Zcest po domově (Jugoslávie)* (V Praze: Československa grafická unie, 1936).

⁵⁸ *Ibid*, 11.

⁵⁹ In explaining her strategy of covering the subject in her autobiographical writing, we could use the explanation of Leigh Gilmore: “For some autobiographies, when autobiography seems to collect under

---

a single name the related ideology of identity, power, and history, the refusal to identify self-representation with that name marks the site of resistance". See: Leigh Gilmore, *Autobiographics. A Feminist Theory of Women's Self-representation* (Idaho and London: Cornell University Press, 1994), 20.

⁶⁰ See: Svetlana Slapšak, „Julka Hlapec-Đorđević. Iz skandalozne istorije zataškavanja feminizma među Južnim Slovenima”, *ProFemina* no. 5–6 (1996): 86-89; Svetlana Tomin, „Julka Hlapec-Đorđević (1882–1969) ili o feminizmu”, *ProFemina* no. 5/ 6 (1996): 147-152.

⁶¹ See: Svetlana Slapšak, cited work, 1996; Svetlana Slapšak, „Jedno dopisivanje: odgovor posle sedamdeset godina.”, in *Jedno dopisivanje. Fragmenti romana*, Julka Hlapec-Đorđević. (Beograd: Prosveta, 2004), 153-170.

⁶² In that question, she was very modern and she introduced the great feminist ideas that appeared later. Simone de Beauvoir ten years later published similar ideas in her book *Le Deuxième Sexe* (*The Second Sex*, 1947), in which she presents the construction of gender as a social and historical fact, fighting against attendant stereotypes. For the deconstruction of those stereotypes, the book by Mary Elmann, *Thinking about Women* (1968), is an important touchstone.

⁶³ Julka Chlapec-Djordjević, *Sudbina žene. Kriza seksualne etike. Dve sociološke studije* (Ljubljana: Delniška tiskárna, D. D. u Ljubljani, 1930), 6.

⁶⁴ Teréza Nováková, Czech feminist and writer, editor of *Ženski svět*.

⁶⁵ Božena Víková Kunětická was a Czech feminist, nationalist politician, writer, and feminist. She was the first female member of the Bohemian diet.

⁶⁶ Jovan Skerlić was a Serbian writer and critic. He is regarded as one of the most influential Serbian literary critics of the early twentieth century in the beginning of Serbian modernism.

⁶⁷ Julka Gjorgjević-Chlapcová, *Osudné chvíle feministického hnutí* (Praha: Nakladatelství Práce Intelektu v Praze, 1933), 7.

⁶⁸ Julka Gjorgjević-Chlapcová, *Feministické úvahy* (V Praze: Československá grafická unie A. S., 1937).

⁶⁹ Marie Bahenská, Libuše Heczková, and Dana Musilová, *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století* (Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, 2011), 173.

⁷⁰ Inocenc Arnošt Bláha was a professor at a University in Brno.

⁷¹ Emanuel Rádl was a biologist and philosopher and also a professor at Charles University. In the 1930s he initiated a great discussion in Czech society about the right of women to decide about their own bodies. His advice for women was to return from public to family life (see Marie Bahenská, Libuše Heczková, and Dana Musilová, cited work, 2011, 216).

⁷² Marie Tumlířová was a Czech member of parliament between the wars.

⁷³ Antonie Maxová was a friend of Františka Plamínková's.

⁷⁴ In 1930, in the newspaper *Ženský svět*, Czech feminist J. Šlamborová exposed the problem of how to connect family life and work (see Marie Bahenská, Libuše Heczková, and Dana Musilová, cited work, 2011, 173).

⁷⁵ Betty (Božena) Karpíšková (1881–1942) was a journalist and Czech senator from 1929 to 1939. She defended the woman's right to decide about her body.

⁷⁶ Marie Jurnečková-Vorlová (1894–1970) was a Czech politician and senator from the Czech Social Democrat Proletarian Party between the world wars.

⁷⁷ Julka Chlapec-Djordjević, *Studije i eseji o feminizmu I* (Beograd: Život i rad, 1935); *Studije i eseje o feminizmu II, Feminizam u modernoj književnosti* (Beograd: Život i rad, 1938).

⁷⁸ In her theory, she refused to accept the “pansexualism” of Sigmund Freud and she preferred the theory of Alfred Adler, which was against the mainstream and showed her originality.

⁷⁹ Draga Dejanović (1840–1871) was a Serbian poet, writer, feminist, and patriot, part of the Serbian national uprising movement „Omladina”.

⁸⁰ Julka Chlapec-Djordjević, cited work, 1935, 164–175.

⁸¹ Julka Chlapec-Djordjević, cited work, 1935b, 164.

⁸² *Ibid*, 174.

⁸³ *Ibid*.

⁸⁴ *Ibid*, 56-63.

⁸⁵ In the Czech newspaper *Ženska národní rada*, she also wrote the necrology about her predecessor Zorka Hovorková (1865–1939), who was also a Serbian feminist, writer, translator and literary critic of

---

Ženský svět (from Novi Sad), part of the second wave of Czech feminism, living in Prague, who ran a literary salon for people associated with Yugoslavia in Prague (Chlapec-Djordjević, cited work, 1938, 99).

⁸⁶ Marie Bahenská, Libuše Heczková, and Dana Musilová, *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století* (Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, 2011), 213.

⁸⁷ She also dedicated her first book to Masaryk (Chlapec-Djordjević, cited work, 1922).

⁸⁸ Julka Chlapec-Djordjević, cited work, 1935b, 99.

⁸⁹ *Ibid.*, 100.

⁹⁰ Coroll S Lilly, and Melissa Bokovoy, “Serbia, Croatia and Yugoslavia”, in *Women, Gender and Fascism in Europe 1919–1945*, edited by Kevin Passmore (Manchester University Press, 2003), 91–101.

⁹¹ The article was a reaction to Poleksija D. Stošić Dimitrijević and her article „Materinstvo je najglavniji poziv svake žene” (“Motherhood is the Main Goal of Every Woman”) in *Žena i svijet* in 1932.

⁹² Julka Chlapec-Djordjević, cited work, 1935b, 140.

⁹³ Julka Chlapec-Djordjević, *Studije i eseje o feminizmu II, Feminizam u modernoj književnosti* (Beograd: Život i rad, 1938). She was familiar with different literatures and literary approaches. In her cultural theory she used mostly literary references. See also: Ivana Pantelić, Jelena Milinković, and Ljubinka Škodrić, *Dvadeset žena koje su obeležile XX vek u Srbiji* (Beograd: NIN, 2013), 11.

⁹⁴ The analyses of the depiction of women in literature officially began with Simone de Beauvoir in 1949. Part of the book *Le Deuxième sexe* is dedicated to the picture of women in the literature of men – in America in the study of Kate Millett, *Sexual Politics* (New York, 1969) and after that in French and Anglo-American theory in the 1970s and 1980s.

⁹⁵ In literary feminist theory, that kind of approach began to dominate much later: in the 1970s and 1980s in the French and Anglo-American theory.

⁹⁶ Aleksandar Kostić, a professor at the Faculty of Medicine, was the founder of different faculties. He wrote books on histology and sexology. He was also the founder of medical photography.

⁹⁷ Julka Chlapec-Djordjević, *Zcest po domově (Jugoslávie)* (V Praze: Československa grafická unie, 1936), 79–83.

⁹⁸ *Ibid.*, 83.

⁹⁹ Julka Gjorgjević-Chlapcová, *Osudné chvíle feministického hnutí* (Praha: Nakladatelství Práce Intelektu v Praze, 1933), 5.

¹⁰⁰ Rosi Braidotti, cited work, 2011, 152.

¹⁰¹ It is very emotional how often she uses these pronouns and that shows her beliefs.

¹⁰² See: Julka Chlapec-Djordjević, cited work, 1935b, 177. These were her words about Slovene-Croat writer Zofka Kveder and her place in the Czech society before the First World War – but it could be used also for describing her position twenty years later.

¹⁰³ On 30 September 1938, Adolf Hitler, Benito Mussolini, French Premier Édouard Daladier, and British Prime Minister Neville Chamberlain signed the Munich Pact, which sealed the fate of Czechoslovakia, virtually handing it over to Germany in the name of peace. That was also the end of one writer’s career: after 1938, Julka Chlapec-Djordjević went silent. Around the same time, the great Czech writer Karel Čapek died. Czech literary discourse was stifled and a whole age came to an end.

¹⁰⁴ Regarding her political thoughts, ideology, and historical reflections, we could criticize the study in which she uncritically glorified the Yugoslav king Aleksandar Karađorđević (Chlapec-Djordjević, cited work, 1935, 39–42).

¹⁰⁵ From her writing we can see that she merged her Serbian identity with the common Yugoslav idea, but she never publicly declared her opinion on what was at that time a very sensible and politically disputable question (Yugoslavia in the 1930s was a dictatorship with a great influence of Serbian nationalists).

¹⁰⁶ That was also one of the reasons why her work did not have reception on a wider scale.

¹⁰⁷ We do not know the reason of her move from Prague. It may have happened because of her personal tragedy in the War: perhaps because of the death of her husband or one of her daughters? From the informal oral sources, we know that she lived in Ústí nad Labem alone with her daughter.

¹⁰⁸ She died on 11 November 1969: just one short obituary was published in the Czech newspaper *Svobodné slovo* (12 November 1969, p. 4).

---

¹⁰⁹ See: Marie Bahenská, Libuše Heczková, and Dana Musilová, *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století* (Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, 2011), 279. Feminism was for Czech communists even dangerous. This is exemplified by the fate of the Czech politician, communist, and feminist Milada Horáková (1901–1950), who, after Františka Plamínková, was also the official leader of Czech and Slovak women's organisation Rada československih žen, and who, after the Second World War, was cruelly executed after a show trial by the Czech communists.

Primary Sources

Chlapec-Dorđević on feminism:

Chlapec-Djordjević, Julka. *Sudbina žene. Kriza seksualne etike. Dve sociološke studije*. Ljubljana: Delniška tiskárna, D. D. u Ljubljani, 1930.

Gjorgjević-Chlapcová, Julka. *Osudné chvíle feministického hnutí*. Praha: Nakladatelství Práce Intelaktu v Praze, 1933.

Chlapec-Djordjević, Julka. *Studije i eseje o feminizmu I*. Beograd: Život i rad, 1935b.

Gjorgjević-Chlapcová, Julka. *Feministické úvahy*. V Praze: Československá grafická unie A. S., 1937.

Chlapec-Djordjević, Julka. *Studije i eseje o feminizmu II. Feminizam u modernoj književnosti*. Beograd: Život i rad, 1938.

Fiction:

Chlapec-Djordjević, Julka. *Crtice iz poslednjih godina Carevne Austrije*. Beograd: Geca Kon, 1922.

Chlapec-Dorđević, Julka. *Osećanja i opažanja*. Beograd: Izdanje „Života i rada“, 1935c.

Chlapec-Djordjević, Julka. *Z cest po domově (Jugoslávie)*. V Praze: Československa grafická unie, 1936.

Chlapec-Dorđević, Julka. *Jedno dopisivanje, Fragmenti romana*. Beograd: Prosveta, 2004.

References

Atanasijević, Ksenija. „Uz ovaj književni mozaik.” In J. Chlapec-Djordjević, *Osećanja i opažanja*, I – II. Beograd: Život i rad, 1935.

Bernard, Michel. *Praha, město evropské avantgardy 1895–1928*. Translated by Jana Vymazalová. Praha: Argo, 2010.

Bahenská, Marie, Heczková, Libuše and Musilová, Dana. *Iluze spásy. České feministické myšlení 19. a 20. století*. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, 2011.

Braidotti, Rosi. *Nomadic Subjects*. New York: Columbia University Press, 2011.

Csáky, Moritz. "Europa im kleinen: Multiethnizität und Multikulturalität im alten Österreich." In *Die eine Welt und Europa Salzburger Hochschulwochen*. Edited by Schmidinger Heinrich, 207–248. Graz – Wien – Köln, 1995.

Csáky, Moritz. *Das Gedächtnis der Städte. Kulturelle Verflechtungen – Wien und urbanen Milieus in Zentraleuropa*. Wien – Köln – Weimar, 2010.

Gilmore, Leigh. *Autobiographics. A Feminist Theory of Women's Self-representation*. Idaho and London: Cornell University Press, 1994.

Chlapec-Gjorgjevićová, Julka. "Ž. K.". *Československo-jihoslovanská liga* 3, no. 7–8 (1923): 84.

Jensterle-Doležal, Alenka. "The Genealogy of the 20th Century South Slavonic Novel: Zofka Kveder and Julka Chlapec-Djordjević." *Knjiženstvo* no. 6 (2016): 1–7. <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2016/zenska-knjizevnost-i-kultura/genealogija-u-juznoslovenskom-romanu-20-veka-zofka-kveder-i-julka-hlapec-djordjevic> (accessed 8. 2. 2017).

Koch, Magdalena. "*...kiedy dojrzejemy jako kultura...*" *Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007.

Kolářová, Kateřina. "Časopisy československo-jihoslovanské ligy: sonda do pramenů k dějinám meziválečných československo-jugoslávských styků." *Porta Balkanica* 7, no. 1, (2015): 47–62. <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/135421> (accessed 1. 6. 2020).

Lilly, Coroll S. and Bokovoy, Melissa. "Serbia, Croatia and Yugoslavia." In *Women, Gender and Fascism in Europe 1919–1945*, edited by Kevin Passmore, 91–97. Manchester University Press, 2003.

Rajić, L. Milan. „Dr. Julka Hlapec-Djordjević.” *Život i rad* XXV, no. 162 (April 1937): 199.

Schwartz, Agatha. *Shifting Voices. Feminist Thought and Women's Writing in Fin-de-Siècle Austria and Hungary*. Montreal: McGill-Queen's UP, 2008.

Slapšak, Svetlana. „Julka Hlapec-Đorđević. Iz skandalozne istorije zataškavanja feminizma među Južnim Slovenima.” *ProFemina* no. 5–6 (1996): 86–89.

Slapšak, Svetlana. „Jedno dopisivanje: odgovor posle sedamdeset godina.” In *Jedno dopisivanje. Fragmenti romana, Julka Hlapec-Đorđević*, 153–170. Beograd: Prosveta, 2004.

Subotić, Savka. „Videti više.” In *Znamenite žene Novog Sada I*. Edited by G. Stojaković, 51–52, 92–93. Novi Sad: Futura publikacije, 2001.

Tomin, Svetlana. „Julka Chlapec-Đorđević (1882–1969) ili o feminizmu.” *ProFemina* no. 5/ 6 (1996): 147–152.

Pantelić, Ivana, Milinković, Jelena and Škodrić, Ljubinka. *Dvadeset žena koje su obeležile XX vek u Srbiji*. Beograd: NIN, 2013.

Literary inheritance of Julka Chlapec-Djordjević, Private collection of Mrs. Pavla Frydlová in Prague (Czech Republic).

Аленка Јенстерле-Долежал
alenska.dolezalova@ff.cuni.cz
Катедра за јужнословенске и балканске
студије
Уметнички факултет, Карлов
универзитет
Праг, Чешка Република

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.5>
УДК: 821.163.41.09 Хлапец-Ђорђевић Ј.
141.72 Хлапец-Ђорђевић Ј.
Оригинални научни чланак

Нација (трансационалност), род и политика у феминистичком раду Јулке Хлапец Ђорђевић

Тема рада је национални дискурс у књижевним текстовима и феминистичкој мисли српске филозофикиње, феминисткиње и списатељице Јулке Хлапец Ђорђевић (1882–1969) поводом српског и чешког идентитета у контексту космополитских идеја у оквиру „прашког периода“ (1922–1945) њеног списатељског рада. Била је српског порекла али је, упркос томе, током највећег дела своје списатељске каријере живела у демократском Прагу и суделовала у отвореном чешком друштву пре Другог светског рата. У том периоду и на том простору, тада већ у својим четрдесетим, постала је отворена феминисткиња и списатељица. У Прагу је такође постала посредник између различитих култура: „бивше аустријске“, чешке и српске. Ова студија истражује њене интеракције са друштвеним, политичким и књижевним покретима две различите земље. У њеним запажањима истичем како је била веома упозната са чешком и српском културом, историјом и књижевношћу, а такође и са европском и америчком.

Из њених дела могла бих да проценим да је била српска патриоткиња која је живела у Прагу и поседовала српски и чешки национални идентитет. С друге стране, у својим текстовима је била страствена и субверзивна интелектуалка: „жена од пера“, номадска и трансационална интелектуалка са широким знањем из филозофије, социологије, а такође и културе и књижевности глобализованог (у сваком смислу те речи) света.

Кључне речи: Јулка Хлапец Ђорђевић, феминизам, Средња Европа, национални идентитет, књижевност, Праг

Жарка Свирчев
zarkasv@yahoo.com
Институт за књижевност и уметност
Београд

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.6>

УДК: 821-055.2(497.1)

050:305-055.2(497.1)

141.72(497.1)"19"

Оригинални научни чланак

Жене на путу: потиснути наратив српске/југословенске културе

У раду се указује на важност фигуре путнице у процесима обликовања феминистичког дискурса у српској/југословенској култури почетком 20. века. Реч је о још увек недовољно истраженој и концептуализованој фигури женског активизма, која подразумева радикалну праксу деловања у контексту патријархалне политике рода јер се утемељује у интернационализму, космополитизму и номадизму. Истраживачка пажња је усмерена на репрезентативним феминистичким пројектима и ауторкама, алманаху *Српкиња*, часопису *Југославенска жена*, Зофки Кведер и Јулки Хлапец Ђорђевић. Такође, начиниће се и осврт на књижевно стваралаштво жена тог периода из перспективе женске мобилности, односно путовања као еманципаторског пројекта, те ће се указати на важне истраживачке потенцијале који овај корпус текстова нуди.

Кључне речи: путнице, феминизам, номадизам, транснационализам, женско ауторство

„Путовање је нагон диван и проблем опасан.“

Исидора Секулић, *Путовање је проблем егзистенције*

„У књижевности увијек путују мушкарци.

Одлазе, долазе, враћају се, и прољевају
своје сузе разметне по свим књижевним епохама.

А шта је са женама?“

Дубравка Угрешић, *Министарство боли*

Од „Домаћице“ до „Српкиње“

Једна од фундаменталних линија еманципаторског/феминистичког деловања почетком двадесетог века подразумева излазак жене из приватне у јавну сферу, односно обликовање „политика места“ које превазилазе националне идеологије родних улога. У том контексту фигура путнице је изузетно важна јер укршта различите иновативне аспекте женског деловања у патријархалном друштву: стицање високог образовања,

професионална мобилност, друштвени активизам и умрежавање, нови видови доколице и личног задовољства. Путовање је, међутим, не само чин личне еманципације жена, већ је препознато и као важна феминистичка стратегија, како на дискурзивном, тако и на оперативном плану. Мобилност (географска, културна, језичка итд.) једна је од кључних стратегија промовисања транснационалног деловања, али и нових могућности обликовања позиција жена у друштву. Напуштање националних и националистичких концепата женских улога и опсега деловања резултирало је и стварањем покрета и радикализацијом феминистичких захтева након Првог светског рата у Краљевини СХС. Циљ истраживања које се излаже у раду јесте мапирање и интерпретативно уоквиривање трансформације „политике места“ унутар самог еманципаторског, односно феминистичког дискурса у српској/југословенској култури. Стога се чинило важно истраживачки привилеговати фигуру путнице.

У раду је издвојено неколико еманципаторских пројеката и личности који су у значајној мери обликовали нове „политике места“ женских иницијатива. Циљ ми је да предочим кључне дискурзивне елементе фигуре путнице као конститутивног наратива феминистичког деловања. Изабране су периодичне публикације и поједине интелектуалке, односно текстуалне репрезентације и биографски материјал, како би се предочио распон, позиције и динамика преобликовања категорија јавно и приватно из феминистичке перспективе. На субверзивност фигуре путнице и њену културолошку вишеслојност, али и на нове истраживачке перспективе, указује се и кратким освртом на женску књижевност из истог периода.

Најзначајнији еманципаторски пројекат, са становишта обима обухваћене и представљене грађе, сарадничке мреже, циљева и дискурзивних стратегија, на српском говорном подручју до Првог светског рата је публикација *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (1913). Публикација представља пресек дотадашњих теоријских и активистичких пракси које су обликовале еманципаторске напоре женских организација и појединки. Такође, публикацијом су се настојали обликовати и нови репрезентацијски модели. Неретко, различити наративи *Српкиње* о родним улогама међусобно су супротстављени. Једна од линија супротстављања повлачи се и око категорија приватно/јавно и (ре)позиционирања жена у тим сферама.

Публикација је имала за циљ представљање свестраног рада жена и њихових успеха, дакле, легитимизацију жена у јавном простору. Такође, публикација је била и стратегија уписивања жена у дискурс националне културе. Стога је доминантна

идентитетска политика *Српкиње* била у сагласју с доминантним представама о жени и могућностима њеног позиционирања унутар парадигматичних матрица националне културе, сходно датом политичком тренутку и његовим идеолошко-политичким конфигурацијама.

У уводним редовима текста програмског карактера „Жене и књижевност“, Јелица Беловић Бернаджиковска портретише Српкињу о којој се до тада, ауторкиним речима, или није писало или је то чињено сведено: „Она је била чуварица богате српске народне традиције и фолклора, чуварица народне уметности текстилне, којом је надкрилила многе и напредније народе [...]. Српкиња је била мати, верна љуба и сјајна патриоткиња, а то је и данас.“¹ Бројне биографије жена у *Српкињи* се надовезују на ову раван текста „Жене и књижевност“, подупирући дискурс у чијој основи је био концепт „патриотског материнства“. Реч је о облику учешћа у политичком, јавном, грађанском домену резервисаном за жене као потврда њихове важности на плану биолошке и културне репродукције нације.² *Српкиња* се одазивала на национални дискурс који је почивао „на оној врсти родних односа и улога који подразумевају да су жене биле истовремено важне за нацију као мајке, васпитачице и домаћице, а опет на основу додељених улога и задатака искључене из области која је представљана као област јавног“.³

Хронотоп породичног дома, односно приватности омеђене кућним прагом једна је од оса *Српкиње*, односно њених репрезентацијских стратегија. На њу се ослања низ опозиционих категорија које се приписују другоме, ономе што Српкиња није, а међу кључним категоријама које се оспоравају јесу Запад и интернационализам. Међутим, у *Српкињи* можемо уочити и субверзивне искорак из овако постављеног оквира деловања, односно колизије и напетости између различитих „политика места“ женског деловања. Прекорачивање граница родних улога наметнутих националном идеологијом била је почетком 20. века већ реалност интелектуалки које су деловале на овим просторима. Личне и професионалне преференције, нови видови задовољства и интелектуалног ангажмана резултирали су интензивним путовањима, успостављањем интернационалних контаката и транснационалним пољем деловања.

Наратив о путовањима жена, односно фигура путнице, дискурзивно је маргинализована у *Српкињи* због своје радикалности јер задира у митове о националној хомогености и културном есенцијализму, као и у концепт приватности као сфери женског деловања. Ипак, фигура путнице важан је дискурзивни елемент у биографији појединих „заслужних жена“. У том контексту нарочито су илустративни чланци и белешке о Јелени Димитријевић, Јелици Беловић Бернаджиковској, Надежди Петровић

и Делфи Иванић, који су обележени изразитим дискурсом модерности.⁴ Уметнице/научнице/активисткиње представљене су као полиглоткиње и космополиткиње које се крећу и делују на интернационалној сцени, бирајући језички и културни номадизам.

Путовања се у случају Јелене Димитријевић и Надежде Петровић испостављају и као стваралачки формативна – код Јелене Димитријевић истакнути су иновативни тематски садржаји, а код Надежде Петровић потцртан је њен формални експеримент. Јелена Димитријевић учи турски језик како би успоставила интеркултурни дијалог са другим. Национални и културни идентитет Јелице Беловић Бернаджиковске је хибридан, а ауторка је присутна на различитим националним сценама, односно њена експертиза обухвата транснационални културни и стваралачки комплекс. Такође, и Надежда Петровић бива блиска наднационалним политичко-културним идејама, излажући на југословенским изложбама. Делфа Иванић учествује на међународним феминистичким конгресима и чланица је новинарског одељења интернационалног женског савеза у Лондону. Присаједињење елемената парадигматичног наратива о интелектуалцима и уметницима почетком века (мобилност, космополитизам, јавно деловање, активизам) наративима о женском стваралаштву и активизму сведоче да су и еманципаторски дискурс на овим просторима крајем „дугог 19. века“ захватили трансформативни процеси који су обележили европска друштва и културе.

Потреба за стварањем заједница које превазилазе националне границе, понајпре у словенском контексту, осведочавају у *Српкињи* не само биографски фрагменти, већ и, примера ради, организовање и извештавање о изложби „Српска жена“ у Прагу 1910. године, која је подразумевала интензивну сарадњу са чешким женама. Напоследку, информације о раду Српкиња у хрватској култури, као и о раду „наших најближих сестара“ Хрватица, упућују на сазревање свести (и) на женској сцени о важности транснационалног контекста протока и размена идеја и искустава. Управо ће југословенство бити једна од стожерних идеја која ће мобилисати феминистичке снаге крајем и након Првог светског рата.

Од „Српкиње“ до „Југославенске жене“

У оквиру секције „Приповедачице“ у *Српкињи*, између биографске белешке о Олги Керниц Пелеш и чланка о Јулки Поповић Срдић који потписује Јелица Беловић Бернаджиковска, укључен је чланак о, условно га насловимо, раду жена у хрватској

култури. Овај „чланак“ није графички издвојен и слива се у биографски чланак који му претходи. У чланку су споменуте Српкиње које раде у хрватској књижевности, Исидора Секулић, Милица Богдановић, Олга Керниц Пелеш и Јелица Беловић Бернаджиковска и либералније Хрватице које се окупљају око листа *Домаће огњиште*: Марија Јамбришак, Милка Погачић, Штефа Искра, Зденка Марковић, Адела Милчиновић и Јагода Трухелка.⁵

Чланак се може посматрати као још једно место спорења унутар дискурса *Српкиње*. Наиме, у чланку се истовремено истиче непријатељство Загреба према феминистичким идејама и напори неких напреднијих жена да јавно заступају циљеве блиске британским сифражеткињама, као и теза да је „у Српкиње здравији национализам у свим редовима, него у Хрватице“, те да оне раде искључиво на корист Српства за разлику од њихових „најближих сестара“.⁶ У чланку је, дакле, евидентна потреба да се скрене пажња на рад Хрватица, нарочито њихове прогресивне феминистичке акције, али и потреба да се Српкиње дистанцирају од западних „Панкурста“. Међутим, само отварање интеркултурне перспективе деловања Српкиња и потреба за извештавањем о раду жена у хрватској култури значајан је дискурзивни гест повезивања. Графичко обликовање чланка такође сугерише да је ауторка текста, вероватно Јелица Беловић Бернаджиковска, настојала пронаћи компромисно решење.⁷

Поред Хрватица, у „чланку“ су споменуте две госпође, рођене Словенке које живе у Загребу и делују у оквиру хрватске културе, Зофка Кведер Јеловшек и Камила Луцерна.⁸ Обе припадају либералнијем кругу и „највише су од свих нашле признање“.⁹ Зофка Кведер ће пред крај Првог светског рата постати једна од кључних југословенских феминистичких фигура јер је часописом који је покренула и уређивала, *Женски свијет/Југославенска жена* (Загреб, 1917–1920), обликовала и промовисала темеље на којима ће се градити феминистичка политика међуратног доба (борба за политичка, економска, социјална права жена). Међу кључним категоријама програма часописа јесте и југословенство. Југословенска (унитаристичка) оријентација истакнута је самим насловом, а часопис је бројним текстовима подржавао националне интеграцијске процесе, што ће бити обележје рада већине женских удружења током двадесетих година. Као што је сама Краљевина СХС била нови политички концепт у који су пројектована многа прогресивна очекивања, те се настојала изградити на новим цивилизацијским основама који би омогућили коегзистенцију различитих културних модела, тако је и идентитет Југословенке било могуће градити на антитрадиционалним основама. Управо изградњи и обликовању новог идентитета жене био је посвећен часопис Зофке Кведер:

Ciljana publika su intelektualke, a one su i prezentirane kao idealna nova žena za novo doba: obrazovana, osviještena jugoslavenski orijentirana žena koja se aktivira za svoj narod, organizira u ženske udruge i promišlja o svom položaju u društvu. Majčinstvo, obitelj i dalje se izrazito visoko kotiraju u tekstovima, ali obrazovana žena ne može stati na tome.¹⁰

Иако је политичка димензија идеје важна у програмској концепцији часописа, југословенство је, у контексту борбе за еманципацију жена, најконструктивније реализовано на плану културне политике часописа, укрштајући се с доминантним идеолошким дискурсима часописа, феминистичким и социјалистичким. Диверзитет садржан у идеји југословенства, на чему треба инсистирати када се ова идеја разматра у феминистичком контексту након Првог светског рата, увезује се с концептом диверзитета родних улога. Југословенски карактер часописа на којем је Зофка Кведер инсистирала био је важан због уједињења и еманциповања *свих* жена, због увиђања сличности унутар различитости које су биле уважаване у часописним текстовима. Диверзитет је, дакле, оквир унутар ког се жели обликовати и предствљати женски идентитет. Такође, он је и платформа интеркултуралне перспективе деловања жена, чије епохалне важности је уредница била свесна, нарочито у циљу ширег и снажнијег умрежавања жена.

Идеја уједињења женских снага, односно *сестринство* које подразумева пријатељство, подршку и заједничко деловање, обликује уводник „Што хоћемо?“, у ком Зофка Кведер излаже програм часописа:

Mi, jugoslavenske žene, pokazat ćemo, da i možemo, što hoćemo! [...] A Vi, žene, sestre moje! Hrvatice! Srпкиnje! Slovenke! [...] Molim Vas, nemojte dopustiti, da smalakšem u borbi zs Vas i svoja prava, za Vaše i moje ideale. Ako budemo složne, bit ćemo jake, pa i Vaš i moj rad ne će biti uzaludan i bez koristi, ni za nas žene, a niti za narod naš, za cijelo čovečanstvo.¹¹

Југословенство је био потентан дискурс превазилажења ретроградних националистичких идеологија „женског питања“, конструктивна база за транснационално женско умрежавање чију политику ће часопис Зофке Кведер фундирати у југословенској феминистичкој контрајавности између два рата.

Идеја интеркултуралног, односно транснационалног феминистичког деловања развијала се на различитим плановима часописа, у различитим рубрикама и жанровима: програмским текстовима уреднице и других аутора о југословенству, путописима из различитих крајева Краљевине СХС и других европских земаља, у рубрикама о раду југословенских жена и вестима из света, те у жанру женског портрета у којима је представљан рад и мисао жена из различитих европских култура.¹² Нове политике рода утемељене у идеји југословенства су се евидентно градиле са свешћу о искуству претходне генерације ангажованих жена које су еманципаторски дискурс и акције везивале за националне пројекте, подређујући еманципаторске захтеве националним идеалима. О томе је вероватно најбриткије и најлуцидније писала Јулка Хлапец Ђорђевић. Критику спреге феминистичких захтева и националних циљева изложила је први пут у часопису Зофке Кведер. Разматрајући идеолошку раслојеност феминистичког покрета у Аустроугарској, те различите контекстуалне чиниоце који их профилишу, превасходно политичке, Хлапец Ђорђевић показује разумевање за савезништво феминистичких и националних покрета у случају словенских народа. Међутим, ауторка је децидна у ставу да „*treba uvek na umu imati, da to ide na štetu feminizma. Krajnji cilj feminističkog pokreta ne može nikad biti niti oslobođenje jednog naroda niti oslobođenje jednog društvenog staleža – kako ga shvaćaju socijalni-demokrate – nego oslobođenje žene kao takve.*“¹³

Југославенска жена била је посвећена освешћивању жена да су део различитих заједница независно од националне (не)припадности, пре свега да су део женске, феминистичке заједнице која не познаје и не признаје националне границе. То је и основни мотив за покретање феминистичког часописа: „*žensko pitanje mora biti naročito raspravljano i pretresano baš od samih žena; jer one znaju mnogo bolje, šta njima treba, šta njima nedostaje i šta one hoće, no što to muževi mogu da pogode*“, а у тој борби

Njen list će njoj biti vodilja, koja neće dati da se sa puta skrene. Osim toga on će njoj biti i informator za sve ono, što se *široм sveta u njenih sestara zbiva*. Ali taj njen list mora sebi postaviti princip specijalan za svoj cilj. Nije dovoljno samo biti glasilo žena; оно мора бити: модерно, разумно, стварно, опште и објективно гласило, у коме ће жена наћи форум, са кога ће се *širitи борбени поклич širom sveta*, и допирати у најдалји и најосамљенији кут својом импресивном снагом. [курзив Ж.С.]¹⁴

Самостално обликовање политика деловања, односно женска епистемолошка позиција и женско ауторство морају бити привилеговани у формирању и артикулацији феминистичких захтева. Ови ставови су имплицитна критика патроната (од представника политичке и интелектуалне елите преко цркве до законских регулатива итд.) који су (пре)усмеравали женски активизам. Из новонасталих (географских, културних и других) оквира деловања и заједнице, проистекле су и легитимисале се и нове основе повезивања.

У контексту обликовања новог идентитета жене и транснационалног деловања часопис је афирмисао два важна наратива – мобилност жена и номадизам. Сама уредница, Зофка Кведер, радикална фигура трансгресије, својом трајекторијом деловања исписивала је национални, културни и језички номадизам као стратешку позицију. Бројни аутобиографски записи расути у њеним текстовима у *Југославенској жени* сведоче о овом искуство. Такође, ови записи, почесто полемичке реакције на критику коју је провоцирала у конзервативној средини у којој је живела, осведочавају и њену бескомпромисност у обрачунавању са патријархалним и националистичким „политикама места“ и идентитета.

У предавању/тексту „О прошлости, садашњости и будућности“ Кведер је критиковала различите аспекте ратног профитерства у Загребу, као и питање колективне кривице/одговорности Хрвата за учешће у Првом светском рату, те је агитовала за лустрацију. Због тога је оштро нападана, а црвена нит њеног оспоравања је *чињеница* да није Хрватица, нити рођена Загрепчанка. Тим поводом она констатује: „Držim da nisam lošija Hrvatica od mnogih, koji me napadaju, isto tako kao što nisam loša Slovenka, ma da me u Ljubljani nekolicina naših separatista naziva Stankom (po Stanku Vrazu, koji je bio tobože slovenski uskok). U Zagrebu živim već mnogo godina.“¹⁵ Потом наводи шта воли, а шта мрзи у Загребу (топониме, обичаје, културне установе и манифестације, политичке акције), предочавајући интимну историју љубави и мржње, да би закључила:

Ali i volim, silno volim ljepotu tog grada, koji je i zao i dobar, i vjeran i nevjeran, i rodoljuban i izdajnički. A pošto i volim taj Zagreb, u kojem već dvanaest godina živim i radim – nadam se, da ne na štetu i sramotu ni Zagreba, ni Hrvatske, – držim, da imadem pravo, da i kritizujem, da iznosim ono, što nam mnogima na Zagrebu smeta, što nas boli i ogorčava.¹⁶

Искусство Зофке Кведер, чија је субјективност номадски конфигурирана, као место вишеструких места, потврђује став Розе Брајдоти (Rosi Braidotti) да номадизам није кретање без граница, већ врста јасне свесности о нестабилности граница.¹⁷ Међутим, како Аљоша Пужар објашњава, докле год се идентитет креће хаотично, у зони између тачака привлачности, његова је судбина препуштена мраку лимиалности и услед тога, подложна манипулацијама. Пужар разоткрива нови свет идентификацијских процеса који делује субверзивно јер се унапред рачуна на аномалију у односу на структуру, и то на аномалију која то жели и да буде.¹⁸ Да је перципирана као *аномалија* у периоду излажења часописа потврђују бројне критике упућене на рачун Зофке Кведер, а и сама ауторка о томе отворено говори: „Slovenke me neće više, Hrvatice me ne priznaju još za svoju, Srпкиње такође не. Istina je, da to ponekad boli, ali mi такође даје снагу да останем што сам: Jugoslavenka.“¹⁹

Позиција лимиалности/другости/страности свесни је избор Зофке Кведер. То је истовремено позиција обележена егзистенцијалном тескобом, али и позиција са које се, имамо ли у виду текст „О прошлости, садашњости и будућности“, артикулише етичка одговорност и политичка зрелост. У контексту читавог њеног публицистичког и литерарног ангажмана то је позиција са које се артикулише критичко мишљење које опонира главном (политичком, друштвеном, културном) току.

Мобилност жена Зофка Кведер је у *Југославенској жени* осветлила и у контексту модерног женског урбаног искуства, што је такође био један од великих табуа патријархалне културе. Урбано искуство које дели са читалачком публиком у својој основи има наратив о женском путовању као еманципаторском пројекту:

Ne čini mi se tako davno, što sam u Pragu sa dragom prijateljicom, dr. Zdenkom Haskovom, posećivala Ruženu Svobodovu. Ne znam, da li još stanuje tamo na Maloj strani u drugom katu jedne kuće, iz čijih se prozora pruža očima predivna slika bliskih Hradčana. [...]

U živom smo razgovoru silazile sa Zdenkom sa Vinohrada pa obično pješice kretale preko Karlovog namesti na Fredinandovku te mimo Narodnog divalda uz Vltavu mimo Karlovog mosta do Rudolfina ta preko mostića, koji je bio tada samo za pješake i koji se je elastično njihao pod koracima, na drugu stranu. Nije bilo dana, da nismo bile sa Zdenkom zajedno, pa ipak, kad smo se sastale, imale smo si uvijek toliko toga za pričati, kao da se čitav mjesec nismo viđele. Uvijek nam je duša bila puna, kao zdenac u gori, koji teče, teče bez prestanka, a nikad se ne iscrpi.

Razgovarasma o knjigama, o kazalištu, o glazbi, o životu, prijateljstvu, ljubavi, o nadama našim, ciljevima dalekim, o bolima, koji su donosili dani i nama i mladosti našoj, kako ih donose svakome živom čovjeku.²⁰

Најпре, тема женског заједништва и пријатељства, која је окосница наведеног одломка, представљала је оквир за истраживање различитих идеја и служила је различитим циљевима током 19.²¹ и 20. столећа, а посебно место је имала у снажењу феминистичког дискурса, те је одражавала нове моделе односа и заједница у којима су жене учествовале у стварности, истичући значај љубави, оданости и подршке коју жене могу да пруже једна другој.²² Женско пријатељство средство је за критиковање репресивне институције брака и артикулације тежњи ка алтернативним видовима егзистенције (независно од сексуалности) које неће жену спутавати, контролисати и инструментализовати. Међутим, крајем 19. века, са успоном феминистичког покрета и рођењем *нове жене*, безопасно женско романтично пријатељство дискурзивно се транспонује у „неприродни“ однос који подрива социјални ред.²³

Перспектива из које Зофка Кведер представља Праг је перспектива жене фланера, маргиналне и потиснуте фигуре урбане модерности чије се дискурзивно обликовање утемељује у родној асиметрији и патријархалној дистрибуцији моћи. Пробој женске субјективности у искуство фланеризма и перцептивно обликовање града из доживљајне перспективе жене субверзивна је интервенција Зофке Кведер. Кретање жене кроз град је усмеравано и санкционисано низом психолошких, социјалних и материјалних препрека и забрана које су имале циљ да је ограниче, сузе њен поглед, цензуришу њено присуство у јавном простору и стилизују њену репрезентативну слику.²⁴ Урбана модерност дискурзивно се обликује као простор мушких фасцинација и економије жеље и моћи. Ипак, присуство жена потврђује жељу да се самопозиционирају и обликују сопствену мапу града, односно артикулишу сопствено искуство града које им неће бити омеђено прописаним нормама.²⁵ Зофка Кведер и њене пријатељице, шетајући градом, не економишу временом и рутама за потребе репродуктивног кућног рада, већ уживају у доколици, интелектуалној и емотивној вези.

О мигрантском искуству Зофке Кведер у кључу фланеризма писала је Катја Михурко Пониж, истичући да је ауторка „превазилазила традиционалне границе између мушког и женског простора, као и између урбаног и руралног/локалног простора“.²⁶ Такође, Михурко Пониж пише да је Кведер сопствену позицију у градовима у којима је живела искусила као позицију која јој је пружала осећај слободе, која доприноси њеном

лично расту и инспирише њено писање.²⁷ Ауторка закључује да Кведер није само избрисала деветнаестовековне границе које су жену потискивале у сферу куће, већ је прекорачила и неписана правила женске књижевне традиције.²⁸

Да је искуство боравка и рада у европским метрополама, нарочито у Прагу, било пресудно за формирање и деловање Зофке Кведер истакла је још Јулка Хлапец Ђорђевић, такође радикална фигура трансгресије и (консеквентно?) најсубверзивнија феминисткиња међуратне епохе.²⁹ Искуство мобилности жена подтекст је њена два есеја посвећена репрезентативним феминистичким фигурама на овим просторима, Драги Дејановић и Зофки Кведер. Есеји се могу читати и као ауторефлексија феминистичке праксе чије је тежиште однос националног и интернационалног искуства мишљења и делања. Хлапец Ђорђевић је већ самим насловима есеја истакла формативна искуства ауторки – „Омладинка Драга Дејановић“ и „Из прашких дана Зофке Кведерове“. Есеј о Драги Дејановић је објавила 1919. године, дакле, у периоду када су се интернационализам и космополитизам тек конституисали као витални аспекти феминистичког мишљења и акције:

Draga Dejanović je bila previše opijena omladinskim duhom, a da taj težak *socijalni problem* ne zaplete sa *nacionalističkim idejama*, te tako njegovo rešenje oteža. Ovo je jedna pogreška, koja se opaža i kod naših feministkinja novijeg doba, njome se, unekoliko objašnjava ogromna nazadnost našeg feminističkog pokreta. Dragi, kao emancipovanoj ženi, godi što Engleskinje i Nemice sve uspešnije stupaju u javan život, i poziva Srпкиnje da uzmu njihov primer. Ali omladinku Dragu boli nestajanje patrijarhalnih običaja, vredi je kulturna inferiornost Srpstva, i ona neprestano grdi truli zapad i otrov evropske civilizacije.³⁰

Опозиција између *еманциповане* и *омладинке* Драге опозиција је коју и савремене активисткиње морају да превазиђу. Еманципована Драга је активисткиња која борави у Пешти, која живи и ради у Новом Саду и Београду, центрима тадашњег културног живота српских заједница: „Draga, stojeći čvrsto i radosno u huktavom vrtlogu javnog života, uvodi kod nas tip nove, moderne žene. Danas, ona bi bila suffragete militante, u dobrom smislu te reči.“³¹

У оквиру трансационалног деловања Јулка Хлапец Ђорђевић је представила период „на врхунцу среће и уметничког стварања“ Зофке Кведер, њене „прашке дане“. „Živahna češka metropola [...] davala je mladoj, samoukoj Slovenki više podstreka nego što

je mogao ikoji drugi grad“.³² Хлапец Ђорђевић уочава овај подстрек на стваралачком, односно поетичком плану, на активистичком плану и на личном, интимном плану. Након боравка у Трсту и Минхену, у Прагу прожетом социјалистичким идејама, либералном граду слободне љубави са снажном феминистичком сценом, Зофка Кведер је градила свој борбени феминизам и феминистичку поезију, публицистички и преводилачки корпус, успостављајући пријатељске везе са прашким (чешким) интелектуалкама и интелектуалцима, читајући скандинавске и руске ауторе, дружећи се са југословенском омладином чије је политичке и културне циљеве делила. Интелектуалну климу Прага, космополитску циркулацију идеја, Хлапец Ђорђевић је пластично оцртала предочавајући Зофкин положај у Загребу:

U Zagrebu nedostajali su joj za umetnički razvitak unutrašnji mir, podstrek i priznanje, potrebni jednoj tako senzibilnoj osobi, kao što je bila ona. [...] Maniri boemike, dražesni za jednu studentkinju ali neumesni za suprugu kraljevskog namesnika, vređali su manje-više filistarsko raspoloženje zagrebačkog društva i izazivali ga na kritiku.³³

Спорови космополитских интелектуалки са конзервативном средином неће јењавати током међуратног периода, али од своје интернационалне платформе деловања оне неће одустајати.

„Женски покрет“ – феминистички кредо

Поднаслови овог рада, односно наслови српске/југословенске женске периодике сложени у хронолошком следу, *Домаћица* (1879–1914), *Српкиња* (1913), *Југославенска жена* (1917–1920) и *Женски покрет* (1920–1938), оцртавају једну од фундаменталних линија, тежњи и идеала феминистичке борбе – излазак из приватне у јавну сферу, од атомизираних јединки до организованог колектива, излазак из куће у свет. Управо ће *Женски покрет*, најзначајнији и најдуговечнији југословенски међуратни феминистички часопис, већ самим својим насловом прегнантно оспоравати патријархалне стеге женског деловања које рачунају на њену статичност, пасивност и обезглашеност.

Разматрајући формативни контекст међуратних есејисткиња/феминисткиња, Магдалена Кох је истакла и путовање, „географску мобилност, али и метафорички – њихове интелектуалне перепутнице по идејама, културама, страним књижевностима“,³⁴ као конститутивни елемент њихове стваралачке праксе:

То им је омогућило да прошире видике, стекну познанства и пријатељства у иностранству, посећују библиотеке или скупове женских организација, држе предавања, а уз то им је и повећавало приступ достигнућима из других области културе. Касније им је било лакше да о томе пишу у својој земљи, интегришући знање стечено у свету са локалним условима и потребама властите средине, и утичући на модернизацију дискурса женског искуства. Стратегије мобилности активно су потпомагале и стратегије стварања себе, омогућавајући тиме убрзање процеса стварања женског комуникацијског простора.³⁵

Међуратна југословенска феминистичка контрајавност обележена је транснационалним пољем и перспективом деловања. Компаративно сагледавање праксе међуратних феминисткиња са праксом претходне генерације ангажованих жена намеће закључак да је превазилажење националних и националистичких оквира један од кључних извора њиховог друштвеног и политичког радикализма.

Међутим, иако је промовисана у феминистичкој контрајавности на примеру не малог броја југословенских интелектуалки, фигура путнице је још увек била друштвени табу у међуратном периоду и свакодневица жена била је удаљена од идеалне медијске репрезентације „нове жене“. О томе илустративно сведочи један одломак из романа *Плава госпођа* (1924) Милице Јанковић. Када главна јунакиња Зора саопшти супругу одлуку да га напушта и одлази у Париз, он је убеђује да остане следећим аргументима:

Ti nisi nikuda putovala bez mene. Bila si poštovana. Svi su ti se klanjali i sklanjali sa puta. A sad hoćeš da ideš u neki novi život sama, bez vere, bez nade [...] Zašto odlaziti u ružnu neizvesnost kad možeš ostati kraj svog ognjišta koje greje u hladne dane, pod svojim krovom koji čuva od ulične prljavštine.³⁶

Из мужевљевог наговарања схватамо, како је то запазила Јелена Милинковић, не само да је она њему потребна из малограђанских побуда, већ „saznajemo kakva je percepcija javnog prostora i mesta žene u njemu. [...] Kontrast privatnog, gde je mesto ženi, i javnog, što je muška sfera, ovde je opisan kroz konfrontaciju prostora kuće i svega izvan njenih zidova“ чиме се на симболичком плану утврђује „da je ženi mesto u kući i da tu njene uloge počinju i završavaju se“.³⁷

Не изненађује стога што је у најрадикалнијем југословенском феминистичком роману између два рата, роману *Једно дописивање* (1932) Јулке Хлапец Ђорђевић, у ком је идеологема „нове жене“ најпотпуније остварена, главна јунакиња, Марија Прохаскова, представљена као путница и номаткиња. Попут ауторке романа, и Марија Прохаскова је Српкиња из Војводине (српске заједнице у Јужној Угарској), школована у Бечу, настањена у међуратном Прагу, удата за Чеха, са интернационалном пријатељском и сарадничком мрежом. Она је космополиткиња по назорима, полиглоткиња, заинтересована за интеркултурни дијалог и прожимања, путујући не само физички, већ и интелектуално кроз различите заједнице и културе.

Путовање је сложен феномен и разматрање овог феномена из перспективе рода нужно подразумева уважавање и других контекстуалних чинилаца – класних, идеолошких, генерацијских итд. Значајан репозиторијум за разматрање и осветљавање овог феномена је књижевно стваралаштво жена из тог периода, што се може видети и из кратког осврта на романице Милице Јанковић и Јулке Хлапец Ђорђевић. Одговор на питање Дубравке Угрешић истакнуто у епиграфу, свакако је потврдан. Међутим, тиме се тек отвара велико истраживачко поље. Питања на која треба дати одговоре јесу куда су жене путовале и са којим циљем, са ким су путовале, у којим жанровима су представљане жене на путу, коју позицију у наративу заузима хронотоп женског путовања и да ли се уопште и може говорити о хронотопу.³⁸ Реч је свакако о важном наративу женске међуратне књижевности, а фигура путнице завређује опсежно интерпретативно сагледавање. И летимичан преглед сугерише да је реч о поетички и идејно (идеолошки) врло хибридној и раслојеној фигури: од експресионистичке фигуре путнице у женској ратној приповеци, до ангажоване интелектуалке у путописима Јелене Димитријевић, преко *Bildungs* наратива Милице Јанковић, Исидоре Секулић, Анђелије Лазаревић, Милке Жицине, и са њима блиско повезаних наратива о „буђењу“ у прози Фриде Филиповић и Надежде Илић Тутуновић. *Жена на путу* је, међутим, у стваралаштву ауторки увек постављена у еманципаторски контекст, било да је реч о разматрању политичких права, класном тлачењу или еротском ослобођењу жена. Такође, овај наратив подразумева и критику доминантне парадигме маскулинитета.

Управо ту и лежи, чини се, један од разлога пренебрегавања фигуре путнице у досадашњем књижевном и културном историографисању 20. века, са изузетком монографије Владимира Гвоздена. Разматрајући важност путника, Јован Деретић је констатовао да су путовања од круцијалног значаја за српску културу и књижевност, културна матрица „која се у свим основним, прекретничким ситуацијама наше

књижевне историје наново реализује!“³⁹ – на челу сваке нове епоха, сваког новог уметничког правца стоје путници и њихова искуства стечена на путовањима. Издвојивши два типа књижевних путовања, просветитељско и песничко, Деретић истиче да су просветитељска путовања својствена ранијим епохама (последњи путник тог типа је Доситеј), а да песничка путовања добијају примат након Првог светског рата, издвајајући Црњанског као парадигму. Са Деретићевим тезама се можемо спорити на више планова. Међутим, оно што је најпроблематичније јесте да аутор не налази за сходно да наведе ниједну жену на листу значајних путника српске књижевности и културе. Чак и да прихватимо Деретићеву поделу путовања, а она свакако не би била валидна уколико укључимо у разматрање и искуство путовања жена и њихов допринос култури (мисионарска путовања жена, рецимо Јелене Димитријевић, су важан еманципаторски чин током 20. века), елементарно познавање књижевне историје већ оспорава његову тезу. Елем, песничка путовања у српској књижевности не почињу са Милошем Црњанским, већ са Исидором Секулић, њеним *Писмима из Норвешке* и *Сапутницима*. Исидора Секулић је *Писмима из Норвешке* и *Сапутницима* (већ насловом се приповедна субјективност предочава као путница) радикално мењала географију српске књижевности, али и њену поетичку парадигму. Космополитизам, на који се, подсетимо се, већ Јован Скерлић у приказу књиге нарогушио, у њеном стваралаштву је блиско скопчан са поетичким иновацијама, али и са родним дискурсом. Не само да је у својој прози конституисала радикалну женску субјективност и формални експеримент, већ је засекала и у концепт балканске хегемоне мушкости. Баш као и Јелена Димитријевић својим *Писмима из Ниша* и романом *Нове*.

Повећана интелектуална радозналост и трагање за интелектуалном заједницом који су интензивирали путовања и једно су од обележја модерног искуства почетком 20. века женама је, међутим, донело другачији културноисторијски усуд за разлику од њихових савременика. Социолошкиња Ксенија Видмар Хорват је показала да жена која путује са циљем личног усавршавања, ради стицања нових интелектуалних, културних и уметничких искустава, узнемирује поредак јер се ослобађа ограничења рода и прописане посвећености породици, мајчинству и домаћинству. Када жене прекораче границе државе, границе родне земље (motherland) су изазване; преласком, симболички праг националне државе/родне земље перфомира се и помера. То твори главну опасност за рационалну, маскулину организацију политичких територија националних држава. Отуда су, закључује ауторка, путнице на маргини колективног сећања и утишане званичном историографијом.⁴⁰

Ауторке, попут Исидоре Секулић, Јелене Димитријевић, Зофке Кведер, Јулке Хлапец Ђорђевић, да споменем само оне о којима је било реч у овом раду,⁴¹ утишаване су званичном историографијом и тако ће бити све док на делу буде „скандалозна историја заташкавања феминизма“, како је то у чланку о Јулки Хлапец Ђорђевић, назвајући је ваљано *странкињом* у сопственој култури, констатовала Светлана Слапшак.⁴² Све док као култура не прихватимо женско искуство и феминистичку мисао и праксу као њен интегрални део, као њен конститутивни чинилац, путнице ће бити на маргини колективног сећања. Ипак, последњих година академске феминистичке иницијативе раде на исправљању ове неправде,⁴³ пружајући модел и подстицај за предстојеће истраживачке, конференцијске и издавачке подухвате којима би се легитимисао репрезентативни статус и културни допринос путница и номаткиња регионалним културним заједницама.

---

¹ Аноним [Јелица Беловић Бернаджиковска], „Жене и књижевност“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913), 15.

² Ана Столић, *Сестре Српкиње: појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији* (Београд: Evoluta, 2015), 65.

³ Ibid, 64. Да је реч о парадигматичној женској уређивачкој политици времена, потврђују и истраживања часописа *Жена* (1911–1914) Ане Коларић. У уредничкој политици *Жене* се прелама еманципаторска концепција уреднице Милице Томић коју Коларић одређује као протофеминизам, „odnosno zalaganje za bolji položaj žena u svim sferama života u onoj meri u kojoj to ne narušava koncept tradicionalne srpske porodice“. Анализирајући низ текстова у часопису, Коларић издваја две улоге намењене женама: „s jedne strane, ona treba da rađa i vaspitava decu (to je njena biološka/reproduktivna uloga); s druge strane, ona prenosi određenu tradiciju i kulturu, braneći na taj način ono što je ‘наше’ od negativnih ‘stranih’ uticaja (to je ženska uloga u kulturnoj reprodukciji)“. Вид. Ana Kolarić, *Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike i časopisima Žena (1911–1914) i The Freewoman (1911–1912)* (Београд: Fabrika knjiga, 2017), 109, 122.

⁴ Вид. Н. П. „Јелена Димитријевићка“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913), 29–30; А. В., „Јелица Беловић Бернаджиковска“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913), 31; Зора Прица, „Уметнице (сликарство, архитектура)“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913), 81–83; Јулка Срдић-Поповић, „Аркадије Варађанин о књизи Данице Бандићке“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913), 121–122.

⁵ Аноним, „Олга Керниц-Пелеш“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас* (Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913), 64.

⁶ Ibid, 65.

⁷ Кореспонденција учесника у изради и објављивању *Српкиње* показује да су постојали сукоби у вези са укључивањем Хрватица у пројекте на којима су радиле *Српкиње* (изложба „Српска жена“ у Прагу и *Српкиња*). Судећи по писмима које је Гордана Стојаковић објавила и обрадила

у студији о дискурсним карактеристикама те преписке, Јелица Беловић Бернаджиковски је била расположена за повезивање и сарадњу, док су друге ауторке одбијале да наступају заједно са Хрватицама. Имамо ли то у виду, „чланак“ о раду жена у хрватској култури можемо разумети у прогресивном кључу, односно као једну од стратегија превазилажења „здравог национализма“ Српкиња. Вид. Gordana Stojaković, *Diskursne osobine privatne prepiske o knjizi „Srpkinja, njezin život i rad, njezin kulturni razvitak i njezina narodna umjetnost do danas“ /1909–1924/*, специјалистички рад (Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije, 2005).

⁸ О везама Зофке Кведер са српским интелектуалкама и интелектуалцима писала је Катја Михурко Пониж. Вид. Katja Mihurko Poniž, „Vezi Zofke Kveder s srbskim kulturnim prostorom“, *Slovenika* br. V (2019): 23–48.

⁹ Аноним, „Олга Керниц-Пелеш“, у *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитац и њезина народна умјетност до данас* (Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913), 65.

¹⁰ Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije: Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji* (Zagreb: Srednja Europa, 2014), 129.

¹¹ Zofka Kveder, „Što hoćemo?“, *Ženski svijet* br. 1 (1917): 3.

¹² Више о еманципаторском жанру женског портрета вид. Станислава Бараћ, *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*. (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015).

¹³ Julka Chlapец-Gjorgjević, „Feministički pokret i nacionalno pitanje u Austro Ugarskoj“, *Jugoslavenska žena* br. 4 (1918): 186.

¹⁴ Milica Gjurić, „Značaj ženskog lista“, *Ženski svijet* br. 2 (1917): 68.

¹⁵ Zofka Kveder Demetrović, „O prošlosti, sadašnjosti i budućnosti“, *Jugoslavenska žena* br. 12 (1918): 475.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Вид. Rozi Brajdoti, „Putem nomadizma“, *ProFemina* br. 41/42 (2005/2006): 165–202.

¹⁸ Вид. Aljoša Pužar, *U tamni vilajet. Kulturalni studiji liminalnosti* (Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2007).

¹⁹ Zofka Kveder-Demetrović, „Jugoslavenke i židovsko pitanje“, *Jugoslavenska žena* br. 3 (1919): 112.

²⁰ Zofka Kveder, „Pedesetogodišnjica Ružene Svodobove“, *Jugoslavenska žena* br. 8 (1918): 315.

²¹ На пример, учвршћивању ставова о моралној једнакости жена и мушкараца чиме су жене себи крчиле пут у јавну сферу, легитимисању хомосексуалних веза, критици репресивне природе институције брака и стварање алтернативних модела заједница. Вид. Дејвид Гарион, „Од хришћанског пријатељства до световне осећајности: поновно успостављање вредносног система у доба просветитељства“, у *Историја пријатељства*, прир. Барбара Кејн (Београд: Клио, 2011), 254–255.

²² М. Броди, Барбара Кејн, „Друштвени сталеж, пол и пријатељство: тај дуги деветнаести век“, у *Историја пријатељства*, приредила Барбара Кејн (Београд: Клио, 2011), 282–283.

²³ Sally Ledger, *The New Woman: Fiction and Feminism at the Fin de Siècle* (Manchester University Press, 1997), 27.

²⁴ Anke Gleber, „Female Flanerie and the Symphony of the City“, у *Women in the metropolis: gender and modernity in Weimar culture*, ed. Katharina von Ankum (Berkeley: University of California Press, 1997), 74.

²⁵ Ibid.

²⁶ Катја Михурко Пониж, „Gendering the capital: Zofka Kveder’s rhetorical construction of women’s position in the urban topography“, *Neohelicon* 1 (2014): 64.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid, 69.

²⁹ О деловању Зофке Кведер у чешкој култури и семантици Прага у њеном стваралаштву вид. Alenka Jensterle-Doležal, „Fenomen mesta v opusu Ivana Cankarja in Zofke Kveder“, *Jezik in slovstvo* br. 5/6 (2010): 57–70.

³⁰ Julka Hлапец Ђорђевић, „Omladinka Draga Dejanović“, у *Studije i eseji o feminizmu* (Beograd: Život i rad, 1935), 172.

³¹ Ibid, 174.

---

³² Julka Hlapec Đorđević, „Iz praških dana Zofke Kvederove“, u *Studije i eseji o feminizmu* (Beograd: Život i rad, 1935), 176.

³³ Ibid, 185.

³⁴ Магдалена Кох, „Мајсторице мишљења. Српски феминистички есеј у међуратном периоду“, *Књижевна историја* бр. 157 (2015): 215–216.

³⁵ Ibid, 216.

³⁶ Milica Janković, *Plava gospođa*, u *Nove ljubavi*, priredila Jelena Milinković (Beograd: Laguna, 2018), 179.

³⁷ Jelena Milinković, „Nove ljubavi novih žena“. Predgovor u *Nove ljubavi*, priredila Jelena Milinković (Beograd: Laguna, 2018), 25-26.

³⁸ Владимир Гвозден је у истраживање међуратног српског путописа укључио и путописе Јелене Димитријевић, Исидоре Секулић, Анке Гођевац, Десе Дугалић и Олге Палић. Иако није разматрао „родни дискурс“ њихових путописа, Гвозден их је контекстуализовао у широку мрежу културолошких, идеолошких и књижевних наратива тог времена. Вид. Владимир Гвозден, *Српска путописна култура 1914–1940* (Београд: Службени гласник, 2011).

³⁹ Јован Деретић, *Пут српске књижевности* (Београд: Српска књижевна задруга, 1996), 225.

⁴⁰ Ksenija Vidmar Horvat, „Engendering borders: Some critical thoughts on theories of borders and migration“, *Klagenfurter Geographische Schriften* No. 29 (2013): 106–113.

⁴¹ О различитим формама номадизма у животу и стваралаштву Милене Павловић Барили вид. Магдалена Кох, „Транскултурална личност у покрету или форме номадизма Милене Павловић Барили“, *Књиженство* бр. 2 (2012), <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2012/zenska-knjizevnost-i-kultura/transkulturalna-licnost-u-pokretu-ili-forme-nomadizma-milene-pavlovic-barili-1>.

(приступљено 29. 11. 2010).

⁴² Svetlana Slapšak, „Julka Hlapec-Đorđević: iz skandalozne istorije zataškavanja feminizma među Južnim Slovenima“, *Pro Femina* 5/6 (1996): 86.

⁴³ Илустративан пример у српској култури је стваралаштво Јелене Димитријевић. Руководитељка пројекта *Књиженство*, професорка Биљана Дојчиновић приредила је неколико издања научних зборника о стваралаштву Јелене Димитријевић, као и поновна издања њених дела, те њихове преводе: Jelena J. Dimitrijević, *Sedam mora i tri okeana. Putem oko sveta*, прир. Biljana Dojčinović (Beograd: Laguna, 2016), Биљана Дојчиновић, Јелена Милинковић, ур., *Читате ли Јелену Димитријевић?: зборник радова* (Београд: Филолошки факултет, 2018), Биљана Дојчиновић, ур., *Американке Јелене Ј. Димитријевић: зборник радова* (Београд: Филолошки факултет, 2019), Jelena J. Dimitrijević, *The American Woman*, ed. Biljana Dojčinović (Belgrade: Faculty of Philology, 2020). Путопис *Седам мора и три океана* Јелене Димитријевић је уврштен у обавезну лектуру за седми разред основних школа у Републици Србији.

Литература

А. В. [Аркадије Варађанин] „Јелица Беловић Бернаджиковска“. У *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Уредиле српске књижевнице, 31. Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913.

Аноним [Јелица Беловић Бернаджиковска]. „Жене и књижевност“. У *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Приредиле српске књижевнице, 15–20. Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913.

Аноним. „Олга Керниц-Пелеш“. У *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Приредиле српске књижевнице, 64–65. Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913.

Б. Б [Јелица Беловић Бернаджиковска]. „Др. Владислава (Беба) Политова“. У *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Приредиле српске књижевнице, 50–51. Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913).

Бараћ, Станислава. *Феминистичка контрајавност. Жанр женског портрета у српској периодици 1920–1941*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2015.

Brajdoti, Rozi. „Putem nomadizma“. *ProFemina* 41/42 (2005/2006): 165–202.

Броди, Марк, Барбара Кејн. „Друштвени сталеж, пол и пријатељство: тај дуги деветнаести век“. У *Историја пријатељства*. Приредила Барбара Кејн, 273–338. Београд: Клио, 2011.

Vidmar Horvat, Ksenija. „Engendering borders: Some critical thoughts on theories of borders and migration“. *Klagenfurter Geographische Schriften* 29 (2013): 106–113.

Гариоч, Дејвид. „Од хришћанског пријатељства до световне осећајности: поновно успостављање вредносног система у доба просветитељства“. У *Историја пријатељства*. Приредила Барбара Кејн, 203–264. Београд: Клио, 2011.

Гвозден, Владимир. *Српска путописна култура 1914–1940*. Београд: Службени гласник, 2011.

Gleber, Anke. „Female Flanerie and the Symphony of the City“. *Women in the metropolis: gender and modernity in Weimar culture*. Ed. Katharina von Ankum, 67–89. Berkeley: University of California Press, 1997.

Деретић, Јован. *Пут српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга, 1996.

Gjurić, Milica. „Značaj ženskog lista“. *Ženski svijet* br. 2 (1917): 68–70.

Н. П. „Јелена Димитријевићка“. У *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Приредиле српске књижевнице, 29–30. Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913.

Jensterle-Doležal, Alenka. „Fenomen mesta v opusu Ivana Cankarja in Zofke Kveder“. *Jezik in slovstvo* br. 5/6 (2010): 57–70.

Kveder-Demetrović, Zofka. „Jugoslavenke i židovsko pitanje“. *Jugoslavenska žena* br. 3 (1919): 107–116.

Kveder-Demetrović, Zofka. „O prošlosti, sadašnjosti i budućnosti“. *Jugoslavenska žena* br. 12 (1918): 473–486.

Kveder, Zofka. „Pedesetogodišnjica Ružene Svodobove“. *Jugoslavenska žena* br. 8 (1918): 315–317.

Kveder, Zofka. „Što hoćemo?“. *Ženski svijet* br. 1 (1917): 1–4.

Kolarić, Ana. *Rod, modernost i emancipacija. Uredničke politike u časopisima Žena (1911–1914) i The Freewoman (1911–1912)*. Beograd: Fabrika knjiga, 2017.

Кох, Магдалена. „Мајсторице мишљења. Српски феминистички есеј у међуратном периоду“. *Књижевна историја* 157 (2015): 209–232.

Кох, Магдалена. „Транскултурална личност у покрету или форме номадизма Милене Павловић Барили“. *Књиженство* 2 (2012), <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2012/zenska-knjizevnost-i-kultura/transkulturalna-licnost-u-pokretu-ili-forme-nomadizma-milene-pavlovic-barili-1> (приступљено 1. 12. 2020).

Ledger, Sally. *The New Woman: Fiction and Feminism at the Fin de Siècle*. Manchester University Press, 1997.

Milinković, Jelena. „Nove ljubavi novih žena“. Predgovor u *Nove ljubavi*. Priredila Jelena Milinković, 9–39. Beograd: Laguna, 2018.

Nove žene. Janković, Milica. *Plava gospođa*. Hlapec, Đorđević. *Jedno dopisivanje*. Priredila Jelena Milinković. Beograd: Laguna, 2018.

Mihurko Poniž, Katja. „Vezi Zofke Kveder s srbskim kulturnim prostorom“. *Slovenika V* (2019): 23–48.

Mihurko Poniž, Katja. „Gendering the capital: Zofka Kveder’s rhetorical construction of women’s position in the urban topography“. *Neohelicon* No. 1 (2014): 63–76.

Ograjšek Gorenjak, Ida. *Opasne iluzije: Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.

Прица, Зора. „Уметнице (сликарство, архитектура)“. У *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Приредиле српске књижевнице, 81–83. Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913.

Pužar, Aljoša. *U tamni vilajet. Kulturalni studiji liminalnosti*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 2007.

Slapšak, Svetlana. „Julka Hlapец-Đorđević: iz skandalozne istorije zataškavanja feminizma među Južnim Slovenima“. *ProFemina* 5/6 (1996): 86–87.

Срдић-Поповић, Јулка. „Аркадије Варађанин о књизи Данице Бандићке“. У *Српкиња: њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас*. Приредиле српске књижевнице, 121–122. Сарајево: Добротворна задруга Српкиња у Иригу, 1913.

Stojaković, Gordana. *Diskursne osobine privatne prepiske o knjizi „Srпкиnja, њезин живот и рад, њезин културни развитак и њезина народна умјетност до данас“ /1909– 1924/, специјалистички рад*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Centar za rodne studije, 2005.

Столић, Ана. *Сестре Српкиње: појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*. Београд: Evoluta, 2015.

Hlapец Đorđević, Julka. „Iz praških dana Zofke Kvederove“. У *Studije i eseji o feminizmu*, 176–183. Beograd: Život i rad, 1935.

Hlapец Đorđević, Julka. „Omladinka Draga Dejanović“. У *Studije i eseji o feminizmu*, 164–175. Beograd: Život i rad, 1935.

Chlapец-Gjorgjević, Julka. „Feministički pokret i nacionalno pitanje u Austro Ugarskoj“. *Jugoslavenska žena* br. 4 (1918): 186–187.

Žarka Svirčev
zarkasv@yahoo.com
Institute for Literature and Arts
Belgrade

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.6>

UDC: 821-055.2(497.1)
050:305-055.2(497.1)
141.72(497.1)"19"
Original scientific article

Women on the Road: The Suppressed Narrative of Serbian/Yugoslav Culture

The paper points to the importance of the figure of the female traveller in the processes of shaping the feminist discourse in Serbian/Yugoslav culture at the start of the 20th century. This is still an insufficiently researched and conceptualised figure of female activism, which encompasses the radical practice of acting in the context of patriarchal gender policy, because it is founded in internationalism, cosmopolitanism and nomadism. The focus of the research is on representative feminist projects and authors, the almanac *Srpkinja* (*The Serbian Woman*), the journal *Jugoslovenska žena* (*The Yugoslav Woman*), Zofka Kveder and Julka Hlapec Đorđević. Also, we will examine the literary work of women of that period from the perspective of female mobility, that is, travel as an emancipatory project, and point to important research potentials that this corpus of texts offers.

Keywords: female travellers, feminism, nomadism, transnationalism, female authorship

Словенски феминизам и жанр женског портрета у часопису *Југославенска жена*¹

Рад се бави жанром женског портрета у часопису *Југославенска жена* који је излазио од 1917. до 1920. године у Загребу. Његова уредница, словеначка књижевница Зофка Кведер, претворила је свој часопис у место умрежавања истакнутих жена са простора словенских земаља. Она и њене сараднице објављују не само биографске текстове, већ и књижевне прегледе дела словенских књижевница, па тако не доприносе само развоју идеје о словенском феминизму, већ и идеји о стварању историје женске словенске књижевности. Осим о књижевницама, портрети су писани и о женама у науци, историјским личностима, добротворним радницама и уметницама. Часопис стога, поред тога што превазилази просторне границе држава, има и дијахронијски и синхронијски карактер, јер су текстови посвећени како истакнутим женама кроз историју тако и савременицама.

Кључне речи: Зофка Кведер, Југославенска жена, женски портрет, словенски феминизам, биографистика

Словеначка феминисткиња и књижевница Зофка Кведер, живела је у Прагу од 1900. до 1906. године са хрватским песником Владимиром Јеловшеком. Током свог боравка у Прагу, посећивала је прашке боемске кафе попут *Униона* и *Славије* и студентска удружења попут *Славије* и *Праге*, у којима је владала културна атмосфера. Тамо је упознала Зденку Хаскову, Милославу Сисову, Хелену Малиржову, Марију Мајерову,² а касније ју је Зденка Хаскова упознала с књижевницом Руженом Свободовом. У Прагу је читала скандинавску књижевност, чешка није оставила нарочито снажан утисак на њу, а студирала је руску. Писала је за чешке новине и преводила словеначку књижевност на немачки.³ Тако је успоставила везе и са уредницама Аном Зиеглосеровом, Терезом Новаковом, између осталих.⁴

Треба имати у виду да је у време када је Зофка Кведер живела у Прагу, Чешка и даље била под влашћу Аустроугарске монархије и да је због тога рани феминистички покрет од почетка био везан за национални покрет. Чехиње нису наилазиле на отпор Чеха у борби за права жена на високо образовање и гласање, јер су делили потчињен положај. С обзиром на то да су као народ имали заједничког непријатеља, Чеси и Чехиње су се

заједничким снагама борили за своја права и слободу. Све време током борби за еманципацију, жене су имале подршку Томаша Масарика, будућег првог председника Чешке републике, који је захваљујући браку с Американком Шарлот Гариг био под јаким утицајем прогресивних идеја са Запада.⁵ Такво окружење је утицало и на обликовање Зофкиних односа с истакнутим Чехињама и на стварање читаве мреже контаката феминисткиња с простора словенских земаља.

Зофка Кведер се с Владимиром Јеловшеком и њиховом ћерком Владом преселила у Загреб, где су рођене још две њихове ћерке. Јеловшек и Кведрова су се развели, а она се 1914. године венчала с хрватским политичарем Јурајем Деметровићем. У Загребу је основала и уређивала часопис *Југославенска жена*,⁶ који је излазио од 1917. до 1920. године. У њему је, између осталог, објављивала новости из чешких феминистичких кругова и портрете чешких феминисткиња и књижевница. Осим текстова који су производ њених личних познанстава и везаности за прашке дане, у часопису су објављивани и текстови о Рускињама и Пољакињама, због чега се може сматрати ризницом знања о словенском феминизму и везама јужнословенских феминисткиња с феминисткињама из западнословенских и источнословенских земаља. Значај биографистике за учвршћивање тих веза у *Југославенској жени* изузетан је, на шта указује већ бројност чланака ове врсте. Биографски портрети Чехиња посвећени су Ружени Сводобовој, Елишки Краснохорској и Ани Памровој, Рускиња Соњи Коваљевској, и Пољакињи Марији Конопницкој. О заступљености биографског жанра у часопису говори и одређен број текстова посвећених јужнословенским, односно српским, хрватским и словеначким феминисткињама и књижевницама Марији Јамбришаковој, Фрањи Тавчаревјој, Марији Строци, Катарини Зринској, Вери Ткалец, Ани Видовић, Јелисави Прасничкој, Исидори Секулић.⁷

Жанр женског портрета, женска историја и (југо)словенски феминизам

Жанр женског портрета је као појам у српску књижевну теорију увела Станислава Бараћ у својој тези „Жанр женског портрета у српској периодици 20-их и 30-их година 20. века“. Женски портрет се сматра карактеристичном појавом српске односно југословенске женске периодике. Према ауторкиним речима, жанр женског портрета је одређен његовим функционалним одликама које укључују: настанак текста у контексту женског ауторства или борбе за женска права, представљање развијене слике жене,⁸ еманципаторску тенденцију, успостављање везе с идеологемом нове жене,⁹ приказивање

положаја жене у оквиру патријархалног друштва, свесно или несвесно учествовање у женској историји. Станислава Бараћ наводи и то да је форма женског портрета разноврсна, те он може бити и у облику вести, белешке, некролога, фељтона, полемике, кратке биографије, есеја, студије, приче или песме.¹⁰

Поред тога, временом се развијала и једна варијанта женског портрета под називом портрет-научна студија. Он је обухватао женске портрете из угла правне теорије, историографије, социологије, филозофије, књижевне теорије, књижевне критике, етнографије. Иако је ова варијанта женског портрета релативно нова појава, она је имала претече у часописима из међуратног периода.¹¹ Несумњиво их има и у часопису *Југославенска жена* (1917–1920), где су заступљени женски портрети различитих облика.

Због тога, говорећи о *Југославенској жени*, Жарка Свирчев наводи да, иако је као теоријски оквир и жанровска категорија женски портрет применљив на широк спектар текстова, требало би имати у виду да он некад поприма и одлике других жанрова, најчешће биографије и књижевне критике. Жарка Свирчев их описује на следећи начин:

Хибридно конципирани, портрети су доносили биографије жена, акцентујући интелектуалне профиле и њихову идеолошку опредељеност, одлучност и борбеност у савлађивању друштвених препрека, као и интерпретацију њихових књижевних текстова стављајући тежиште на еманципаторски дискурс који их прожима. Важност и значај јавног ангажмана, моћ писане речи и подстицајност личног примера у еманципаторским процесима лајт-мотиви су женских портрета у којима су представљене списатељице. Мозаички укрштени портрети претходница формирају богату мрежу женског ауторства чији је циљ успостављање континуитета женске стваралачке традиције и својеврсна подршка/огледало савременицама.¹²

Како Жарка Свирчев овде наговештава, у уској вези са жанром женског портрета је појам женске историје. Тим односом се бавила Дара Шљукић, наглашавајући да у њему главну улогу игра жанр женске историографије. Жанр женске историографије имао је дугу традицију и покушавао је да помоћу женских портрета допринесе видљивости женске историје. Женски портрет је тако био важно средство у решавању проблема женске историје, која се увек односила на другу, невидљиву, алтернативну историју.¹³

Часопис *Југославенска жена* сагледан у светлу жанра женског портрета, објављивао је портрете о југословенским женама, али у знатној мери и портрете о словенским женама.¹⁴ Захваљујући томе, овај жанр је послужио и за развијање теоријског оквира словенског феминизма. Као колевка социјалистичких идеја у Европи, јасно је да су словенске државе и народи били плодно тле за неговање феминистичких идеја. Прикази истакнутих жена из словенских земаља допринели су стварању мапе њихових међусобних утицаја и увиду у усклађеност динамике феминистичког развоја. То заузврат доноси нову перспективу и поглед на читаво европско културно наслеђе, јаснију слику о историји феминизма на глобалном плану, а потенцијално крчи пут и ка новим теоријским разматрањима феминизма.

Ружена Свободова, Елишка Краснохорска, Ана Памрова

Текст о Ружени Свободовој је написала сама Зофка Кведер и он је веома близак романсираној биографији. Не садржи толико биографске податке колико описује личност ове чешке књижевнице и добротворке. Проткан је и лирским описима разговора које је ауторка водила са њом, њиховим заједничким искуствима и личним односом. Ауторка уводи читатељку у текст следећим речима:

Не чини ми се тако давно, што сам у Прагу с драгом пријатељицом, др Зденком Хасковом, посјећивала Ружену Свободову. Не знам, да ли још станује тамо на Малој страни у другом кату једне куће, из чијих се прозора пружа очима предивна слика блиских Храдчана...¹⁵

Већ након написаних првих редова, Зофка успоставља субјективни и исповедни тон, одустаје од безличног и свезнајућег приповедања, са циљем да читалачкој публици приближи лик своје пријатељице. Ружена Свободова приказана је не само као изванредна романтичарка, већ и као социјална радница која је нарочито посвећена васпитању и образовању сиромашне деце. Њена преданост хуманитарним активностима долази до изражаја, јер нам текст сведочи о несебичном жртвовању и нарушавању сопственог здравља зарад помагања деци и младима. Ауторка Зофка Кведер се осврће и на дело Ружене Свободове *Претежак клас*, даје краћу критику њене прозе, природе њених јунакиња и уопште естетике у оквиру које пише:

Њезина је умјетност прворедна, суптилна, дубока. Њезине јунакиње пате од живота, јер имаду исувише душе. [...] Она је донекле романтичарка, романтичарка не само у својим књигама, него и у својем животу. Воли љепоту, силно воли љепоту...¹⁶

Чланак је написан у знак дивљења и поштовања према Ружени Свободовој и њеном делу, на књижевничин педесети рођендан.

Зофка Кведер је посветила чланак сличног карактера и чешкој песникињи Елишки Краснохорској, којим слави непролазност њеног дела и неизбрисивост њеног лика. Текст је написан на песникињину седамдесетогодишњицу, а његов значај се огледа не само у биографској већ и у другим димензијама. Пре свега, Зофка Кведер почиње уводом где даје сажетак чешке женске књижевности и истиче његов значај за културни развој чешког народа. Наводи Божену Њемцову, Каролину Светлу, Терезу Новакову, Ружену Свободову и Елишку Краснохорску, као највеће чешке књижевнице. Тако у самом уводу указује на постојање свести о женској књижевној историји, а употпуњује га стављањем у контекст друштвено-политичких прилика у којима су оне стварале. Како доба националног усхићења погодује развоју романтичарске и херојске поезије, Краснохорска је имала прилику да се оствари као песникиња родољубивих стихова блиских њеном духу. Ауторка објашњава да песникињин романтизам није проналазио публику у мирним временима у каквим су се развијали натурализам, декадентизам и импресионизам, али да је у бурним временима увек оживљаван и праведно вреднован. Осим тога, Кведрова је и у овај текст као и у текст посвећен Ружени Свободовој, унела и дозу аутобиографског. Присећа се књижевних расправа између романтичара и модерниста које је пратила током свог живота у Прагу, али закључује да у преломним историјским тренуцима као што су тренуци успостављања националне слоге и јединства, и сами Краснохорскини противници одају почаст њеној идеалистичкој и патриотској поезији. Писала је Елишка Краснохорска, осим тога, и либрета за опере истакнутих композитора, а показала се и као изврсна преводитељка. Текст је, према томе, значајан из више углова: угла жанра женског портрета, чешког националног питања и чешке књижевне историје.

Зофка Кведер је дала преглед и некњижевних подухвата ове велике Чехиње. Сазнајемо да је управљала Женским производним друштвом које је претходно основала Каролина Светла, а у њему је подстицала производњу и продају народних чешких везова. Основала је и женски часопис *Женски листови* године 1875. Исте године је основала и друштво *Минерва*, које се залагало за отварање прве женске гимназије.¹⁷

Међу заслужним Чехињама на страницама *Југославенске жене* пронашла је своје место и Ана Памрова. Кратак текст о њој је написала Јулка Хлапец Ђорђевић и, мада нема карактер биографије, значајан је за стварање интелектуалних веза између домаћих читатељки и чешких ауторки. Хлапец Ђорђевић замера списатељици то што у свом делу одступа од феминистичког приступа друштву, али је препоручује претплатницама часописа као занимљиву интелектуалку која заузима важно место на чешкој интелектуалној сцени.

Соња Коваљевска

Портрет Русиње Соње Коваљевске саставила је Ружа Стојановић. Као што ће касније и сама Зофка Кведер у тексту о Камили Луцерни позивати жене на високо образовање и ангажовање у јавном раду, тако и Ружа Стојановић својим чланком о Соњи Коваљевској одаје признање пиониркама у академској сфери. Руска математичарка Коваљевска, приповеда Ружа Стојановић, истакла се као врсна научница, али је читатељкама *Југославенске жене* она битна управо из разлога што је својим жртвовањима осигурала право на високо образовање свим женама.

Према жанру, текст је биографија, а обogaћен је и занимљивим детаљима и анегдотама из живота ове научнице. Ипак, осим математичких записа, она је оставила за собом и веома добре књижевне текстове, под утицајем своје старије сестре, Ањуте Коваљевске, која је објављивала у руским часописима и познавала Фјодора Достојевског. Соња је по завршетку докторских студија и освојених награда за математичка открића, постала професорка Универзитета у Стокхолму. Није престала да се бави писањем, па је објављивала чланке и критике у новинама, а њена драма *Борба за срећом*, веома је добро примљена. Соња је била добра пријатељица с истакнутом шведском списатељицом Елен Кеј, те нам је јасно да је била свесна значаја своје улоге и свог места у интелектуалној средини.

Обимнија биографија Соњина завршена је речима којима јој се одаје почаст не као математичарки и не као књижевници, већ првенствено као жени:

Она је жртвовала свој лични живот да би скинула окове који су је спутавали и прокрчила пут данашњем женскињу, које иде правим путем не борећи се са оним тешкоћама, каквим су имале Соња Коваљевска и њена генерација.¹⁸

Марија Конопница

О Пољакињи Марији Конопничкој писала је Зденка Марковић у тексту под називом „Марија Конопница: пољска пјесникиња пука“. Захваљујући уводу посвећеном политичким (не)приликама у којима се Пољска налазила, укључујући и неуспели устанак 1863. године, ауторка скицира окружење у ком дело Марије Конопнице добија прецизније контуре. Њена поезија описана је као спој романтизма и новије, позитивизмом обојене естетике, а у који је утиснута љубав према пољском сељаку, раднику и уопште, малом човеку. Зденка Марковић песникињу назива најизразитијом представницом једне књижевне епохе која је икад постојала и њен књижевни портрет дели на два сегмента на основу тематике, мотива и сензибилитета на тзв. поезију боли и поезију тужбе. Конопница се приказује као песникиња лирике и епике, где долази до изражаја њено дубоко разумевање како осећања пољског народа тако и приповедачких поступака.

Иако се овај текст пре може сврстати у студије него у биографије, његов потенцијал не лежи толико у анализи родољубиве поезије колико у идеји о жени која је пробудила свој народ из духовног мртвила и повратила му наду и борбеност за слободу.

Исидора Секулић

Иако замишљен као критичка оцена стваралаштва велике српске књижевнице Исидоре Секулић, овај текст професора Јована Грчића има претензије да на једном месту изложи краћу упоредну анализу словенске женске књижевности. У тексту читамо:

[...] с друге је стране Исидора Секулићева и сувише сталожена те душевно и умно разбистрена, а да би се заносила нихилистичким идејама Русиње Вере Сасулићеве или се поводила за – по Брандесу – циганском природом Русиње Соње Ковалевске за коју пријатељица јој Шведкиња Елен Кеј вели, да је осећала своје мисли и мислила своје осећаје. Исидора Секулићева сретно уме у себи да споји симпатичну искреност, простодухост, носталгију Чехиња Божене Њемцове (Барбаре Панкове) и Каролине Светле (Јоханке Ротове) те Пољакиње Марије Родјевичевне са истинском и фином карактеристиком, с отвореним, здравим погледом на живот [...].¹⁹

Након хвалоспева упућеним Исидорином делу „Ђакон Богородичине цркве“ и делу чији назив аутор не помиње, мада је засигурно у питању дело „Из прошлости“, дат је и кратак осврт на њено целокупно дотадашње стваралаштво. Грчић потом завршава свој експозе следећим речима: „Било би прерано, о Исидори Секулићевој као књижевници изрицати одлучан суд. [...] А завршну реч о њој оставимо да изрекче какав наш Сент-Бев, када буде састављао галерију знаменитих југославенских жена.“²⁰

Иако је објављен велики број текстова о Српкињама и њиховим достигнућима на пољу борби за права жена у *Југославенској жени*, ова кратка критика дела Исидоре Секулић једина је која се бави српском књижевницом, односно конкретном женом из Србије. Текст се усредсређује искључиво на књижевну вредност дела, за разлику од осталих текстова о књижевницама попут оног о Пољакињи Марији Конопницкој у ком се књижевна димензија прожима са ангажованом и патриотском.

Марија Јамбришакова, Вера Ткалец, Ана Видовић, Јелисава Прасничка, Камила Луцерна, Катарина Зринска, Марија Строци

Како је часопис излазио у Хрватској, не чуди то што највећи број биографских текстова за предмет има заслужне жене хрватске историје и јавне сцене.

Прилогом о Марији Јамбришаковој представила се Љуба Дракулић Плецер, већ у првом броју *Југославенске жене*. Текст је настао на седамдесетогодишњицу ове хрватске просветне раднице, а међу првим редовима ауторка одређује тон: „Није ми накана да будем њезиним биографом, хоћу тек, да је хрватским женама прикажем таквом, као што она живи у успомени њене бивше ученице.“²¹

Упркос томе, текст обилује значајним биографским подацима, те несумњиво има особине једне биографије. Марија Јамбришакова представљена је као брижна и посвећена учитељица и боркиња за високо образовање жена, нарочито у области педагогије и књижевности, боркиња за једнако право на запослење и једнако плаћен рад мушкараца и жена. Њене заслуге на том пољу деловања посматрају се првенствено кроз љубав према хрватском народу, кроз мајчинску наклоњеност васпитању и образовању деце која се описује као природна урођеност код жена. Улога Марије Јамбришакове, иако конзервативна за данашња схватања, у Хрватској у 19. веку била је изразито еманципаторска и пионирска.

Сродан овом чланку је и портрет Vere Ткалец који је потписала Ружица Шарић Цихлар и у њему наилазимо на следеће запажање:

Читамо о великим женама страних народа, желимо упознати њихов рад, дивимо им се и жалимо што и у нас нема таквих жена. А у исти мах поред нас ступа жена, којој се сватко поклонити мора, а коју у истину и не познајемо. Вриједности и значење Вере Ткалец није само у овој њезиној великој бризи и љубави за дјечицу, она је и пером искитила многу страницу наше социјалне литературе.²²

Желећи да искаже поштовање према својој бившој учитељици, ауторка се диви њеној љубави према деци и народу. Истиче њен неуморан рад на образовању и борби против порока, подстакнут надом у што светлију будућност своје отаџбине.

За оживљавање лика и дела првих илирских песникиња у *Југославенској жени* заслужан је Већеслав Хенеберг у есеју „Ана Видовића“. Он се осврће на женску поезију објављивану у *Даница илирској* у епохи романтизма. Надахнуте идејом националног препорода, своје песме пуне патриотског заноса објављивале су Јулијана Гај, Анка Обреновић, Драгојла Вочинчић, Драгојла Јарневић и Ана Видовић. Од њих је последња, Ана Видовић, оставила највише трага у историји женске књижевности па јој је портрет посвећен. Осим кратке биографије, дата је и критика њене песме и указано на значај који је имала у тада младој илирској књижевности.

Од осталих знаменитих Југословенки описана је и Јелисава Прасничка, жена која је читав свој живот посветила културном уздизању свог народа и борбама за права жена. Аутор чланка је Јосип Пасарић, а Јелисавина постигнућа су сажета у следећим речима: „[...] госпођа Јелисава Праснички може се сматрати зачетницом не само књижевног друштва за пучку просвјету, него и женскога удружена у Хрватској, те се с правом убраја у коло знаменитих југословенских жена.“²³

Краћи биографски есеј о Камили Луцерни написала је Зофка Кведер, на њену педесетогодишњицу и повлачење из просветарског света. Дајући назнаке о ауторкином кретању у професорској каријери, Зофкин текст поприма тон манифеста у ком се жене позивају на академско образовање и учествовање у јавном животу, а све у служби напретка и уздизања читавог народа. Као пример за узор, користи се Камила Луцерна и српске књижевнице и научнице. Читамо:

Ми друге жене желимо, да наше академски образоване жене у већој мјери него до сада давају иницијативу у јавноме народноме раду у нашим

феминистичким и социјалним потхватима како то раде Српкиње у Београду и како су то радиле њихове предшаснице.²⁴

Такође, подужу биографију једне истакнуте хрватске родољупке и племићке из седамнаестог века, Катарине Зринске, потписује Марјана Подољ. Испреплетана историјским догађајима, ова биографија велича баницу Катарину Зринску, не само као активну учесницу у доношењу битних одлука за свој народ, већ и као просветну радницу. Текст је, између осталог, важан не само због покушаја да жртве и труд Катаринин сачува од заборава, већ и због тога што се осврће на зачетке хрватске женске књижевности почев од петнаестог до седамнаестог века.

Биографија која се надовезује на биографију Катарине Зринске јесте она коју је Јосип Павић посветио хрватској позоришној глумици Марији Строци, на њену педесетогодишњицу. Њено глумачко умеће, као и њене особине попут ведрине и великодушности, према ауторовим речима, убрајају је у редове највећих глумица и жена са наших простора. Аутор пише надахнуто о својој пријатељици и разним начинима на које је задужила хрватски народ и његову књижевност, а улогу Катарине Зринске описује као улогу којом је оживела ову знамениту историјску личност и пробудила национално саосећање према њеном трагичном и пожртвованом животу.

Фрања Тавчарјева

Портрет Фрање Тавчарјеве пише сама Зофка Кведер. Написан с надахнућем, о својој сународници Кведрова приповеда истичући њену филантропску природу. Фрања Тавчарјева је представљена као отелотворење демократских начела на којима почивају сви словенски народи, у погледу чега се разликују само Хрвати чија је свест одвише обликована под утицајем мађарске. У тексту се истиче значај демократије за опстанак и јединство једног народа, а „између редова” осећа се утицај марксистичких идеја. Једнакост и бескласност друштва истичу се као највеће вредности словенских народа, а Фрања Тавчарјева својим животом доказује читаву лепоту ових начела.

Захваљујући Зофкиној прози испуњеној заносом, дух словеначког народа се представља као близак српском и чешком духу. Фрања Тавчарјева, као супруга градоначелника Љубљане и јавна личност, задобила је симпатије народа због своје скромности, несебичности, простодушности и доброте. Нарочито су сликовити описи њеног рада са послугом, њене приземности и идеализма. На народним светковинама увек

је била омиљена фигура, а у говорима је снажно заговарала југословенство. Зофка је водила преписку са Фрањом, из чијих писама издваја неколико редова где знаменита Словенка износи утиске поводом прославе која јој је у народу направљена на педесетогодишњицу, догађају ком је есеј и посвећен.

Закључак

Жанр женског портрета игра велику улогу у упознавању читалачке публике са заслужним женама из других, нарочито словенских земаља. Ипак, биографистика у правом смислу те речи је у *Југославенској жени* примењена тек на одређен број личности и то на Ружену Свободову, Елишку Краснохорску, Соњу Коваљевску, Фрању Тавчарјеву и Марију Јамбришакову. Међутим, осим тога, у избор текстова су ушли и текстови о Марији Конопницкој, Исидори Секулић, Ани Памровој, Ани Видовић, између осталих, из разлога што представљају критике словенских књижевница, иако немају за циљ бављење и приватним видовима њихових живота, односно иако нису целовити у свом портретисању. Исто тако, текстови о историјским или јавним личностима су узети у обзир, уколико имају неке одлике женског портрета.

Савременице о којима се писало и саме су неретко објављивале у *Југославенској жени*. Зофкина приврженост чешкој ситуацији, видљива је и у бројним текстовима на тему дешавања у Чешкој, вестима о отварању женских школа, о социјалним, сталешким и политичким питањима која се тичу Чехиња.

Југославенска жена као и личност Зофке Кведер могу се сматрати мостом који спаја феминисткиње и књижевнице из различитих словенских земаља, местом дијалога и простором панславистичке историје женске књижевности. Како су словенске државе делиле сличну судбину у националним и друштвеним питањима, тако су и предуслови за развој феминистичких идеја у њима били слични. Деветнаести и двадесети век су били векови ослобођења и буђења ових нација, а жене су притом, у социјалистичком духу, играле подједнако важну улогу. Из тог разлога је било погодно представити овај часопис из угла повезаности историје и идеологије, а све са идејом апстраховања словенског феминизма као аналитичке категорије.

Познато је да је овај часопис имао снажну идеолошку подлогу борбе за женску еманципацију, па отуд и текстови о образовању, женама у просвети и јавним службама. Иако су многи од њих инспирисани личним односима аутора и ауторки са истакнутим женама тог доба, они често умеју и да зађу даље у времену и простору те је стога њихов

историографски потенцијал за стварање женске историје словенских народа, али и за стварање историје женске словенске књижевности, изузетан.

---

¹ Овај текст је настао у оквиру пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* (бр. 178029) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Зденка Хаскова је преводила Зофкина дела на чешки језик те су она објављивана у чешкој периодици. Како Зофка није у потпуности владала чешким језиком, Хаскова јој је помагала и око превода дела из чешке књижевности на немачки језик. Може се тврдити да је Зденка Хаскова оставила највећи утисак на њу. Захваљујући познанству са Милосавом Сисовом, Зофка Кведер је постала издавач и главна сарадница часописа *Домаћи пријатељ* године 1904, а Хелена Малиржова и Марија Мајерова су имале велики утицај на развијање њених књижевних и социјалистичких идеја о југословенству.

³ Јулка Хлапец Ђорђевић, „Из прашких дана Зофке Кведерове”, *Летопис Матице српске* књ. 316, св. 1 (1935): 125–7. Види исто: Corinne Fournier Kiss, Alenka Jensterle-Doležal, Zofia Tarajlo-Lipowska, „Prague as a Cultural Center for Slavic Women Writers”, *Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza* vol. 9, num. 51 (2016): 288–9.

⁴ Corinne Fournier Kiss et. al, наведено дело, 290.

⁵ Масарик је толико био доследан идеји еманципације жена да је своме додао женино презиме и постписивао се као Томаш Гариг Масарик. Види: Katherine David, „Czech Feminists and Nationalism in the Late Habsburg Monarchy: The First in Austria”, *Journal of Women’s History* vol. 3, num. 2 (1991): 26–45.

⁶ Током прве године излагања часопис се звао *Женски свијет*.

⁷ Поред тога што су ове личности представљане у виду биографских есеја, оне које су биле у животу су неретко и саме објављивале у часопису.

⁸ Станислава Бараћ наводи да се та слика жене може односити на конкретну жену, женски тип, жену као друштвену групу, одређени митски или књижевни лик. У овом раду, избор текстова је ограничен на слику конкретне жене, иако то не значи да у часопису нема текстова који се тичу и осталих наведених категорија. Значајно су заступљени, рецимо, текстови који се баве женама као друштвеном групом, женама као типовима или женама као књижевним јунакињама.

⁹ Идеологема нове жене је подразумевала неудару и еманциповану жену (в. Станислава Бараћ, „Жанр женског портрета у српској периодици 20-их и 30-их година 20. века”, докторска дисертација (Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2014), 97).

¹⁰ Станислава Бараћ, „Жанр женског портрета у српској периодици 20-их и 30-их година 20. века”, докторска дисертација (Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2014), 17.

¹¹ Ibid, 157–8.

¹² Жарка Свирчев, „Југославенска жена - форум модерне списатељице”, *Књиженство* бр. 5 (2015), <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/jugoslavenska-zena-forum-moderne-spisateljice#gsc.tab=0> (приступљено 15. 11. 2020).

¹³ Дара Шљукић, „Женска историја у колективним биографијама знаменитих жена: обнова жанра женског портрета”, *Књиженство* бр. 9 (2019), <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2019/zenska-knjizevnost-i-kultura/zenska-istorija-u-kolektivnim-biografijama-znamenitih-zena-obnova-zanra-zenskog-portreta#gsc.tab=0> (приступљено 17. 11. 2020).

¹⁴ Женских портрета о несловенским женама готово да у часопису нема. У виду вести постоји, рецимо, текст о новим дешавањима у вези са положајем жена у немачком друштву и један есеј о жени и љубави у делима Елен Кеј.

¹⁵ Zofka Kveder, „Pedesetgodišnjica Ružene Svobodove”, *Jugoslavenska žena* (1918a): 315.

¹⁶ Ibid, 316.

¹⁷ Zofka Kveder, „Eliška Krasnohorska”, *Ženski svijet* (1917): 162.

¹⁸ Ружа Стојановић, „Соња Ковалевска”, *Jugoslavenska žena* (1919): 263.

¹⁹ Jovan Grčić, „Isidora Sekulićeva”, *Jugoslavenska žena* br.1–2 (1920): 28–29.

²⁰ Ibid, 30.

-
- ²¹ Ploetzer Ljuba Drakulić, „Sedamdesetogodišnjica Marije Jambrišakove”, *Ženski svijet* (1917): 18.
- ²² Cihlar Ružica Šarić, „Vera Tkalec”, *Jugoslavenska žena* br. 3–4 (1920): 40.
- ²³ Josip Pasarić, „Znamenita Jugoslovenka”, *Jugoslavenska žena* (1918): 361.
- ²⁴ Zofka Kveder, „Kamila Lucerna”, *Jugoslavenska žena* (1918c): 265.

Извори:

Chlapец, Gjorgjević Julka. „Ana Pamrova”. Jugoslavenska žena br. 3–4 (1920): 66–7.

Drakulić, Ploetzer Ljuba. „Sedamdesetogodišnjica Marije Jambrišakove”. Ženski svijet (1917): 18–22.

Grčić, Jovan. „Isidora Sekulićeva”. Jugoslavenska žena br.1–2 (1920): 28–30.

Heneberg, Većeslav. „Ana Vidovića”. Jugoslavenska žena br. 5–6 (1920): 73–6.

Kveder, Zofka. „Eliška Krasnohorska”. Ženski svijet (1917): 160–3.

Kveder, Zofka. „Pedesetogodišnjica Ružene Svobodove”. Jugoslavenska žena (1918a): 315–7.

Kveder, Zofka. „Pedesetogodišnjica Slovenke Franje Tavčarjeve”. Jugoslavenska žena (1918b): 115–9.

Kveder, Zofka. „Kamila Lucerna”. Jugoslavenska žena (1918c): 264–5.

Marković, Zdenka. „Marija Konopnicka: poljska pesnikinja puka”. Jugoslavenska žena (1918): 202–13.

Pasarić, Josip. „Znamenita Jugoslovenka”. Jugoslavenska žena (1918): 355–61.

Pavić, Josip. „Marija markiza Stroci”. Jugoslavenska žena (1918): 2–5.

Podolj, Marjana. „Katarina Zrinska i njezine kćeri”. Jugoslavenska žena (1919): 228–33.

Šarić, Cihlar Ružica. „Vera Tkalec”. Jugoslavenska žena br. 3–4 (1920): 40–1.

Стојановић, Ружа. „Соња Ковалељевска”. Jugoslavenska žena (1919): 258–63.

Литература:

David, Katherine. "Czech Feminists and Nationalism in the Late Habsburg Monarchy: The First in Austria". *Journal of Women's History* vol. 3, num. 2 (1991): 26–45.

Fournier Kiss, Corinne, Jensterle-Doležal, Alenka, Tarajlo-Lipowska, Zofia. "Prague as a Cultural Center for Slavic Women Writers". *Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza* vol. 9, num. 51 (2016): 279–94.

Бараћ, Станислава. „Жанр женског портрета у српској периодици 20-их и 30-их година 20. века”, докторска дисертација. Универзитет у Београду: Филолошки факултет, 2014.

Свирчев, Жарка. „Југославенска жена – форум модерне списатељице”. *Књиженство* бр. 5 (2015). <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/jugoslavenska-zena-forum-moderne-spisateljice#gsc.tab=0>. (приступљено 15. 11. 2020).

Хлапец Ђорђевић, Јулка. „Из прашких дана Зофке Кведрове”. *Летопис Матице српске* књ. 316, св. 1 (1935): 124–31.

Шљукић, Дара. „Женска историја у колективним биографијама знаменитих жена: обнова жанра женског портрета”. *Књиженство* бр. 9 (2019). <http://www.knjizenstvo.rs/sr-lat/casopisi/2019/zenska-knjizevnost-i-kultura/zenska-istorija-u-kolektivnim-biografijama-znamenitih-zena-obnova-zanra-zenskog-portreta#gsc.tab=0>. (приступљено 17. 11. 2020).

Biljana Skopljak
biljana.skopljak@fil.bg.ac.rs
Faculty of Philology
University of Belgrade

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.7>

UDC: 82.09:141.71(497.1)"19"

050:305-055.2(497.12)

821-055.2(497.12)

Original scientific article

Slavic Feminism and Female Portrait Genre in the Magazine

Yugoslav Woman

The topic of this paper is the female portrait genre in the magazine *Yugoslav Woman*, which was published from 1917 to 1920 in Zagreb. Its editor-in-chief, Slovenian writer Zofka Kveder, turned the magazine into a hub for building a network of distinguished women from different Slavic countries. Together with magazine contributors, she published biographies, as well as literary reviews of the works of Slavic women writers. Thus, they played a part in developing the idea of Slavic feminism and Slavic women's literary history. Portraits were written about women writers, as well as women in science, historical figures, humanitarian workers and artists. Therefore, aside from transcending state borders, the magazine has both a diachronic and synchronic character, since the texts were dedicated to notable women throughout history and their counterparts at the time.

Key words: Zofka Kveder, *Yugoslav Woman*, female portrait, Slavic feminism, biography

Тамара Ђермановић
tamara.djermanovic@upf.edu
Факултет хуманистичких наука
Универзитет Помпеу Фабра
Барселона, Шпанија

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.8>

УДК: 141.32:929 Самбрано М.
821.134.2.09 Самбрано М.
Оригинални научни чланак

Пут поетског сазнања Марије Самбрано¹

Овај чланак има за циљ да представи дело и лик шпанске филозофиње Марије Самбрано (1904–1991) у Србији и на српском језику. Њено име и дело били су окружени тишином и у самој Шпанији све до последњих деценија двадесетог века. Велики део своје интелектуалне делатности развила је у егзилу, у који је кренула за време Шпанског грађанског рата. Након што се након готово пола века вратила у Шпанију, 1988. године, дочекало ју је највеће национално признање за књижевност, награда „Сервантес“.

Антрополошки егзистенцијализам, политичко друштвена ангажованост, тема времена, фатум Шпаније, неке су од главних тема којима се на различите начине враћа у својим размишљањима, забележеним у готово тридесет објављених књига. Домет њене мисли, која следи многе постулате Спинозине етике, сада је коначно доступан у првом комплетном издању сабраних дела Марије Самбрано на шпанском језику, чиме се и истраживачима отвара могућност систематског приступа једној од свакако највећих фигура шпанске филозофије.

Кључне речи: Марија Самбрано, шпанска филозофија, жене филозофи, Републиканска Шпанија, поетски разум

У мом изгнанству, као и сваком другом, има нешто свето, што се не може препричати, као и време и прилике које су ми биле суђење да проживим и којих се не могу одрећи. Излазимо из садашњости да би се обрели у некој непознатој будућности, али прошлост се не заборавља, јер су корени тежи него гране које се пружају ка светлости. Само у час свитања, трагичан и светао, ноћне сенке показују свој смисао. Нестварни обриси попримају свој облик у зору, када светлост спаја прошлост и будућност.

Марија Самбрано („Речи повратка“)

Интелектуални и филозофски рад Марије Самбрано (Maria Zambrano, Малага, април 1904 – Мадрид, фебруар 1991), започет и окончан у родној Шпанији и развијан током дугих деценија егзила у Француској, Мексику, Италији, Швајцарској, постао је шире познат и признат у шпанским академским круговима тек након смрти ове жене

филозофа. У својој земљи, у којој се имена која су допринела историји филозофије могу једва избројати на прсте две руке, Самбрано је под старе дане дочекала два важна званична признања за интелектуални рад: награду Принца од Аустрије 1981. и награду „Сервантес“ 1988. године. Од тада су почела интензивна издања и поновно објављивање компилација њених есеја и књига; изучавање њеног дела и личности окупило је и бројне младе људе, који у њеној критици и ставовима у односу на родну Шпанију али и на савремено друштво уопште, налазе многе визионарске паралеле са нама савременим светом.

Филозофија Марије Самбрано, која се може оценити и као антрополошки егзистенцијализам, поставља двојност као основни елемент нашег живота. Ту су буђење (*despertar*) и постајање (*devenir*) важни кораци који воде испуњењу наше људске суштине и наше судбине. То је на Западу готово немогућа мисија, пише у чланку „Криза западне културе“ (*La crisis de la cultura en Occidente*),² а разлози су пре свега дехуманизација друштва и отуђења људског бића. Појам фатума чест је у њеној мисли, што је можда и неминовно када се има у виду све што је у животу прошла.

Видела је шпанску мисао као хаотичну и неметодичну, несклону идеализму, неопходном покретачу великог развоја у култури. Говорећи како су рационализму, на који се у Западној мисли полагало од античке Грчке до Хегела, одбројани дани, она у својим филозофским размишљањима анализира три феномена које види као одређујуће у својој земљи па и њеном културном развоју: реализам, материјализам и стоицизам. „У Шпанији ни мистици не желе да потпуно окрену леђа стварности“, наводи.³ Ел Греко је по њеном мишљењу савршен симбол онога што подразумева под шпанским материјализмом на пољу културе, а лик Дон Кихота пре свега израз трагичне ситуације појединца у њеној земљи када се опире медиокритету и осталим пошастима које сачињавају колективне традиције једне средине. Суптилно улазећи у дубину проблема, у књизи „Мисао и поезија у шпанском животу“ (*Pensamiento y poesía en la vida española*, 1984) ауторка скреће пажњу да без заноса нема великих достигнућа, и указује на страх од заљубљивања и нагињање реализму у коме, по њеном мишљењу, шпанска култура претерује:

Ко посматра свет као да је заљубљен, никада неће желети да се одвоји од њега, нити да диже одбрамбене зидове. [...] Реализам пресеца читаву нашу литературу, чак и тамо где би се најмање очекивало: у мистици и у лирици. Оставља траг у сликарству, удара ритам песмама, и – што је још пресудније –

одређује говор и ћутање дивне али неписмене културе нашег народа.⁴

Самбрано је заправо била кихотовска фигура; несхваћена али спремна на борбу са ветрењачама, које у њеном случају нису биле само плод маште. Утицали су на њу Ортега и Гасет⁵ (José Ortega y Gasset) и раније Унамуно⁶ (Miguel de Unamuno), али су та већ велика имена одиграла своју улогу док је Марија била млада интелектуалка. Врло је брзо схватила несагласја са одређеним идејама оних који су сматрани њеним учитељима. Није случајно што је полазећи у изгнанство са приличном лакоћом оставила забелешке са Ортегиних предавања у Барселони; иако је навела да је била приморана да пртљаг који носи сведе на минимум, то је заправо био дефинитивни чин интелектуалне еманципације од славног учитеља.

Ране године и сусрет са филозофијом

Родитељи Марије Самбрано били су професори у средњој школи, што је свакако утицало на то да и она упише гимназију у Сеговији, где је била једна од две представнице женског рода које су наставиле образовање након основне школе. Деликатног здравља и заљубљиве природе, Марија је већ своје прве љубавне драме оставила забележене, пре свега у писмима, као насилан прекид везе са братом од стрица⁷ кога породица шаље на студије у Јапан да би удаљили младе љубавнике, губитак првог детета врло брзо након рођења⁸ и остала искуства те природе док је још била двадесетогодишња девојка.

Више образовање започела је на Катедри за књижевност и филозофију Мадридског централног универзитета 1924. године, где ће радити као предавач између 1931. и 1935. и започети никада довршену докторску дисертацију о Спинози (*La salvación del individuo en Spinoza*; „Спасење појединца код Спинозе“). Све то време Самбрано је узбуркивала духове и била тражена у интелектуалним круговима своје земље: од 1927. предаје на Институту при Филозофском факултету (Federación Universitaria Escolar) основаном као алтернатива хегемонији десничарски оријентисаног Удружења католичких студената (*Asociación de Estudiantes Católicos*). Њено прво ауторско дело излази 1930, под насловом „Хоризонт либерализма“ (*Horizonte del liberalismo*), чиме јасно показује етичку, друштвену и филозофску ангажованост своје мисли. Године 1931. слави прокламовање Друге Републике⁹ у Мадриду, од 1934. учествује у кружоку часописа *Revista de Occidente* (Глас Запада) који предводи Ортега и Гасет.

Ауторка преко двадесет књига и великог броја чланака објављених по разним

часописима и у штампи, Самбрано је налазила инспирацију у филозофији и литератури; на традицију се надограђивало њено лично искуство и погледи, где је играла важну улогу не само њена судбина, већ и брига због друштвено-политичке ситуације Шпаније, са својом десничарском, католичком и мизогином традицијом као вечним бољкама.

Улазивши све дубље у „лабиринте шпанског живота, у његове горуће проблеме и опасне загонетке“, Самбрано примећује одсуство било какве дубље мисли у политичкој стварности своје земље, дефинишући да је шпанска политика готово увек била „израз слепе и грубе својевоље комбиноване са разбукталим насиљем љубавне страсти“.¹⁰ „И мисао се паралише када се држава петрификује“, бележи у аутобиографском делу „Делиријум и судбина“ (*Delirio y destino*).¹¹

Независна мисао

„Човек и божанско“, како носи назив једна од књига Марије Самбрано (*El hombre y lo divino*), указује на полазну тачку њене филозофије и, по ауторки, бивствовања уопште: однос са нашом духовном суштином. „Покушавам да усмерим божанско у себи ка божанском које почива у космосу“ – Платинова мисао коју узима као епиграф овог текста упућује на пантеистички приступ њене мисли, где је Спинозин утицај најприсутнији. Истовремено, Самбрано даје критички осврт на западну филозофију која се чврсто држи хришћанске традиције. „Хришћанство је крајњи смисао нашег личног живота преусмерило ка другом свету“ критикује, наводећи своје тумачење Хегела, у чијем систему види поремећен однос између људског и божанског:

Еманципација од божанског, до које долази у Хегеловој мисли, доводи човека у једну чудну ситуацију: еманциповоао се од божанског, наследивши га. Али на такав начин да ће као појединац бити само краткотрајни представник извесног историјског тренутка, пролетерског тренутка историје – како је вероватно схватио Маркс – и у том пролетерском тренутку јединка ће бити роб, а не слободно биће које може да дигне главу.¹²

Велики број страница свог филозофског опуса посвећује теми времена и теми ћутања, и каже да је њу тишина, као да је у питању биће а не стање, походила на најразличитијим местима, попут уходе:

Стиже тишина, бане тако неочекивано у десет сати увече као да је у питању незвани гост који је негде био скривен и који ће исто тако поново отићи својим путем... Тишина некада просто насилнички упадне и крчи себи пут и ја се питам, и питам тебе што ме читаш: Ко је ова сподоба? Одакле долази, је ли налик на смрт? Стиже када је не очекујеш а нема је када је дозиваш или мислиш да је ту.¹³

Филозофија је, писаће у другом делу, постављање питања; поезија, с друге стране, нуди одговоре. Поетски разум (*la razón poética*) је пут сазнања који Самбрано нуди, стварајући овај концепт насупротив Ортегином историјском разуму (*la razón histórica*) или Кантовом критичком разуму. Али тек у „поетској мисли“ (*pensamiento poético*) долази до помирења и преплитања филозофије и поезије: „О поетском разуму је веома тешко и готово немогуће говорити. Као да се рађамо и умиремо у истом тренутку. Бити и не бити, ћутати и говорити“; „Празнина допушта да се разум јави као мерило“, бележи.¹⁴ Ту тему ће разрадити опширније у „Пропланцима у шуми“ (*Claros de bosque*), једном од својих најинспиративнијих текстова.

Треба ли важности коју она придаје интуитивном и мистичном у процесу поетске спознаје ставити печат пре свега женске мисли, и да ли је филозофија поље чија се историја мора посматрати жанровски? Самбрано је себе сматрала блиском Ничеовој филозофији, у сегменту где германски филозоф одаје почаст духу античке трагедије (*Рођење трагедије*). Тумачила је да је Ниче хтео да убије бога филозофије коју је породило разум и да је говорио о повратку исконском духу филозофије (у грчкој трагедији) где појединац поново открива своју слободу, страсти и ништавило. Попут Анице Савић Ребац, Марија Самбрано је своје дубоко познавање историје културе користила за грађење сопствене мисли верујући да је у хуманистичким наукама све на неки начин повезано.

С друге стране, а и то би био још један елемент поређења са српском ауторком, Самбрано је изградила самосталну мисао и не може се сврставати нити у један покрет или једносмерну традицију,¹⁵ што је њен положај жене филозофа у Шпанији још више отежало. „Очекивало се да будем послушна кћи и ученица, а види шта је испало“, пише пријатељици Роси Шарсел.¹⁶ „Црна Шпанија“,¹⁷ са својим католицизмом и конзервативним погледима и дан данас осујећује наду да ће у овој земљи икада жене бити посматране на равној нози са мушкарцима. „Најјаче снаге развоја шпанског живота су: забранити, зауставити, спутати“, бележи ауторка.¹⁸

Пре него што је политичку ситуацију почела да разматра и анализира у својим

филозофским размишљањима, Самбрано је била политички активна и ту је, пре свог прорепубликанског и левичарског активизма, учествовала у оснивању националног Шпанског фронта (El Frente Español) заједно са Ортегом, што је била највећа политичка грешка њеног живота.¹⁹

Трагичне 1936, када је почео Шпански грађански рат, Марија се удала за историчара Алфонса Родригеса Алдавеа (Alfonso Rodríguez Aldave) и заједно су отишли у Чиле где је он добио дипломатску службу. Осам месеци касније враћају се у Шпанију коју су освојиле профашистичке снаге. Обоје су решени да остану и да се боре за одбрану Републике; он у војсци, она у уредништву часописа *Hora de España* (Шпанско време). На Другом међународном конгресу писаца за одбрану културе одржаном у Валенсији од 4. до 17. јула 1937. године Самбрано упознаје Симон Вејл (Simone Weil).

У егзилу

*Мртвима су одузели време, али нас су, живе,
оставили без места под сунцем.*²⁰

Почетком 1938. Самбрано се преселила у Барселону. Исте године, 25. јануара присуствовала је капитулацији каталонске престонице након чега коначно одлази у изгнанство. Француска, Куба, Мексико, Порторико, то су земље у којима ће развијати интелектуалну и академску делатност наредних десетак година. Говорећи о Шпанском грађанском рату чије је страхоте пратила из изгнанства, и конкретно о „паду“ Мадрида, Самбрано пише:

Удаљена од непосредног насиља наша сам се у другом подручју нашег језика, на Универзитету Сан Николас де Идалго у Мексику, окружена младим и стрпљивим студентима. И, о чему сам могла причати у тим тренуцима својим студентима у Морелији? О рађању идеје слободе у Грчкој.²¹

У есеју „Волим свој егзил“ пореди себе са Антигоном, описујући да „изгнанство подразумева увек ићи узбрдо, узаним путем, макар био и у пустињи“. У својој филозофији разрађује читаву феноменологију егзила где је лична судбина само једна димензија овог „стања бића“, чија је позитивна страна освајање личне слободе. Њен аутобиографски есеј „Диотима из Мантинеје“, написан 1956, први пут дубоко обрађује ову тему. Самбрано већ наводи да појмом поетског разума „отвара просторе где се

Ортега није усудио да зађе“ а себе види као луталицу која је странкиња где год да се нађе.²²

У Европу Марија Самбрано долази поново 1947. Прва станица Париз, где не стиже на време да би се опростила са болесном мајком. Затиче сестру Арасели од које се до њене смрти (1972) више неће раздвајати. Растанак са мужем одиграо се дуго година пре званичног развода, 1957. године; он је одбио да јој пружи било какву врсту финансијске помоћи. Са сестром Арасели Марија одлази у Италију, где ће углавном боравити. Један десничарски сенатор ће их тужити због великог броја мачака које су удомљавале у римском стану, те ће 1964. морати у још једно изгнанство, у Швајцарску, са сестром и својих 13 четвороножних љубимаца. У току свих тих деценија егзила, Самбрано је спорадично путовала у Латинску Америку, где је њена интелектуална делатност била познатија и признатија него у самој Шпанији.

У позним годинама и након више од четири деценије лутања по свету – више као Ио него као Диотима – Самбрано има много реалистичнија размишљања везана за ову тему. Успостављајући разлику између избеглиштва, прогнанства и егзила, јер је окусила искуство све три категорије не припадајући ниједној потпуно, она бележи:

Избеглица, као особа која је морала да напусти своју земљу, затекне се негде где су је прихватили и направили јој мало места... / ... где је толеришу... Избеглички пројекти, идеје, па чак и манипулисање полазе од идеје: Морам почети испочетка.²³

С друге стране, пише ауторка, ситуација „прогнаних“ је драматичнија, болнија; прогнана особа се осећа лишеном корена и у земљи у којој налази уточиште не вреднује оно што проналази, већ жали за оним што је изгубљено: „Осећа губитак своје земље, и немогућност налажења друге која ће ову заменити.“²⁴

У вези са егзилом, Самбрано наводи да је то искуство где историја има највећу тежину и где се појединац највише осећа као странац:

[Изгнана особа] је највише налик на ону незнану особу која чучи у свакоме од нас [...] као да не налази место под сунцем, ни географски, ни социјално, ни политички, ни онтолошки... Историја се јавља као водена сила у којој се не да пливати и у којој се само може удавити.²⁵

Свако од ова три стања које описује у писмима и краћим есејима у последњем периоду свог живота и рада као и у својој последњем великом делу: „Делиријум и судбина“ је горко. Четрдесет четири године које је проборавила ван Шпаније, у нимало лаким условима, учиниле су своје.²⁶ А њена ју је домовина дочекала са закаснелим интелектуалним признањима и заправо је тек након смрти њено дело почело да се систематски прикупља, објављује и изучава.

Повратак у Шпанију и последње године

Након скоро пола века проведеног у иностранству, Марија Самбрано се вратила у Шпанију 1984. године, непуних десет година након Франкове смрти. Тек тада ће њен интелектуални рад доживети озбиљнија признања у родној земљи, укључујући и награду „Сервантес“ 1988. године, први пут додељену једној жени. Ипак, није то био идиличан повратак; у Шпанији је био свргнут франкизам али су његови зли дуси и даље били присутни. У већ цитираном делу „Филозофија и поезија у шпанској мисли“ пише: „Када се у Шпанији каже да је неко филозоф, то подразумева подносити злу срећу. За шпански народ, филозофија је везана за трзавице и неуспехе; када је човек срећан, не пада му на памет да се бави филозофијом, верују.“²⁷

Самбрано наводи да је једна од смерница њене мисли да разумно трага у хаосу толико неразумног бесмисла и лудила који, по ауторки, обележавају шпански живот. У уводном делу ставља у питање је ли Шпанија имала ренесансу па чак и реформу, недвосмислено тврдећи да њена земља није умела да се снађе у изградњи модерног буржоаског друштва, иако је отворила врата томе периоду развоја европске културе, преко открића Америке (1492) и у доба Католичких краљева, стварањем модерне државе. „Шпанија је више него било ко други у Европи учествовала у оба догађаја, а онда се повукла. Тако да је сама Европа све то искористила“.²⁸ Исто тако, сматра да је у развоју своје мисли њена земља увек премало полагала на корене, на оно што (квалитетно) претходи.

У наставку покушава да одговори на питања „Шта је Шпанија?“; „Ко је Шпанија?“; „Зашто није развила филозофију као систем?“. По њој постоје два главна разлога: неспособност дивљења и насилништво:

Дивљење и насиље. Из тог необичног споја настала је филозофија [...] али Шпанија не производи филозофске системе; међу нашим дивним катедралама,

ниједна не почива на концептима, међу велелепним замковима наше Кастиље, ниједан није саткан од мисли.²⁹

Дивити се, изненадити се, одушевити се: те три одлике које прате филозофску жеђ, ова иберијска земља није савладала нити их цени, наводи даље.

У Мадриду је проживела све до своје смрти, 6. фебруара 1991. године. Сахрањена је између лимуновог и наранџиног дрвета на гробљу у родној Малаги, где се данас налази фондација посвећена њеном имену и значају. Тек је постхумно њен лик и дело стављен на висину коју заслужује. *Surge amica mea et veni* („Устани и дођи пријатељице моја“) стихови су „Песме над Песмама“ које је завештала да се испишу као епитаф на свом гробу.

Изабрани цитати:

1. „Историја је, за филозофа, пре свега место одговорности, место где се искушавају његов разум и лични живот.“
*Para un filósofo la historia es el lugar, ante todo, de la responsabilidad, de la grande prueba, de razón y de su vida personal.*³⁰
2. „Је ли самоћа та која рађа писца, она која покреће барку у којој плови?“
*¿Es acaso la soledad l que hace nacer al escritor, la llama que mueve esa barca en la que él va?*³¹
3. „Ћутање открива срцу своје биће.“
*El silencio revela al corazón su ser.*³²
4. „Душа и љубав се крећу између различитих нивоа стварности, бораве у њима и тако их спајају. Душа и љубав мере раздаљине свемира.“
*Alma y amor miden las distancias del universo transitan entre as diferentes especies de la realidad, se alojan en ellas y las vinculan.*³³
5. „Горе, у царству светлости, треба се одмарати.
Доле, у понору таме, ваља бити будан.“
Hay que dormirse arriba en la luz.

*Hay que estar despierto abajo en la oscuridad.*³⁴

6. „Визија: када се јединствени смисао бића буди у слободи.“

*Visión: cuando el sentido único del ser se despierta en libertad.*³⁵

7. „Тескоба се јавља када се изгуби центар. Када се биће и живот раздвоје. Биће, непомично, лежи беживотно али не умире, јер да би се умрло, претходно ваља бити жив.“

*Sobreviene la angustia cuando se pierde el centro. Ser y vida se separan. La vida es privada del ser y el ser, inmovilizado, yace sin vida y sin por ello ir a morir ni estar muriendo. Ya que para morir hay que estar vivo y para el tránsito viviente.*³⁶

8. „Рећи „народ“ је рећи „ecce homo“.“

*Decir pueblo es decir „ecce homo“.*³⁷

9. „Људско је оно што тражи жртву, пре него богови.“

*Y lo humano, más que los dioses, pide sacrificio.*³⁸

10. „Хармонија, у људском животу, увек подразумева лишити се нечега.“

*La armonía está hecha casi siempre en la humana vida, de renuncia, de renunciar a algo.*³⁹

11. „Књига је сама по себи живо биће које има душу, трепет, тежину, број, звук [...] њено нас одсуство прати, њено нас присуство потражује и плени.“

*El libro de por sí es un ser viviente dotado del alma, de vibración, de peso, número, sonido [...] Nos acompaña su ausencia, nos sobrecoge su presencia, nos solicita.*⁴⁰

12. „Поезија и стварност стварају историју.“

*La poesía unida a la realidad es la historia.*⁴¹

13. „Лепота ствара празнину и на прагу тог брисаног простора наше се земаљско биће, телесно и егзистенцијално, предаје; предаје своја чула која се сједињују са душом. Такво се стање назива контемплација.“

La belleza hace el vacío [...] En el umbral mismo del vacío que crea la belleza, el

*ser terrestre, corporal y existente, se rinde [...] entrega sus sentidos que se hacen uno con el alma. Un suceso al que se ha llamado contemplación.*⁴²

14. „Људски кораци које остављамо за собом када ходамо, налик су на звук откуцавања сопственог срца.“

*Los pasos del hombre sobre la tierra parecen ser la huella del sonido de su corazón.*⁴³

15. „Сваки центар оживљава. У природи, са становишта *физиса*, срце је центар свега. Унутарњи простор, душа, свест, непосредно средиште нашег живота.“

*Todo centro vital vivifica. Y de ahí el corazón ya desde la 'fysis' sea el centro de entre todos. El espacio interior, alma, conciencia, campo inmediato de nuestro vivir.*⁴⁴

16. „Понор који се отвара у срцу лепоте, јединству суштине, довољан је да пропаднемо.“

*El solo abismo que en el centro de la belleza, unidad que procede del uno, se abre, bastaría para abismarse.*⁴⁵

17. „Умрети – несагледив чин који се послушно испуњава, одвија се даље од стварности, у некој другој димензији. Као да је реч о двоструком и неразрешивом предавању [...] И са ове стране, колико год да нам је било блиско биће које одлази, могли смо чути само једно готово нечујно „Да“, једно апсолутно „Да“ које се изговара и када је љубав у питању, љубав у било ком облику. И тако га треба схватити, као једно „Да“ везано за љубав као одговор неминовном позиву који ће бити извршен и који, као такав, морамо барем прихватити.“

*El morir, esa inasible acción que se cumple obedeciendo, sucede más allá de la realidad, en otro reino. Como si este suceso fuera de una doble, indescifrable entrega [...] Y desde afuera, él que se ha quedado extraño por entrañado que estuviera en el ser que se le va, no ha oído nada, puede a lo más percibir un Sí, el Sí absoluto que se asemeja al del amor, al de toda forma y modo de amor, y ha de ser así también, un sí de amor, una respuesta a la llamada irresistible que siendo ejecutiva, pide ser aceptada a lo menos.*⁴⁶

18. „Филозофија пре свега полази од проблема. Поезија не тежи проблематичном, већ мистериозном. Поезија не запиткује нити закључује већ тежи губитку, с њим се идентификује и у њему рекреира.“

*La filosofía es problema ante todo. Para la poesía nada es problemático, sino misterioso. La poesía no se pregunta, ni toma determinaciones, sino que se abraza al fracaso, se hunde en él y hasta se identifica con él.*⁴⁷

19. „Само сазнање доноси слободу, јер једино знање уједињује.“

*Solo el conocimiento libera, porque solo el conocimiento unifica.*⁴⁸

20. „Стоицизам је поништавање индивидуалног бића спрам рационалног, субјективно личног спрам објективности колективног.“

*El estoicismo es el aniquilamiento del individuo ante la razón, ante la objetividad que es la comunidad.*⁴⁹

21. „Породичне везе имају највећу моћ и значај у шпанском животу, намећући своју апсорбенту тиранију [...] Може ли се само на крвним везама градити уједињеност и опстанак једног народа?“

*La familia toma los poderes y se luce dueña de la vida hispánica, impone su tiranía absorbente [...] Mas ¿puede fundarse en la sangre la unidad, la continuidad de la vida de un pueblo?*⁵⁰

22. „Поезија је наша Шпанија коју поседујемо без бола и одржавамо без наде [...] јер поезија очекује мање и даје више него филозофија; њена суштина је њена сопствена великодушност. Опстанак Шпаније исказан је кроз стихове.“

*[La poesía] Una España que poseemos sin dolor y conservamos sin esperanza [...] La poesía exige menos y ofrece más que el pensamiento; su esencia es su propia generosidad. La continuidad de España se ha expresado por la poesía.*⁵¹

23. „Да се не би изгубили у пустињи треба пустињу носити унутар себе.“

*Para no perderse, enajenarse, en el desierto, hay que encerrar dentro de sí el desierto.*⁵²

24. „Тишина је морала претходити сваком филозофском размишљању, па и породити га.“

*Un silencio ha debido siempre preceder y aun originar la actitud filosófica.*⁵³

25. „Зора: тренутак слободе, безвлашће у коме је све могуће, љубав која се несвесно подаје, краљевство за себе између светлости и мрака. Ипак краљевство не, јер ту ништа није обавезно осим безинтересне љубави, блажене љубави која још нема сенке. Свиће.“

*[La aurora]: La hora de la libertad, el interregno donde todo es posible, todo es el amor que obedece sin sentirlo, el reino entre los dos reinos de la luz y de la oscuridad. El reino que no lo es porque no hay más imperativo que el del amor que no se sabe, el bienaventurado amor aún sin sombra. Amanece.*⁵⁴

26. „Слободу даје само онај ко је и сам слободан.“

*Solo da libertad quien es libre.*⁵⁵

27. „Велике се истине не изговарају речима.“

*Las grandes verdades no suelen decirse hablando.*⁵⁶

28. „Само оно што смрт отвара јесте живот.“

*Solo da vida lo que abre el morir.*⁵⁷

29. Мислим да је изгнанство једна од суштинских димензија људског живота, али док то изговарам, гори ми у души [...] Волела бих да више не буде изгнаних на свету; не очекујем нити желим младима да то разумеју, јер да би схватили, морали би и сами преживети то искуство.

*Creo que el exilio es una dimensión esencial de la vida humana, pero al decirlo me queto los labios [...] Yo querría que no volviese a haber exiliados; no le pido ni le deseo a ningún joven que lo entienda, porque para entenderlo tendría que padecerlo.*⁵⁸

30. „Поетски разум је можда страх да сјај светлости прети да се изгубимо пре него тама. То је разум који изискује умерено дисање, потребу да се живи са другим,

да не будеш сама у беживотном свету. Као и потреба да осећаш тај поетски разум у себи, не само мишљу, већ и телесно, дишући...“

*La razón poética tal vez sería terror de perderse en la luz aún más que en la oscuridad, necesidad de la respiración acompasada, necesidad de la convivencia, de no estar sola en el mundo sin vida; y de sentirla, no solo con el pensamiento, sino con la respiración, con el cuerpo...*⁵⁹

Објављене књиге Марије Самбрано (хронолошки):⁶⁰

1. Хоризонти либерализма (*Horizonte del liberalismo*, 1930)
2. Ка спознаји душе (*Hacia un saber del alma*, 1934; 1950)
3. Филозофија и поезија (*Filosofía y poesía*, 1939)
4. Жива мисао Сенеке (*El pensamiento vivo de Séneca*, 1941)
5. Делиријум и судбина (*Delirio y destino*, написано 1953. и објављено 1989)
6. Човек и божанско (*El hombre y lo divino*, 1955, друго, допуњено издање 1973)
7. Личност и демократија: историја жртвовања (*Persona y Democracia: Una historia sacrificial*, 1958; 1988)
8. Шпанија: сан и стварност (*España, sueño y verdad*, 1965)
9. Снови и време (*Los sueños y el tiempo*, 1998)
10. Стваралачки сан (*El sueño creador*)
11. Проплани у шуми (*Claros del bosque*, 1977)
12. Антигонин гроб (*La tumba de Antígona*, 1967; 1989)
13. О зори (*De la aurora*, 1986)
14. Скровиште светлости (*El reposo de la luz*, 1986)
15. Благословени (*Los bienaventurados*, 1979)
16. За историју милосрђа (*Para una historia de la piedad*, 1989)
17. Мигел де Унамумо (*Unamuno*, написана 1940, објављена 2003)
18. Делиријум и судбина (*Delirio y destino*, 1998)
19. Писма из La Pièce (*Cartas de la Pièce. Correspondencia con Agustín Andreu*, писано око 1970, објављено 2002)
20. Исповест, књижевни жанр и метод (*La confesión, género literario y método*, Luminar: México, 1943; Madrid: 1988 и 1995).
21. Сабрана дела Марије Самбрано чије је објављивање довршено 2019. године у издању Гутенбергове галаксије сачињавају 23 тома⁶¹

---

¹ Самбрано развија свој филозофски концепт ‘поетског разума’ (*la razón poética*), који темељи њену зрелу мисао. Овде се као наслов узима мало шира алегорија, ‘поетско сазнање’ које, полазећи од идеје поетског разума, осветљава и друге идеје које просто лете делима ове велике филозофкиње.

² Објављено у часопису: *Cuadernos de la Universidad del Aire*, фебруар 1949, Хавана.

³ María Zambrano, *Pensamiento y poesía en la vida española* [*Мисао и поезија у шпанском животу*] (Madrid: Ediciones Endymion, 1996), 36.

⁴ Ibid, 33, 36.

⁵ Хосе Ортега и Гасет (1883–1955), шпански филозоф, чије је најпознатије дело „Побуна маса“ (*Rebelion de las masas*, 1930) објављено на српском у преводу Бранка Анђића, са поговором Трива Инђића, Градац, 2013.

⁶ Самбрано описује великог Мигела де Унамуна као филозофа који није умео да слуша: „Увек је држао банку, из свог угла, као да прича сам за себе. Био је затворен за било какав дијалог, није подносио реплике, није слушао.“ Види: María Zambrano, *Las palabras del regreso* (Madrid: Cátedra, 2009), 209.

⁷ У Шпанији су бракови од другог колена дозвољена и не тако ретка појава.

⁸ У „Аутографном писму“ (*Carta autógrafa*, 1924) Самбрано пише о свом мртвом детету. Види: Andrés Rojo, José, „Aprendiendo a ser María Zambrano“, *El País*, 6. септембар 2012.

⁹ Друга шпанска република (*La Segunda Republica*) је демократски режим који је сменио монархију Алфонса XIII. Проглашена у Шпанији 14. априла 1931. на централном тргу Plaza del Sol (где је била и Марија Самбрано) трајала је до 1. априла 1939, када је поражена окончањем Шпанског грађанског рата након кога је уследила Франкова диктатура, све до његове смрти 1976. године.

¹⁰ María Zambrano, *Pensamiento y poesía en la vida española* (Madrid: Ediciones Endymion, 1996), 28.

¹¹ María Zambrano, *Delirio y destino* [*Delirijum i sudbina*] (Barcelona: Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, 1998), 73.

¹² María Zambrano, *El hombre y lo divino* [*Човек и божанско*] (México: FCE, 2007), 32, 36.

¹³ María Zambrano, *Las palabras del regreso* (Madrid: Cátedra, 2009), 196.

¹⁴ Ibid, 84–85.

¹⁵ Имајући у виду да је она савременица неких важних књижевно интелектуалних покрета у Шпанији прве половине XX века, једино се Генерацији (*Generación del 27*) евентуално може придодати њено име, али као сателит, а не верни члан групе песника које је окупљао овај покрет.

¹⁶ Види: <https://www.diariosur.es/20130730/mas-actualidad/cultura/maria-zambrano-201307301231.html> (приступљено 2. 12. 2020).

¹⁷ Црна Шпанија или Црна Легенда (*La Leyenda Negra*) је алегорија која упућује на визију ове земље као заостале средине склоне тиранији која се непријатељски односи према било каквом прогресу и иновацији и сурово их прогони. Та слика има своје историјску позадину у освајању и колонизацији Америке, као и у доба Инквизиције, чији је најмрачнији период отелотворен у фигури Филипа Другог. Један занимљив текст о црној легенди може се прочитати овде: https://elpais.com/elpais/2016/05/02/opinion/1462213464_344053.html (приступљено 2. 12. 2020).

¹⁸ María Zambrano, *Las palabras del regreso* (Madrid: Cátedra, 2009), 98.

¹⁹ Jesús Moreno Sanz, *María Zambrano 1904-1991* (Madrid: Residencia de Estudiantes, 2004), 42–43.

²⁰ “A los muertos los dejaron sin tiempo, pero a nosotros, los vivientes, nos dejaron sin lugar.” В. <https://www.diariosur.es/20130730/mas-actualidad/cultura/maria-zambrano-201307301231.html> (приступљено 2. 12. 2020).

²¹ Из говора приликом примања награде „Сервантес“, 1988. године:

<https://www.rtve.es/rtve/20141021/discurso-maria-zambrano-premio-cervantes-1988/1033544.shtml> (приступљено 2. 12. 2020).

²² Ортега и Гасет је развио појам виталног разума (*la razón vital*); овај филозоф је позни циклус својих предавања насловио „Како реформисати разум“ (*La reforma de la razón*) док је Самбрано са својим поетским разумом зашла у сферу мистичног: „Како је говорио Емпедокле: треба расути логос по нашој утроби“ (“Нау que repartir el logos por las entrañas”), <https://www.lasnuevemusas.com/maria-zambrano-y-el-exilio/> (приступљено 2. 12. 2020).

-
- ²³ M. Zambrano, *Los bienaventurados*, [*Blaženi*] (Madrid: Siruela, 1990), 31.
- ²⁴ “[El desterrado] se siente sin tierra, la suya, y sin otra ajena que pueda sustituirla.” Ibid, 31–32.
- ²⁵ “El exiliado es el que más se asemeja a ese desconocido que hay en todo hombre... no tener lugar en el mundo, ni geográfico, ni social ni político, ni ontológico. ... La historia se ha hecho agua que no lo sostiene... No es ya piélago, es más bien agua a punto de ser tragada”. Ibid, 32.
- ²⁶ Laura Llevadot, “La dificultad de volver: exilio y filosofía en María Zambrano” [“The Difficulty of Return: Exile and Philosophy in María Zambrano”], *Aurora* No 16 (2015): 42–50.
- ²⁷ María Zambrano, *Pensamiento y poesía en la vida española* (Madrid: Ediciones Endymion, 1996), 56.
- ²⁸ Ibid, 24.
- ²⁹ Ibid, 26.
- ³⁰ María Zambrano, *Las palabras del regreso* (Madrid: Cátedra, 2009), 252.
- ³¹ Ibid, 194.
- ³² María Zambrano, *Delirio y destino* (Barcelona: Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, 1998), 73.
- ³³ María Zambrano, *El hombre y lo divino* (México: FCE, 2007), 251.
- ³⁴ María Zambrano, *Delirio y destino* (Barcelona: Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, 1998), 39.
- ³⁵ Ibid, 51.
- ³⁶ Ibid, 57.
- ³⁷ María Zambrano, *Dictados y sentencias* [*Диктати и реченице*] (Barcelona: Edhasa, 1999), 105.
- ³⁸ María Zambrano, *De la aurora* [*О зору*] (Madrid : Tabla Rasa, 2004), 32.
- ³⁹ María Zambrano, *Las palabras del regreso* (Madrid: Cátedra, 2009), 146.
- ⁴⁰ Ibid, 179.
- ⁴¹ María Zambrano, *Pensamiento y poesía en la vida española* (Madrid: Ediciones Endymion, 1996), 11.
- ⁴² María Zambrano, *Claros del bosque* [*Пропланици и шуми*] (Barcelona: Seix Barral, 1986), 53.
- ⁴³ Ibid, 65.
- ⁴⁴ Ibid, 69.
- ⁴⁵ Ibid, 55.
- ⁴⁶ Ibid, 131.
- ⁴⁷ María Zambrano, *Pensamiento y poesía en la vida española* (Madrid: Ediciones Endymion, 1996), 17.
- ⁴⁸ Ibid, 21.
- ⁴⁹ Ibid, 92.
- ⁵⁰ Ibid, 97–98.
- ⁵¹ Ibid, 108–109.
- ⁵² María Zambrano, *Dictados y sentencias* (Barcelona: Edhasa, 1999), 101.
- ⁵³ Ibid, 103.
- ⁵⁴ María Zambrano, *De la aurora* (Madrid: Tabla Rasa, 2004), 92.
- ⁵⁵ María Zambrano, *Dictados y sentencias*, 37.
- ⁵⁶ Ibid, 36.
- ⁵⁷ Ibid, 49.
- ⁵⁸ “[El refugiado] “se ve acogido en un lugar donde se le hace hueco ... donde se le tolera... El refugiado proyección, idea y hasta máquina – hay que rehacerse la vida –”, M., Zambrano, “Amo mi exilio” [Волим своје изгнанство], y *Las palabras del regreso* (Salamanca: Amaru, 1995), 14.
- ⁵⁹ Ibid, 85.
- ⁶⁰ У литератури се налазе и други наслови али реч је о поновним компилацијама текстова ауторке које је приређивач или издавач објавио под новим насловом.
- ⁶¹ Види: http://www.galaxiagutenberg.com/autor-de-libro/zambrano-maria/?s=&post_types=libros (приступљено 2. 12. 2020).

Литература

Примарни извори:

Zambrano, María. *Claros del bosque*. Barcelona: Seix Barral, 1986.

Zambrano, María. *Pensamiento y poesía en la vida española*. Madrid: Ediciones Endymion, 1996.

Zambrano, María. *Delirio y destino*. Barcelona: Editorial Centro de Estudios Ramón Areces, 1998.

Zambrano, María. *Dictados y sentencias*. Barcelona: Edhasa, 1999.

Zambrano, María. *De la aurora*. Madrid: Tabla Rasa, 2004.

Zambrano, María. *El hombre y lo divino*. Mexico: Fondo de Cultura Económica, 2007.

Zambrano, María. *Las palabras del regreso*. Madrid: Cátedra, 2009.

Секундарни извори:

Moreno Sanz, Jesús. *El logos oscuro: tragedia, mística y filosofía en María Zambrano*, Vol. I–IV. Madrid: Verbum, 2008.

Revilla, Carmen. *Claves de la razón poética, María Zambrano: un pensamiento en el orden del tiempo*. Madrid: Editorial Trotta, 1998.

Библиографија о Марији Самбрано:

Abellán, José Luis. *María Zambrano: una pensadora de nuestro tiempo*. Barcelona: Anthropos Editorial, 2006.

Balza, Isabel. *Tiempo y escritura en María Zambrano*. San Sebastián: Editorial Iralka,

2001.

Beneyto, José María & González Fuentes, Julio. *María Zambrano. La visión más transparente*. Madrid: Editorial Trotta, 2004.

Bundgård, Ana. *Más allá de la filosofía. Sobre el pensamiento filosófico-místico de María Zambrano*. Madrid: Editorial Trotta, 2000.

Bundgård, Ana. *Un compromiso apasionado. María Zambrano: un intelectual al servicio del pueblo (1928–1939)*. Madrid: Editorial Trotta, 2009.

Caballero Rodríguez, Beatriz. „La centralidad del concepto de delirio en el pensamiento de María Zambrano”. *Arizona Journal of Hispanic Cultural Studies* 12 (2008): 89–106.

Caballero Rodríguez, Beatriz. *María Zambrano: A Life of Poetic Reason and Political Commitment*. Cardiff: University of Wales Press, 2017.

Eguizabal, José Ignacio. *La huida de Perséfone: María Zambrano y el conflicto de la Temporalidad*. Madrid: Biblioteca Nueva, 1999.

Eguizabal, José Ignacio. *El Exilio y el Reino. En torno a María Zambrano y otros textos*. Madrid: Huerga y Fierro Editores, 2002.

Eguizabal, José Ignacio. *Zambrano-Valente, la destrucción y el amor y otros textos*. Salamanca: Amarú Ediciones, 2008.

Janés, Clara. *María Zambrano: desde la sombra llameante*. Madrid: Editorial Siruela, 2010.

Labajo Valdés, Joaquina. *Sin contar la música: Ruinas, sueños y encuentros en la Europa de María Zambrano*. Madrid: Endymión Ediciones, 2011.

Laguna, Rogelio. *Habitaciones del pensamiento. La ciudad en la filosofía de María Zambrano*. México: Editorial Universidad Nacional Autónoma de México, 2015.

Lizaola, Julieta. *Lo sagrado en el pensamiento de María Zambrano*. México: Ediciones

Coyoacán, 2008.

Molina, S. „María Zambrano: El carácter mediático de la piedad y del amor en la realización de la persona”, tesis doctoral. Universidad de Málaga, 2007.

Moreno Sanz, Jesús. *El logos oscuro: tragedia, mística y filosofía en María Zambrano*. Madrid: Verbum. pp. 4 vols, 2008.

Navarro Cordón J. M. y Calvo Martínez T. *Historia de la Filosofía*. Madrid: Editorial Anaya, 1992.

Quinta del Mochuelo. *Criaturas de la Aurora*. Jaén: Líberman Editorial, 2018.

Revilla, Carmen. *Claves de la razón poética, María Zambrano: un pensamiento en el orden del tiempo*. Madrid: Editorial Trotta, 1998.

Rivara, Greta. *La tiniebla de la razón. La filosofía de María Zambrano*. México: Editorial Ítaca, 2006.

Salido, Mabel, y Herrera, José María. *María Zambrano*. Ronda: Edita Colectivo cultural "Giner de los Ríos", 1998.

Soto Carrasco, David. *España: historia y revelación. Un ensayo sobre el pensamiento político de María Zambrano*. Almería: Círculo Rojo, 2018.

Други извори:

Интервју са Маријом Самбрано 1988, при њеном повратку у Шпанију (ТВЕ, транскрипт):

https://web.archive.org/web/20110101094930/http://www.ddooss.org/articulos/entrevistas/M_Zambrano.htm (приступљено 29. 10. 2020).

Документарни филм о Марији Замбрано: *El método de los claros*, José Manuel Muriño, 2019.

Tamara Đermanović
tamara.djermanovic@upf.edu
Facultad de Humanidades
Pompeu Fabra, Barcelona, España

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.8>

UDC: 141.32:929 Самбрано М.

821.134.2.09 Самбрано М.

Original scientific article

The Path of Poetic Knowledge of Maria Zambrano

This article aims to present the work of the Spanish philosopher Maria Zambrano (1904-1991). Her name and work were enshrouded in silence in Spain itself until the last decades of the 20th century. Zambrano cultivated a large part of her intellectual activities in exile during the Spanish Civil War. After returning to Spain almost half a century later, in 1988, she received the highest national recognition for literature, the Cervantes Prize. Anthropological existentialism, political and social engagement and Spain's fate are some of the main topics on which Zambrano reflects in different ways in her numerous published books. The scope of her thought, which follows many postulates of Spinoza's ethics, is now finally available in the first complete edition of Maria Zambrano's collected works in Spanish, which opens the possibility of a systematic approach to certainly one of the greatest figures of Spanish philosophy.

Keywords: Maria Zambrano, Spanish philosophy, women philosophers, Republican Spain, poetic reason

Феминистички, друштвени и кривичноправни идеаријум Консепсјон Аренал: прилог текстуалној анализи

У чланку се анализира књижевна заоставштина Консепсјон Аренал, једне од првих феминисткиња у Шпанији. Делујући у разним областима, ова активисткиња и реформаторка дала је немерљив допринос у борби за слободно и праведно друштво друге половине 19. века. Први део рада пружа увид у њена постигнућа на пољу хуманитарног, кривичног и међународног права, те реформе казненог система, док се у другом критички сагледава ауторкино ангажовање у решавању друштвених питања епохе, борби за људска, нарочито радничка и женска права. Посебна пажња посвећена је деловању Консепсјон Аренал на плану еманципације жена у Шпанији која пре свега подразумева право на образовање и запослење. На изабраном књижевном корпусу, који чине њене најзначајније феминистичке студије – *Жена будућности* и *Школовање жена* – кроз дескриптивни осврт на садржину текстова анализирају се најважнији постулати раног феминизма у Шпанији и преиспитује важност књижевне мисли шпанске ауторке у актуелном тренутку, те утицај на будуће генерације шпанских феминисткиња.

Кључне речи: Консепсјон Аренал, рани феминизам у Шпанији, људска права, право жена на образовање, радна права жена

Увод

Ове године навршава се двеста година од рођења правнице, прозне књижевнице, песникиње и хуманисткиње Консепсјон Аренал Понте (Concepción Arenal Ponte, 1820–1893), пионирке феминистичке мисли у Шпанији.¹ Њено књижевно стваралаштво – деценијама занемарено у родној земљи, за разлику од правничких постигнућа – последњих година долази у жижу интересовања, о чему сведоче бројни чланци и публикације. У нашој културној средини била је непозната до објављивања превода дела *Жена будућности* 2019. године, чиме су се отвориле могућности за компаративна истраживања зачетака феминистичких идеја у Србији и Шпанији.

Консепсјон Аренал је живела у динамичном периоду друштвене историје Шпаније који су обележиле честе смене власти, побуне и немири, а пре свега изразита политичко-идеолошка подела на две супротстављене струје: *либерално-прогресивну* и *традиционалистичко-конзервативну*. Прву сачињавају буржоазија и интелектуалци,

поборници друштвених промена, поделе власти, парламентарног уређења и владавине народа, док другом идеолошком усмерењу припадају повлашћене класе (племство, велепоседници и клер), али и нижи слојеви становништва, као подршка друштвеној непокретљивости и политичком апсолутизму.² К. Аренал била је блиска краусистима, слободоумним интелектуалцима либералних политичких и идеолошких погледа. Овај утицајни друштвени и културни покрет, проистекао из струје немачке идеалистичке филозофије Фридриха Крауса (Karl Christian Friedrich Krause, 1781–1832), представља вид друштвене ангажованости засноване на идеји о апсолутној слободи и достојанству човека. Шпанску верзију краусизма одликује уздање у напредак разума, успостављање политичких слобода, вера у преображај појединца и друштва кроз континуирани развој. Залажући се за слободу мишљења и једнакост, краусисти су подупирали промену друштвене улоге и положаја жене, пре свега на плану образовања.³

Нестабилност, покушаји преврата, економска криза, непрестани сукоби либерала и конзервативаца током владавине Изабеле II Бурбонске (Isabel II de España, 1833–1868), кулминирају Револуцијом из 1868. године.⁴ Побеђују прогресивне идеје, започиње убрзана модернизација друштва, а радничкој класи отвара се пут ка остварењу права и активнијем суделовању у политичком животу. Шпанија током тзв. „шестогодишњег периода демократије“ (Sexenio democrático, 1868–1874), 1869. године добија модеран Устав који гарантује низ демократских права грађанима, а монархији ограничава овлашћења. Ипак, Револуција није обухватила све друштвене слојеве, те се оцењује као политичка, а не друштвена, будући да није довела до корених промена система. 11. фебруара 1873. проглашена је Прва шпанска република, на чијем челу се смењују председници, те убрзо прераста у војну диктатуру. Долазак на трон Алфонса XII од Шпаније (Alfonso XII de España, 1874–1885) 29. децембра 1874. године означава крај Прве републике и почетак периода Рестаурације монархије.⁵

У оваквим друштвеним околностима делује и ствара Консепсион Аренал. Одговарајући на изазове времена, бави се добротворним радом, социјалним питањима, положајем жена и других осетљивих група, проблемом просјачења, правима осуђеника и затвореника. Залаже се за побољшање услова живота у прихватилиштима за сиромашне, казнионицама и здравственим установама. Друштвено ангажована списатељица, новинарка и аболиционисткиња, огледа се и у научно-истраживачкој делатности на пољу социологије, економије и антропологије, дајући јединствен допринос на подручју културе и друштвене еманципације.

Добротворни рад и реформа казног система

Како би се свестраност и разноврсност подручја рада – које одликују инвентивност и истанчан осећај за правду и солидарност – могле боље разумети у историјској перспективи, опус Концепсјон Аренал неопходно је сагледати из више углова. Њено интелектуално деловање може се поделити на три подручја: друштвено и радничко питање, реформа казног система и борба за еманципацију жена, а у свакој је оставила великог трага који превазилази националне оквире. Правница по занимању – боље речено, по образовању, пошто диплому није стекла услед чињенице да је жена – највећа признања стекла је управо у том подручју.

На почетку каријере, са супругом, адвокатом и писцем Фернандом Гарсијом Караском (Fernando García Carrasco), пише критичке чланке за либерални часопис *La Iberia*. После његове смрти и ступањем на снагу Закона о штампи 1857. године – са циљем контроле новинских садржаја и заустављања критике самовлашћа Фернанда VII – који је обавезивао ауторе да потпишу текстове, директор часописа прекида сарадњу са њом не усуђујући се објављује текстове које је написала жена.⁶ Но, то је није омело да настави да се бави књижевним радом и друштвеним активизмом.

Први успех постиже есејом *Добročинство, филантропија и милосрђе (La beneficencia, la filantropía y la caridad, 1861)*, потписаним именом десетогодишњег сина Фернанда. Њиме побеђује на конкурс Краљевске академије моралних и политичких наука (*Real Academia de Ciencias Morales y Políticas*) чија је тема расветљавање ова три термина, до тада коришћена истозначно.⁷ Иако је ауторкин пол убрзо откривен, Академија је направила преседан доделивши први пут награду жени. У образложењу се истиче важност њене анализе и дефиниције појмова „добročинство“, као система помоћи угроженим грађанима, „филантропије“, бриге о достојанству појединца и „милосрђа“, као хришћанске самилости која проистиче из љубави према Богу и ближњем: „Добročинство болеснику шаље носила; филантропија му прилази; милосрђе му притиче у помоћ“,⁸ како је написала на запечаћеној коверти послатој на конкурс. Установљавањем разлика међу тим концептима Аренал поставља темеље структурне социјалне помоћи која се не заснива на хришћанској доброј вољи, већ је задатак државе.⁹

Сарађујући с католичком добротворном организацијом Друштво Светог Винсента Паулског (*Sociedad de San Vicente de Paúl*) оснива женски огранак у месту Потесу у Кантабрији желећи да укључи што више жена у хуманитарни рад. Из тог

ангажовања проистиче њен први и једини бестселер, *Приручник за походиоце убогих (El manual del visitador del pobre, 1863)*, који је имао више издања у Шпанији и био преведен на неколико језика.¹⁰ Намењен је превасходно женама које помажу болесним и сиромашним особама, а нису обучене за тај посао. Социопсихолошким приступом и анализом која задире у унутрашњост бића, ауторка пружа савете о томе како се пажњом и љубављу може помоћи маргинализованим и унесрећеним људима. Књига је доживела велики успех широм Европе поставши незаобилазан приручник добротворних организација основаних у другој половини 19. века. Хуманитарним радом бави се и у женском огранку шпанског Црвеног крста, једно време вршећи дужност генералне секретарке помажући најугроженијим сународницима, а током Трећег карлистичког рата управља болницом у провинцији Бургосу где се лече војници обе зараћене стране.

Поставши, на иницијативу краљице Изабеле II, прва жена са звањем надзорнице женских затвора и једна од првих жена на јавној функцији у Шпанији, пише запажено дело *Писма преступницима (Cartas a los delincuentes, 1865)* у ком анализира осетљиво питање неопходности измена Кривичног законика (на чему су инсистирали и краусисти), по чијем објављивању добија отказ.¹¹ Главна идеја, изнета у овој књизи, јесте помоћ осуђеницима у рехабилитацији и поновном укључивању у друштво уместо пуке казне, а пре свега усвајање моралних принципа и вредности.¹² Након Револуције из 1868. привремена влада именује је за инспекторку женских казнено-поправних завода.¹³ Бави се истраживањима у вези с квалитетом живота затвореника и развијањем одговарајућих едукативних програма унутар казних установа.¹⁴ Разочарање предузетим мерама и резултатима изнела је у делу *Анализа прописа за реформу затвора које је одобрила Скупштина (Examen de las bases aprobadas por las Cortes para la reforma de las prisiones, 1869)*. Оснива и уређује часопис *La Voz de la Caridad* који служи као платформа за пријаву злоупотреба, злостављања и корупције у затворима и уточиштима за убоге (лоша и оскудна исхрана, радна и сексуална експлоатација и сл.).

У тексту *Осуђеник, светина и целат* или *Извршење смртне казне (El reo, el pueblo y el verdugo o La ejecución de la pena de muerte, 1867)* осуђује јавна погубљења предлажући хуманија средства. Разматра етички проблем различитог односа према судији који потписује пресуду и целату који је извршава¹⁵ и инсистира на спровођењу закона, суђењу и извршењу казне осуђујући мучење и линч.

Важна дела из кривичног и међународног права су *Ода ропству (Oda a la esclavitud, 1866)*¹⁶, којом побеђује на конкурсном питању укидања ропства у

шпанским колонијама¹⁷ и *Казнене колоније у Аустралији и казна изгнанства (Las colonias penales en Australia y la pena de deportación, 1877)*, као и препорука послата Конгресу којом је спречено оснивање шпанских казних колонија какве су имале Енглеска и Француска.¹⁸ Текстове *Затвор за пример. Студије о казненом праву (La cárcel llamada Modelo, Estudios penitenciarios, 1877)* и *Есеј о људским правима (Ensayo sobre el derecho de gentes, 1879)* поједини аутори сматрају њеним најважнијим доприносом шпанском друштву. Аренал изнова наглашава да казна не сме подразумевати нељудско и окрутност поступање, већ мора бити усмерена ка добру осуђеника и побољшању читаве заједнице.¹⁹

Објављивала је стручне радове у најпознатијим шпанским и француским публикацијама из области криминологије: *La Nueva Ciencia Jurídica: Antropología, Sociología* и *Bulletin de la Société Générale des Prisons* у ком је изашао њен запажени чланак *Казнена клиника (Clínica criminal, 1886)*. Извештаји К. Аренал о реформи казног система представљани су на конгресима у Европи и Америци. Имала је значајан међународни утицај, посебно захваљујући студијама које се односе на реформу казно-поправних установа и казног система, превођеним на бројне језике и штампаним у угледним европским часописима.²⁰

Радничко и друштвено питање. Образовање као темељ модерног друштва

Као правница и хуманитарна радница, Концепсион Аренал била је добро упозната с економским и социјалним последицама индустријске револуције на неразвијено шпанско друштво.

Тежак положај радника подстакао ју је да покрене хуманитарни пројекат по узору на француски модел, по којем десет богатих породица финансијски помаже једној породици без средстава (*patronato de los diez*). Затим утемељује фонд *Constructora Benéfica* чији је циљ изградња станова за раднике, али пре свега да се спречи да лоши економски и радни услови наведу сиромашне на криминал.²¹ Тако је у Мадриду, ондашњем индустријском центру у експанзији, изграђено више насеља које су одличан пример социјалног становања и нискобуџетне градње.²²

Односом радника и буржоаских индустријалаца бавила се у књигама *Писма једном раднику (Cartas a un obrero, 1871)* и *Писма једном господину (Cartas a un señor, 1880)*. У првој обрађује актуелна друштвена питања, попут немаштине, незапослености,

људских права, класних сукоба, радничког удруживања и права на штрајк, социјализма и неопходности борбе против капитала, док друга представља критику пракси којима буржоазија контролише индустрију, структурног насиља капитализма и лоших услова рада. Као противница економије слободног тржишта, која капиталистима омогућава да добит одређују једним јединим правилом – да буде што је могуће већа – упозорава да је јаз између богатих и сиромашних погубан по врлину.²³ Прихвативши Контову идеју „индустријског образовања“, Аренал предлаже свеобухватну друштвену, али и етичку реформу која би и радницима и индустријалцима омогућила боље школовање у стручном и моралном погледу. Оригиналног ауторкине замисли налази се у предлогу који подразумева образовање и дијалог за обе супротстављене групе, што је једини начин да се земља спасе тираније, како радничких маса, тако и владајуће класе.²⁴

За трактат *Школовање народних маса (La instrucción del pueblo)* 1878. године добија још једну награду Краљевске академије моралних и политичких наука, а у чланку *Неке идеје о саучесништву друштва у кривичним делима (Algunas ideas sobre la complicidad social en los delitos)*, 1889) бави се моралним питањима, правима детета, кривећи друштво за просјачење и делинквенцију код младих, чији је узрок немогућност приступа образовању.²⁵ Полазећи од тезе да је право на образовање основно право сваког појединца и показатељ социјалне правде, у тексту *Школовање радника (La instrucción del obrero)*, 1896) наглашава обавезу државе да омогући културно уздизање радника, што је једини начин за остваривање друштвеног развоја и суочавање с изазовима будућности.

Будући да се сама с муком изборила за право на образовање, Аренал је у већини дела наглашавала суштински значај школовања свих грађана. Наиме, желећи одмалена да се бави адвокатуром, у раним двадесетим похађала је наставу на Правном факултету Централног мадридског универзитета, приморана да носи мушку фризуру, одело и цилиндар.²⁶ Иако јој је идентитет откривен, ректор јој дозвољава да полаже пријемни испит и прати наставу, али не и да званично упише факултет. Ареналине студије изгледале су овако:

Ритуал је био следећи: у пратњи члана породице, доња Консепсјон дошла би на врата клауистра где ју је преузимао универзитетски намештеник и водио у просторију у којој је остајала сама све док је предметни наставник не би одвео на час. Седела је издвојена од тобожњих колега пратећи излагање, а кад би се предавање завршило, професор би је поново допратио до поменуте просторије где

је остајала до почетка наредног часа. Веома истрајна, Концепсјон Аренал завршила је студије права привикавши се на овакве обичаје.²⁷

Школовање жена и последице њихове необразованости

Осим што је властитим примером отворила пут образовању жена, Аренал је књижевнотеоријским и друштвеним ангажовањем била посвећена побољшању услова за школовање жена и оснивању образовних институција њима намењених. Захваљујући декрету из 1868. године, који је омогућио оснивање таквих школских центара, наредне године организује се низ образовних предавања за жене (*Conferencias dominicales para la educación de la mujer*), која су на Централном мадридском универзитету, пред бројном публиком коју су сачињавали и жене и мушкарци, одржали виђени интелектуалци епохе. Иницијатива је покренута у редовима краусиста, у либералном постреволуционарном амбијенту, а у дело је спроводи Фернандо де Кастро (Fernando de Castro), тадашњи ректор Универзитета. Премда је главна тема наображење жена, предавања су увод у ширу јавну дебату о друштвеној улози жене.²⁸ Предочени су другачији погледи о односу међу половима и интелектуалним капацитетима жене, што ће јој омогућити да ухвати корак са савременим друштвом. На Де Кастрову иницијативу, 1870. године утемељује се Друштво за школовање жена (*Asociación para la enseñanza de la mujer*), а наредне Школа за учитељице (*Escuela de institutrices*).

Концепсјон Аренал пише серију текстова о поменутих предавањима, *Чланци о недељним образовним предавањима за жене, одржаним у свечаној сали Мадридског универзитета* (*Artículos sobre las conferencias dominicales para la educación de la mujer, celebradas en el Paraninfo de la Universidad de Madrid*, 1869), у којима даје сажетак петнаест одржаних сесија осврћући се на важност догађаја и анализирајући теме свих излагања.

Недуго затим објављује историјско-правну студију *Жена будућности* (*La mujer del porvenir*, 1869), написану 1861. године, својеврсни манифест шпанског феминизма. Следе есеји *Жени је место у кући* (*La mujer de su casa*, 1881), у ком разматра идеални модел жене по важећим друштвеним обрасцима, те *Положај жене у савременој Шпанији* (*Estado actual de la mujer en España*, 1884)²⁹ и *Школовање жена* (*La educación de la mujer*, 1892) који говоре о неопходности образовања ради постизања равноправности полова. Марија де Маесту ова четири дела сматра најзначајнијим Ареналиним остварењима која

се баве женским питањем,³⁰ док Пардо Басан, као два кључна, издваја дела *Жена будућности* и *Жени је место у кући*, мада наглашава да су ауторкине феминистичке идеје расуте по свим њеним књигама.³¹ Треба поменути чланак *О кућним пословима (Del servicio doméstico, 1891)* и кратки текст *Женски послови (El trabajo de las mujeres, 1891)* у ком осуђује лошу припремљеност жена за рад у индустрији, нехумане услове и дугачко радно време позивајући друштво и државу да их, путем удруживања и доношења закона, избаве из тог понижавајућег положаја. Посебно је значајно њено запажање да су жене за обављање истог посла плаћене мање од мушкараца.³²

Жена будућности прва је књига у којој се Аренал бави искључиво феминистичким темама. То је уједно и прва целовита феминистичка студија у Шпанији која обухвата горуће теме о животу и судбини жене тог доба: маргинализацију и моралну потчињеност, нешколованост, радна права и слободе, мајчинство, родну равноправност, представљајући важан корак у борби за стицање економских и друштвених права жена. Ауторка се из дидактичке перспективе – указујући на неопходне промене образовног система, те предочавајући потенцијалну корист које би имале за друштво у целини – супротставља владајућем мишљењу епохе. Свако од дванаест поглавља посвећено је одређеној теми, а кључне су право на образовање и једнаке могућности, те право на рад, као стубови еманципације жена.

Аренал критикује предубеђења у вези с друштвеном подређеношћу жена као последицом органске инфериорности. Тумачећи доктрину неуроанатома Франца Јозефа Гала (Franz Joseph Gall) – зачетника псеудонауке френологије која на основу облика лобање доноси закључке о интелекту и особинама човека – ауторка побија његову тврдњу да су женине интелектуалне способности лошије од мушкарчевих. Гал је, тобоже, установио да је подређеност жене у основи органска због чињенице да има слабије развијен предњи горњи део мозга, али и сматрао да енергија можданих функција не зависи само од величине мозга, већ и од његове осетљивости, која је код жена већа, а развија се вежбом. По мишљењу Концепсјон Аренал, упитно је пре свега доношење оваквог суда на основу апсолутне, а не релативне величине мозга, јер и код бића с веома малом можданом масом (попут мравца или пчеле) природа постиже изванредне резултате,³³ због чега у обзир треба узети телесну грађу мушкараца и жена. Наводећи да се способности дечака и девојчица не разликују, те да, уколико их уопште има, „иду у корист девојчица јер обично су послушније и зрелије“,³⁴ ауторка закључује да је

интелектуални потенцијал жена и мушкараца једнак, те да се разлике међу половима јављају „тамо где започињу разлике у образовању“.³⁵

Уколико се одређене способности испољавају само уз непрестано упражњавање, није исправно закључити да код жена не постоје или да су мање, јер инфериорности нема у случају да су оба пола једнако (не)образована. Истоветну тезу износи Стјуарт Мил у књизи *Потчињеност жена*, написаној 1861. године и објављеној 1869, кад и *Жена будућности*. Наводећи да је однос између величине мозга и интелигенције недовољно истражен, Мил оспорава тврдње да је величина тог органа пресудна за одређивање интелектуалних капацитета: ако због величине мозга мушкарци имају већи ментални потенцијал од жена, то би значило да су крупнији мушкарци интелектуално супериорнији од оних ситније физичке грађе. Даје пример животиња с већом možданом масом (слон, кит), интелектуално инфериорних у односу на човека, те, као и Аренал, тврди да је ефикасност органа не зависи само од његове величине, већ и активности.³⁶

Појашњавајући тврдњу да се интелектуална надмоћ мушкарца подудара с почетком школовања и зависи управо од њега, ауторка предочава амерички систем школства, на основу извештаја М. Трипоа (М. Триреау) о средњем образовању. С обзиром на околност да је током Америчког грађанског рата мобилисано много мушкараца из редова учитеља, али и отворено на хиљаде школа за црначку младеж оба пола, њихова места су заузеле жене које су, према наведеном извештају, бележиле одличне резултате:

Имао сам прилике да их видим како раде и не знам чему бих се дивдио: њиховој ревности и памети или изненађујућим резултатима њиховог рада. На основу тога може се објаснити чињеница да државни службеници у годишњим извештајима просветне инспекције редовно бележе како жене у учитељском послу показују проицљивост, стручност и одмереност које се код мушкараца ретко срећу, у тој мери да им се може замерити – ако је икаква замерка уопште оправдана – једино на необузданом жару којим се посвећују позиву, понекад опасном по њихово здравље.³⁷

Школовање у државним школама у САД је бесплатно и пружа се ђацима оба пола, узраста од пет до осамнаест година. Дечаци и девојчице подучавају се „у истим школама, у истим учионицама, често седећи заједно у школској клупи“.³⁸

Извештај прати и деловање Метјуа Васара (Matthew Vassar), оснивача школског центра *Vassar College* у ком су младе девојке стицале широку наобразбу, слично оном које имају мушке колеге у најбољим америчким школама. Аренал истиче важност тог датума у историји јавног школства у САД јер је женама званично признато право на средњошколско образовање и најављен почетак равноправности полова. Реферат наводи да ученице, којој год области се посветиле, ни у чему нису инфериорне у односу на младиће из других школа, а слично је и у другим образовним институцијама намењеним женама. Систематично наводећи предности америчког образовног система, ауторка несумњиво препоручује законодавцима такав модел. Феминизам Концепсјон Аренал одређује превасходно борба против незнања и право на школовање, што је и мото краусистичке реформе образовања: „Свако биће има право да своје способности развија до максимума“.

У трактату *Школовање жена* наглашава да образовање мора бити исто за мушкарце и жене. Разлике у квалитету не смеју да постоје, а ако их има у квантитету, треба да иду у прилог женама јер је њима потребнија свеобухватна наображеност.³⁹ Ауторка очекује да ће мушкарци показати разумевање, те да ће, ако могу седети заједно са женама у позоришту, цркви и скуповима, моћи да буду у њиховом друштву и на предавањима у новооснованим школским институцијама.⁴⁰ Да би била поштована, жена мора да улива поштовање, а завредеће га само ако се едукује. образовање није милостиња коју неко треба да јој удели, већ њено суштинско право.⁴¹ То је једини начин да оснажи личност, унапреди своје кључне квалитете, да познаје и испуњава своје дужности, буде свесна својих права, те да зна да се избори за њих.⁴²

Последице необразованости жене су вишеструке: погубне су по њу саму, партнера, децу и породицу, али и по читаву заједницу. Жене не могу обављати многа занимања само зато што тако налаже обичај, а ретки послови, који су јој дозвољени, не омогућавају јој да живи од свог рада, па је осуђена на удају или проституцију. Будући да нема друге професије до брака, удаја је једино решење које јој може донети економску сигурност. Страхујући да не буду саме и сиромашне, многе жене ступају у брак чим им се укаже прилика.⁴³ Често као веома младе из рачунице рађају децу, неспремне да их одгајају, чиме се целом друштву наноси огромна штета. Уз преурањене бракове, друго велико зло је проституција, такође проузрокована жениним сиромаштвом и неукошћу, а све те недаће биле би предупређене да жена може часно да зарађује за живот.⁴⁴

Необразованост жене наноси штету и породици. Неука мајка неће моћи да пружи деци све што им је потребно, а због њене незапослености прети и оскудица. На децу се одражавају све непријатности и сукоби у породици, лоша хигијена, неодговарајуће васпитање условљено незнањем прве учитељице.⁴⁵ Мајка нема ауторитет, није у стању да саветује сина у вези са школовањем и послом, па не може да утиче на његов животни пут. Узалуд се трудећи да помогне супругу или сину, увек добија одговор „жене се у то не разумеју“.⁴⁶

Досада која произлази из беспослености представља још једну пропратну појаву женске непросвећености која ремети породичну срећу. Брига о домаћинству не заокупља је довољно и не може да задовољи прохтеве њеног духовног и интелектуалног бића, а мушкарци трпе непријатне последице досађивања супруге. Жена каквом је види Аренал у потпуној је супротности с владајућим моделом епохе, „робињом дотеривања и модних салона“,⁴⁷ која жуди за елеганцијом, скупоценом одећом и раскошно уређеним домом. То је жена која има пристојно плаћен, сврсисходан и смислен посао, помаже најугроженијима, размишља и дела, укратко, друштвено ангажована жена.⁴⁸

Аренал није заговорница брака: „Дошло је време да ставимо тачку на назадно мишљење које је брак уздизало изнад безбрачности и узмемо у обзир драгоценост поступака, а не брачно стање особа које их чине“.⁴⁹ Брак и мајчинство нису једино женино занимање: посвећена је чињењу добра ближњима, спремна да се жртвује, помаже страдалницима и унесрећенима у уточиштима за убоге, болницама, сиротиштима. Таква жена, од непроцењиве користи за заједницу, треба да буде једнако поштована као и најбоља мајка.

Такође, одбацује устаљену идеју да жена развијених интелектуалних способности нужно наликује мушкарцу јер губи нежност и друге чари свог пола. Постоје разлике у карактеру, али женине особине, попут истрајности, пожртвованости, саосећајности и попустљивости, представљају елементе склада, не раздора. Образовање неминовно производи исти ефекат код жена и мушкарца: „свако [...] биће постаје боље у мери у којој учи и образује се“.⁵⁰ Природа је начинила жену и мушкарца као два различита, али комплементарна бића која творе хармоничну целину,⁵¹ али их наметнути модели приморавају их да се нађу на супротним странама. Ауторкин феминизам је иновативан јер циљ није такмичење с мушкарцима које подразумева имитирање и сукоб, већ решавање постојећих проблема постизањем равноправности у правима и обавезама.⁵²

Аренал указује на чињеницу да је жена заробљена улогом мајке, али наглашава да, чак и у раздобљу када је дете мало, има времена за интелектуални развој и обављање послова који јој доносе приход. С друге стране, критична је према женама јер неретко лоше располажу временом траћећи га на бесмислице.⁵³ Говорећи о бризи о деци, списатељица антиципира институцију обданишта. Велики број жена, поготово оне сиромашне, не могу пожртвовано бринути о деци јер су приморане да раде како би их прехраниле. Малишане, па чак и бебе, воде са собом на посао, дају их на чување или остављају саме. Ауторка наводи да би каква „добротворна установа“, која би водила бригу о деци док мајка ради, детету била од огромне користи, а њој велика олакшица.⁵⁴ Послови које обавља лоше су плаћени, а када буде имала занимање које подразумева и интелектуални рад, „зарађиваће више радећи краће и биће посвећенија деци“,⁵⁵ те постати не само боља особа, већ и боља мајка.

Једнакост пред законом. Радна и политичка права жена

Аренал осуђује заблуде и неправде које се везују уз жену, а не срећу се само у обичајима, већ и у законима. Осим Закона о подели имовине супружника, трачка светлости што је продро у дубоку таму, женина права ни на који начин нису заштићена. Констатујући да се стопа криминалитета код мушкараца и жена не може поредити ни по броју ни по тежини престапа,⁵⁶ наглашава да се закони односе према њој као према малолетници ако је удата, а уколико није, потпуно је обесправљена у односу на мушкарца.⁵⁷ Аренал поставља питање⁵⁸ зашто јој Кривични законик намеће исте казне када почини преступ ако је Грађански законик сматра потчињеном мушкарцу у моралном и интелектуалном погледу. У овом ставу Емилија Пардо Басан проналази аналогију с речима Олимпије де Гуж (Olympe de Gouges): „Ако жена има права да се попне на губилиште, мора имати и права да стане за говорницу“.⁵⁹ Уколико јој се намећу исте обавезе, утолико јој и права морају бити иста:

Постоји огромна опречност између Грађанског и Кривичног законика. Први каже: „Ти си несавршено биће. Не могу да ти дам права.“

А други ће: „Сматрам те равноправном с мушкарцем и прописујем ти исте дужности. Ако их не испуниш, сносићеш истоветну казну.“⁶⁰

Половина човечанства – како ауторка назива жене наглашавајући проблем – претворила се у елемент несагласја, из чега произлазе нетрпељивост и сукоби међу половима. У законима су примењене две логике и две истине: успостављена је различитост тамо где је потребно јединство, озваничена је неправда, а тиме и несрећа.

Истражујући порекло противречности Грађанског и Кривичног законика (као и Џон Стјуарт Мил и Август Бебел), Концепсјон Аренал указује на почетке људског друштва, а узроке за потчињеност жене налази у владавини физичке снаге у примитивним заједницама, уверена да је тај период насиља кривац за садашњу судбину жене.⁶¹ Но како законе, који покрећу напредак друштва, не „пише онај ко вештије барата копљем, него онај ко боље расуђује“, ⁶² жена мора развијати интелектуалне потенцијале како би недостатак снаге мишића надоместила памећу.

Противречности се односе како на сакрално, тако и на световно подручје. Жена је Мајка Божја, може бити мученица и светица, али не може обављати свештенички позив, па ни посао обичног црквењака; нема право на школовање и не може бити запослена у јавним службама, али може управљати државом; може бити продавачица дувана или краљица, као да не постоји читав низ послова између те две крајности. Штавише, Аренал се снажно противила искључености жена из јавних служби сугеришући како оне треба да заузму управљачка места у добротворним организацијама, затворима и болницама.⁶³

Држећи се максиме „ако имају исте дужности као и мушкарци, женама припадају и иста права“, у тексту *Школовање жена* брани њихов интелектуални потенцијал, те право на образовање које ће им омогућити да се баве свим занимањима и под истим условима као мушкарци.

Да ли *сви* мушкарци имају дара за *сва* занимања? Претпостављамо да нико не би дао потврдан одговор.

Да ли *неке* жене имају дара за *нека* занимања? Одговор може бити одричан само ако се поричу очигледне чињенице.

Је ли најнеспособнији мушкарац надмоћан у односу на најинтелигентнију жену? Усуђује ли се ико рећи да јесте?⁶⁴

Жене бележе изврсне резултате и у уметности мада су приморане да савладавају бројне препреке: врсне су глумице, певачице и играчице, а за та занимања, осим дара,

потребне су и одређене интелектуалне вештине.⁶⁵ Зато нема разлога да на другим пољима, која су им забрањена, не покажу подједнако умеће.

Инсистирајући на једнаким радним правима за оба пола, сматра да је жена кадра да обавља сва занимања која не изискују голему физичку снагу и њеном нежном срцу не наносе бол. Могла би донети много добра медицинској пракси, поготово у односу с „особама истог пола чију стидљивост не би осуђивале, сиромашнима према којима имају саосећања и деци чије ће потребе лакше наслутити“.⁶⁶ Износи и врло смело поимање равноправности полова наводећи да би жене боље од мушкараца обављале, ни мање ни више него, свештеничке дужности: „Будући да је жена саосећајнија, побожнија и чеднија, чини нам се да јој боље него мушкарцу пристаје свештенички позив, поготово у Католичкој цркви која духовницима прописује целибат и тајну исповест.“⁶⁷

Тако би се превазишао јаз између особа различитог пола током исповести, жене би држале наставу деци, неуке подучавале исправним садржајима, саосећале с несрећнима, водиле бригу о болесницима, помагале људима на самрти, са свима водећи разговор о Богу у кога жене безгранично верују.

Уверена је да жена може бити апотекарка, лекарка, бележница, универзитетска професорка, учитељица, службеница. Посматрајући ово питање из угла друштвеног добра, наводи како су, поред стручности, у обављању свих занимања кључни савест и моралност: „нема ниједне професије у којој морал није веома битан“.⁶⁸ Зар их не може обављати жена, племенитије, побожније, чедније биће, а самим тим и моралније? Емилија Пардо Басан у чланку *Жена у Шпанији (La mujer española, 1889)* критикује ауторкин став о жени као моралнијем бићу сматрајући га сентименталним и романтичарским. По њој, судбину жене одређује разум, а не биолошка предодређеност.⁶⁹

Ипак, Аренал жели да поштеди жену неких захтевних и мучних позива, попут хируршког или војничког јер противрече њеној емотивности и саосећајности. Држи да жена може ваљано обављати адвокатске послове, што је и сама радила, али јој не намењује улогу суткиње. Не сумњајући у њену правичност или одлучност, не жели да њен нежни глас изриче страшне пресуде нити да јој се потпис нађе на њима не хотећи да је осуди на непрестану борбу између разума (дужности) и срца.⁷⁰

Аренал сматра да жени не приличи да буде део власти због ратоборности, сплетки и корумпираности који одликују политички живот. Не треба да има право да бира и буде бирана, нити било какву улогу у политици. Иако је владало мишљење да ће политика временом постати мање одбојна женској природи, ауторка сумња да ће се то догодити:

политика ће увек бити агресивна јер је суштински неправедна и пуна мржње.⁷¹ Женино укључивање у политику може угрозити породицу коју је жена дужна да одбрани и сачува. Политика јој није потребна да би своје идеје спроводила у дело јер ће, уколико је наображена, имати утицаја на глас мушких чланова породице.

У вези с овим питањем, између две најзначајније шпанске феминисткиње 19. века – Консепсион Аренал и Емилије Пардо Басан – нема велике разлике. Премда је била привржена идејама женске еманципације, приоритети Пардо Басан били су образовање, друштвено укључивање и постепени улазак жена у политику, али не и право гласа.⁷² Тумачећи Ареналина гледишта у погледу ускраћивања политичких права жени као резултат њених тренутних осећања, а не промишљености, Пардо Басан наводи да је у књизи *Жени је место у кући*, написаној тринаест година касније, јасно исказана еволуција и трансформација ауторкиних идеја.⁷³ У том тексту заговара директно друштвено деловање жена, признајући да не смеју бити лишене политичких права, чак ни учествовања у рату, и то не као болничарке, већ у изради војне стратегије, попут Ане Керол (Anna Ella Carroll).⁷⁴ Ипак, остаје при ставу да жена не треба да има узвишено право гласа јер је њена свест о политичкој дужности и даље слаба због непросвећености. Додељивање бирачког права жени значило би уступање њеног гласа мужу или неколико гласова оцу уколико има више кћерки.⁷⁵ Анализирајући две феминистичке стратегије, Арести налази да је Аренал демократичнија, осетљивија на друштвена питања, практичнија, боркиња која је, радећи на ојачавању жена у правном смислу, постала зачетница шпанског феминистичког покрета, док је Пардо Басан елитистичка индивидуалисткиња која се није плашила да сама уђе у борбу, мада није увек била успешна.⁷⁶

Захваљујући спором индустријском развоју, снажном деловању Католичке цркве и дубокој подели друштвених улога двају полова, у конзервативној Шпанији је сифражетски покрет имао мање утицаја него у другим европским земљама. У фокусу су били социјални и економски захтеви, а борба за изборно право дошла је касније.⁷⁷ Треба имати у виду да је дело написано почетком седме деценије 19. века, што је, по свему судећи, исувише рано за спознавање важности права сваког људског бића да учествује у доношењу политичких одлука. Премда је у каснијим текстовима донекле ублажила ставове, Аренал никада, ни изричито ни прећутно, није навела да је поборница женског права гласа.⁷⁸

Радикално гледиште је неочекивано првенствено због тога што је Аренал активно учествовала у политичком животу, поготово у делу који се односи на друштвену организацију и правно устројство државе. Па ипак, ауторкина амбивалентност делом има упоришта у уверењу да жене у Шпанији нису интелектуално припремљене за суделовање у политици, те да ће, у мери у којој се буду образовале, њихов утицај расти.⁷⁹ Треба узети у обзир и чињеницу да је политички живот тадашње Шпаније био обележен побунама, нередима, заверама и државним ударима, а насиље формула за промену власти.⁸⁰

Став Консепсион Аренал у погледу универзалног права гласа имао је снажно дејство на мишљење наредне генерације шпанских феминисткиња. Економско заостајање условило је релативно касно појављивање феминистичких организација у Шпанији. Прва удружења настају крајем 19. века,⁸¹ али тек двадесетих година 20. века започиње сарадња регионалних организација и ширење феминистичких идеја на националном нивоу. Значајнији утицај на јавно мњење видљив је након оснивања Националног удружења жена Шпаније (*Asociación Nacional de Mujeres Españolas*) 1918. године. Током диктатуре Прима де Ривере (Miguel Primo de Rivera) од 1923. до 1930. године, жене су у периоду 1924–1926. имале право гласа и могућност да буду биране (само за жене које су биле „глава породице“ и само на локалним изборима), али до избора у те две године није ни дошло. Након проглашења Друге републике, Уставом из 1931.⁸² грађанима Шпаније загарантовано је универзално право гласа, те су новембра 1933. године жене први пут учествовале на општим изборима.⁸³

Аргументи Консепсион Аренал јавили су се у време Друге републике у парламентарној расправи о нацрту Устава. Викторија Кент, правница и следбеница К. Аренал, оштро се супротставила Клари Кампоамор,⁸⁴ ватреној поборници женских права и слобода, укључујући и право гласа којим се остварује потпуна аутономија жена. У антисифражетским ставовима В. Кент постоји очигледна сличност с Ареналиним светоназорима и иста противречност, будући да се борила за равноправност жена, али је одбацивала бирачко право сматрајући да је потребно претходно испунити одређене услове. Тврдила је да жене због необразованости и пасивности нису друштвено одговорне, те да њихово учешће на изборима не јамчи потпору либералној и демократској републици. На њеној страни била је и Маргарита Нелкен, противница дискриминације и боркиња за права жена. Противила се женском праву гласа (као и већина посланика њене партије, али и Радикалне републиканске партије)⁸⁵ сматрајући да жене још нису духовно еманциповане нити спремне за коришћење тог права.⁸⁶ Настојања

К. Кампоамор ипак су омогућила остварење сифражетског циља утемељеног на начелу једнакости као универзалном праву.⁸⁷

У чланку *Концепсион Аренал и њене идеје о жени (Concepción Arenal y sus ideas acerca de la mujer)*, објављеном непосредно након ауторкине смрти, Пардо Басан с нежношћу и поштовањем одаје почаст галисијској списатељици и саборкињи. У мадридском Атенеуму одржана су три комеморативна предавања⁸⁸, али пошто ниједно није било посвећено њеним феминистичким идејама, Пардо Басан осећа дужност да исправи тај пропуст Атенеума, утолико више што је њена борба за права жена утицала на судбину далеко већег броја људи од учинака постигнутих на пољу казненог права – на половину човечанства. Удео заслуга шпанске интелектуалке у враћању достојанства жени је неизмеран, али њен усамљени и промишљени глас само су ретки чули.⁸⁹ Зато истиче да би најбољи знак поштовања према доприносу проистеклом из пера Концепсион Аренал било спровођење у дело идеја које је изложила „одмереном реченицом, суздржаним и постојаним стилем, топлином душе, узвишеним спокојем ума и простодушношћу особе која трага за истином а не угледом“.⁹⁰

Закључак

Инвентивна, правдољубива и доследна, Концепсион Аренал је оставила значајан траг у шпанској култури. Подстичући друштвену подршку за помоћ најугроженијима, оснивање јавних школа, социјално становање, добротворни рад, хумани однос према затвореницима, слала је поруку да је промена могућа само темељном и систематском наобразбом, етиком саосећајности, солидарношћу и поштовањем закона. Бесплатно школство доступно свима, рехабилитација осуђеника, признавање права и слобода свим грађанима, неке су од кључних вредности које је Аренал узидала у темеље шпанског друштва. У текстовима *Жена будућности* и *Школовање жена*, шпанска правница бави се бројним видовима слободе појединца, родним, етичким, социјалним проблемима маргинализованих, обесправљених и стигматизованих. У њима се проналазе минуциозна запажања, детаљни увиди у теоријску генезу проблема, али и илустративни примери из кривичне праксе, којима се недвосмислено отвара ново поглавље у критичком сагледавању историје политичке и друштвене свакодневице оновремене Шпаније.

Концепсион Аренал знатно је утицала на развој свести о жени као рационалном бићу, о њеним могућностима и потребама, важности жениног оснаживања и економске

самосталности. Жена није узорна супруга и „анђео дома“, послушна и потчињена мушкарцу, већ подстрек развоју друштва, а напретка неће бити све док она и мушкарац не буду равноправни пред грађанским, кривичним и моралним законом. Има исте дужности као и мушкарац, па јој припадају и једнака права: на образовање, запослење и примерено плаћен посао. Може се бавити интелектуалним радом и обављати сва занимања под истим условима као мушкарци. Иако се у раним феминистичким текстовима противи ангажовању жена у политици, касније мења мишљење. Међутим, остаје при ставу да жена не треба да има право гласа због непросвећености и неприпремљености за учествовање у политичком животу, чиме је борбу за бирачко право препустила наредним генерацијама шпанских феминисткиња. Висок степен самокритичности ауторке, али и способности да се шпанска реалност сагледа аналитички и непристрасно, умногоме су допринели да њени ставови пронађу пут ка савременијим изданима феминистичке мисли на Иберијском полуострву. Стога је у данашње време феминистички, правни и идеолошки идеаријум Консепсион Аренал, у непосредном или посредном облику, неизоставни део релевантне научне, критичке и стручне литературе на шпанском језику, пре свега као полазиште, темељ и пример слободарске и иновативне мисли у специфичним и деликатним питањима слободе, социјалне правде и, коначно, родне равноправности.

---

¹ Уз књижевнице Хертрудис Гомес де Авељанеда (Gertrudis Gómez de Avellaneda, 1814–1873), Росалију де Кастро (Rosalía de Castro, 1837–1885) и Емилију Пардо Басан (Emilia Pardo Bazán, 1851–1921).

² Vladimir Karanović, *Španska književnost realizma* (Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2018), 51.

³ Ibid, 71–72.

⁴ Назива се и Септембарском или Славном револуцијом (*La Gloriosa*).

⁵ Vladimir Karanović, *Španska književnost realizma* (Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2018), 53–56.

⁶ Luis Perdiges de Blas, Elena Gallego Abaroa, *Mujeres economistas. Las aportaciones de las mujeres a la ciencia económica y a su divulgación durante los siglos XIX y XX* (Madrid: Ecobook-Editorial del Economista, 2017), 90.

⁷ María de los Ángeles Ayala Aracil, “Biografía de Concepción Arenal”, S.A, S.N. http://www.cervantesvirtual.com/portales/concepcion_arenal/autora_biografia/ (приступљено: 20. 6. 2020).

⁸ “La beneficencia manda al enfermo una camilla; la filantropia se acerca a el; la caridad le da la mano.” Anna Caballé, “Concepción Arenal y su política del espíritu”, YouTube Video, 1:00:09, Fundación Juan March, 29. 3. 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=6TqSq1yEB9U> (приступљено: 29. 6. 2020).

⁹ Martín Sacristán, “Concepción Arenal, la primera gran mujer española”, Revista cultural La sogá, 7. 3. 2018, S.N. <https://lasoga.org/concepcion-arenal-la-primera-gran-mujer-espanola/> (приступљено: 14. 6. 2020).

-
- ¹⁰ Anna Caballé, “Concepción Arenal y su política del espíritu”, YouTube Video, 1:00:09, Fundación Juan March, 29. 3. 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=6TqSq1yEB9U> (приступљено: 29. 6. 2020).
- ¹¹ María de los Ángeles Ayala Aracil, “Biografía de Concepción Arenal”, S.A, S.N. http://www.cervantesvirtual.com/portales/concepcion_arenal/autora_biografia/ (приступљено: 20. 6. 2020).
- ¹² Carmen de la Guardia, “El gran despertar. Románticas y reformistas en Estados Unidos y España”, *Historia Social* No. 31 (1998): 22.
- ¹³ Исти посао радиће поново у време Прве републике (1873–1874).
- ¹⁴ У чувеној реченици „Гнушај се злочина и саосећај са злочинцем“ (*Odia el delito y compadece al delincuente*), која се деченијама налазила на зидовима затвора широм Шпаније, сажет је Ареналин поглед на преступнике који су производ репресивног друштва. Познат је и њен револуционарни мото из 1867. године: „Отворите школе и затвори ће се затворити“ (*Abrid escuelas y se cerrarán cárceles*).
- ¹⁵ Manuel Rico Lara, “Concepción Arenal”, *Revista Internacional de Pensamiento Político I Época*, Vol. 4 (2009): 158.
- ¹⁶ María de los Ángeles Ayala Aracil, “Biografía de Concepción Arenal”, S.A, S.N. http://www.cervantesvirtual.com/portales/concepcion_arenal/autora_biografia/ (приступљено: 20. 6. 2020).
- ¹⁷ Шпанско аболиционистичко удружење (*Sociedad Abolicionista Española*) основано је 1864. године, а 1888. престаје с радом након испуњења циљева.
- ¹⁸ Apud Martín Sacristán, “Concepción Arenal, la primera gran mujer española”, *Revista cultural La soga*, 7. 3. 2018, S.N. <https://lasoga.org/concepcion-arenal-la-primera-gran-mujer-espanola/> (приступљено: 14. 6. 2020).
- ¹⁹ Manuel Rico Lara, “Concepción Arenal”, *Revista Internacional de Pensamiento Político I Época*, Vol. 4 (2009): 157–158.
- ²⁰ Aurélie Vialette, “A Woman’s Political Answer to the ‘cuestión social’ in Nineteenth-Century Spain“, *Hispanic Review* Vol. 83, No. 4 (2015): 462–463.
- ²¹ Martín Sacristán, “Concepción Arenal, la primera gran mujer española”, *Revista cultural La soga*, 7. 3. 2018, S.N. <https://lasoga.org/concepcion-arenal-la-primera-gran-mujer-espanola/> (приступљено: 14. 6. 2020).
- ²² Enrique Fidel, “‘Chalets’ adosados del siglo XIX en el barrio de Tetuán (Madrid)”, *Urban Idade*, 19. 6. 2008, S.N. <https://urbancidades.wordpress.com/2008/06/19/%E2%80%9CChalets%E2%80%9D-adosados-del-siglo-xix-en-el-barrio-de-tetuan-madrid/> (приступљено: 21. 6. 2020).
- ²³ Concepción Arenal, “La cuestión social (Cartas a un obrero, Cartas a un señor)”, S.A, S.N. <http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/la-cuestion-social--0/html/> (приступљено: 15. 6. 2020).
- ²⁴ Aurélie Vialette, “A Woman’s Political Answer to the ‘cuestión social’ in Nineteenth-Century Spain“, *Hispanic Review* Vol. 83, No. 4 (2015): 446–447.
- ²⁵ Apud Rafael Huertas García-Alejos, “El niño golfo: infancia y delincuencia en el pensamiento médico-social del cambio del siglo“, у *Salvad Al Niño. Estudios sobre la protección a la infancia en la Europa Mediterránea a comienzos del siglo XX*, ур. Enrique Perdiguero Gil, 302–303. València: Seminari d’Estudis sobre la Ciència, 2004.
- ²⁶ И касније, преобучена у мушкараца посећује књижевне тертулије и политичке скупове. Због овог вида маскулинизације многи аутори упоређују је са Жорж Санд (George Sand). Заједничка су им и настојања усмерена ка еманципацији жена, али и вера у друштво засновано на хуманим вредностима која је Жорж Санд усмерила ка утопијском социјализму, а Концепсион Аренал ка прагматичнијем схватању хришћанства утемељеном на љубави према ближњем. Apud Penny Brown, “The Reception of George Sand in Spain”, *Comparative Literature Studies* Vol. 25, No. 3 (1988): 215.
- ²⁷ “El rito era el siguiente: acompañada por un familiar, doña Concepción se presentaba en la puerta del claustro donde era recogida por un bedel que la trasladaba a un cuarto en el que se mantenía sola hasta que el profesor de la materia a impartir la recogía para las clases. Sentada en un lugar diferente del de sus aparentes compañeros seguía sus explicaciones hasta que la clase concluía y de nuevo era recogida

---

por el profesor que la depositaba en dicho cuarto hasta la clase siguiente. Con soberana paciencia, Concepción Arenal terminó sus estudios de derecho y se acomodó a estos rituales.” (Превод И. Б.) Amelia Valcárcel, “Qué es y qué retos plantea el feminismo”, *Hacia la plena ciudadanía de las mujeres* (Barcelona: Diputació de Barcelona, Urbal Red12MujerCiudad, 2004), 21. <https://valcarcelamelia.files.wordpress.com/2015/07/que-es-y-que-plantea-el-feminismo.pdf> (приступљено: 17. 6. 2020).

²⁸ Nerea Aresti, “Juegos de integración y resistencia. Discursos normativos y estrategias feministas (1860–1900)”, *Historia Social* No. 68 (2010): 27.

²⁹ Есеј је написан за збирку текстова *Женско питање у Европи* (*The woman question in Europe*, 1884) коју је уредио новинар Теодор Стантон (Theodore Stanton), син истакнуте америчке сифражеткиње Елизабет Кеди Стантон (Elizabeth Cady Stanton).

³⁰ María de Maeztu, “Concepción Arenal – su vida y sus obras”, у *María de Maeztu. Una antología de textos*, ур. Porto Ucha et al. (Madrid: Editorial Dykinson, 2015), 254.

³¹ Emilia Pardo Bazán, “Concepción Arenal y sus ideas acerca de la mujer”, *Nuevo Teatro Crítico* Año III, Número 26 (1893): 276.

³² María Eugenia Pérez Montero, *Revisión de las ideas morales y políticas de Concepción Arenal*. Tesis doctoral inédita. 2002, 229–230. <https://eprints.ucm.es/4612/1/T26081.pdf> (приступљено: 30. 6. 2020).

³³ Konsepsjon Arenal, *Žena budućnosti* (Beograd: Partenon, 2019), 15.

³⁴ Ibid, 16.

³⁵ Ibid, 18.

³⁶ John Stuart Mill, *The Subjection of Women* (London: Longmans, Green, Reader, and Dyer, 1869), 119–121. <https://archive.org/details/subjectionofwome00millrich> (приступљено: 10. 6. 2020).

³⁷ Konsepsjon Arenal, *Žena budućnosti* (Beograd: Partenon, 2019), 27.

³⁸ Ibid, 28.

³⁹ Concepción Arenal, *La mujer del porvenir. La educación de la mujer* (Barcelona: E-litterae, 2009), 122, 125.

⁴⁰ Ibid, 140.

⁴¹ Ibid, 126.

⁴² Ibid, 122–123.

⁴³ Konsepsjon Arenal, *Žena budućnosti* (Beograd: Partenon, 2019), 56.

⁴⁴ Ibid, 33.

⁴⁵ Ibid, 51–52.

⁴⁶ Ibid, 47, 51.

⁴⁷ Ibid, 38.

⁴⁸ Izabela Beljić, „Žena budućnosti: španski feministički manifest“, у *Žena budućnosti*, Konsepsjon Arenal (Beograd: Partenon, 2019), 106.

⁴⁹ Konsepsjon Arenal, *Žena budućnosti* (Beograd: Partenon, 2019), 83.

⁵⁰ Ibid, 72.

⁵¹ María Eugenia Pérez Montero, *Revisión de las ideas morales y políticas de Concepción Arenal*. Tesis doctoral inédita. 2002, 259. <https://eprints.ucm.es/4612/1/T26081.pdf> (приступљено: 30. 6. 2020).

⁵² Izabela Beljić, „Žena budućnosti: španski feministički manifest“, у *Žena budućnosti*, Konsepsjon Arenal (Beograd: Partenon, 2019), 107.

⁵³ Konsepsjon Arenal, *Žena budućnosti* (Beograd: Partenon, 2019), 79.

⁵⁴ Ibid, 77.

⁵⁵ Ibid, 78.

⁵⁶ Ibid, 21.

⁵⁷ Ibid, 11.

⁵⁸ У овом и другим есејима, Аренал често поставља (узастопна) питања не тражећи одговор на њих. С обзиром на то да је била одлично упозната са судским процедурама, поједини аутори упоређују тај поступак с испитивањем сведока или обраћањем поротницима, што приморава другу страну да се сагласи. Коришћењем сличних стилских средстава, попут цитата, узвика, заповедног говора, дидактичког тона, ауторка постиже снажан ефекат на читаоца.

Apud Aurélie Vialette, “A Woman’s Political Answer to the ‘cuestión social’ in Nineteenth-Century Spain“, *Hispanic Review* Vol. 83, No. 4 (2015): 461–462.

-
- ⁵⁹ Emilia Pardo Bazán, “Concepción Arenal y sus ideas acerca de la mujer”, *Nuevo Teatro Crítico* Año III, Número 26 (1893): 279.
- ⁶⁰ Konsepsjon Arenal, *Žena budućnosti* (Beograd: Partenon, 2019), 11.
- ⁶¹ Emilia Pardo Bazán, “Concepción Arenal y sus ideas acerca de la mujer”, *Nuevo Teatro Crítico* Año III, Número 26 (1893): 280–281.
- ⁶² Konsepsjon Arenal, *Žena budućnosti* (Beograd: Partenon, 2019), 24.
- ⁶³ Aurélie Vialette, “A Woman’s Political Answer to the ‘cuestión social’ in Nineteenth-Century Spain”, *Hispanic Review* Vol. 83, No. 4 (2015): 449.
- ⁶⁴ “¿*Todos* los hombres tienen aptitud para *toda* clase de profesiones? Suponemos que no habrá nadie que responda afirmativamente.
¿*Algunas* mujeres tienen aptitud para *algunas* profesiones? La respuesta no puede ser negativa sino negándose a la evidencia de los hechos.
¿El hombre más inepto es superior a la mujer más inteligente? ¿Quién se atreve a responder que sí?” (Превод И. Б.)
Concepción Arenal, *La mujer del porvenir. La educación de la mujer* (Barcelona: E-litterae, 2009), 136.
- ⁶⁵ Konsepsjon Arenal, *Žena budućnosti* (Beograd: Partenon, 2019), 64.
- ⁶⁶ *Ibid*, 64.
- ⁶⁷ *Ibid*, 62.
- ⁶⁸ *Ibid*, 64.
- ⁶⁹ Apud Nerea Aresti, “Juegos de integración y resistencia. Discursos normativos y estrategias feministas (1860–1900)”, *Historia Social* No. 68 (2010): 43.
- ⁷⁰ Konsepsjon Arenal, *Žena budućnosti* (Beograd: Partenon, 2019), 64–65.
- ⁷¹ *Ibid*, 65.
- ⁷² Занимљиво је да је Пардо Басан прва Шпањолка која је гласала на изборима. Као чланица културно-добротворног друштва *Real Sociedad Económica Matritense de Amigos del País*, суделовала је у гласању одбора за избор једног сенатора у оквиру квоте економских удружења и тиме посредно учествовала на општим изборима 1916. године.
Xosé Alfeirán. “La primera mujer que votó”, *La voz de Galicia*, 12. 3. 2018, S.N. https://www.lavozdegalicia.es/noticia/coruna/coruna/2018/03/12/primera-mujer-voto/0003_201803H12C5997.htm (приступљено: 19. 6. 2020).
- ⁷³ Emilia Pardo Bazán, “Concepción Arenal y sus ideas acerca de la mujer”, *Nuevo Teatro Crítico* Año III, Número 26 (1893): 288–289.
- ⁷⁴ *Ibid*, 294.
- ⁷⁵ *Ibid*, 302–303.
- ⁷⁶ Nerea Aresti, “Juegos de integración y resistencia. Discursos normativos y estrategias feministas (1860–1900)”, *Historia Social* No. 68 (2010): 45.
- ⁷⁷ Edelmira Fernández Losada, “Formas de libertad femenina en Emilia Pardo Bazán”, *Aposta. Revista de Ciencias Sociales* Núm. 70 (2016): 88.
- ⁷⁸ María Eugenia Pérez Montero, *Revisión de las ideas morales y políticas de Concepción Arenal*. Tesis doctoral inédita. 2002, 252. <https://eprints.ucm.es/4612/1/T26081.pdf> (приступљено: 30. 6. 2020).
- ⁷⁹ Izabela Beljić, „*Žena budućnosti: španski feministički manifest*“, у *Žena budućnosti*, Konsepsjon Arenal (Beograd: Partenon, 219), 112.
- ⁸⁰ Gloria Espigado Tocino, “Pasiones políticas. La representación de la mujer política en el siglo XIX”, *Historia Social* No. 81 (2015): 159.
- ⁸¹ *Sociedad Autónoma de Mujeres de Barcelona* (1892), *Sociedad Progresiva Femenina* (1898) и *La Mujer del Porvenir* у Барселони, *Sociedad Concepción Arenal* и *Liga para el Progreso de la Mujer* у Валенсији.
- ⁸² На општим изборима 1931. године жене нису гласале, али могле су бити биране. У парламент су изабране три жене: Маргарита Нелкен (Margarita Nelken) с листе Шпанске социјалистичке радничке партије (*Partido Socialista Obrero Español*), Клара Кампоамор (Clara Campoamor) из Радикалне републиканске партије (*Partido Republicano Radical*) и Викторија Кент (Victoria Kent), чланица Радикалне републиканске социјалистичке партије (*Partido Republicano Radical Socialista*).

---

⁸³ Након још једног учешћа на изборима, 1936. године, током диктатуре Франсиска Франка (Francisco Franco) жене, којима је поново наметнута улога супруге и мајке, губе право гласа, а опет га стичу тек 1977.

⁸⁴ Такође правница и поштоватељка Ареналиног дела, ауторка студије *Жива мисао Концепсион Аренал* (*El pensamiento vivo de Concepción Arenal*, 1939) и књиге *Мој смртни грех: женско право гласа и ја* (*Mi pecado mortal: el voto femenino y yo*, 1936) у којој је аргументовала одбрану права гласа жена. Ауторка је често коришћене крилатице „Слободи се учимо упражњавајући је“ (*La libertad se aprende ejerciéndola*).

⁸⁵ У левичарским партијама преовлађивало је мишљење да није прави тренутак за увођење бирачког права за жене јер би то ишло у прилог конзервативцима и угрозило стабилност Републике. Прибојавали су се и потенцијалног утицаја Католичке цркве, претпостављајући да ће се већина жена пре гласања саветовати с исповедником, што би такође дало предност десничарском странкама.

Yolanda Rodríguez i Carlos Berbell, “4 mujeres fundamentales en la lucha por la igualdad de derechos en España”, *Confilegal*, 30. 8. 2018, S.N. <https://confilegal.com/20180830-4-grandes-mujeres-luchado-la-igualdad-derechos/> (приступљено: 1. 7. 2020).

⁸⁶ María Eugenia Pérez Montero, *Revisión de las ideas morales y políticas de Concepción Arenal*. Tesis doctoral inédita. 2002, 253–254. <https://eprints.ucm.es/4612/1/T26081.pdf> (приступљено: 30. 6. 2020).

⁸⁷ Са 161 гласом за и 121 против, усвојен је члан 36 Устава који омогућава право гласа свим грађанима и грађанкама старијим од 23 године.

⁸⁸ Рафаел Салиљас (Rafael Salillas) говорио је о њеним достигнућима у вези с реформом казног система, Гумерсиндо де Аскарате (Gumersindo de Azcárate) о друштвеним идејама, док је Антонио Санћес Могел (Antonio Sánchez Moguel) предавање посветио њеном књижевном корпусу.

Emilia Pardo Bazán, “Concepción Arenal y sus ideas acerca de la mujer”, *Nuevo Teatro Crítico Año III*, Número 26 (1893): 269–270.

⁸⁹ *Ibid*, 290.

⁹⁰ “[...] con frase sobria, con reposado y firme estilo, con calor del alma, con noble serenidad de la mente y con ingenuidad propia quien busca verdades y no prestigios [...]”. (Превод И. Б.)

Ibid, 304.

Литература

Ајала Арасил, Марија де лос Анхелес: Ayala Aracil, María de los Ángeles. *Biografía de Concepción Arenal*. S.A, S.N. http://www.cervantesvirtual.com/portales/concepcion_arenal/autora_biografia/ (приступљено: 20. 6. 2020).

Алфејран, Хосе: Alfeirán, Xosé. “La primera mujer que votó”, *La voz de Galicia*. 12.3.2018, S.N. https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/coruna/coruna/2018/03/12/primera-mujer-voto/0003_201803H12C5997.htm (приступљено: 19. 6. 2020).

Аренал, Концепсјон: Arenal, Konsepsjon. *Žena budućnosti*. Beograd: Partenon, 2019.

Аренал, Концепсјон: Arenal, Concepción. *La mujer del porvenir. La educación de la mujer*. Barcelona: E-litterae, 2009.

Аренал, Концепсјон: Arenal, Concepción. *La cuestión social (Cartas a un obrero, Cartas a un señor)*. S.A, S.N. <http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/la-cuestion-social-0/html/> (приступљено: 15. 6. 2020).

Арести, Нереа: Aresti, Nerea. “Juegos de integración y resistencia. Discursos normativos y estrategias feministas (1860–1900)”. *Historia Social* No. 68 (2010): 25–46.

Бељић, Изабела: Beljić, Izabela. „Žena budućnosti: španski feministički manifest“. У *Žena budućnosti*, Konsepsjon Arenal, 91–117. Beograd: Partenon, 2019.

Браун, Пени: Brown, Penny. “The Reception of George Sand in Spain”. *Comparative Literature Studies* Vol. 25, No. 3 (1988): 203–224.

Валкарсел, Амелија: Valcárcel, Amelia. “Qué es y qué retos plantea el feminismo”. *Hacia la plena ciudadanía de las mujeres*. Barcelona: Diputació de Barcelona, Urban Red12MujerCiudad, 2004. <https://valcarcelamelia.files.wordpress.com/2015/07/que-es-y-que-plantea-el-feminismo.pdf> (приступљено: 17. 6. 2020).

Вијалет, Орели: Vialette, Aurélie. “A Woman’s Political Answer to the ‘cuestión social’ in Nineteenth-Century Spain“. *Hispanic Review* Vol. 83, No. 4 (2015): 445–466.

Гуардија, Кармен де ла: Guardia, Carmen de la. “El gran despertar. Románticas y reformistas en Estados Unidos y España”. *Historia Social* No. 31 (1998): 3–25.

Еспигадо Тосино, Глорија: Espigado Tocino, Gloria. “Pasiones políticas. La representación de la mujer política en el siglo XIX”. *Historia Social* No. 81 (2015): 151–168.

Кабалџе, Ана: Caballé, Anna. “Concepción Arenal y su política del espíritu”. YouTube Video, 1:00:09. Fundación Juan March. 29. 3. 2017.
<https://www.youtube.com/watch?v=6TqSq1yEB9U> (приступљено: 29. 6. 2020).

Карановић, Владимир: Karanović, Vladimir. *Španska književnost realizma*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2018.

Маесту, Марија де: Maeztu, María de. “Concepción Arenal – su vida y sus obras”. У *María de Maeztu. Una antología de textos*. Уредници Porto Ucha, Ángel Serafín, Raquel Vázquez Ramil, 243–260. Madrid: Editorial Dykinson, 2015.

Пардо Басан, Емилија: Pardo Bazán, Emilia. “Concepción Arenal y sus ideas acerca de la mujer”. *Nuevo Teatro Crítico* Año III, Número 26 (1893): 269–304.

Пердисес де Блас, Луис и Елена Галего Абароа: Perdices de Blas, Luis i Elena Gallego Abaroa. *Mujeres economistas. Las aportaciones de las mujeres a la ciencia económica y a su divulgación durante los siglos XIX y XX*. Madrid: Ecobook-Editorial del Economista, 2017.

Перес Монтеро, Марија Еухенија: Pérez Montero, María Eugenia. *Revisión de las ideas morales y políticas de Concepción Arenal*. Tesis doctoral inédita. 2002.
<https://eprints.ucm.es/4612/1/T26081.pdf> (приступљено: 30. 6. 2020).

Рико Лара, Мануел: Rico Lara, Manuel. “Concepción Arenal”. *Revista Internacional de Pensamiento Político I Época*, Vol. 4 (2009): 151–161.

Родригес, Јоланда и Карлос Бербел: Rodríguez, Yolanda y Carlos Berbell. “4 mujeres fundamentales en la lucha por la igualdad de derechos en España”, *Conflegal* 30.8.2018, S.N. <https://conflegal.com/20180830-4-grandes-mujeres-luchado-la-igualdad-derechos/> (приступљено: 1. 7. 2020).

Сакристан, Мартин: Sacristán, Martín. “Concepción Arenal, la primera gran mujer española”, *Revista cultural La sogá*, 7.3.2018, S.N. <https://lasoga.org/concepcion-arenal-la-primera-gran-mujer-espanola/> (приступљено: 14. 6. 2020).

Стјуарт Мил, Џон: Stuart Mill, John. *The Subjection of Women*. London: Longmans, Green, Reader, and Dyer, 1869. <https://archive.org/details/subjectionofwome00millrich> (приступљено: 10. 6. 2020).

Уертас Гарсија-Алехос, Рафаел: Huertas García-Alejos, Rafael. “El niño golfo: infancia y delincuencia en el pensamiento médico-social del cambio del siglo”. У *Salvad al niño. Estudios sobre la protección a la infancia en la Europa Mediterránea a comienzos del siglo XX*. Уредник Enrique Perdiguero Gil, 301–324. València: Seminari d'Estudis sobre la Ciència, 2004.

Фернандес Лосада, Еделмира: Fernández Losada, Edelmira. “Formas de libertad femenina en Emilia Pardo Bazán”. *Aposta. Revista de Ciencias Sociales* Núm. 70 (2016): 84–101.

Фидел, Енрике: Fidel, Enrique. “‘Chalets’ adosados del siglo XIX en el barrio de Tetuán (Madrid)”. *Urban Idade*, 19.6.2008, S.N. <https://urbancidades.wordpress.com/2008/06/19/%E2%80%9Cchalets%E2%80%9D-adosados-del-siglo-xix-en-el-barrio-de-tetuan-madrid/> (приступљено: 21 .6. 2020).

Izabela Beljić
izabela@fil.bg.ac.rs
Faculty of Philology
University of Belgrade

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.9>
UDC: 821.134.2.09 Аренал К.
141.72(460)"18"
Original scientific article

Concepcion Arenal's Feminist, Social and Criminal Justice Ideology: a Contribution to Textual Analysis

The article analyses the literary legacy of Concepcion Arenal, one of the first feminists in Spain. Working in diverse areas, this activist and reformer made an immeasurable contribution to the struggle for a free and just society during the second half of the 19th century. The first section of the paper provides an insight into her achievements in humanitarian, criminal, and international law, as well as the prison reform, while the second part contrasts the author's engagement in resolving the social issues of the era, the struggle for human rights, especially labour and women's rights. Special attention is paid to Concepcion Arenal's endeavours in the field of female emancipation in Spain, entailing primarily the right to education and work. On the selected literary corpus, which consists of her most important feminist studies: *A Woman of the Future* and *Women's Education*, the most important postulates of early feminism in Spain are analysed through a descriptive review of the content of the texts. The importance of the Spanish author's literary thought at that moment and its influence on the future generations of Spanish feminists are also re-examined.

Keywords: Concepción Arenal, Early Feminism in Spain, Human Rights, Women's Right to Education, Women's Labour Rights.

* * *

Izabela Beljić
izabela@fil.bg.ac.rs
Facultad de Filología
Universidad de Belgrado

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.9>
CDU: 821.134.2.09 Аренал К
141.72(460)"18"
Artículo científico original

La ideología feminista, social y del derecho penal de Concepción Arenal: una contribución al análisis textual

El artículo analiza el legado literario de Concepción Arenal, una de las primeras feministas de España. Con su labor desempeñada en diversos campos, esta activista y reformadora hizo una contribución inconmensurable a la lucha por una sociedad libre y justa durante la segunda mitad del siglo XIX. La primera parte del artículo ofrece un panorama tanto de sus logros en derecho humanitario, penal e internacional como de la reforma penitenciaria, mientras que la segunda parte contrasta el compromiso de la autora en la resolución de los problemas sociales de la época, la lucha por los derechos humanos, especialmente los derechos laborales y los de las mujeres. Se presta especial atención a los esfuerzos de Concepción Arenal en el campo de la emancipación femenina en España que implica principalmente el derecho a la educación y al trabajo. Se analizan los postulados más importantes del

feminismo temprano en España, a través de una revisión descriptiva del contenido del texto en el corpus literario seleccionado, que consta de sus estudios feministas más importantes: *La mujer del porvenir* y *La educación de la mujer*. También se reexamina la importancia del pensamiento literario de la autora española en el momento actual y su influencia sobre las futuras generaciones de feministas españolas.

Palabras clave: Concepción Arenal, feminismo temprano en España, derechos humanos, derecho a la educación de las mujeres, derechos laborales de las mujeres.

Nina Sirković

nsirkov@fesb.hr

Fakultet elektrotehnike, strojarstva i
brodogradnje
Sveučilište u Splitu

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.10>

UDK: 821.111.09-31 Вулф В.

82.01

Originalni naučni članak

***Orlando* kao žanrovska zagonetka**

Orlando Virginije Woolf roman je koji teško potpada pod precizno žanrovsko određenje. Smatraju ga fantazijom – biografijom, filozofskim životopisom, romanom o piscima, parodijom životopisa, a sama autorica nazvala ga je „piščevim odmorom“. Cilj rada je ukazati na nove mogućnosti čitanja *Orlanda*, odnosno analizirati karakteristike ovoga romana kao parodije Bildungsromana. Ishodište analize zasniva se na promišljanju Bildungsromana kao spoja autobiografije (Jacobs i Krause, Dilthey) i pikarskoga romana (Miles). U radu se analizira usvajanje realnog povijesnog vremena, kao i uloga sveznajućeg pripovjedača. Konačno Orlandovo sazrijevanje u vidu androginog bića ukazuje na utopističku ideju autorice o stapanju muškog i ženskog uma u jedinstveno životno iskustvo.

Ključne riječi: književne vrste, Bildungsroman, parodija, životopis, androginija

Uvod: Što je *Orlando* u okviru književne vrste?

Orlando je roman koji iskače iz književnog stvaralaštva Virginije Woolf ne samo svojim lakim, pitkim i duhovitim stilom, nego i neograničenom fantazijom te optimizmom koji inače ne prevladava u njenim romanima. Sam podnaslov *Životopis* trebao bi biti jasna žanrovska odrednica, ali *Orlando* je daleko od klasične biografske knjige. U *Piščevom dnevniku* (*A Writer's Diary*, 1953) od 14. ožujka 1927. možemo kronološki pratiti kako se knjiga razvijala od ideje, pa sve do reakcija nakon njenog objavljivanja. Važno je napomenuti da je *Orlando* nastao u periodu između autoričinoga pisanja dvaju kontemplativnih romana složene strukture i jezika, *Svjetionika* (*To the Lighthouse*, 1927) i *Valova* (*The Waves*, 1931). Umorna i iscrpljena nakon objavljivanja romana *Svjetionik*, Virginia Woolf želi odmor. Osjeća potrebu za „ludorijom nakon tih ozbiljnih eksperimentalnih knjiga, čija se forma uvijek pažljivo razmatra“¹ i želi dati oblik svim bezbrojnim sitnim idejama i pričama koje joj bljeskaju u glavi.

Ideju o nazivu knjige koja bi trebala biti „životopis koji započinje 1500. godine i traje do danas, imena *Orlando*: Vita; samo s promjenom jednog spola u drugi“² zapisala je 5. listopada 1927. Iz bilježaka od 18. i 22. ožujka 1928. vidimo da je Woolf dovršila

knjigu koju je napisala brže nego ijednu drugu. Tvrdi da je knjiga vesela i za brzo čitanje, „pišćev odmor“ i dodaje: „Osjećam sve sigurnije da nikada više neću napisati roman.“³ Očito da je ovo bilo trenutno mišljenje, ali je simptomatično da Woolf ni na jednom mjestu *Orlanda* ne naziva romanom, na početku ga naziva životopisom a zatim samo knjigom. Teško je zasigurno reći je li ona pod romanom podrazumijevala djelo složenije strukture i eksperimentalnije forme kakve je navikla stvarati, pa se *Orlando* svojim sveznajućim pripovjedačem i konvencionalnim biografskim stilom ne uklapa u tu sliku, ili je o njemu mislila kao o šaljivom predahu, trenutnoj inspiraciji i zadovoljstvu pisanja, pa nije puno pažnje posvetila strogoj žanrovskoj odrednici svoga djela. Kasnije, kad se knjiga pojavila u preprodaji, prvi rezultati bili su loši, a knjižare nisu htjele otkupljivati puno primjeraka zbog podnaslova *Životopis*, jer oni u to vrijeme nisu bili omiljeno štivo za čitanje. Woolf se brinula hoće li troškovi tiskanja uopće biti pokriveni: „[...] visoka cijena za plaćanje zabave što se zove životopis“.⁴ Doista, knjiga je nastala iz osobnih razloga, odiše osobnim tonom, pa je predstavljala iznenađenje za publiku koja je dotad bila naviknuta na distanciranu spisateljicu i apstraktnu osobu.⁵

Ako sama Virginia Woolf nije puno razmišljala o preciznoj žanrovskoj klasifikaciji, kritičari su si dali truda pokušavši odgonetnuti što je *Orlando*. Jill Morris tvrdi da je to fantazija kroz koju je *Orlando* dobio ono što ne može u realnosti, a to su vječna mladost i vječni život. Ona smatra da je knjiga životopis, a Woolf smatra biografom koji nam lik *Orlanda* daje dvojako: prolazeći kroz vrijeme *Orlandovim* očima te sa stajališta 20. stoljeća gledajući na *Orlanda* kao na povijesni lik.⁶

Lada Čale Feldman piše da se čini da je *Orlando* ostao žanrovski neukrotivo utjelovljenje autoričine želje da piše „udaljeno od činjenica; slobodno; a ipak usredotočeno; prozu, a ipak poeziju; roman; dramski komad“, djelo koje i zadnjih desetljeća budi interes i služi kao predložak drugim medijskim tvorbama istog naslova.⁷

Elizabeth W. Pomeroy smatra da je *Orlando* roman o piscima.⁸ David Daiches piše da ovo djelo nije ni roman, ni životopis u strogom smislu, nego neka vrsta „filozofskog životopisa“ gdje je *Orlando* simbolični lik koji sažima sadržaj povijesti i života prijateljice Virginije Woolf.⁹ On kaže, *Orlando* je više briljantna igra duha (*jeu d'esprit*), nego ozbiljan roman, treba ga čitati površinom našeg uma i uživati u njegovoj briljantnosti, te ne bi bilo fer prema autorici, ni prema čitateljima tretirati ga kao veliki roman.¹⁰

Nancy Topping Bazin smatra da je *Orlando* fantazija-biografija kojom se Woolf pripremala za daleko zahtjevnije djelo, *Valove*. Ono što je u *Orlandu* detaljno opisano i

izloženo (fizički opis likova i njihove aktivnosti, pustolovni život) potpuno je isključeno iz *Valova*, u kojima nema takvih vanjskih opisa.¹¹

Hermione Lee piše da je *Orlando* parodija životopisa, tj. ideje kako se piše životopis. Orlando manipulira čitateljem baš kao što je Woolf manipulirala Vitom Sackville-West, jer Orlando istovremeno jest i nije njezin portret.¹²

Monique Nathan smatra da je *Orlando* roman s ključem gdje Woolf od dvorca Knole stvara okvir za fantastični životopis, a od Vite Sackville-West obrazac za svog junaka/junakinju. Ona smatra da je *Orlando* biografski roman o androginom biću, u kojem je Woolf pronašla svoj osobni ideal. Nathan piše da je tu Woolf upala u vlastitu zamku. Stapajući dva suprotna spola u jedno biće van vremena i prostora, ona je zapravo raščlanila ličnost. Iz te raznovrsnosti pravo biće nestaje, gubi se i od njega ostaju samo djelići koje je nemoguće sastaviti.¹³

Nigel Nicolson, sin Vite Sackville-West i Harolda Nicolsona, razmatrajući odnos između Vite i Virginije Woolf, napisao je da je *Orlando* „najduže i najšarmantnije ljubavno pismo u književnosti“.¹⁴

Promotrimo li pažljivije fotografije kojima je ova knjiga opremljena, vidjet ćemo da se Woolf i njima poigrala, jer su fotografije, indeks i predgovor zapravo dio lažnog životopisa. Na fotografijama su likovi nasljednika Sackvilleovih koje su Virginia i Vita zajedno izabrale. Na nekoliko fotografija Orlando kao žene je sama Vita, a prototip Saše, Orlando ve izgubljene ljubavi je Angelica Bell, Virginijina nećakinja. Nesumnjivo je da se radi o parodiranoj biografiji, gdje je glavni junak/inja fiktivni lik zasnovan na stvarnoj osobi. Hermione Lee piše da Vitin društveni status, naslijeđeno imanje, izgled, senzualnost, otpor prema konvencijama, putovanja, neobičan brak i stvaralaštvo predstavljaju „životopis“. Međutim, Orlando je anarhičan i ne može se smjestiti u okviru svoje društvene klase, a njegov feminizam puno je više izraz Virginijinog stava, nego Vitinog.¹⁵ Ovu knjigu očito je nemoguće definirati na zadovoljavajući način. Šarolikost i slojevitost materije otvara mogućnosti različitih interpretacija. Tu se isprepliću elementi životopisa, Bildungsromana, a budući da je Orlando po vokaciji umjetnik, moglo bi se govoriti i o romanu o umjetniku. Cijelo je djelo obavijeno finom satiroom koja ulazi u sve njegove pore.

Dok klasična biografija predstavlja životopis neke ličnosti, pokazuje i analizira vanjska i unutarnja zbivanja u razvoju određene osobe, romansirana biografija prikazuje život ličnosti u formi romana. Tu biograf neminovno u djelo unosi vlastita mjerila i iskustva te na temelju osobnih procjena i životnih shvaćanja oblikuje postojeću povijesnu građu i dopunjava je svojim umjetničkim pogledom na svijet.

Bildungsroman također opisuje razvoj junaka s naglaskom na duhovnoj strani razvoja ljudske jedinice od djetinjstva do zrelog doba, kada on putem učenja i životnog iskustva dođe do određenog stupnja zrelosti te pronade svoje mjesto u društvenoj zajednici. Ako je glavni junak Bildungsromana umjetnik, na primjer, slikar, književnik ili glazbenik, onda u takvom romanu u prvom planu stoje pitanja odnosa umjetnika prema svijetu i položaj same umjetnosti naspram životu. Junak Goetheovog istoimenog romana koji se smatra paradigmom ovoga žanra, Wilhelm Meister, osjeća glumački poriv koji kasnije zatomi i napušta glumu u svrhu uklapanja u zajednicu i humanog djelovanja u njoj, tako da umjetnost ostaje samo epizoda u njegovom životu. U Joyceovom *Portretu umjetnika u mladosti* (*A Portrait of the Artist as a Young Man*, 1916) događa se obratna situacija, Stevenu Dedalusu putem obrazovanja otvara se put ka svijesti i vlastitoj umjetničkoj misiji te se on kroz svoj umjetnički poriv odvaja i otuđuje od društva i traži vlastiti put daleko od obitelji, prijatelja i rodnog grada. Orlando je također umjetnik, doduše neostvareni pjesnik koji svoj lirski poriv ne uspijeva artikulirati niti kroz formu, niti kroz sadržaj svojih drama, historija, romana i pjesama. Tek kada stekne zrelost stapanjem dvaju spolova, doći će do njegove, tj. njezine samorealizacije.

Ako satiru shvatimo kao književno djelo koje na podrugljiv i duhovit način izražava osudu jednog društva ili ljudskih mana,¹⁶ onda u *Orlandu* nalazimo puno primjera ismijavanja političkih, društvenih, kulturnih i moralnih normi društva. Pripovjedač u duhovitom stilu opisuje pojave, događaje i likove ismijavajući britanske vladare, kraljicu Elizabetu koja voli mladiće, kralja Jamesa kojim upravlja njegova ljubavnica, Nicka Greena kao predstavnika bahatih i taštih pjesnika. Swift, Addison i Pope opisani su kao kvaziumjetnički trolist, a sam Popeov fizički opis starca koji je nalik gmazu s plamtećim topazom na čelu, potpuno je groteskan. Društveni život visokoga plemstva, diplomatski krugovi i veleposlanički posao također su predmet poruge, kao i apsurdni lik vojvode/vojvotkinje Harriet, pa čak i sam susret Orlanda i njezinog životnog odabranika, pustolova Shela opisan je kroz parodiju scene iz *Orkanskih visova* (*Wuthering Heights*, 1847). Vrhunac satire u tretiranju žene u društvu javlja se pri kraju romana. U dvadesetom stoljeću Orlando je žena, a za to ima i pismeni dokaz, sudsko rješenje u kojem to piše.

Parodirani Bildungsroman

Promotrimo li žanr Bildungsromana kao spoj (auto)biografije i pikarskog romana, *Orlando* bi se, s obzirom na sveprisutnu satiru, mogao promišljati s pozicije parodije

samoga Bildungsromana.¹⁷ Parodija oponaša pojave pretjerujući i iskrivljavajući neka njihova obilježja kako bi ih ismijala. Koristeći se elementima tuđeg umjetničkog djela u vlastitom djelu, književnik ironizira pojave, ideje, književne postupke u tuđem djelu.¹⁸ Razmotrimo li samu formu romana, tj. biografsku metodu kojom se Virginia Woolf služi, ulogu sveznajućeg pripovjedača, lik Orlando koji kao pikaro luta kroz stoljeća te ako analiziramo autoričino poigravanje s realnim povijesnom vremenom, vidjet ćemo da se ovaj roman može sagledati i s aspekta parodije Bildungsromana.

Virginia Woolf pokazivala je velik interes za povijest i biografiju, a budući da joj je otac bio prvi urednik nacionalnog biografskog leksikona, za pretpostaviti je da je čitanje klasičnih tradicionalnih životopisa kod nje stvaralo bunt koji je rezultirao izrugivanjem klasične biografske metode, kod koje se uzroci, objašnjenja i čitav kontekst djelatnosti određene osobe traže u njezinom životopisu. Lytton Strachey, poznati pripadnik Bloomsbury grupe, zahtijeva od životopisca da oslobodi svoj umjetnički duh i maštu i da uđe u dušu svog lika. Virginia Woolf također se slaže da je primarna zadaća životopisa prikazivanje ljudske ličnosti, a ne djelatnosti te da moderni biografi nemaju određenih shema svijeta, niti apsolutnih kriterija kojih se trebaju držati.¹⁹

U eseju *Novi životopis (The New Biography, 1927)*, u kojem se Virginia Woolf osvrće na djelo Vitinog muža Harolda Nicolsona, ona tvrdi da životopis ima dva cilja, a to su traženje istine i traženje ličnosti, što ona prevodi kao „granit i duga“. Nicolson se, tvrdi ona, uspio približiti spajanju granita i duge, usprkos opasnosti miješanja činjenica i mašte.²⁰

Orlando je roman pun fantastičnih događaja ispričanih prilično konvencionalnim biografskim stilom. Sveznajući pripovjedač daje nam jasnu Orlandovu karakterizaciju, njegova okolina detaljno je opisana, kao i događaji koji su popraćeni pripovjedačevim komentarima, digresijama i upadicama, tako da je malo toga prepušteno mašti čitatelja na samoj razini događanja u romanu. Pripovjedač izruguje samu biografsku metodu. Već u prvom poglavlju objašnjava kako je zadaća životopisca pratiti u stopu svoga junaka i bilježiti sve što on govori i radi:

[...] Jer to je bio način na koji je sad radio njegov mozak, u žestokim skokovima između života i smrti, ne zaustavljajući se na ničemu između, tako da ni životopisac ne smije stati, već mora hitati što brže može i tako držati korak sa nepromišljenim, strastvenim i budalastim djelima i iznenadnim neumjerenim riječima kojima se Orlando prepušta [...].²¹

Na početku drugog poglavlja Woolf direktno izruguje klasični biografski pristup:

Životopisac je sada suočen s poteškoćom koju je možda bolje priznati nego zatajiti. Do ove su točke u povijesti Orlandova života razni dokumenti, privatni i povijesni, omogućili ispunjavanje prve životopišćeve dužnosti: bez osvrtnja lijevo ili desno slijediti neizbrisive stope istine; ne dati se namamiti cvijećem; ne obazirati se na sjene, nego samo metodički napredovati sve dok sa treskom ne padnemo u grob i ispišemo kraj na nadgrobnom spomeniku nad našim glavama.²²

Možda najoštriju satiru na viktorijanski biografski princip i fotografsko opisivanje junakovog života nalazimo u šestom poglavlju kada Orlando dobija inspiraciju za svoju pjesmu *Hrast* i piše. Sjedi i piše mjesecima, ali ništa se ne događa, a to stavlja životopisca na muke. Nabraja mjesece po redu, što, smatra, ima i dobrih strana, mada bi se čitatelj „mogao požaliti da je i sam mogao recitirati kalendar i pritom uštedjeti svotu koju će nakladnik Hogarth Press smatrati primjerenom za ovu knjigu“²³ i nastavlja:

Život je, slažu se svi čije mišljenje treba poslušati, jedina prava tema za romanopisca ili životopisca; život, zaključili su isti ti autoriteti, nema baš nikakve veze s mirnim sjedenjem u stolici i razmišljanjem. [...] Kad bi samo predmeti životopisca, mogli bismo se požaliti (jer nam je strpljenje već pri kraju), imali više razumijevanja za svoje životopisce! [...] Pa ako predmet životopisca neće ni ljubiti, ni ubijati, nego samo razmišljati i puštati mašti na volju, možemo zaključiti da nije ništa bolji od trupla, i tako ga ostavljamo.²⁴

Biograf se ruga i ukupnoj viktorijanskoj književnosti, pa tvrdi da postoje samo dva načina da se dođe do konačnog suda o njoj: „[...] jedan je da se to ispiše u šezdeset debelih svezaka formata oktava, a drugi da se stisne u šest redaka kao što je ovaj. Budući da nam već ponestaje vremena, ekonomičnost nas navodi da od ta dva puta izaberemo drugi, pa to i činimo.“²⁵

Prelistavši pola tuceta knjiga, hrpu memoara, pozivnica na raznorazna događanja, večere i predavanja, Orlando upada u digresije razmišljajući o kulturi i književnosti, da bi naposljetku došla do konačnog zaključka „koji je bio nadasve važan, ali koji, budući da smo već znatno prekoračili granicu od šest redova, moramo izostaviti.“²⁶

Ako se još u obzir uzmu lažne fotografije, indeks u kojemu su navedene razne povijesne ličnosti spomenute u djelu, ali i podaci tipa „postaje žena“, ili „proglašena ženom“ te predgovor u kojem se Woolf nadugo i naširoko zahvaljuje svima na pomoći u maniru klasičnog biografa, od zahvale Danielu Defoeu i ostalim velikim piscima, pa do zahvale nećakinji Angelici Bell „za usluge koje mi je samo ona mogla pružiti“²⁷ (a to je fotografiranje za portret ruske grofice Saše), neosporan je satiričan prikaz klasične biografske metode na formalnoj i sadržajnoj razini, no zbog samog konvencionalnog stila kojim je djelo napisano, možda bi se moglo govoriti o meta-životopisu, gdje Woolf istovremeno koristi i kritizira književni oblik u kojem piše.

Junak Bildungsromana ima i obilježja junaka pikarskog romana, a *Orlando* ima nekih sličnosti s njim. Kao i pikaro, srednjovjekovni junak koji luta i ulazi iz avanture u avanturu, tako i Orlando ne može sebi naći odgovarajuće mjesto pod suncem. On je u sukobu sa sobom i okolinom, napušta Englesku, odlazi u Tursku, preko Grčke se vraća morem nazad u svoj rodni kraj gdje će osnovati obitelj i ostati. Za razliku od pikara, koji iz svake epizode izlazi nepromijenjen i kod čijeg lika nema nadgradnje, niti sazrijevanja, Orlando stječe razna iskustva, saznanja i vještine susrećući ljude iz različitih društvenih miljea. Do najvećih spoznaja će doći promjenom spola, jer će obuhvatiti i onu drugu sferu ljudskog bića koja mu je bila poznata samo dijelom postojanja.

Klasični Bildungsroman završava sazrijevanjem junaka, njegovom integracijom u društvu te težnjom ka harmoniji i savršenstvu, idealizaciji koja bi se mogla nazvati utopističkom. U romanu *Orlando*, može se povući paralela s ovakvim stavom, naravno iskarikiranim. Orlando na kraju pronalazi sebe, zaokružuje svoj identitet sintezom dvaju spolova u jedan, a takav androgini lik je u osnovi nestvaran, utopistički.

Ako prihvatimo Bahtinove postulate o liku junaka Bildungsromana koji se razvija zajedno sa svijetom ovisno o usvojenom realnom vremenu, opet bismo *Orlanda* mogli razmotriti s pozicije parodije takvoga romana.²⁸ U klasičnom Bildungsromanu junak kroz sukobe s okolinom sazrijeva te stječe iskustva i saznanja koja mu pomažu u integraciji u društvu, kao što je to slučaj sa Wilhelmom Meisterom. Wilhelm je na kraju zreliji, samostalniji i usmjeren je na put kojim treba ići.

U romanima 20. stoljeća, zbog turbulentnih društvenih i političkih okolnosti, ne može doći do nekakvog pomirenja književnoga junaka s okolinom. Zato u 20. stoljeću možemo govoriti o parodiji žanra Bildungsromana. Junak/junakinja Virginije Woolf Orlando u sukobu je s okolinom i također traži svoje mjesto u društvu. Do kraja ga romana i pronalazi, ali ne prilagodbom okolini, nego transformacijom iz muškarca u ženu te

stjecanjem osobina obaju spolova. Kada Orlandov um postane androgin, on/ona se napokon može smiriti. Kod Orlanda nema procesa obrazovanja, kao priznata pjesnikinja nije nimalo učeniji od šesnaestogodišnjeg mladića koji maše sabljom na početku romana. Usljed izmijenjenih povijesnih okolnosti i promjena u sebi samome, Orlando uspijeva završiti pjesmu koju u sebi nosi od početka. On/a sazrijeva jer spoznaje svijet s obje strane ljudskog uma i u sebe apsorbira osobine oba spola. Društveni i povijesni kontekst prikazan je satirično i groteskno, a autorica na ironičan način opisuje spoznaje Orlanda o promjeni spola te njezin razvoj i mijenjanje.

Orlandovo mijenjanje spola samo podcrtava stvarni problem koji Virginia Woolf izlaže u romanu, a to je zapravo problem roda. Iako u njeno vrijeme nije bilo feminoloških rasprava o razlici između spola i roda, bila je svjesna da je društveni kontekst određujući faktor u razvoju ličnosti. Osjećala je da je spol biološka pojava, a termin *rod* predstavlja društvenu, psihološku i kulturnu kategoriju. Uočavanje razlike između spola i roda uvjetovalo je odbijanje ideje da je neravnoteža između spolova biološki uvjetovana, te da je samim tim i nepromjenjiva. Rod je društveno uvjetovan, te se prividno prirodno obnavlja tokom odrastanja i odgoja pojedinca, ovisno o njegovom spolu. On je zapravo shvaćen kao društveno određena spolnost. Feminološka istraživanja na područjima antropologije, sociologije i psihologije dovela su do zaključka da je rod neosporno proizvod društva i kulture, te se od prvobitne podjele rada među spolovima ta razlika proširila na sve ostale sfere života. Rod je instrument spolne politike, gdje su žene bačene u drugi plan i stavljene u inferioran položaj.²⁹

Kasnija istraživanja ukazala su da je podjela na rod dovela do različitosti koje ne moraju nužno biti negativne, jer one uvjetuju i različita životna iskustva žena i muškaraca, što se odražava na područja životnog stvaranja, pa tako i na književno stvaralaštvo žena, gdje važne utjecaje imaju tradicija, književna povijest, društveni položaj žene, sama književnost koju su one čitale, a važnost se daje i pojmu književne potkulture.³⁰

Razlika u rodu uvjetuje različitu realizaciju likova u okviru određenog književnog žanra, što se naročito odražava na primjeru Bildungsromana. Budući da prati razvoj jedinke u društvu na putu samospoznaje, u Bildungsromanu u kojem je glavni lik muškarac, pojavljuju se situacije, prepreke i dileme karakteristične za muški rod. Ako je glavni lik žena, njezin rod neminovno donosi intervencije u okviru samog žanra toga romana. Ženin *Bildung* prvenstveno je usmjeren prema unutra, ona treba prvo spoznati sebe, svoje iskonske želje i porive, a onda ih pokušati artikulirati u odnosu na zajednicu i propisane

društvene norme. Pokretač ženinog procesa formiranja ličnosti je sukob unutar nje same, koji nastaje njenim buđenjem.³¹

Spolno određenje prisutno je na poseban način i u *Orlandu*, gdje je lik Orlanda razmatran iz muške perspektive, sve dok se on iznenada ne pretvori u ženu. Razlika u spolovima jasno je izražena samom određenošću lika kao muškarca, a potom kao žene. U narativnom smislu također nema dvojbi, jer je roman ispričan kao životopis u trećem licu, pa su jasne podjele prema rodu (on/ona). Androginost Orlanda ukazuje na jasno određeni identitet prema rodu – Orlando je muškarac koji se pretvara u ženu i postaje androgino biće u ženskom obliku. Orlandoova androginost razotkriva prividnu univerzalnost ideje razvoja kao muške te je pokušava nadići preobražajem u ženu.

Cijeli roman prožet je elementima parodije, spisateljica se ruga i sa samim glavnim likom, iako osjeća razumijevanje za njegovu nezrelost, neiskustvo i burne emocije, a usput izruguje i konvencije realizma: karakterizaciju u odnosu na određenu društvenu okolinu, realistična imena i likove (od kraljice Elizabete do Popea), društvene norme određenoga doba. Čak se i androginost Orlanda može gledati kroz parodiju: da bi jedinka našla svoj put, mora svijet doživjeti putem oba spola, sažimajući u sebe sveukupnost muških i ženskih osobina i iskustava.

Ako prihvatimo Bahtinovu tvrdnju da se u Bildungsromanu čovjek razvija zajedno sa svijetom ovisno o tome koliko je usvojio realno povijesno vrijeme, vidimo da se u *Orlandu* Virginia Woolf poigrala i s pojmom vremena. Orlanda upoznajemo kao šesnaestogodišnjeg mladića iz doba kraljice Elizabete, nedugo prije 1586. godine kada on počinje pisati svoju pjesmu *Hrast*. Biograf prati dvadeset godina Orlandovog života, gdje on u tridesetoj postaje žena i to ostaje do kraja, tj. do njezine tridesetšeste godine, kada roman završava u ponoć, u četvrtak, 11. listopada 1928. U pozadini odvija se oko 350 godina povijesnog vremena, koje je, naravno, u nesrazmjeru s Orlandovim godinama života. Epohe prolaze, vladari se mijenjaju, a iz događaja doznajemo o društvenim prilikama, običajima, modi, svjetonazoru i književnim ukusima određenog vremena. Životopisac usputno daje primjedbe vezane za povijesno doba, po čemu vidimo da vrijeme prolazi. Nakon doba kraljice Elizabete, Orlando se pojavio na dvoru kralja Jamesa. Orlando razmišlja o velikim temama, ljubavi, častohleplju, prijateljstvu, književnosti, a biograf komentira „hrast je za to vrijeme barem dvanaest puta pustio novo lišće i ponovo ga otrešao na zemlju.“³² U Orlandovom životu nema nikakvih promjena, godine prolaze, vladari i vlade se izmjenjuju, a on sjedi, razmišlja i pokušava pisati. Od domaćice, gospođe Grimsditch, posredno saznajemo tko je na vlasti, ona spominje kako su omraženi „dani

parlamenta prošli i Engleskom je opet vladala kruna“,³³ a nakon nevesele epizode s vojvotkinjom Harriet, Orlando moli kralja Charlesa da ga pošalje u Konstantinopol kao izvanrednog veleposlanika.³⁴ Doba vladavine kraljice Ane spominje se usputno pri opisu londonskoga društva, a na kraju četvrtog poglavlja životopisac opisuje nevrijeme koje zahvaća cijeli grad i nagovještava opće društvene promjene, pa kaže: „Osamnaesto je stoljeće minulo; počelo je devetnaesto.“³⁵ Nakon mračne vladavine kraljice Viktorije nebo se promijenilo, nije bilo „tako gusto, tako vodeno, tako prizmatično, sad kad je kralj Edvard [...] naslijedio kraljicu Viktoriju“.³⁶ Za *Orlanda* je tipično negiranje vanjskog, objektivnog vremena, a vremenski su uvjeti odražavali društvene prilike određenog perioda. Iako knjiga opisuje stvarne povijesne događaje, ni jedan taj vanjski događaj nije opisan ozbiljno, u svemu se osjeća lagana satira.³⁷ Orlando je lik koji puno razmišlja i prisjeća se prošlosti, ali, za razliku od uobičajenih likova Virginije Woolf koji kroz sjećanje otkrivaju nešto novo o sebi i svojoj prošlosti, Orlando se većinom prisjeća trenutaka koji su čitatelju poznati, jer su ranije opisani kroz događaje u romanu.

U razmišljanju o vanjskom vremenu, onom koje predstavlja sat na zidu, i unutrašnjem vremenu, vremenu u duhu, Woolf kaže da vrijeme na satu nipošto ne odgovara vremenu u ljudskom umu:

Jedan se sat može, kad se jednom smjesti u tom čudesnom elementu, ljudskom umu, rastegnuti do pedeset ili sto puta svoje dužine mjerene satom; s druge strane, jedan se sat na vremenomjeru duha može predstaviti kao točno jedna sekunda.³⁸

Tako se Orlando zaljubljuje i udaje u samo par trenutaka, godine ispod stabla hrasta prolaze brzo kao sekunde, godišnja doba i cijela desetljeća preskaču se u trenu, a sloboda unutrašnjeg vremena održava orijentaciju Orlanda u vremenu i prostoru. Woolf se koristi zagradama umećući u njih podatke o vremenu, koji su većinom nevažni za tekst, ali su vezani za prostor. To su obično datumi ili podaci o godišnjem dobu, koji doprinose koherentnosti teksta i sprječavaju da prijede u totalnu fantaziju.

Na dva mjesta u romanu Virginia Woolf prekida slijed pripovijedanja i uvodi sadašnji trenutak. Razmišljajući o ulozi prirode u oblikovanju ljudskog života, životopisac kaže da priroda „obožava zbrku i misterij, tako da ni sada (1. studenoga 1927.) ne znamo zašto se penjemo uza stube, ili zašto se ponovo spuštamo...“.³⁹ Pretpostavlja se da bi ovaj datum mogao odgovarati danu kad je Woolf pisala ove redove, jer je *Orlando* započeo u listopadu 1927. U 20. stoljeću, Orlando razmišljanjem dolazi do vrtova Kew Gardens, a

biograf „uskače“ u sadašnje vrijeme i kaže: „Tako smo sada u botaničkom vrtu Kew, i danas (drugog ožujka) pokazat ću ti pod šljivom zumbul...“⁴⁰

Pred sam kraj romana prošlost i sadašnjost stapaju se u jedno: „Bio je to jedanaesti listopada. Bila je 1928. godina. Bio je to sadašnji trenutak.“⁴¹ Ova potpuno nova dimenzija vremena obuhvaća realno vrijeme za čitatelja i autora, a na kraju romana tu je uključeno i Orlandovo psihološko vrijeme, jedanaesti listopada 1928. Prošlost i sadašnjost postaju jedna realnost za Orlanda, čitatelja i autora. Orlando je prohujao kroz tri i pol stoljeća, a njegov posjed i kuća te poema *Hrast* jedine su konstante u povijesnom toku zbivanja.

Problem pripovjedača

Čitajući *Orlanda*, nameće se zaključak da se identitet glavnog lika formira kroz određeni oblik različitosti od drugih, koja je prisutna u svim epohama. Orlando je neprilagođen i po svojim porivima i željama ne uklapa se ni u jedno društvo. S druge strane, on/ona je nositelj osobina koje su karakteristične za podjelu po rodu: Orlando je prvo tipični muškarac, a promjenom spola dobit će i tipično ženske osobine. Rješenje identiteta cjelokupne ličnosti ponuđeno je u vidu androginije, jednog uma koji objedinjuje iskustvo obaju spolova. Iste ideje razmatrane su u eseju *Vlastita soba* (*A Room of One's Own*, 1929). Budući da je i sam pojam androginije dihotoman, stječe se dojam da je autorica gotovo nesvjesno prednost ipak dala ženskoj strani, jer, između ostaloga, Orlando se u svom razvoju realizira tek kada se fizički pretvori u ženu. U tom razvoju jači utjecaj ima stjecanje iskustava na osnovi promjene spola, nego u odnosu na same društvene pojave i promjene oko glavnog lika.

Proces razvoja lika i njegovo lutanje kroz stoljeća, te narativno vrijeme opisani su od strane sveznajućeg pripovjedača, tj. biografa. Jedna od karakteristika Bildungsromana je postojanje sveznajućeg pripovjedača koji opisuje i komentira zbivanja oko glavnog junaka. Kakav je pripovjedač, tj. životopisac iz *Orlanda*? On se javlja odmah na početku u prvoj rečenici i neposredno uvlači čitatelja u radnju te jasno pokazuje svoju nadmoć i samouvjerenost koja će biti prisutna do samoga kraja romana, a istovremeno i nagovještava problematiku spolnosti kojom će se baviti.⁴² Trudi se biti konvencionalan, stalno je prisutan u romanu, ne napušta junaka ni u jednom trenutku, detaljno opisuje njegov izgled, postupke i razmišljanja, komentira ga i neposredno komunicira s čitateljem. U svakom trenutku zna što se događa u Orlandovoj glavi, daje upute kako treba tumačiti događaje i naizgled ulaže ogroman trud pokušavajući čitatelju dati istiniti prikaz građe, dok sve ono što je sumnjivo,

prepušta „pjesnicima i romanopiscima“.⁴³ Inzistiranje na istini u fiktivnoj biografiji vrhunski je oblik parodije samog biografskog postupka.

Pripovjedač je temeljit, daje točne i detaljne opise i karakteristike likova, sklon je detaljnim opisima interijera, prirode i prirodnih pojava. Ti konvencionalni opisi odjednom postaju fantastični, puni nadnaravnih detalja i mistike (sjetimo se opisa Velike zime i perioda vlage početkom 19. stoljeća i nastanka britanskog imperija).

Odmah na početku, životopisac izražava simpatije i divljenje prema svom junaku:

Sretna majka koja rodi i još sretniji životopisac koji bilježi život takve osobe! [...] Od junačkog djela do junačkog djela, od slave do slave, od položaja do položaja mora ići takav čovjek, a njegov životopisac za njim, sve dok ne stignu do položaja i časti koji su vrhunac njegovih želja.⁴⁴

Pripovjedač pokazuje razumijevanje za Orlandove postupke postavljajući se pokroviteljski kao zreliji i stariji: „Bio je mlad; bio je kao i svaki mladić; učinio je samo ono što je od njega tražila priroda. [...] Ovdje zapravo ogoljujemo, kao što je dopušteno životopiscima, jednu njegovu čudnu crtu, koja se možda može objasniti time [...]“.⁴⁵

Komentari se javljaju u cijelom tekstu, naročito u obliku parenteza. Nekad su to samo usputne primjedbe, npr. „kako su došli iz Rima s cezarima i imali pravo ići korzom (koji je glavna ulica u Rimu)“⁴⁶ a nekad i cijeli pasusi koji predstavljaju potpunu digresiju.⁴⁷ Ponekad je to napravljeno namjerno u cilju izrugivanja klasične biografske metode, a nekad se Woolf služi suprotnim postupkom, također kroz parodiju – životopisac neke stvari preskače, jer ne želi biti nezanimljiv i ići u digresiju. Kada nabraja popis nabavki za obnovu kuće, on ubrzo prestaje s tim „samo zato što je takvo nabranje dosadno, a ne zato što je tu kraj“.⁴⁸ Orlando se vozi kočijom, a životopisac neće opisivati krajolik „jer krajolik je običan engleski krajolik koji ne treba opisivati“⁴⁹ ili: „Budući da se sada bavimo Orlandinim životom, nećemo izvještavati o dogodovštinama te druge dame [...]“.⁵⁰

Životopisac također glumi diskreciju, o nekim stvarima samo daje nagovještaj, ali ne želi pobliže govoriti, npr. „iz njega (Orlanda) je uvijek isijavala neka mirna vedrina koja se doimala poput nevinosti i onda kada, stvarno gledano, ta riječ više nije bila primjerena“⁵¹ ili, kad se Orlando probudio kao žena: „Ali pustimo druga pera da se bave spolom i spolnošću; taj mi mrski predmet napuštamo što prije možemo.“⁵² Pričalo se da se presvlačila čas u ženu, čas u muškarca, „da se borila u dvoboju [...] da su je vidjeli kako

gola pleše na balkonu, da je s nekom damom pobjegla u Nizozemsku, gdje ih je slijedio njezin muž – ali o tome, ima li u tome istine ili nema, nećemo se izjašnjavati.“⁵³ Inače životopisac piše u prvom licu množine, čitatelju se obraća kao „mi“: „[...] čim bacimo pogled [...] moramo priznati [...] da nastavimo [...]“⁵⁴ sada smo došli do epizode [...] naša je jednostavna dužnost. [...]“⁵⁵ ali kada govori o samoj biografskoj tehnici, onda koristi treće lice jednine: „Životopisac je sad suočen s poteškoćom“⁵⁶ [...] Ali životopisac, [...] mora se zadovoljiti jednom jedinom konstatacijom,⁵⁷ [...] kako je nezgodno za životopisca što je ona kulminacija [...].“⁵⁸

Budući da je Orlando ljubopitljiv, željan znanja i pustolov u duši koji voli život, tako je i njegov životopisac pun retoričkih pitanja, od najbanalnijih, kao što je Saša krila od njega,⁵⁹ pa do složenih pitanja što je stvarnost, a što istina, što je sam smisao života, na koja ni sam životopisac ne nalazi odgovora.⁶⁰

Pripovjedač ne napušta Orlanda do kraja romana, ali je pred kraj prepušta vlastitim razmišljanjima i prati njenu struju svijesti. Orlando dolazi u Hyde Park na obalu jezera i čitajući novinski članak Nicka Greenea:

Jer, čitajući Sir Nicholasa i njegove prijatelje (što je radila u stankama između promatranja oko sebe) stekla je dojam – tu je ustala i počela hodati – u njoj se pojavio osjećaj – i to krajnje neugodan osjećaj – da nikad, nikad ne smiješ reći ono što misliš. [...] Tjeraju te da osjećaš, nastavila je, da uvijek, uvijek moraš pisati kao netko drugi. (Suze su joj navrle na oči.) [...] mislim da ne bih mogla, nastavila je razmatrajući članak s tog gledišta, sjediti u radnoj sobi, ne to nije radna soba, to je nekakav memljivi salon, i cijeli dan razgovarati s lijepim mladićima [...] a osim toga, svi su tako muževni, pa onda, ja zaista ne trpim vojvotkinje, i ne volim kolače; i iako sam prilično zlobna, nikad se ne bih mogla naučiti biti toliko zlobna; pa kako da onda postanem kritičar i pišem najbolju englesku prozu svojeg vremena? Nek ide sve k vragu!⁶¹

Ovdje pripovjedač pušta svoju junakinju da slobodno razvija misli, ne trudi se objasniti ih i interpretirati s obzirom na povijesne okolnosti i duh vremena. Pred sam kraj romana prošlo vrijeme stapa se sa sadašnjim, Orlando je napokon udovoljila duhu vremena, prilagodila se i pronašla svoje mjesto u modernom svijetu.

Ako se sjetimo Diltheyeve definicije Bildungsromana kao priče o mladom čovjeku „koji u sretnoj slutnji stupa u život, traži srodne duše, upoznaje prijateljstvo i ljubav, ali i

ulazi u borbu sa okrutnom stvarnošću svijeta i tako, stječući razna životna iskustva, dozrijeva, pronalazi sam sebe i postaje svjestan svoje uloge u svijetu“,⁶² onda se Orlando savršeno uklapa u tu priču, samo je način na koji se njegov proces mijenjanja i razvoja događa krajnje neobičan i fantastičan. Orlandov karakter mijenja se na dvije razvojne razine – paralelnim razvojem ličnosti i društva, te transformacijom iz muškog u ženski spol. Tokom 350 godina fizičkoga vremena Orlando kao lik zahvaća periode od konca šesnaestog, pa do početka dvadesetog stoljeća. Kroz sva stoljeća konstantna je njegova ljubav prema prirodi i poeziji te naginjanje nižem društvenom staležu od svoga. Orlanda upoznajemo kao šesnaestogodišnjeg neostvarenog ratnika koji maše sabljom imitirajući svoje ratoborne pretke. U doba kraljice Elizabete, on ne pokazuje interes za dvor, već obilazi gostionice i gostioničke vrtove, zaljubljuje se u egzotičnu i misterioznu Ruskinju, uživa u renesansnom duhu tog vremena, doživljava teško razočaranje u ljubav i pjesnike. U 17. stoljeću od dosadnih veleposlaničkih poslova potpisivanja i pečaćenja dokumenata bježi u društvo Cigana, ženi se španjolskom plesačicom te kasnije kao žena živi nomadskim životom u istočnjačkoj divljini.

U 18. stoljeću vrijeme provodi u londonskom visokom društvu i ispijajući čaj s vodećim pjesnicima tog doba, a potajno, prerušena u muškarca, luta ulicama u potrazi za pustolovinama i uživa u društvu sumnjivih žena. Podjednako dobro snalazi se u društvu grofova i velikaša, kao i s neukim Ciganima, nomadima ili ženama lakog morala, no nigdje ne nalazi potpuno zadovoljstvo.

Najveća promjena kod Orlanda događa se u 19. stoljeću kad je ona potpuno u raskoraku sa vremenom. Duh viktorijanske Engleske je guši, ona ne voli gradsku buku, pretrpane pločnike i rijeke ljudi, kočije, kola, omnibuse, ali se od početka dobro snalazi među prometnim policajcima, vozi se vlakom, šalje mužu brzojave, naručuje knjige iz knjižare i općenito prati razvoj moderne tehnologije. Pokušava pisati sentimentalnu poeziju u duhu tog vremena, makar je taj stil protiv njenog prirodnog temperamenta.

Dvadeseto stoljeće je doba koje je jasnije i određenije, nema viktorijanske skučenosti, ali ima „neke zbunjenosti i rastresenosti, nekog očajanja“. ⁶³ Orlando je moderna tridesetšestogodišnja žena koja vozi auto, kupuje u robnoj kući, prolazi kraj demonstracija, rasprodaja, dočekuje muža koji stiže avionom. Ona je zrela udata žena, priznata pjesnikinja, ironično sudski priznata kao žena i vlasnica svoga imanja. U sebi ima golemo povijesno iskustvo, od doba kraljice Elizabete do Edvarda VII, pa bi Orlando kao lik mogla predstavljati i simbol razvoja engleske kulture i društva tokom stoljeća.

Puno interesantnije je sazrijevanje Orlanda utjelovljenjem obaju spolova. Dok je bio muškarac, Orlando je bio srčan, nepromišljen, impulsivan, ali istovremeno vrlo osjećajan, okrenut prirodi i umjetnosti. Postavši žena, on stječe neku vrstu mirne inteligencije, postavlja si ciljeve i pronalazi prave, često zaobilazne načine za njihovo postizavanje, a istovremeno ne gubi svoju šarmantnu avanturističku crtu koja je, doduše, sada malo zatumljena. Još kao muškarac, Orlando je imao neke ženske karakterne crte, a kao žena on/a doslovno utjelovljuje oba bića.

Problem spolnosti postavljen je od prve rečenice u romanu, ali je u prvom dijelu manje naglašen. U drugom dijelu, otkako Orlando mijenja spol i postaje žena, tema spolnosti i odnosa među spolovima dominira sve do kraja romana.

Umjesto zaključka: Orlando u odnosu na junaka klasičnog Bildungsromana

Ima li Orlando kao fantastičan lik ikakvih sličnosti s likom klasičnog Bildungsromana?

Ako pokušamo lik Orlanda usporediti s Wilhelmom Meisterom, glavnim likom Goetheovog romana koji se ujedno smatra i paradigmom klasičnoga Bildungsromana, naći ćemo više dodirnih točaka između njih, iako ih dijeli vremenski razmak dulji od dva stoljeća. Prema Jacobsu i Krauseu, roman je izraz transcendentnog beskućništva, kod junaka Bildungsromana nema organske poveznice između junaka i svijeta, nego se sazrijevanjem problematični pojedinac na kraju miri s konkretnom društvenom stvarnošću.⁶⁴

Oba junaka, Orlando i Wilhelm, ne snalaze se u svojoj okolini, osjećaju u sebi poriv da se maknu, nešto promijene u svom životu i potraže svoje mjesto negdje drugdje. Wilhelm je odmalena očaran kazalištem i kazališnom umjetnošću, osjeća želju za napuštanjem građanskog društva i želi postati umjetnik, javna ličnost. Nakon ljubavnog razočarenja, priključuje se kazališnoj trupi. Orlando pripada višem društvenom staležu od Wilhelma, ali dvor ga ne zanima, on u sebi nosi ljubav prema književnosti i pjesništvu, a pokušava i sam pisati. Nakon gorkog ljubavnog razočarenja, slijedi mu razočarenje i u pjesnike kao umjetnike, kada postane svjestan njihove sujete, umišljenosti, slatkorječivosti i zlobe. Wilhelm se također razočarava u glumce i u plemstvo, za koje je mislio da najbolje razumiju umjetnički senzibilitet. Orlando je uporan i stoljećima pokušava napisati svoje životno djelo, što mu i uspijeva, te on/a postaje uspješna i priznata pjesnikinja. Wilhelm polako shvaća da gluma nije njegova životna vokacija, da nema talenta i odustaje od nje.

Kazalište i kazališna umjetnost postaju samo etapa u njegovom shvaćanju života, sazrijevanju i traženju svoga životnoga pravca.

Na svom životnom putu oba junaka traže društvo neadekvatno svom društvenom položaju. Wilhelm potpomaže glumce, Mignon i Harfistu za koje mu Jarno, glas razuma, govori da ih se okane, a Orlando kroz sva stoljeća svoga života traži društvo običnih ljudi, čak i Cigana i prostitutki te prerušen noću luta u potrazi za zabavom.

Duh renesanse ostavio je traga u obje knjige. U oba romana spominje se Shakespeare. Wilhelm glumi naslovnu ulogu u *Hamletu*, a Orlando gleda predstavu *Otelo*, koja ga se dojmi do suza. Goethe i Virginia Woolf dijelili su visoko mišljenje o Shakespeareu kao umjetniku, a Woolf ga je isticala kao primjer androginog uma koji je neopterećen od svih pritisaka stvarao svoja djela.

Motiv prirode također se javlja u oba djela. Orlando je zaljubljenik u prirodu i uvijek joj se nanovo vraća, a stoljetno stablo hrasta predstavlja vječnu inspiraciju. Pred sam kraj romana Orlando, zadovoljna, šeta svojim vrtom, čeka muža i uživa u harmoniji s prirodom. Motiv prirode javlja se i u *Wilhelmu Meisteru*, kao pojam koji će pomiriti sve proturječnosti u čovjekovoj ličnosti i polako ga odvesti do harmonije s društvenom zajednicom. Za Wilhelmovo sazrijevanje pobrinula se priroda, on je prihvatio konformizam i prilagodio se.

Oba lika do kraja romana dolaze do samorealizacije. Orlando, budući da je parodirani lik, svoju integraciju zahvaljuje objedinjavanju obaju spolova u jednom, a konformizam se ogleda u udovoljavanju duhu vremena, stjecanju anonimnosti, statusa udate žene i majke. Dok je Wilhelm pasivan, naivan, nesiguran, sklon utjecajima okoline, labilan i kontemplativan, Orlando je pravi heroj koji padne, ali se odmah podigne i nastavi svojim putem, vođen svojim nadnaravnim darom i šarmom, znatiželjom i ljubavlju za životom. Njegov androgini duh je utopistički, kao što bi se moglo reći i za kraj *Wilhelma Meistera*, jer je radnja romana postavljena tridesetak godina unatrag, a pojedinac i društvo su prikazani onako kakvima bi oni trebali biti. Za razliku od Wilhelma koji se izgrađuje i u obrazovnom smislu, Orlando svoja znanja stječe iskustvom stapanja spolova, on sazrijeva u smislu saznavanja tajni muškarca i žene. Wilhelm postaje zreliji, odlučniji i mudriji, dok Orlando gubi svoju neozbiljnost, lepršavost i naivnost, a duh joj se polako smiruje u tihom zadovoljstvu. Oba lika svjesno su prihvatila određenu vrstu konformizma da bi se uklopili u društvenu zajednicu.

-
- ¹ Leonard Woolf, ed., *A Writer's Diary, Being Extracts from the Diary of Virginia Woolf* (London: The Hogarth Press, 1969), 105.
- ² Ibid, 117.
- ³ Ibid, 119.
- ⁴ Ibid, 133.
- ⁵ Alexandra Harris, *Virginia Woolf. Biografija*, prev. Slaven Crnić (Zagreb: Sandorf, 2013), 105.
- ⁶ Jill Morris, *Time and Timelessness in Virginia Woolf, An Exposition-University Book, Exposition* (New York: Press Hicksville, 1977), 64–68.
- ⁷ Autorica kao primjere navodi monodramske kazališne predstave Roberta Wilsona i nagrađivani film Sally Potter s Tildom Swinton u ulozi Orlando. Lada Čale Feldman, „Varljivi identiteti: Orlandove transsupstancijacije“, *Književna smotra. Časopis za svjetsku književnost* god. XXXII / 20000, broj 115–116 (1–2) (2000): 4.
- ⁸ Elizabeth. W. Pomeroy, “Garden and Wilderness: Virginia Woolf Reads the Elizabethans”, *Modern Fiction Studies* 24, Issue 4 (1978): 506.
- ⁹ David Daiches, *Virginia Woolf* (London: PL Editions Poetry London, 1965), 93.
- ¹⁰ David Daiches, *The Novel and the Modern World* (Chicago and London: Phoenix Books, The University of Chicago Press, 1960), 214–215.
- ¹¹ Nancy Topping Bazin, *Virginia Woolf and the Androgynous Vision* (New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1973), 139.
- ¹² Hermione Lee detaljno uspoređuje zajedničke i suprotne crte Orlando i Vite, npr. društveni položaj, imanje, putovanja, brak, pisanje, odnos prema feminizmu itd. Hermione Lee, *Virginia Woolf* (New York: Vintage Books, 1999), 515–516.
- ¹³ Monique Nathan, *Virdžinija Vulf njom samom*, prev. Jelena Jelić (Beograd: Savremena škola, 1964), 102.
- ¹⁴ Nigel Nicolson, ed., *Vita and Harold, the Letters of Vita Sackville-West and Harold Nicolson 1910–1926* (Phoenix, 1993), 9.
- ¹⁵ Hermione Lee, *Virginia Woolf*, 515–516.
- ¹⁶ Prema Milivoj Solar, *Književni leksikon* (Zagreb: Matica hrvatska, 2008), 325.
- ¹⁷ Vidjeti više u David H. Miles, “The Picaro's Journey to the Confessional: The Changing Image of the Hero in the German Bildungsroman”, *PMLA* 89 (1974): 980–992.
- ¹⁸ Prema Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne teorije* (Zagreb: Matica hrvatska, 1977), 261–262.
- ¹⁹ Miroslav Beker, *Moderna kritika u Engleskoj i Americi* (Zagreb: Liber, 1973), 206. Carolyn G. Heilbrun također piše o sličnosti pristupa životopisu kod Stracheya i Woolf i kao praktični primjer spominje sličnost između Orlando i Stracheyevog djela *Elizabeth i Essex*. Carolyn G. Helbrun, *Toward a Recognition of Androgyny* (New York: W.W. Norton and Company, 1993), 147–149.
- ²⁰ Merry M. Pawlowski, Introduction in: *Orlando, A Biography*, Virginia Woolf (UK: Wordsworth Classics, 2003), XI.
- ²¹ Virginia Woolf, *Orlando životopis*, prev. Jasenka Šafran, Vuković i Runjić (Zagreb: Vuković & Runjić, 2000), 35.
- ²² Ibid, 52. Inzistiranje na istini i istinitom prikazu životopisa nalazimo i na 150. stranici gdje fiktivni životopisac prepušta pjesnicima i romanopiscima prikaz londonskog društva 18. st. jer oni imaju „malo potrebe za istinom“ budući da životopisci i povjesničari nemaju dovoljno podataka o tome.
- ²³ Ibid, 208.
- ²⁴ Ibid, 207–208. Woolf se također ruga interpretacijama ličnosti u klasičnoj biografskoj metodi, kad Orlando zaziva jedno svoje drugo „ja“, a životopisac nagađa koje bi to „ja“ moglo biti, (Ibid. 238–239).
- ²⁵ Ibid, 225.
- ²⁶ Ibid, 226.
- ²⁷ Ibid, 6.
- ²⁸ Vidjeti više u Mihail Bahtin, *O romanu*, prev. A. Badnjarević (Beograd: Nolit, 1989).
- ²⁹ Vidjeti više u Biljana Dojčinović-Nešić, *Ginokritika, rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene* (Beograd: Književno društvo „Sveti Sava“, 1993), 17–24.

-
- ³⁰ Ibid, 26.
- ³¹ Vidi detaljnije u: Susan J. Rosowski, "The Novel of Awakening", *Genre* 12 (1979): 313–332.
- ³² Virginia Woolf, *Orlando*, 77.
- ³³ Ibid, 84.
- ³⁴ Ibid, 93.
- ³⁵ Ibid, 174.
- ³⁶ Ibid, 229.
- ³⁷ Npr. lik starice s jabukama u opisu velike zime u Engleskoj.
- ³⁸ Ibid, 76.
- ³⁹ Ibid, 61.
- ⁴⁰ Ibid, 227.
- ⁴¹ Ibid, 231.
- ⁴² Ibid, 11. „On – jer nije moglo biti sumnje u njegov spol, iako to zbog mode onog vremena nije uvijek bilo sasvim jasno –.“
- ⁴³ Ibid, 150.
- ⁴⁴ Ibid, 12.
- ⁴⁵ Ibid, 22.
- ⁴⁶ Ibid, 37.
- ⁴⁷ Npr. na str. 29. kad Orlando prvi put ugleda Sašu. Komentare u zagradama nalazimo i na str. 19–21, 33, 35, 36, 38, 42–44, 54–58, 63, 68–70, 72, 77–80, 83, 85. Ovo su samo primjeri iz prva dva poglavlja, no i ostatak romana je isprepleten komentarima i digresijama, pa se ponekad gubi pripovjedačka nit.
- ⁴⁸ Ibid, 85.
- ⁴⁹ Ibid, 146.
- ⁵⁰ Ibid, 169.
- ⁵¹ Ibid, 19.
- ⁵² Ibid, 110.
- ⁵³ Ibid, 171.
- ⁵⁴ Ibid, 15.
- ⁵⁵ Ibid, 52.
- ⁵⁶ Ibid, 52.
- ⁵⁷ Ibid, 76.
- ⁵⁸ Ibid, 241.
- ⁵⁹ Ibid, 37.
- ⁶⁰ Ibid, 211.
- ⁶¹ Ibid, 221–222.
- ⁶² Wilhelm Dilthey, *Das Erlebnis und die Dichtung* (Göttingen: V&R Vanderhoeck & Ruprecht, 1985), 272.
- ⁶³ Virginia Woolf, *Orlando*, 230.
- ⁶⁴ Vidjeti u Jacobs, Jürgen i Krause, Markus, *Der deutsche Bildungsroman, Gattungsgeschichte vom 18. bis zum 20. Jh.* (München: Verlag C.H. Beck, 1984), 24–27.

Literatura

Primarni izvori:

Goethe, Johann Wolfgang von. *Wilhelm Meister*, prev. Lela Kostić-Floegel. Zagreb: Naprijed, 1960.

Goethe, Johann Wolfgang von. *Wilhelm Meisters Wanderjahre*, Werke, Hamburger Ausgabe in 14 Bänden, Band VIII. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1998.

Joyce, James. *Portret umjetnika u mladosti*, prev. Leo Držić. Zagreb: Liber, 1981.

Joyce, James. *A Portrait of the Artist as a Young Man*. UK: Wordsworth Classics, 2001.

Nigel Nicolson, ed. *Vita and Harold, the Letters of Vita Sackville-West and Harold Nicolson 1910-1926*. Phoenix, 1993.

Woolf, Virginia. *Orlando, A Biography*. UK: Wordsworth Classics, 2003.

Woolf, Virginia. *Vlastita soba*, prev. Iva Grgić. Zagreb: Centar za ženske studije – Zagreb, 2003.

Woolf, Virginia. *Orlando, životopis*, prev. Jasenka Šafran. Zagreb: Vuković i Runjić, 2000.

Woolf, Virginia. *A Room of One's Own, and Three Guineas*. UK: Oxford University Press, 1998.

Woolf, Virginia. *Moments of Being*, ed. by Jeanne Schulkind, Second Edition. London: Grafton Books, 1989.

Woolf, Virginia. *The Diary of Virginia Woolf, Vol II, 1920–1924*, ed. Anne Olivier Bell. London: The Hogarth Press, 1978.

Woolf, Virginia. *A Writer's Diary, Being Extracts from the Diary of Virginia Woolf*, ed. Leonard Woolf. London: The Hogarth Press, 1969.

Sekundarni izvori:

Bahtin, Mihail. *O romanu*, prev. Aleksandar Badnjarević. Beograd: Nolit, 1989.

Beker, Miroslav. *Moderna kritika u Engleskoj i Americi*. Zagreb: Liber, 1973.

Biti, Vladimir. *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska, 1977.

Čale Feldman, Lada. „Varljivi identiteti: Orlandove transsupstancijacije“. *Književna smotra. Časopis za svjetsku književnost*, godište XXXII / 20000, broj 115–116 (1–2) (2000): 3–16.

Daiches, David. *The Novel and the Modern World*. Chicago and London: Phoenix Books, The University of Chicago Press, 1960.

Daiches, David. *Virginia Woolf*. London: PL Editions Poetry, 1965.

Dilthey, Wilhelm. *Das Erlebnis und die Dichtung*. Göttingen: V&R Vanderhoeck & Ruprecht, 1985.

Dojčinović, Biljana. *Ginokritika, rod i proučavanje književnosti koju su pisale žene*. Beograd: Književno društvo „Sveti Sava“, 1993.

Harris, Alexandra. *Virginia Woolf. Biografija*, prev. Slaven Crnić. Zagreb: Sandorf, 2013.

Helbrun, Carolyn G. *Toward a Recognition of Androgyny*. New York: W.W. Norton and Company, 1993.

Jacobs, Jürgen i Krause, Markus. *Der deutsche Bildungsroman, Gattungsgeschichte vom 18. bis zum 20. Jh.* München: Verlag C. H. Beck, 1984.

Lee, Hermione. *Virginia Woolf*. New York: Vintage Books, 1999.

Miles, David H. "The Picaro's Journey to the Confessional: The Changing Image of the Hero in the German Bildungsroman". *PMLA* 89 (1974): 980–992.

Morris, Jill. *Time and Timelessness in Virginia Woolf, An Exposition-University Book, Exposition*. New York: Press Hicksville, 1977.

Nathan, Monique. *Virdžinija Vulf njom samom*, prev. Jelena Jelić. Beograd: Savremena škola, 1964.

Pawlowski, Merry M. Introduction in *Orlando, A Biography*. Virginia Woolf, xxii. UK: Wordsworth Classics, 2003.

Pomeroy, Elizabeth W. "Garden and Wilderness: Virginia Woolf reads the Elizabethans". *Modern Fiction Studies* 24, Issue 4 (1978): 497–508.

Rosowski, Susan J. "The Novel of Awakening". *Genre* 12 (1979): 313–332.

Selbmann, Rolf. *Der deutsche Bildungsroman*. Stuttgart: J.B. Metzlerische Verlagsbuchhandlung, 1984.

Solar, Milivoj. *Književni leksikon*. Zagreb: Matica hrvatska, 2008.

Topping Bazin, Nancy. *Virginia Woolf and the Androgynous Vision*. New Jersey: Rutgers University Press New Brunswick, 1973.

Nina Sirković
nsirkov@fesb.hr
Faculty of Electrical Engineering,
Mechanical Engineering and Naval
Construction
University of Split, Croatia

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.10>

UDC: 821.111.09-31 Вулф В.

82.01

Original scientific article

***Orlando* and its Genre Ambiguity**

Orlando is a novel which is difficult to define regarding the literary genre. It is sometimes considered a phantasy – biography, philosophical biography, novel about writers, parody of a biography and the author herself named it as a „writer's holiday“. The aim of the paper is to point out to new possibilities of interpreting *Orlando* as a parody of a Bildungsroman. The Bildungsroman is considered as a bond between an autobiography (Jacobs and Krause, Dilthey) and picaresque novel (Miles). The paper challenges the real historical time in the novel and the role of the omniscient narrator. The final Orlando's maturing in the sense of an androgynous creature suggests the utopian idea of joining male and female mind in a unique experience.

Key words: literary genre, Bildungsroman, parody, biography, androgyny

Miglana Dikova-Milanova
Miglana.DikovaMilanova@ugent.be
Ghent University

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.11>

UDC: 821.163.2.09-1 Багрјана Ј.
821.163.41.09-1 Драинац Р.
821.163.2:929 Багрјана Ј.
821.163.41:929 Драинац Р.
Original scientific article

The Poetics of Embodiment: Elisaveta Bagryana and Rade Drainac, a Love Affair

The article aims to disclose how the encounters with Drainac changed Bagryana's poetry and her perception of poetic language and herself. For that purpose, the poetry of Bagryana before 1930, mainly the key poems from "The Eternal and Holy", will be analysed. The views expressed in those poetic strophes will be related to Drainac's own poetic texts from the 1920s and his ideas on aesthetics and writing as expressed in the magazine "Hypnos". Then the article will proceed to examine Bagryana's 1930-31 poems and the tangible alteration in her wording, images and poetic rhythm. The final underlying question this article attempts to answer is about the struggle of poetic language to reinvent itself while incorporating and reassembling the poet's everyday life and encounters within the poems' structure.

Keywords: Bagryana, Drainac, biography, poetry, influence

Some coincidental meetings are able to shape and transform not only personal lives but literary tradition as well. Such is the case with the encounter of two poets, the Bulgarian Elisaveta Bagryana (Елисавета Багрјана) and the Serbian rebel and bohemian Rade Drainac. Their first meeting took place in May 1930 in Sofia, Bulgaria.¹ Drainac arrived on one of the first flights between Belgrade and Sofia and brought an air of fearless love for the new and shocking, and for the technical inventions of the century. By that time, Bagryana had published her first and very successful book of poems 'The Eternal and the Holy' ("Вечната и святата", 1927) and had gained fame as an impressively talented and original poet. In his turn, Drainac had published his 'Hypnos' manifesto (1922) and stirred a critical debate with his bold rule-breaking poetry bundle 'Bandit or Poet' ("Бандит или песник", 1928). By May 1930, both Bagryana and Drainac had been through a lot and had uneasy reputations of being social insurgents and restless and disobedient poets.

Drainac's reputation as an exuberant artistic and social agitator who often mixes personal mythology with the truth is well reflected in a column by the Slovenian publicist Tone Potokar written in 1930 for the newspaper 'Slovene' (Slovenec), which commented on topical

gossip about the alleged affair between Bagryana and Drainac that filled Serbian newspapers at the time. Potokar, who does not trust Drainac and disapproves of him, calls the Serbian poet “an exotic adventurer and oriental lover”.² In his column from 29 August 1930, however, Potokar describes Bagryana as a “young and famous Bulgarian poetess”. Potokar goes on to compare the duo Drainac-Bagryana to another famous literary European couple – George Sand and Alfred De Musset.³ Overall, the two poets not only embody their beliefs in their poetic language and rhythm, but they also live their poetry, breathe every single word of it and suffer and rejoice in the process.

This article aims to highlight how her encounters with Drainac changed Bagryana’s poetry and her perception of poetic language and herself. For that purpose, Bagryana’s poetry before 1930 will be analysed, mainly the key poems from ‘The Eternal and the Holy’. The views expressed in those poetic strophes will be related to Drainac’s own poetic texts from the 1920s and his ideas on aesthetics and writing as expressed in the magazine ‘Hypnos’. Then, the article will proceed to examine Bagryana’s 1930–31 poems and the tangible alterations in her wording, images and poetic rhythm. The final underlying question this article attempts to answer is about the struggle of poetic language to reinvent itself while incorporating and reassembling the poet’s everyday life and encounters within the poems’ structure.⁴ This line of analysis touches upon the role of poetic language in the process of expanding and renewing both the language and knowledge of everyday experience. While philosophy wrestles with abstract concepts and their reconstruction within language and tangible reality, poetry highlights the opposing process of connecting daily objects and happenings to the universal realm of ideas. For poetry, the intricate translation of the materiality of emotions into words and concepts is a priority. The style and language changes in Bagryana’s poetry after her meetings with Drainac, I argue, reveal the inner workings of such poetic effort of incorporation. This is embodiment in reverse.

In Bagryana’s case, the poetic inclusion of everyday events is signalled by the use of new urban and industrial images and distortions in the rhythmical structure of her poems. As if upon entering, the overwhelming flow of daily experiences interrupts the familiar pace of her poetic language. To put it differently, this article is in search of the tangible traces Drainac’s presence left in Bagryana’s poetry. Poetry, it seems, is not about the embodiment of ideas into the world, but rather about allowing tangible reality to be expressed in the language of poetic ideas. Like footsteps left in the sand, the embodiment of Drainac in Bagryana’s 1930s poems speaks of the relationship between reality and poetic language, the personal and the universal and of the tensions of poetic inclusion.

In their book about another of Bagryana's significant encounters, that with the Slovene author, academic and diplomat Izidor Cankar, L. Malinova-Dimitrova (Людмила Малинова-Димитрова) and L. Dimitrov (Людмил Димитров) mention that the poetess had dedicated poetic bundles related to the sea to three men in her life.⁵ The first is B. Penev (Боян Пенев), a Bulgarian academic and influential intellectual, the second is Rade Drainac and the last is Izidor Cankar.⁶ While writing about love, Bagryana pauses and breaks the rhythm of the words, in order to show how unexpectedly boundless poetic language is and can be. In this sense, this article views Bagryana's meeting with Rade Drainac not as evidence of direct intellectual and creative influence. The changes in her poetic and verse structure are rather an attestation to Bagryana's personal struggle to find a suitable expression of each unique new emotion. It is the case of the embodiment of Drainac and their love affair in Bagryana's wording of her own poetic voice. Finally, in order to highlight how Bagryana's poetry is altered after her meetings with Drainac, selected poems from her second bundle 'The Sailor's Star' ("Звезда на моряка", 1931) will be analysed.

In addition, Bagryana's image, words and ideas appear in Drainac's poetry as well. The poetic works of both engage in a specific and fascinating dialogue shortly after their first meeting. As L. Malinova-Dimitrova mentions in her article,⁷ while recovering from a successful appendicitis operation in Sofia, at the end of his second visit to Bulgaria in June – August 1930, Drainac begins to write his poem "Улис" ("Ulysses").⁸ The poem is strongly influenced by his hospitalisation and Bagryana's care for him during this period. This article, however, will focus mainly on Drainac's embodied presence in Bagryana's poetry.

Overall, in this text, observations on poetic embodiment are also associated with the motifs of discontent and disobedience present in both Bagryana's and Drainac's writings. In Bagryana's poetry, her restless search for freedom and love expresses itself in the broken verse pace and transformations of the lyrical subject. The latter is most apparent in the lyrical subject's gender alteration in the poem 'Exile' ("Изгнаник") ('Sailor's Star' / "Звезда на моряка"), where it seems as if Drainac's voice "as if" takes over the lyrical flow of the poem.

The historical and literary facts in the article are based on the book on the life of Elisaveta Bagryana in the 1930s, 'A Crossroad Meetings' ("Кръстопътна среща", 1999). The book is a biographical novel and is written by another talented and renowned Bulgarian writer, Blaga Dimitrova (Блага Димитрова) and her husband Yordan Vasilev (Йордан Василев). The text describes in detail the encounters between Drainac and Bagryana in Bulgaria in 1930. The book contains testimonies given by Bagryana herself. 'A Crossroad Meeting' is placed in a

dialogue with a book by L. Malinova-Dimitrova and L. Dimitrov on Bagryana, ‘Bagryana and Slovenia’ (“Багряна и Словения“, 2013).⁹

The Eternal and Holy: Bagryana’s Discontent

Elisaveta Bagryana had always been exceptional and non-traditional. Her road to poetry and literary success obliged her to confront heavy personal choices. In 1919, Bagryana married Captain I. Sharparev (Иван Шапкарев) and they had a son. Bagryana worked in a high school as a Bulgarian literature and language teacher, but around 1921, she moved to Sofia and chose decisively her literary career, which back then was not the most likely or popular decision for a mother and wife to make. Her final choice was probably reinforced by the negative attitude of her husband’s family to her writing poetry.¹⁰ In Sofia, Bagryana meets and becomes romantically involved with the already renowned literary critic, historian and academic Boyan Penev.¹¹ In 1926, she is divorced and about to get married for the second time. Unexpectedly, B. Penev falls ill and dies. All of this, as well as Bagryana’s undeniable beauty and personal charisma, creates around her a seductive, but burdensome aura of a talented independent temptress. To her friends and close fellow writers, Elisaveta Bagryana is simply Lisa.

Only in 1955 does Bagryana recall her 1930s meetings with Drainac for B. Dimitrova and Y. Vasilev. It could be that the years of political and social caution during the socialist period in Bulgaria (1944–1990) and the changed intensity of the first passion played their role. How exactly Bagryana felt about Drainac in May 1930 is uncertain. However, there is no doubt about their mutual passion for poetry and sharing the written word. They became each other’s best listeners.

Back in 1930, Bagryana and Drainac are looking for a quiet place to talk. They jump from the moving tram when they see what they have been looking for, an unpretentious small tavern somewhere on the outskirts of Sofia. They are fascinated with each other and attracted to each other. The conversation is electrifying, profound, brutally honest, and seductive.¹² After listening to Drainac’s free versed intense strophes, Bagryana begins to read her poetry and one of the poems selected is from the cycle ‘Ancient folk images’ (“Старонародни образи”). The cycle is part of Bagryana’s first and very successful book ‘The Eternal and the Holy’ (“Вечната и святата”, 1927). The poetic tone in the bundle is predominantly that of discontent and longing for freedom, for an escape from the confinement imposed by traditional ways of thinking and behaving.

In the cycle ‘Ancient folk images’ (“Старонародни образи”), Bagryana manages to intertwine her modern voice into the canonical strophes of the folk poetic narratives sung by Bulgarian women for centuries.¹³ Bagryana’s poetic disobedience is expressed in her repeated poetic gestures of transcending the borders of the visible and opening the realm of tangible objects to the sphere of ideas, dreams and visions.

In the cycle, the images of women wearing traditional dresses with long embodied shirts hide the strong hearts of insurgents with their own outspoken opinions and desires. In the poem ‘Youth’ (“Младост”), the lyrical speaker is capable of finding her own place in the world. Bagryana reads to Drainac:

Искам, майко, млада – младост да позная.
Злато ми снагата, свила ми косите,
господарска воля - огъня в очите.
Довека ли, майко, младостта ни трае?
Да стана зарана, да ошетам двора,
па да литна в къра – и да ми е тесен, –
сърпа да извия и викна песен,
та да потрепери равното Загоре...

(I want, mother, to taste youth – while still young.
My figure – gold, my hair – silk,
My pride and will – the fire in my eyes.
You tell me, mother, does youth last forever?
I want to get up tomorrow morning, to tidy up the yard,
then to soar above the fields, too narrow for me,
to swing the sickle and cry out a song,
so that the Zagore plain begins to tremble...)¹⁴

Listening to the poem, one can feel the breath-taking decisiveness and impetuous energy of the lyrical speaker and her desire to fully experience the power of her youth. The motif of flying, of leaving the confines of the maternal home, of one’s room, are motifs repeated throughout Bagryana’s first book. In ‘Youth’, Bagryana succeeds in keeping the folklore poetics apparently intact, while pushing them to their conceptual limits and inserting ideas paradoxically opposed to traditional moral ideas in the text. The folklore song-like rhythm is

successfully mimicked and skilfully altered. 'Youth' is a convincing example of the language strategies Bagryana employs to embody emotions; in this case, discontent and yearning for freedom. Although the poem lacks the exuberant cynicism and direct boldness of Drainac's poetry, the tension between the seemingly traditional and the disobedient makes Bagryana's poetry intriguing and tempting to read. Drainac liked Bagryana's poems instantly.¹⁵ Overall, the breaking of traditional language structures, the expansion of the words' inherent meaning and contextual use, are poetic techniques surfacing in Bagryana's first poetry book as tools to express feelings.

Poetic Embodiment

Not just Bagryana's poetry, but poetry in general can be seen as a literary genre that outlines new strategies to understand and use words beyond the established traditional norms of grammar and daily communication. As a result, the language used in poetry influences our perception of reality and often discloses an entirely new picture of familiar everyday objects and situations. In poetry, things, people and places are given the additional qualities of intangibility and ideality. Bagryana does the same, while embodying and incorporating both objects and familiar everyday words into her poetic world. In 'Youth', 'fields' as a geographical feature and as a word take on additional new connotations of flight, the search for freedom and breaking with tradition. That is to say, the meaning of 'field' is extended to the invisible dimension of concepts and emotions and begins to signify the inner landscapes of the human mind. Bagryana's poetry persistently questions and sabotages the established material integrity of objects and their linguistic counterparts.

This switch between the physical and the (meta)physical is typical of poetry and philosophy alike. The poetic object is less material and acquires a specific immateriality which strikes us and expands our knowledge of both everyday language and reality. In this sense, the embodiment of visible objects, people and emotions within the poetic verse involves an intricate deconstruction of the material. The traces of this process can be seen in the distortions of the poetic rhythm and the scope of the imaginary. This specific distortion and deconstruction of the real is to be found in Bagryana's poetry as well. The poetic wording of people, things and places can be seen as a transition between two forms of the real – tangible (everyday) and ideal (thoughts, ideas, images).

The passage from one state of reality and language to another is described as far back as Kant's transcendental philosophy. This inherent discord between the tangible and conceptual

is given a ground for precarious reconciliation in Kant's *Critique of Judgement*. Aesthetic ideas are the middle ground between human pure rationality and the realm of everyday objects. Aesthetic ideas link nature and freedom. Aesthetic ideas are complex intuitions born of the free play of human imagination.¹⁶ According to Kant, artistic genius can be described as the ability to represent aesthetic ideas.¹⁷ However, for Kant, the priority is to externalise rational concepts.

In other words, the philosophical and poetic embodiments aim at two opposing outcomes. The philosopher aims to embody ideas within visible reality. For the poet, for Bagryana in particular, the priority is to internalise external reality. Poetry strives to incorporate outside reality into words, images and ideas. Despite their different initial goals, both gestures of embodiment, that of poetry and that of philosophy alike, reinvent and broaden everyday language.

After Kant, the innovative essence of the language of poetry and philosophy is further analysed in the works of the German linguist A. Bernhardt. In his *Sprachlehre* (1801–03), Bernhardt stresses the key role of the poet and the philosopher in the extension of everyday language use. Bernhardt's line of reasoning resurfaces in the works of the American philosopher S. Cavell. Cavell, however, in contrast to Bernhardt, and in agreement with Wittgenstein, stresses the indispensable value of everyday language. According to Cavell, the language of art stands close to the linguistic structure of our daily communication.¹⁸

To paraphrase the state of poetic and philosophical embodiments according to Cavell is to say that while philosophy aims at placing the idea of the absolute – of an ideal world, ideal love and ideal people, within everyday life, poetry does exactly the opposite. Poetry explores, but also curbs the metaphysical quest for an absolute. As already mentioned, poetry's quest is the embodiment of everyday things into the realm of the absolute. Within poetry, the absolute takes on the shapes of familiar visible objects, people and places, and whispers with the voices of everyday language. In poetry, both the absolute and objects are fragmented and partial. That is the price to be paid for the containment of ideas and pure rationality. The fragmentation of objects and ideas, typical in poetry, also means that the poetic embodiment of tangible emotions, people, situations and places can never be complete or sufficiently transparent. The embodiment remains partial, often enigmatic, containing fragments of actual thoughts, personal habits, language utterances and places.

As already shown in the analysis of 'Youth', Bagryana's poetry is no exception to such containment. In Bagryana's poems, the embodiment of love obeys similar laws of fragmentation. Upon entering the realm of poetic representation, Bagryana's love affairs and the personality of the men she loved are altered, spread between idealism and the concreteness

of gestures, places, memories and emotions. Attempting to reconstruct Drainac's personality and their affair based solely on Bagryana's poems, for example, would prove impossible. Such reconstruction would require additional context and research into personal and public archives, reading of letters, books and interviews. In Bagryana's poetry, the only tangible traces are those of the embodiment taking place – broken rhythm, significant places and objects and familiar words uttered by the lyrical speaker. Overall, in Bagryana's poetry, the presence of blank verse signals, among other things, the embodiment of a love affair and a loved one.

In Blank Verse: Boyan Penev

In Sofia in 1930, far from the fashionable crowd of writers and intellectuals, Bagryana and Drainac recite their poems to each other.¹⁹ Bagryana continues to read her poetry and one of the poems she chooses is from the cycle 'Brittany'. The poem is 'My Song' (Моята песен). Drainac is immediately intrigued by the broken, blank verse in 'My Song'.²⁰ The poem's themes must have appealed to him as well. They come close to the poetic depiction of his own rebellious quest for freedom.

In 'My Song', the lyrical speaker describes her journey on a light boat gliding from the heavy black ocean waves directly into the sky. The mirror images of the ocean and the heavens above create the perfect allusion to the boat's unhindered passage between the two. It is "as if" (*сякаш*) the boat lifts up and begins a race with the seagulls:

Вземи ме, лодкаръо, в своята ладия лека,
която безшумно цепи вълните смолни
и сякаш проправя оттук до небето пътека,
и сякаш се гони с чайките смели и волни.

(Take me, boatman, into your light boat,
which silently cleaves through the pitch-black waves,
*as if*²¹ it breaks a trail from here to the heavens,
and *as if*²² it races with the seagulls – so free and courageous.)

What must have appealed to Drainac especially is the incorporation of Bagryana's tiny homeland into the infinite frame outlined by the mutually reflecting images of the ocean and the sky. The lyrical speaker tells the boatman about a song she wants to sing. A song about the

people in her home country, suppressed by their heavy lot, where everything is dominated by dark colours. The name of the sea there is ‘Black’; the name of one of the most well-known mountain peaks is ‘Black’ as well. The black soil there is rich and fertile, but incurably sad and desolate. Nevertheless, to the lyric speaker the song of this country is “honey and wine” (“мед и вино”):

У нас планините лете не губят снега си,
морето е малко, но име носи – Черно,
и върхът е Черен, вечно сърдит и свъсен,
и черна земята – плодна, но тъжна безмерно.

(In our country the mountains do not lose their snow in summer,
the sea is small, but its name is – Black,
and the mountain top is Black, always angry and frowning,
and the black earth – fertile, but sad immeasurably.)

This is how Bagryana manages to incorporate her nostalgic longing for and memories of Bulgaria within both the bigger picture of the world and the metaphysical frame of her personal striving for freedom and independence. Remarkably, the motifs of travelling to faraway continents, of feeling detached, the letting go of all ties with the familiar and the images of one’s small forgotten Balkan country can also be found in Drainac’s own poetry.²³

Another noteworthy poem from the cycle ‘Brittany’ is ‘Oath’ (“Клетва”). B. Dimitrova and Y. Vasilev do not list the poem as one of the texts read during that first conversation between Drainac and Bagryana in 1930s Sofia. The poem testifies to the embodiment of Boyan Penev and Bagryana’s love for him.

Drainac’s ghost is not the first one from Bagryana’s past to haunt her poetry. The entire cycle is dedicated to B. Penev and the short 20 days they spent together in France in July 1925.²⁴ Both took some time off to be together and explore their deep affection for each other at the ocean beach. At the time, Bagryana had just separated from I. Shapkarov and moved out of their family home. Their official divorce was announced in 1926. In the summer of 1925, B. Penev is awaiting his own divorce but is still the spouse of another leading Bulgarian poet, Dora Gabe (Дора Габѐ).²⁵ These are precious moments for both Penev and Bagryana. Penev dies in 1925, unexpectedly, because of sudden complications after an appendicitis operation. The eight

poems of 'Brittany' breathe the voices of the two lovers, echoed in the crashing waves and the life of a French fisherman in the small Brittany village of Le Pouldu.

In the poem 'Oath', Bagryana promises never to forget their summer spent together in France, the Atlantic and the river La Laita that spills into the ocean near Le Pouldu. In this poem, forceful and chilling in its intensity, Bagryana explores the two meanings of the word 'oath' (*клетва*) in Bulgarian – a promise and a curse. The poem's opening lines are a powerful self-inflicted malediction: if the lyrical speaker ever forgets this summer, she will go blind in both eyes and she will be cursed forever. The poem continues with a sharp alteration of the lyrical mood when, in the second verse, Bagryana embodies her overwhelming longing in the melancholically beautiful image of the two lovers' footprints ingrained in the sand. Their steps and their silhouettes still haunt the coastline near Le Pouldu in the golden twilight before sunset, the poem continues. The two, still walking on the beach, can be seen by the watchful Breton women with sulky blue eyes.

In the poem, Penev, forever caught in the words depicting the dying blaze of the Breton late afternoon sun, dwells between reality and immortality. Bagryana's love for Penev chokes the rhymes, the language is spell-like and the two lovers are placed at the line between land and water:

Да ослепеят очите ми – и двете,
да ме сполети навеки проклятие,
ако забравя некога това лято,
Атлантика и на Лайта бреговете.

Низ просторните пясъци край морето
стъпките ни останаха отпечатани.
А може би в привечерната позлата
и днес бродят нашите два силуета...

(Let my eyes be blinded – both of them,
let me forever be cursed,
if I ever forget this summer,
the Atlantic and Laita's shores.

Upon the vast sands by the sea

our footsteps remained imprinted.
And maybe in the gilded twilight
even today our two silhouettes roam...)

It is quite apparent that in the cycle 'Brittany', in contrast with the rest of the poems in 'The Eternal and the Holy', Bagryana uses predominantly blank verse, even when the poetic text is organised in couplets. This new bold style and rhythm become a trademark of Bagryana's poetry in her 1930s bundle 'Sailor's Star' ("Звезда на моряка", 1932), written after Drainac's departure.

The apparent changes in Bagryana's verse structure in 'Brittany' can be attributed to external intellectual influences coming from B. Penev and European and Russian modernism. Despite the objective effects of these intellectual influences, the fact that the blank verse more successfully expresses the emotional intensity of Bagryana's feelings for both B. Penev and Rade Drainac is undeniable. Overall, the blank verse, as already felt in 'Brittany', assists the complex effort of poetic embodiment and bears witness to its inherent incompleteness. The blank verse testifies to the impossibility of a complete poetic embodiment of people, objects and emotions. The distorted rhythm of the lyrical voice denounces the fragmentation of the material, which was intertwined into the eternal fabric of poetic words. The blank verse is a spontaneous and anticipated expression of Bagryana's own poetic development, which took place beyond any external historically grounded influences. Finally, the freedom of the blank verse reflects the increasing freedom of her feelings and thinking.

It is not by chance that as early as May 1930, Bagryana and Drainac discover the close affiliations in their poetry. Drainac's article on Bagryana appears in 1930, in the 1 June issue of the Serbian 'Pravda'. Drainac translates seven of Bagryana's poems as well. The article contains the texts of, or extracts from, Bagryana's 'Scream' ("Вик"), 'Descendant' ("Потомка"), 'Love' ("Любов"), 'Evening Star' ("Вечерница"), 'Youth' ("Младост") and 'The Blue-Eyed One' ("Синеоката"). In his article, Drainac declares:

Искам да стана тълковател на поезията на Лиза Багряна, една поезия, която изригва от живота като гайзер, спонтанно, неочаквано, както идва сънят, както необяснимо напролет разцъфват агавите, глициниите и тъмните безмирисни перуники.²⁶

(I want to become an interpreter of Lisa Bagryana's poetry, a poetry that erupts from life like a geyser, spontaneously, unexpectedly, as sleep overtakes us, as the agaves, the wisterias and dark odourless irises blossom inexplicably in spring.)

Drainac had felt Bagryana's unexpected blend of boldness, rebellion and tenderness; he had read into her verse the deep connection to nature with all its free triumphant power. Both Bagryana and Drainac belong to the same generation of Balkan writers caught between old patriarchal sensitivities and the new technical and social developments in Europe and the world. They are both travellers and cosmopolitans, with their hearts still deeply rooted in home soil, in the South, where people work the land and sing their sad beautiful songs. Who was Rade Drainac?

The Bandit Poet: Drainac

In her conversation with B. Dimitrova and Y. Vasilev, Bagryana stresses that she was more interested in Drainac's poetry and creative ideas than in a lasting relationship with him. Specifically, at the time, Drainac was already married. Bagryana remembers:

Съвсем ясно знаехме с него, че ние двамата с него сме самостоятелни и независими. Беше ми интересно да бъда с него, но не за дълго. Поетична атмосфера имаше, но като привързаност – тогава ми се е струвало недълбока. Никога не съм мислила за него като за продължителна връзка. Повече беше на поетична почва. Там си бяхме интересни.²⁷

(It was perfectly clear to us that we were both self-reliant and independent. I was interested in being with him, but not for long. There was a poetic atmosphere, but when it came to attachment – it seemed to me at that time, it was skin-deep. I never thought of him as a lasting-relationship prospect. Most of it was on poetic grounds. It was there where our mutual interest in each other lay.)

Shortly before meeting Bagryana for the first time that memorable May afternoon, Drainac is sitting at the 'Sofia' café listening to conversations between Bulgarian writers and intellectuals. Drainac's curiosity is already roused by the descriptions of Bagryana as exceptionally gifted and beautiful.²⁸ Bagryana's late appearance did not fail expectations.

Bagryana was a person who people noticed and talked about. Her celebrity status had its dark side, as throughout her career Bagryana had troubled relationships with both social conventions and some of her fellow writers alike.

The meeting and the subsequent close acquaintance with Drainac were commonly perceived as highly controversial and scandalous. Bagryana shared with Dimitrova and Vasilev²⁹ her observations about the uneasy position of the woman writer in a society riddled with conservative hypocrisy and restrictions: “I was a woman people talked about and everything about me was bad”, and “The envy came mainly from men [...] I had kept up with them and overtaken them”.³⁰ Despite all the traditional social and cultural models limiting women’s power of expression and professional achievements, Bagryana’s voice was strong and clear. She met Drainac as an equal, as a writer interested in topics and literature she was also interested in.³¹

Drainac is not an easy man. In a sense, he embodies the typical heroic image of the strong man fighting not only the elements, but society and its outdated ideas. In their conversation on 7 July 1968, Bagryana tells Dimitrova and Vasilev the following about Drainac: “Even in Serbia, he was a ‘black sheep’.”³² What had always set Drainac apart were his extreme and defiant views on poetry, language and aesthetics. In addition, there was his complete and sought-out disregard for rules and limitations – social, political, literary and his sincere indifference to any financial gain or reward for his writings. All of this made him both free and unwelcome in traditional intellectual circles. One of his goals in life was to promote passionate detachment and existential and creative authenticity, even at the price of continuous exclusion. Another of his aims was to weave poetry and literature into the very fabric of life.³³ In their book, Dimitrova and Vasilev define Drainac’s life goal: “He felt destined to build the foundations of a new art, consequently becoming its hostage and knight, the *Don Quixote* of the poetry of tomorrow”.³⁴ Drainac is a rebel, bandit, pirate, wanderer and a sailor in his and in Bagryana’s poetry.³⁵ Drainac is exuberant in both poetry and life. According to Dimitrova and Vasilev, if Drainac “was not so charming, we could probably have noticed a slight touch of megalomania in him, to some extent attractive when found in the character of small Slavic nations”.³⁶

During their 1930s encounters, Drainac talks about himself a lot to Bagryana; he is honest and direct. Bagryana describes him as “impetuous, a bohemian who does not care about other people’s opinions”.³⁷ Drainac has an irregular lifestyle, he loves the nightlife, he drinks and smokes sometimes all night long.³⁸ For her part, Bagryana is quite reserved and concerned about adhering to social norms. However, around Drainac she is transformed. D. Uzunov

ироничар и пљувач,

На столу као супа љубав је моја сва:

Ето то сам ја!⁴³

(Poet, bandit and a prophet,

Don Quixote, a wicked lover and verse creator like this country has never heard of,

Carnival prince, a vagabond around whose head a petroleum lamp shines:

That's me!

A drunkard, a womaniser, but also a gentle brother,

The friend who keeps the Orion constellation in his heart,

A weak player on the ropes of morality, and because of that, a great ironist and spitter,

On the table like soup is my whole love:

That's me!)

Drainac's open public self-acceptance as a rule-breaker must have been both shocking and appealing to Bagryana. As she shares with Dimitrova and Vasilev, she finds Drainac's poetic images "bold, even cynical".⁴⁴ Drainac is a show-off in life and in his poetry, he is the unafraid lover, but also the selfless knight, with spite on his tongue and love in his heart. Being shocking and offensive is exactly what Drainac was after.⁴⁵

Drainac's lyrical speaker is a citizen of the world. In the poem 'Oceania' ("Океанија") ('Bandit or Poet'), Drainac describes a voyage to the promised land by thousands of immigrants on board an enormous transatlantic ship:

Заспали су Бугари носећи јело за 20 дана

у торбама са национални везом

Грци који пођоше на холивудске вашаре да секу кесе

Румунке у поноћ да обилазе њујоршке скверове

(Asleep are the Bulgarians who for 20 days carry food in bags with national embroidery,

Greeks who will go to the Hollywood fairs to steal wallets,

Romanian women who at midnight will circle the squares of New York)

Drainac calls out to the travellers, pointing out the futility of any human pursuit which is driven by greed:

Хеј, ви! истраживачи среће, луталице на нове

обале петога дела ове жалосне планете!

Океански путници за које је Колумбо

пронашао билијарску куглу!

(Hey, you! explorers of fortune, wandering to the new shores of the fifth part of this sad planet!

Ocean travellers for whom Columbus found the billiard ball!)

Ви, који сте продали душу доларима а савест

преријским коњима!

(You, who sold your souls for dollars and your consciences to the prairie horses!)

Сетите се да је ваш одлазак хаџилук за боље

дане човечје ефемерне радости!⁴⁶

(Remember that your departure is a pilgrimage for more days of man's ephemeral joys!)

After having seen the world, Drainac is critical of it and of the travellers' motives. He remains deeply rooted in the Balkans and its woodlands, rivers and sky, and yet he is forever homeless.⁴⁷

Hypnos

The critical and often paradoxical nature of Drainac's worldview is revealed as early as his first journal 'Hypnos' (1922). The journal contains Drainac's artistic manifesto, which decisively outlines the poet's rebellious and vanguard intentions. At the very beginning of the manifesto, "Програм Хипнизма" ('The Programme of Hypnosis'), Drainac declares hypnosis to be a movement which is not based on any theoretical principles and dogmas.⁴⁸ Drainac defines the state of mind which the movement stands for as an "ecstatic dream". The movement does not aim to formulate new theoretical principles to explain the world and its reality. For Drainac, theoretical rules make the mind turn in repetitive circles. Hypnosis is supposed to bring

us back to the eternal primal natural elements – stars, the shimmering of tree branches, to the water’s flow.

Drainac extends his denial of any kind of aesthetic dogmas to the definition of what is beautiful. For him, “art is no longer a work of beauty”, because this means the acceptance of confining aesthetic rules, which true art cannot be expected to follow. Instead, hypnosis praises those “whose mind is lost in the Universe of the ruddy dream of ecstasy”.⁴⁹ Hypnosis, states Drainac, has existed since the beginning of time and is the only creative disposition able to connect the mind to the real eternity and infinity of the Universe. Only this ecstasy could lift the veil and disclose the true glory of the world. As Drainac writes, “We do not need literary parliaments and academies. For us, the freedom of infinity is sufficient: HYPNOSIS”.⁵⁰ Drainac ends his manifesto with solemn religious-like blessing: “Let our souls be hypnotic. Amen.”⁵¹

In the manifesto, the denial of aesthetic and ideological rules is directly connected to Drainac’s disillusion with Western literary movements and their platforms. The ‘Hypnos’ manifesto ends with Drainac’s call to Balkan writers and intellectuals. He states: “It is time for the Balkans to ignite spiritually.” This is an appeal to stop imitating and accepting rules which put the region in an inferior position. Drainac also asks “why should we be in shackles?” He then lists the names of cities and ports all around the world, painting a bigger picture of a globe wide open to be explored, provided one’s mind is free. This inclusion of the Balkans in the map of the world is to be found in his, and later also in Bagryana’s, poetry.⁵² The expansion of space is also a way to include into the written poetic word new technical achievements and the social and intellectual changes they bring. Nature is fading into the background and planes, ships, and vehicles of all kinds are becoming the new tokens of the romantic longing for faraway lands and for mysteries beyond the visible. This interchangeability between machines and nature is also one of the paradoxes inherent to Drainac’s poetry and ideas.⁵³ He values nature, but longs for travel and exotic destinations and uses the first flights to get there. He needs the Balkans, but is fascinated by long journeys. He despises theory, but, when talking to Bagryana in Sofia in 1930, he continually describes his ideas on poetry and writing. He negates rules, only to begin the struggle to create a new artistic canon.

Drainac’s high regard of Bagryana’s poetry is explained by its passionate call for a return to primal dreamlike intuition and pure elements as sources of inspiration and creative energy. Bagryana’s poems breathe elegant simplicity and an overwhelming sense of nature’s presence. In addition, Bagryana does not imitate any of those fashionable-at-the-time aesthetic mannerisms. Her verse and images come from the heart.

Drainac, Bagryana and Poetry

In his article from 1 June 1930 entitled “Лиза Багрјана: Поезија велике бугарске песникиње” (“Liza Bagryana: The Poetry of a Great Bulgarian Poetess”) published in ‘Pravda’, Drainac uses engaging expressive language to describe Liza’s poetry. As a result, Bagryana’s presence is almost physically tangible in the article’s lines. Drainac writes:

Ова поезија пада на балканско тло варницама метеора.

Ништа ново нема у њој. То можда није ни потребно. Довољно је било да нам је Багрјана у путиру пружила непревело вино својих животних сања на један готово свирепи начин. Отуда, неизбежно, тајна живота ове дивне песникиње, меша се у мозаик њене лирике најлепшим и необјашњивим фигурама.⁵⁴

(This poetry falls on Balkan soil like a meteor’s sparkle.

There is nothing new in it. This may not even be necessary. It is enough that Bagryana fiercely offers us the new wine of her vital dreams. Hence, inevitably the sheer life force of this astounding poetess merges with the mosaics of her lyrics, creating the most astonishing and inexplicable images.)

Drainac designates Bagryana not only as a highly original Bulgarian talent, but also as essentially a Balkan poet. The idea of unity between Balkan intellectuals who could join efforts to elevate the region’s common literary significance is, as already mentioned, very dear to Drainac.⁵⁵ The strength and originality in Bagryana’s poetry are inspired by local Balkan songs, colours, narratives and rich images. As Drainac puts it, Bagryana’s pilgrimage leads her right back home and not to Western Europe and its trends. According to him, Bagryana “has probably read Blaise Cendrars, Apollinaire and Paul Éluard, but even during those visits she has been dreaming of the Homeland as her pilgrimage”.⁵⁶

For Drainac, Bagryana’s poetry does not have to be radical or avant-garde in order to be striking and substantial. What he values in this poetry is authenticity and freshness and not least, its place in the tradition and unspoiled original atmosphere of the Balkans. This is why, when praising Bagryana, he writes:

Такав је расни лик Лизе Багрјане, у којој је неизмерно превирање крвнога вина, у чијим венама шуми Бистрица, јаросно пролеће и косе откида зао ветар душевне срдачности и пијанства.

У једној земљи литерарне ненаметљивости скромних дарова срца, на Балкану, на коме живе лакеји западне културе, ова песникиња, која нам открива унутрашњи пејсаж, која нас бледом, женском руком увлачи у тај интеријер, ни нарочито екстравагантан, ни претрпан излишним богатством, јесте диван фар крвне светлости над балканским горама и дубравама.

Цели њена поезија је настављање, надовезивање бугарске лирике, коју до сада нисам познавао, а која ми улива потпуво поверење.⁵⁷

(Such is the poetic breed of Bagryana, in whose veins ceaselessly shimmers the wine of the blood, whispers the fierce-in-spring river Bistritsa, and the wicked wind of undaunted warmth and intoxication messes up her hair.

In a country of literary insignificance, of humble gifts of the heart, in the Balkans, where live the lackeys of Western culture, this poetess, who reveals interior landscapes, which are neither extravagant nor cluttered with excessive wealth, ushers us in with her pale feminine hand, for she is a wondrous lighthouse that sheds its nourishing light over the Balkan mountains and woodlands.

All her poetry is a development, a contribution to Bulgarian lyrics, which I was not familiar with until recently, and in which now I fully trust.)

Drainac's appreciation of Bagryana is impressive and sincere, he describes her poems as "the most typical and spontaneous" among those written by female Balkan poets.⁵⁸ For him, Bagryana is a woman of the future, confident, ambitious, and decisive.⁵⁹

The respect and admiration are mutual. Overall, Bagryana sees Drainac as an image of the poet of the new times, dynamic, unsettled, fascinated by speed and distance, a loner, who craves human contact and distrusts social norms.⁶⁰ He comes to Bulgaria three times in a relatively short period of time and uses the newly opened air connection Sofia – Belgrade. Bagryana also describes his books: "His books were modernistic, unseen in our country – 'Bandit or Poet', 'The Train Is Leaving'. His poems impressed me with their newness, the verse blank".⁶¹

Drainac is direct, violent and extreme in his social, poetic and aesthetic rebellion. In her turn, Bagryana is turbulent and defiant down to the very core of her poetry. Even the most

traditionally versed poems from 'The Eternal and the Holy' convey the energy and the rule-breaking drive of youth and the curiosity of the search. Bagryana's rhymed couplets are full to the brim with feelings of freedom and lust for life. As the two poets discover during their Bulgarian meetings, they have more in common than initially anticipated.

In their poems, feelings of dissatisfaction and discontent with life have a positive glow. The imperfections of existence trigger creativity and call for a passionate re-examination of art and everyday reality. It is not by chance that the Serbian essayist and critic Zoran Gluščević (Зоран Глушчевић) defines Drainac's scandalous bohemian way of life as an altogether positive experience:

У Драинца је боемија настајала и као песничка синтеза нових животних, велелеградских, урбаних ритмова, нових доживљаја света, као песничка формула за доживљај индустријализованог градског пејзажа. У тој боемији, ма колико на тренутке извештаченој, намештеној, одглумљеној, присутна је и спонтана потрага за новим песничком обликом, за новим односом према свету и животу.⁶²

(In Drainac, bohemia emerged as a poetic synthesis of new existential, metropolitan and urban rhythms with new ways of experiencing the world, as a poetic formula to confront the industrialised cityscape. In this bohemia, no matter how briefly introduced, culturally situated and polished, there is a spontaneous search for a new poetic form, for a new relation to the world and life.)

The poet is always a rebel who is trying to rewrite the world. Both Bagryana and Drainac are deeply aware of the precarious position of poets. Both mock the inherent impracticality of their occupation.⁶³ Nevertheless, for them, poetry is necessary. It bears witness to the social and ethical wrongs, to the unspoken, hidden and inaccessible, through the means of our ordinary language and perception.

After her conversations and meetings with Drainac, Bagryana becomes bolder and reassured in her unique public standing as a poet. Her lyrical voice now speaks on behalf of all poets, women and men alike. This assertive polyphony of voices is heard throughout Bagryana's second bundle 'The Sailor's Star' ("Звезда на моряка", 1931), published after her encounters with Drainac. This is where his worded ghost trespasses.

Bagryana after Drainac / Drainac after Bagryana: The Lyrical Speaker's Gender

In the summer of 1930, during his second stay in Bulgaria, Drainac visits the Black Sea coast with Bagryana. The idea is to spend at least ten days alone and undisturbed in a hotel in Varna. Fate intervenes, however, and the romantic getaway is abruptly interrupted after only three days. Drainac had a severe stomach ache. The local doctor is of no help. Bagryana and Drainac immediately return to Sofia, where Drainac stays in Bagryana's apartment.

The diagnosis is inflamed appendicitis. Drainac undergoes a successful operation at the clinic of Dr Dimitrakov.⁶⁴ Bagryana's concerned reaction to Drainac's illness can be explained by B. Penev's sudden death from complications after his appendicitis operation.⁶⁵ Bagryana does not let the tragedy repeat itself and by acting quickly and decisively, she in fact saves Drainac's life.

As already mentioned, Drainac's illness and Bagryana's actions set off a hornet's nest of vicious gossip and disapproving remarks coming mostly from Sofia's middle-class bourgeoisie.⁶⁶ In Bagryana's own account of the events around Drainac's health and operation,⁶⁷ the ill-fated public reaction was also related to the precarious diplomatic relationship between Bulgaria and Serbia in the 1930s.⁶⁸

As soon as Drainac begins to recover, the Serbian consulate in Sofia arranges his departure. Bagryana is not at the station and cannot say goodbye; social tension prevents this from happening.⁶⁹ This is the end of the affair.

After that, Bagryana and Drainac see each other twice, in 1931 and 1938, both times in Belgrade. However, the spark is gone. In 1938, Bagryana visits Belgrade on her way to the PEN club congress in Prague. Drainac sits at her table, but she speaks mostly to other writers.⁷⁰ Drainac leaves sad and disappointed.⁷¹ Drainac also writes letters and in Bagryana's recollection, they reflected his personality. The letters were as powerful as thunder. She did not reply.⁷² Drainac died in 1943, alone and exhausted, suffering from tuberculosis, in Nazi-occupied Serbia.

Drainac continued to reach out to Bagryana.⁷³ In 1955, a friend of Drainac talks to the Bulgarian literary historian and folklore scholar Prof. P. Dinekov (Петър Динеков) and asks him to convey to Bagryana the dying poet's last words. Drainac pleads to his friend to tell Bagryana that "his last thoughts were about her".⁷⁴ The Serbian writer also lets Dinekov know that Drainac died in his arms with Bagryana's name on his lips.⁷⁵

In June 1972, Dimitrova and Vasilev read to Bagryana pages from Drainac's war diary "Black days" ("Crni dani"), written between 1941 and 1942. Those are highly emotional

moments for Bagryana; she hears about the diary's existence and Drainac's words about his and his country's hardship for the very first time.⁷⁶ The diary's pages carry the voice of the long-dead poet and return to life his emotions, fears, resilience, suffering and memories of Bagryana. The words are a powerful tool of immortality, they preserve feelings, images, people and places that had vanished in the tangible world of history, politics and conflicts. Drainac's diary survived the end of the war buried under the threshold of his paternal house in Blace.⁷⁷ The diary was published in 1963.

Drainac: Stages of Embodiment

Poetic embodiment does the same; it preserves fragmented images of the visible into the flow and lyrical pace of words. Words can preserve words as well. The embodiment of Drainac, of the affair and of the shared thoughts and experiences in Bagryana's poetry is an intricate and at times, almost intangible, process. As Bagryana shared with Dimitrova and Vasilev, she intentionally embodied Drainac, his intense emotions, her memories and their affair in two poems 'Poet' ("Поет") and 'Exile' ("Изгнанник"), included in her second bundle 'Sailor's Star' ("Звезда на моряка", 1931). Bagryana shared that these two poems were directly based on motifs and moods from Drainac's letters.⁷⁸ In addition, in a letter to the Serbian journalist and translator S. Paunovic, which was published in Paunovic's book 'Drainac, a Poet and Bohemian' ("Драинац песник и боем", 1981), Bagryana writes that her poem 'Maris Stella' ('Sailor's Star') is also based on Drainac's letters.⁷⁹ The poetic dialogue and game with words between Bagryana and Drainac reach beyond the textual fabric of the aforementioned poems.⁸⁰

Another significant fact concerning Drainac's guises in Bagryana's poetry is the poem he writes about her, while still in Varna during the summer of 1930. The poem with the title "Источна звезда" ("Istočna zvezda" / "Eastern Star") is published in September 1930 in the first issue of "Српске књижевни гласник". In a diary entry of July 1930, Drainac describes his troubled state of mind during the night he wrote the poem. He was alone and sleepless, with Bagryana sleeping in the hotel room next to his. The hot summer night, the rough sea, the starry skies and his feelings for Lisa were worded in captivating and tender poetic text.⁸¹ In the long beautiful poem, Drainac speaks about his love, his happiness and fear from the coming separation. Remarkably, in his poetic embodiment of Bagryana, Drainac compares her appearance in his life to that of a star, which like the wind passes through the tree branches. His heart is full of hope, like the heart of a child. The poem ends with his surrender to love.⁸²

Drainac declares:

А ја сам данас сва разапео једра;
У Евксинограду сањам Крим:
Будућност је моја - Љубав;
А небу моја прошлост пење се као дим.

(And today I have raised all sails;
In Euxinograd I long for Crimea;
love is my future;
and in the sky my past vanishes like smoke.)⁸³

Significantly enough, Drainac's powerful poetic image of the star, which is the poetic incorporation of Bagryana and his love for her, (re)appears in the title of her next bundle "Sailor's Star" ("Звезда на моряка"). That is to say, Drainac's embodiment has already begun with the book's title.

Overall, while reading Bagryana's second poetry bundle, one cannot help but feel Drainac's indirect presence in many other poems as well. The blank verse, the boldness of expression, the images of trains, stations, planes, faraway shores and everyday life became the poetical norm in Bagryana's second book. The technical innovations and travel were the trend of the times. Nevertheless, Bagryana's bundle embodies foremost Drainac's wondrous energy, his contagious arrogance of being a poet and of being different. In 'Sailor's Star', fragments of Drainac's personality and drive are tangible and audible in Bagryana's own mature and confident poetic voice.

Bagryana was well aware of Drainac's influence on her poetry, as she shares with Dimitrova and Vasilev:

Поезията му, мисля, че ми повлия. Още във "Вечната и святата" и преди срещата с него направих опит със свободния стих – цикъла "Бретан". Но сега се утвърди някак си. Във формата той ми повлия, а неговите мотиви не ми подхождаха. Сигурно се чувства нещо от него в общия дух – в "Животът, който исках да бъде поема", а в "Звезда на моряка" дори се мярка неговият образ. Като кореспондент често го пращаха в командировка в различни страни и силуетът му се явява като скитник.⁸⁴

(His poetry, I think, influenced me. As early as ‘The Eternal and the Holy’, even before meeting him, I made an experience with the blank verse – the ‘Brittany’ cycle. But now it established itself somehow. He influenced the form of my poetry, but his motifs did not suit me. You could feel something in the general spirit of my writing – his image also appears in ‘The Life, Which I Wanted to be a Poem’, and in ‘Sailor’s Star’. As a correspondent, he was often sent on trips to different countries and his silhouette appears as that of a wanderer.)

Drainac’s silhouette is another fascinating dweller in Bagryana’s word edifice. The poetic embodiment follows its own rules, while filtering and segmenting the materiality of its subjects. The criteria of such selective representation are to be found in the author’s own feelings, preferences, tastes, aesthetic views, fears, convictions, self-censorship and memories. When it comes to Drainac’s embodiment in Bagryana’s poems, some of the selective filters are her likes and dislikes of his poetry and personality. In her conversations with Dimitrova and Vasilev, Bagryana recovers and names some of those criteria in hindsight.

Bagryana likes the form of Drainac’s verse,⁸⁵ its rhythm “goes against the classical, standard metrics“.⁸⁶ She thinks less of the themes in his poems; they alienate her.⁸⁷ He is direct, too violent and at times, cynical. He “introduces hooligan images” in his poetry. Bagryana also states: “In him I liked not entire poems, but singular strophes”.⁸⁸ Overall, Drainac appears in ‘Sailor’s Star’ intertwined with the themes of Bagryana’s own quest for poetic identity and freedom of expression. Drainac’s footprint is clearly visible in the broken verse and the expansion of Bagryana’s world.

As Bagryana herself mentions to Dimitrova and Vasilev, one can feel Drainac’s assertiveness and irony about the poet’s fate as early as in the poem ‘The Life, Which I Wanted to be a Poem’, written in July and August 1930.⁸⁹ On 17 September 1930, in the very first issue of the literary magazine ‘Contemporary’ (“СЪВРЕМЕННИК”), Bagryana’s poem ‘SOS’ appears, which bears the spirit of Drainac’s fascination with faraway destinations and the vastness of the modern world. What are the two poems about?

In ‘The Life, Which I Wanted to be a Poem’, Bagryana reminisces about the course of her life, about her choices, childhood, parents, love and death. She is now the endless wanderer, who chases chimeras and illusions, who has faced the death of her loved ones, who is lonely and estranged in her own homeland. Bagryana is the adventurer, who had opted for the road

and for the rare moments of existential ecstasy and revelation, instead of building a safe comfortable life for herself. Bagryana writes:

Луната изгря като огромен часовник на непозната станция.
Небето засиня като стъклен покрив над перона ѝ.
Шумете край мене, тъмни, мистични гори,
трепкайте над главата ми, далечни, чудни звезди!
Докато чакам да тръгне последния трен от тази спирка,
искам да прелистя набързо, като джебен пътеводител,
ситно изписаните листове на миналите години.

(The moon rose like a huge clock at an unknown station.
The sky turned blue like a glass roof over the platform.
Whisper right next to me, dark, mystical forests,
flicker over my head, distant, wondrous stars!
While I'm waiting for the last train to leave the station,
I want to browse quickly, like through a pocket guide,
the finely written sheets of the years past).

Ето ме без приятели и близки – сама и чужденка –
в страната, която обичам и наричам родна,
която, уви, е готова днес да хвърли камък отгоре ми
и да ме назове едва ли не – изменница...

(Here I am, without friends and relatives – alone and a foreigner –
in the country I love and call home,
which, alas, is now ready to stone me
and call me a traitor...)

Bagryana, with the voice of the lyrical speaker, although exhausted and disappointed, does not regret her bold and non-traditional choices. Throughout her life, the lyrical speaker never said “I love” when she did not, and never claimed “I don’t” when she truly loved. The poem ends resolutely:

Сигнал. Отворен път. – Върви, върви!

В завоите на пътя, през прозореца разтворен на купето, изхвърли
като изпразнени кесии спомените.

Родино, майко, сбогом!...

И довиждане!

Ще се завърна някога отново – с пълни може би ръце,
ще сложа всичко в твоите нозе,
ще промълвя: – Прости! Благослови!

И слънцето залязващо ще слезе в моето сърце...

(Signal. An open road – “Go, leave!”

On the winding road, throw out through the open window of the carriage,
like empty bags, all memories.

Motherland, mother, farewell! ...

And goodbye!

I'll be back one day – and maybe, with full hands
will lay everything at your feet,
while saying: – I'm sorry! God bless!

And the setting sun will descend into my heart...)

In ‘SOS’, much like Drainac, Bagryana is a cosmopolitan, travelling the world. The lyrical speaker is the cursed poet, who has faced her own disuse, but still believes in the intrinsic and intransitive value of poetry:

В този век на бетона, машините и радиото,
на главоломните рушения и луди дирения,
на хаоса и неизбистреното утре,
в тази страна - праг между Изтока и Запада,
кръговрат на войни и бедствия,
дето хората живеят за кора хляб и педя земя,
какво е нашата безполезна лирика, мои братя?

(In this age of concrete, machines and radio,
of mind-boggling devastation and mad pursuits,

of chaos and blurred tomorrows,
in this country, a threshold between East and West,
a cycle of wars and disasters,
where people live for a crust of bread and piece of land,
what are our useless lyrics, my brothers?)

The voice of Bagryana's lyrical speaker is clear and unintimidated, it is as if it's free of gender, it belongs to the legion, to the 'we' of the brotherhood of poets in her homeland and around the globe. The poem continues:

Ето: ние сънуваме милионнотонните транзатлантически параходи
и океанските пълноводия.

Тачим
стоетажните нийоркски небостъргачи.
Мечтаем под песента на аеропланните перки,
танцуваме в ритъма на запалените мотори ...

(Here we are: dreaming of heavyweight transatlantic steamers
and ocean tides.

Revering
the hundred-floor New York skyscrapers.
We dream under the song of airplane propellers,
We dance in the rhythm of the ignited engines...)

The end delivers Bagryana's open statement as a poet:

И ето защо казвам: – Ще умра доволна и без болка,
ако успея, като жена и поетка,
да разкрия пред света сърцето си, поне толкова,
колкото младото жълто канарче в телената клетка
над главата ми в ресторанта,
в паузите, когато си почива джазбанда!...

(And that's why I say: - I'll die happy and painlessly,

if I manage, as a woman and poetess,
to open my heart to the world, at least as much,
as the tiny yellow canary in the wire cage
above my head in the restaurant,
during the pauses, when the jazz band is at rest!...)

The embodiment of Drainac is to be sought and found in the use of everyday life images, in the openness of the statements, in the lyrical speaker's belonging to poetry and the community of poets, and finally, in the beating technical heart of the century – in the plane and train engines, in the high-rise buildings and jazz orchestras. Bagryana dares to finally unite her being a woman with her being a poet. She is proud and at peace with her public role as a successful woman-poet.

Lyrical Speaker's Gender

The gender confusion of the lyrical speaker in Bagryana's new poetry is strongly felt in the poem 'Exile' ("Изгнаник"), in which Bagryana speaks directly with the voice of Drainac, or of another male poet. The lyrical speaker reveals itself as a 'he' and not 'she', to the great confusion of readers and literary critics alike. In the poem, there is a reversal of roles and Bagryana sees and describes herself through the eyes and voice of a male lyrical speaker, presumably through the eyes of Drainac. The poem's lyrical subject is, much like Drainac, constantly on the move, unsettled, struggling with the world and himself. He, however, promises to return to his beloved, who patiently awaits him. He will return unexpectedly, when the winter closes in on everybody and everything. Upon his homecoming, the heart of his lover will reveal its true colours. Bagryana writes in her new lyrical voice:

Ще дойда един ден ненадейно –
ревнив, уморен от живота,
преломен завинаги, самотен...
Ще дойда, в главата си се кълна!
Макар да загина,
но да видя: дали е твоето сърце на
                  обикновена жена,
или сърце – на Мария или Магдалина!

(I will come one day suddenly -
jealous, tired of life,
forever broken, lonely...
I'll come, I swear it on my head!
Although I'd perish,
but I'd still see: if your heart is that of an
ordinary woman,
or the heart of Mary or Magdalene!)

In the quoted verses, Bagryana uses the masculine form of the adjectives – “ревнив”, “уморен”, “преломен”, and “самотен”. The poem also contains the masculine forms of the past participles of the verb ‘to love’ – “обичал” and the masculine form of the interrogative pronoun ‘who’ – “кой”. The gender switch of the lyrical speaker in the poem is discreet, unobtrusive and might remain unnoticed by a hasty or inexperienced reader. Bagryana comments on her choice of lyrical speaker’s gender in the poem:

А навремето излезе една статия, в която авторката, ... , се чудеше защо Багряна говори от мъжки род. Тя не разбира, че говоря като “аз – човека”, а не жената. Също често пъти аз предавам в стих думите, които съм чувала от мъж ... . Лирическият субект обединява няколко души герои. Ето един сонет – “Аз стигнах до оня велик океан баснословен, онуй равнодушие, дето се всичко удавя” – това са неизказани думи от Боян, но аз сякаш ги чувах. “Не те обвинявам и няма какво да прощавам” – сякаш чувах неговия отвъден глас и го предавах в стих. А някои търсят в това “аз” конкретно авторката и се чудят.⁹⁰

(At one time, an article came out in which the author ... wondered why Bagryana speaks in a masculine form. She did not understand that I speak as ‘I – the human being’ and not as a woman. Also, often I convey in verse the words I have heard from a man... The lyrical subject unites several characters. Here is a sonnet – “I reached that great delusive ocean, that indifference, where everything drowns” – these are unspoken words by Boyan, but it was as if I could hear them. “I don't blame you and have nothing to forgive” – as if I was hearing his voice from the beyond and conveyed it in verse. And some look for the concrete female author in this ‘I’ and are puzzled.)

The gesture of poetic embodiment, it seems, questions the gender and singularity of the lyrical speaker. In Bagryana's poems, and in those from 'Sailor's Star' in particular, there is an accommodation and superposing of voices. As Bagryana explains, the lyrical speaker is never a singular subject. Throughout 'Sailor's Star' not only Bagryana's and Drainac's, but Boyan Penev's voice is also heard. The multiple speakers brought into play in the process of embodiment overlap and fracture the soundness and distinctness of each other's identities. This could also explain the lack of decisive gender determination of the lyrical subject. The gender of the lyrical subject becomes unimportant and redundant, as both male and female voices are part of one common multitude of poets. They all share common goals and serve the cultural, social, political and language-related purposiveness of poetry. One can also observe that the loss of gender distinction and singularity complete the fragmentation of embodiment and radically shift the actual tangible – biological, cultural, social, historical – identity of both the poet and the embodied persona.

The gender switch of Bagryana's lyrical speaker in 'Exile' ("Изгнанник") can be read as undeniable proof of the success of Drainac's embodiment into the poem's verses. That is to say, Bagryana's female lyrical speaker disappears and is replaced by the male poetic voice of the wanderer poet. This same completeness, however, can be seen as a gesture of self-irony as well. Bagryana's poetic self, acts 'as if' it is Drainac's. The female lyrical speaker writes under the guise of Drainac, proving the impossibility of embodiment – the process can be completed only in an 'as if' mode. Such hesitations about the outcome of poetic embodiment are part of its inherent language and semantic strategies, I would argue. The overall goal of the embodiment of tangible things, situations and people into poetry, as already mentioned, is to sabotage the established familiar meanings of language and reality. In the case of Bagryana's 'Exile' ("Изгнанник"), what is re-examined are the common-sense notions of gender determination and singular individuality. As it turns out, in poetry, gender loses its significance and the poetic speaker becomes genderless. The same goes for singularity; the voice of the individual lyrical speaker joins the polyphony of many distinct and inaudible voices alike.

The other poems inhabited by Drainac's poetic ghost, are 'Poet' ("Поет") and 'Maris Stella'. In both poems, the gender of the lyrical speaker bears no surprises, but the multiplicity of poetic voices persists. In the 'Poet' ("Поет"), the lyrical subject talks about the exaltation of her lover, who promises a utopian world and believes in his own impossible visions for the future:

Опиянен от чудните си думи,
повярвал сам, ще понесеш и себе си, и мене
през полюса на вдъхновеното безумие
към някакви несъществуващи селения,
към дивни острови, разперили зелени палми –
където хората са като ангели добри
и любовта е тяхното евангелие,
и грижата им е една – в зори
маслинови да веят вейки и да пеят псалми...

(Intoxicated by his own wondrous words,
And believing them yourself, you'll take us both
through the pole of the inspired madness
to these fanciful settlements,
to the astounding islands, which spread out green palms –
where people are like angels, good
and love is their gospel,
and their care is one – at dawn
to wave olive branches and sing psalms...)

The lyrical speaker understands and accepts her beloved's delusion and deception, because every poet remains a child at heart:

Къде е истината? И къде е щастието на човек?
О, думи, екзалтации несбъдни на поета,
които, утре път поел, самичък ще забрави!
Но кой би смял да обвини детето, дете
само измисля своите измами и им вярва?
Нима в това по-малко чисто е сърцето му?
В сърцето на поета вечно живо е детето.

(Where is the truth? And where does a person's happiness lie?
Oh, words, the poet's unfulfilled exaltations,
which tomorrow he, while en route, will himself forget!
But who would dare to blame the child for

coming up with deceptions and then believing them?

Is then the infant heart less pure?

The child is always alive in the poet's heart.)

Bagryana talks about the identity of the embodied person in the poem with Dimitrova and Vasilev and states that this is not only Drainac: "This is not just his image. It is a summary of the poet in general. There is also self-irony. I also carry the image of a poet-child in me".⁹¹

In 'Maris Stella', Drainac reappears as a sailor, exploring dark waters, writing a letter to his beloved or drinking in the company of seductive women. Bagryana's lyrical speaker is in the traditional role of a woman waiting for her lost lover to return, while worrying and trying to imagine what keeps him busy:

Аз не знам в тази нощ къде е хвърлил котва той
и дали във висините, сред атмосферата, трещеща
от електрически змии, стрели и радиовълни,
нашите две мисли, литнали, някъде се срещат.

Аз не знам над какви бездни неговият взор витае,
към коя страна клони магнита устремът му таен:
Може би на своя мост изправен бди като изваян
и ням се вира в заплашителния бунт на тъмните води,
които искат да погълнат земя, небе, звезди
и смелия мореплавател...

(I don't know where he is anchored tonight
and if in the skies, in the crackling ether,
amidst electric snakes, arrows and radio waves,
our two flying thoughts meet.

I don't know the abyss under his hovering gaze,
or where the magnet of his secret longing will lead:
Maybe on his bridge, as a sculpture, he stands awake
and silent, he glares into the menacing uprising of dark waters,
which want to swallow earth, sky, stars,

and the brave sailor...)

At the end of the poem, the lyrical speaker pleads to the sailors' guiding star to lead the safe homecoming of her brave estranged seaman.

Conclusion

Remarkably, the embodiment of Drainac in Bagryana's poetry, complete or partial, exposes the instability of the individual and gender trends of the lyrical speaker. This in its turn, raises questions about the cultural models of gender and a poet's self-determination reflected in Bagryana's poetry. In her article on the issues of gender identity in Bagryana's poetic self-representations (1995), M. Kirova (Милена Кирова) speaks about the opposition between the notions of 'place' and 'road', which mirrors the tension between the binary couple of 'male' and 'female'. According to Kirova, in Bagryana's early poetry, the imaginary related to the notion of 'place' is mostly 'female', negative and confined, signifying entrapment and limitations imposed on the lyrical speaker. By contrast, the notion of 'road' is typically 'male' and associated with adventure, movement and positivity. Bulgarian modernist poetry is no exception when it comes to predominantly positive descriptions of men and negative depictions of women in literary texts. In a recent article, based on research of Google Book Ngram data, Daniel Schulz and Stepan Bahnik Ngram⁹² show that in most 20th-century English-language literature, men (male literary characters) are described in more positive terms than women (female fictional characters).⁹³

In Kirova's account however, in the bundle 'Sailor's Star' ("Звезда на моряка"), Bagryana achieves a balance between 'male' and 'female' and between 'place' and 'road', by introducing the motif of the 'crossroads'. Bagryana's poetic persona, concludes Kirova, longs not so much for the adventures of the 'road', as for the mysterious utopian calmness and intricate feminine equilibrium of the 'place'. Reading Kirova's article, one can say that Bagryana's poetry is deeply feminine and, in this sense, traditionally modern.⁹⁴

Kirova's observations and conclusion resonate with the hesitant character of Drainac's and Penev's embodiments in Bagryana's poetry. The lyrical speaker, despite the gender and personality shifts, remains predominantly feminine. Nevertheless, the very fact of the hesitations in the cultural and gender identity of Bagryana's lyrical speaker points to poetic intuitions that reach beyond the cultural models of modernity and announce the return of the public debate on equality, emancipation and political correctness.

---

¹ In her article “По повод ‘Величествен изгрев’ на ‘Звезда на моряка’” (“On the occasion of ‘A Majestic Sunrise’ of ‘Sailor’s Star’”), L. Malinova-Dimitrova stresses that it is difficult to establish with absolute certainty how many times Drainac visited Bulgaria in 1930. According to Bagryana, it happened twice. However, Serbian researchers state that Drainac was in Sofia a third time, in August 1930. See the bundle “Елисавета Багряна: 150 години от рождението ѝ”/ “Elisaveta Bagryana: 150th anniversary” (2019), p. 89.

² The quote is from exerts from the L. Malinova-Dimitrova and L. Dimitrov’s book “Bagryana and Slovenia” / “Багряна и Словения” (2013), which narrates Bagryana’s relationship with the Slovenian author Izidor Cankar.

³ Людмила Малинова-Димитрова & Людмил Димитров, *Багряна и Словения* (София: Факел, 2013), 13.

⁴ In his book ‘Cities of Words: Pedagogical Letters on the Register of the Moral Life’ (2004), the American philosopher S. Cavell talks about the continuous struggle of language with itself and the constant dissatisfaction of the philosopher with the limitations of everyday language (see: Stanley Cavell, *Cities of words: pedagogical letters on a register of the moral life* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2004), 8). In this article on Bagryana, I use the notion of language struggle in order to describe the developments within the poetic language of the Bulgarian poetess.

⁵ I am referring again to L. Malinova-Dimitrova and L. Dimitrov’s book ‘Bagryana and Slovenia’/ “Багряна и Словения” (2013).

⁶ Людмила Малинова-Димитрова & Людмил Димитров, *Багряна и Словения* (София: Факел, 2013), 101.

⁷ Людмила Хр. Малинова-Димитрова, “По повод ‘Величествен изгрев’ на ‘Звезда на моряка’”, in *Елисавета Багряна: 150 години от рождението ѝ*, Людмила Хр. Малинова-Димитрова & Кристина Йорданова (София: Парадигма, 2019), 90.

⁸ The poem is published in the bundle “Улис” (“Ulysses”) in 1938. See: <https://issuu.com/nbprok/docs/ulis?layout=http%253A%252F%252Fskin.issuu.com%252Fv%252Fcolor%252Flayout.xml&backgroundColor=CCCCCC&showFlipBtn=true>.

⁹ The dialogue between the sources is necessary mostly due to the new information the research of L. Malinova-Dimitrova and L. Dimitrov on Bagryana and her encounters with both I. Cankar and RADE Drainac reveals. In her article “По повод ‘Величествен изгрев’ на ‘Звезда на моряка’” (“On the occasion of ‘A Majestic Sunrise’ of ‘Sailor’s Star’”), L. Malinova-Dimitrova points out the incompleteness and in some cases, the inconsistencies, of the facts about Bagryana and Drainac in Dimitrova and Vasilev’s book. See “Елисавета Багряна: 150 години от рождението ѝ” (“Elisaveta Bagryana: 150th anniversary”) (2019), 88.

¹⁰ See: <https://www.edna.bg/izvestni/elisaveta-bagriana-obichanata-otrichanata-i-vechnata-4643606>.

¹¹ В. Penev (1882–1927) is a Bulgarian literary scholar, historian and critic, professor at the University of Sofia. Penev’s first wife is the famous Bulgarian poetess D. Gabe.

¹² Людмила Хр. Малинова-Димитрова & Кристина Йорданова, *Елисавета Багряна: 150 години от рождението ѝ* (София: Парадигма, 2019), 13–30.

¹³ In his article on Bagryana’s poetry, Е. Mozejko explicitly stresses the close connection between the poetics of “The Eternal and the Holy” (“Вечната и святата”) and that of Bulgarian folklore. See: Edward Mozejko, “The Private World of Elisaveta Bagryana”, *World Literature Today*, vol. 51, no. 2 (1977): 216–220.

¹⁴ Unless otherwise indicated, all translations are mine.

¹⁵ Блага Димитрова & Йордан Василев, *Кръстопътна среща*. (София: Балкани, 1999), 21.

¹⁶ Immanuel Kant, *Critique of the Power of Judgement* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 216–217.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Stanley Cavell, *Cities of words: pedagogical letters on a register of the moral life* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2004), 8.

Cavell also returns to Wittgenstein’s argument in *Philosophical Investigations* about and against the human need to peruse the absolute in both language and daily existence in search of the ultimate

---

guarantee for the ultimate security of the human settlement. The need to acknowledge and accept certain borders is essential for Wittgenstein (See also: Stanley Cavell, *Cities of words: pedagogical letters on a register of the moral life*, 4).

¹⁹ Блага Димитрова & Йордан Василев, *Кръстопътна среща*. (София: Балкани, 1999), 13.

²⁰ Rade Drainac, *Buntovnik i apostol: sabrane pesme 2* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999), 23.

²¹ Emphasis mine.

²² Emphasis mine.

²³ See Drainac's bundle "The Train Is Leaving" ("Voz Odlazi") (1923), where images of the poet's childhood home and the Balkans are intertwined with dreams of faraway foreign places and cities.

²⁴ See also the article http://ebox.nbu.bg/nova2013/view_lesson.php?id=11.

²⁵ D. Gabe (1888–1983) is a Bulgarian poet who published books for children and adults and did much translation work as well.

²⁶ Блага Димитрова & Йордан Василев, *Кръстопътна среща*. (София: Балкани, 1999), 33.

²⁷ Ibid, 13.

²⁸ Людмила Хр. Малинова-Димитрова & Кристина Йорданова, *Елисавета Багряна: 150 години от рождението ѝ* (София: Парадигма, 2019), 9–10.

²⁹ Блага Димитрова & Йордан Василев, *Кръстопътна среща*. (София: Балкани, 1999), 60–61.

³⁰ Ibid, 61.

³¹ Ibid.

³² Ibid, 11.

³³ Ibid, 18.

³⁴ Ibid, 48.

³⁵ For Drainac's description of his persona and identity see the poem "Rade Drainac", from the bundle "Banquet" (1930). Bagryana describes Drainac as a sailor in her poem "Maris Stella", published in the bundle "Sailor's Star" ("Звезда на моряка") (1931).

³⁶ Блага Димитрова & Йордан Василев, *Кръстопътна среща*. (София: Балкани, 1999), 28. The original text reads: "Ако не беше толкова обаятелен, сигурно щяхме да забележим у него малка доза грандомания, донякъде симпатична в характера на малките славянски народи".

³⁷ Блага Димитрова & Йордан Василев, *Кръстопътна среща*. (София: Балкани, 1999), 12.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid, 11. The Bulgarian text reads: "Лиза обикновено е спокойна, овладяна. Само веднъж съм я видял изтръгната от спокойствието, цялата пламнала от любов: когато дойде у нас онзи сърбин, поетът Раде Драйнац."

⁴⁰ Ibid. The Bulgarian text is: "Имаше много хубави, големи, светли очи. Изобщо, мечтата ми е била светъл мъж, 'чуждестранен светъл хан' (стихотворението 'Потомка'). Направи ми силно впечатление."

⁴¹ Ibid, 27. The original text reads: "Винаги ме е влякло към мъж-творец. Може би вътрешното ми стремление е било все към поет. Вдъхновение ми е носил ето този тип мъж. Не бих могла да се спра на друг."

⁴² In his overall poetry, Drainac, I argue, significantly shortens and at times eradicates the distance between his actual voice and that of his lyrical speaker. This is one of the fascinating trades of his innovative poetry and poetic style. The discussion about the intricate relation between the poet and his lyrical self, through the mediation of the poetic wording, is not a topic on which this article focuses.

⁴³ See the original poem at: <https://issuu.com/nbprok/docs/>.

⁴⁴ Блага Димитрова & Йордан Василев, *Кръстопътна среща*. (София: Балкани, 1999), 12.

⁴⁵ He might have been pleased with the fact that today his open confessions sound even more shocking than back in the 1930s. In other words, a big part of what he writes is not only cynical, but somewhat misogynistic and utterly and nonchalantly politically incorrect. This was the romantic rough flair of the times.

⁴⁶ See the poem's original text at:

https://issuu.com/nbprok/docs/bandit_ili_pesnik?layout=http%253A%252F%252Fskin.issuu.com%252Fv%252Fflight%252Flayout.xml;showFlipBtn=true.

⁴⁷ The motifs of homelessness and uselessness of the poet reoccurs in Drainac's poetry. Even when far destinations are open for the lyric speaker, he remains a misfit who would probably be forgotten and

---

misunderstood. See for example the poem “The Train Is Leaving”, from Drainac’s book “The Train Is Leaving” (“Воз одлази”) (1923).

⁴⁸ All ‘Hypnos’ references and quotations are to be found on Drainac’s online electronic archives at: <https://issuu.com/nbprok/docs/17afb21029000f>.

⁴⁹ See Ibid.

⁵⁰ See Ibid.

⁵¹ See Ibid.

⁵² See Ibid.

⁵³ Nature and its beauty are strongly present in Drainac’s second bundle ‘Aphrodite’s Garden’ (1921). In the bundle’s poems, the songs of love, attraction and longing intertwine with the fragrant splendour of nature. In one of his poems, Drainac tenderly describes the lyric speaker’s beloved Mema moving one early summer morning through fields that smell of freshly cut hay. Mema’s long fair hair could get entangled in the sea of grain she is crossing. Mema will be drained in the blush of the morning like a poppy in a field of wheat. See: <https://issuu.com/nbprok/docs/17afb21029000f>.

⁵⁴ The original article is to be found online on:

<https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/pravda/1930/06/01#page/8/mode/1up>.

⁵⁵ Not long after his third visit to Bulgaria in 1930, on 25 December, Drainac publishes an open letter in the Serbian newspaper ‘Pravda’, in which he appeals to Bulgarian intellectuals. On 10 January 1931, the letter appears in Bulgarian in the weekly newspaper ‘Literary voice’/“Литературен глас”. The letter contains a call for Balkan cooperation in the fields of creativity and poetry. Those are Drainac’s old ideas about the unique place of the Balkans in world culture. According to the letter, Balkan writers need to “explode intellectually” and stop following the lead of fashionable Western literary movements. Standing alone is not going to deliver the expected positive development of Balkan culture, but joining forces could put the region on the literary and cultural world map. Drainac’s plea for unity was misunderstood. The reaction to Drainac’s open and honest call was cold and predominantly hostile. Drainac was also accused of defending the interests of pro-Serbian chauvinism (Dimitrova & Yordanov, cited work: 74–84).

⁵⁶ The original sentence in Serbian reads: “[Лиза Багрјана] ... вероватно читала Блеза Сандрара, Аполинера и Пола Елијара, она је на тим походима сањала Родину, као земљу хаџилука”. See: <https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/pravda/1930/06/01#page/8/mode/1up>.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid. In the original text: “најтипичније и најспонтаније међу песникињама са Балкана”.

⁵⁹ Блага Димитрова & Џордан Василев, *Крџтопџтна среџа*. (Софија: Балкани, 1999), 31.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid, 12. The Bulgarian text reads: “Книгите му бџа модернистични, у нас невиждани ‘Бандит или песник’, ‘Воз одлази’. Стиховете му ми направиха впечатление с новотата си, стихџт свободен.”

⁶² See: http://digitalnakolekcijadrainac.blogspot.com/p/blog-page_455.html.

⁶³ Drainac writes about the poet’s boldness and norm-challenging attitude, about the poet as socially different and estranged also in the poem ‘Ballad about the Blossoming Chestnuts’ (“Балада о расцветали кестеновима”) from the bundle ‘Vanquet’ (“Банкет”) (1930). This is the mood in the poem ‘The Night Meditations of a Homeless Man’ (“Ноћне медитације једног бескућника”) (‘Bandit or Poet’ / “Бандит или Песник” 1928) as well. See: <https://issuu.com/nbprok/docs/17afb21029000f>. In her turn, Bagryana writes about the uneasy lot of the poet and asks “what is our useless lyrics, my brothers?”/ “какво е нашата безполезна лирика, мои братџа?” in the poem ‘SOS’, published in the bundle ‘The Sailor’s Star’/ “Звезда на морџа” (1931).

⁶⁴ Блага Димитрова & Џордан Василев, *Крџтопџтна среџа*. (Софија: Балкани, 1999), 54.

⁶⁵ Людмила Малинова-Димитрова & Людмил Димитров, *Багрјана и Словенија* (Софија: Факел, 2013), vii.

⁶⁶ Блага Димитрова & Џордан Василев, *Крџтопџтна среџа*. (Софија: Балкани, 1999), 60.

⁶⁷ Ibid, 54.

⁶⁸ After WWI, there were serious disagreements between the two countries on the territorial and ethno-cultural issues of Macedonia and the so-called Western Outlands. Macedonia is part of Serbia and is under its strong cultural influence, of which Bulgarian politicians and most of the intelligentsia did not

---

approve. There are mutual accusations of nationalism and violation of the rights of the populations to speak and use their native languages. Those tensions put the meetings of Drainac and Bagryana in a new light. She was very bold to openly relate to a Serbian journalist and intellectual in Bulgaria. After his recovery and departure, her name and reputation become severely criticised and examined. Those are hard times for Bagryana. Luckily, her creativity remained healthy and she wrote several poems that are remarkable in their maturity of ideas and style.

⁶⁹ Блага Димитрова & Йордан Василев, *Кръстопътна среща*. (София: Балкани, 1999), 55.

⁷⁰ By that time, Bagryana had really moved on with her life. In 1932, she met the other significant man in her 1930s life, the Slovene author, academic and diplomat I. Cankar, who left Slovenia in 1936 after accepting a diplomatic post in Argentina. See the book of L. Dimitrova-Malinova and L. Dimitrov “Bagryana and Slovenia” (“Багряна и Словения”) (2013).

⁷¹ Блага Димитрова & Йордан Василев, *Кръстопътна среща*. (София: Балкани, 1999), 85.

⁷² Ibid, 64.

⁷³ At another time, the Serbian journalist Slobodan Marković, son of a close friend and colleague of Drainac, brings to Sofia and reads to Bagryana extracts from Drainac’s work written in 1930 and containing descriptions of their meetings in Bulgaria (See: Блага Димитрова & Йордан Василев, *Кръстопътна среща*. (София: Балкани, 1999), 102).

⁷⁴ Блага Димитрова & Йордан Василев, *Кръстопътна среща*. (София: Балкани, 1999), 6.

⁷⁵ Drainac is not the only man who died whispering Bagryana’s name. In 1985, Bagryana shares with her close friend Z. Marinova that four men died with her name on their lips – V. Penev, R. Drainac, I. Cankar and V. Nezval (See: Людмила Малинова-Димитрова & Людмил Димитров, *Багряна и Словения* (София: Факел, 2013), 188). All of them are renowned European authors and intellectuals.

⁷⁶ Блага Димитрова & Йордан Василев, *Кръстопътна среща*. (София: Балкани, 1999), 86.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ibid, 62.

⁷⁹ Ibid, 109.

⁸⁰ For additional information about the complex poetical dialogue between Bagryana’s and Drainac’s poems see L. Malinova-Dimitrova’s article “По повод ‘Величествен изгрев’ на ‘Звезда на моряка’ (“On the occasion of ‘A Majestic Sunrise’ of ‘Sailor’s Star’” in “Елисавета Багряна: 150 години от рождението ѝ” (“Elisaveta Bagryana: 150th anniversary”) (2019), p. 89.

⁸¹ Людмила Малинова-Димитрова & Людмил Димитров, *Багряна и Словения* (София: Факел, 2013), 10.

⁸² Ibid.

⁸³ The original text of the poem was generously given to me by L. Malinova-Dimitrova and L. Dimitrov. The Bulgarian translation of Drainac’s poem is to be found in the book of L. Malinova-Dimitrova and L. Dimitrov (2013), pp. 11–13.

⁸⁴ Блага Димитрова & Йордан Василев, *Кръстопътна среща*. (София: Балкани, 1999), 28.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid, 29. The text in Bulgarian is: “У него ми харесваха не цели стихотворения, а отделни строфи”.

⁸⁹ Блага Димитрова & Йордан Василев, *Кръстопътна среща*. (София: Балкани, 1999), 65.

⁹⁰ Ibid. The two quotes Bagryana uses are from the poem “The Quiet Voice” (“Тихият глас”) from the bundle “Sailor’s Star” (1931).

⁹¹ Ibid. The Bulgarian text reads: “Това не е само неговият образ. То е обобщение на поета изобщо. Там има и самоирония. И у себе си нося този образ на поет дете.”

⁹² Daniel Schulz, & Štěpán Bahník, “Gender associations in the twentieth-century English-language literature”, *Journal of Research in Personality* Vol. 81 (2019): 90. <https://doi.org/10.31234/osf.io/grn8t> (accessed 9 November 2020).

⁹³ See ‘Gender associations in the twentieth-century English-language literature’, *Journal of Research in Personality*, 81 (2019): 88–97.

⁹⁴ The title of Milena Kirova’s article is “Между пътя и мястото: проблемът за родовата (gender) идентичност на текста- Багряна” (“Between the Road and the Place: The Problem of Gender Identity in the Text-Bagryana”). See: <https://liternet.bg/publish2/mkirova/pytiat.htm>.

References

- Bernhardi, August F. *Spachlehre*, Volume 1. New York: Georg Olms Verlag, 1973.
- Cavell, Stanley. *Cities of words: pedagogical letters on a register of the moral life*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2004.
- Drainac, Rade. *Crni dani : zapisi*. Beograd: Kosmos, 1963.
- Drainac, Rade. *Buntovnik i apostol: sabrane pesme 2*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999.
- Kant, Immanuel. *Critique of the Power of Judgement*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Mozejko, Edward. "The Private World of Elisaveta Bagryana". *World Literature Today* vol. 51, No. 2 (1977): 216–220.
- Schulz, Daniel & Bahnik, Štěpán. "Gender associations in the twentieth-century English-language literature". *Journal of Research in Personality* Vol. 81 (2019): 88–97. <https://doi.org/10.31234/osf.io/grn8t> (accessed 9 November 2020).
- Александрова, Надежда. "Багряна в "Златорог"". Електронно списание LiterNet бр. 8, 237 (2019). <https://litenet.bg/publish3/naleksandrova/bagriana.htm> (accessed 9 November 2020).
- Багряна, Елисавета. *Вечната и святата*. София: 1927.
- Багряна, Елисавета. *Звезда на моряка*. София: Т.Ф.Чипевъ, 1931.
- Димитрова, Блага & Василев, Йордан. *Кръстопътна среща*. София: Балкани, 1999.
- Драинац, Раде. *Афродитин врт*. Прокупље: Штампарија „Прекоморац“, 1921.

https://issuu.com/nbprok/docs/afroditin_vrt (accessed 9 November 2020).

Драинац, Раде. *Хипнос*. Месечна ревија за интуитивну уметност. Београд: 1922.
<https://issuu.com/nbprok/docs/17afb21029000f>. (accessed 9 November 2020).

Драинац, Раде. *Воз одлази*. Београд: Хипнос, 1923.

Драинац, Раде. *Бандит или Песник*. Београд: С. Б. Цвијановић, 1928.

Драинац, Раде. *Банкет*. Београд: Књижара „Светлост“, 1930.

Игов, Светлозар. “Вечната и святата”. Електронно издателство LiterNet Vol. 8 (2019). <https://litenet.bg/publish/sigov/syvremennici-1/e-bagriana.htm> (accessed 9 November 2020).

Кирова, Милена. “Между пътя и мястото: проблеът за родовата (gender) идентичност на текста-Багряна”. Електронно издателство LiterNet Vol 4. (2003). <https://litenet.bg/publish2/mkirova/pytiat.htm> (accessed 9 November 2020).

Малинова-Димитрова, Людмила & Димитров, Людмил. *Багряна и Словения*. София: Факел, 2013.

Малинова-Димитрова, Хр. Людмила. “По повод ‘Величествен изгрев’ на ‘Звезда на моряка’”. In *Елисавета Багряна: 150 години от рождението ѝ*. София: Парадигма, 2019.

Малинова-Димитрова, Хр. Людмила, Йорданова, Кристина. & Димитрова, Маринели. *Елисавета Багряна: 150 години от рождението ѝ*. София: Парадигма, 2019.

Неделчев, Михаил. “Бретан в българската литература и култура”. (2012) http://ebox.nbu.bg/nova2013/view_lesson.php?id=11 (accessed 9 November 2020).

Пауновић, Синиша. *Драинац песник и боем*. Љубљана: Партизанска књига, 1981.

Миглена Дикова-Миланова
Miglena.DikovaMilanova@ugent.be
Универзитет у Генту

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.11>

УДК: 821.163.2.09-1 Багрјана Ј.
821.163.41.09-1 Драинац Р.
821.163.2:929 Багрјана Ј.
821.163.41:929 Драинац Р.
Оригинални научни чланак

Поетике отеловљења: Јелисавета Багријана и Раде Драинац, једна љубавна прича

Овај рад има за циљ да открије како су Багријанини сусрети са Драинцем изменили њену поезију, као и њено виђење песничког језика и саме себе. У том циљу, биће анализирана Багријанина поезија пре 1930. године, пре свега кључне песме из књиге *Вечно и свето*. Погледи изражени у тим песничким строфама биће повезани са Драинчевим текстовима из 1920-тих година, као и са његовим идејама о естетици и књижевности израженим у часопису *Хипнос*. Затим ће, у наставку, рад да истражује Багријанине песме из 1930–1931. године, као и конкретне промене у њеном избору речи, слика и песничког ритма. Последње важно питање на које овај рад покушава да одговори тиче се борбе песничког језика да се преобрази док отеловљује и поново спаја свакодневни живот песникиње и сусрете у оквиру структуре песама.

Кључне речи: Багријана, Драинац, биографија, поезија, утицај

Јелена Лалатовић
jelena.lalatovic@ikum.org.rs
Институт за књижевност и уметност
Београд

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.12>
УДК: 069:305-055.2]:004(497.16)"2013/..."
305-055.2(497.16)"19"
Оригинални научни чланак

Музеј жена Црне Горе – сусрет дигиталне хуманистике и културалног феминизма

Циљ овог рада је двострук. Најпре, рад треба да представи дигитални Музеј жена Црне Горе, те начине на које ова иницијатива – прикупљајући и класификујући податке о културном, друштвеном, научном и политичком раду жена у Црној Гори, поглавито у 20. веку – преиспитује границе између јавне и приватне историје. Затим, да овај дигитални музеј размотри у контексту развоја феминистичке теорије у другој половини 20. века – тј. у односу према радикалном и културалном феминизму. Напослетку, у раду ће се говорити о томе како сусрет дигиталне хуманистике, као методе проучавања, и феминистичког погледа на историју доприноси новим научним тенденцијама у писању женске историје, односно како се локални пројекти попут Музеја жена Црне Горе уклапају у глобалне токове развоја женских студија.

Кључне речи: Музеј жена Црне Горе, дигитална хуманистика, културални феминизам, женска историја, женске студије

Дигитални Музеј жена Црне Горе, који је основала невладина организација НОВА Центар за феминистичку културу из Подгорице, настаје 2013. као једна од активности Иницијативе за оснивање Музеја жена Црне Горе. Тек неколико година касније (2017) ова иницијатива добија и прву изложбу у физичком простору: „Другарице – женски покрет у Црној Гори 1943 – 1953” ауторки Наталије Вујошевић и Наташе Нелевић. Овај податак сведочи о најмање две ствари. Иако дигитални простор подстиче феминистички активизам, саму идеју дигиталног музеја одликују два противречна порива: могућност да оспори сам концепт музеја као повлашћене институције официјалне, што увек значи и андроцентричне културе, и потенцијал да демократизује и учини доступнијом музејску грађу. Тензија између захтева за оспоравањем и захтева за радикалном демократизацијом јесте оно што повезује историју феминизма и дигиталну хуманистику. Имајући то у виду, идеја која стоји иза овог истраживања јесте да се преиспита како женски музеји у дигиталној сфери, а посебно њихове локалне форме, одражавају и истовремено утичу на разумевање феминизма. Пре него што се упустим у интерпретацију историјских и контекстуалних специфичности појма културалног феминизма на примеру Музеја жена Црне Горе,

објаснићу шта под тим појмом подразумевам. У овом раду користим дефиницију Дениз Томпсон (Denise Thompson), која феминизам дефинише као политику оспоравања мушке надмоћи.¹ Такође, она сматра да се у савременом свету реч „феминизам” не односи првенствено или чак уопште на револуционарну побуну жена, већ се поглавито односи на борбу за преозначавање тј. промену значења категорија везаних за жене и женско искуство. Сам концепт женског музеја очито је један такав облик активизма. Опредељеност за разумевање женске историје као конститутивне за целокупно историјско искуство људског друштва јасно се види у програмском опису Музеја жена Црне Горе:

Музеј жена Црне Горе је основан да би се на једном мјесту окупили сви расути или занемарени подаци и документа о животу жена у прошлости Црне Горе; да би се учинили видљивим и значајним њихови животи и напори; да би се створили услови да наше преткиње изађу из сјенке патријархалних стереотипа о „старим Црногоркама” и да буду сагледане као цјеловите личности и историјски субјекти.

Међутим, иницијатива у чијем контексту настаје дигитални Музеј жена Црне Горе, те низ радионица усмене историје преточених у публикацију *Жене, жудње, преласци: жене се сјећају – родни идентитети и женска орална историја*² указују на двоструку оријентацију овог пројекта. С једне стране, Иницијатива за оснивање Музеја жена Црне Горе, као и већина женских музеја у свету, попут Националне куће славних жена у Америци (National Women's Hall of Fame), Музеја жена Ирске или Музеја жена у Уједињеним Арапским Емиратима, ослоњена на концепт *herstory* феминистичке теоретичарке и активисткиње Робин Морган (Robin Morgan), настоји да учини видљивом историју знаменитих жена и доприноса жена у друштву. С друге стране, концепт црногорског пројекта укључује и приватну историју жена и њихове еманципације из експлицитно феминистичке перспективе. Формулација „историја женске еманципације из експлицитно феминистичке перспективе” звучи као таутологија. Међутим, специфичан положај жена у Црној Гори и начин на који се та еманципација одвијала у двадесетом веку захтевају додатно појашњење.

Жене Црне Горе на раскршћу племенског друштва и социјалистичког покрета

Музеј жена Црне Горе чине следеће целине: Библиотека, односно списак текстова који су у двадесетом и двадесет првом веку објављени на тему положаја жена у Црној Гори (укључујући и неколико издања НВО Нова); Лексикон, што значи збирку кратких биографија свих жена које су деловале у јавности, доминантно сачињен од партизанки, календар најзначајнијих догађаја у периоду од 1830. до 1946, када су жене изједначене пред законом са мушкарцима, неколицину дигитализованих архивских докумената у вези са илегалним радом Комунистичке партије Југославије и активношћу Народноослободилачког покрета, те неколико прилога у одељку Историјска читанка, где се налази и списак свих сто педесет жена осуђених по основу Резолуције Информбироа. Овај дигитални музеј не функционише као претражива база података, већ као каталог најзначајнијих личности и догађаја у новијој историји Црне Горе. Намера с којом је Музеј жена Црне Горе основан – „да би се на једном месту окупили сви расути или занемарени подаци и документа о животу жена у прошлости Црне Горе” – јесте истраживачки плодносна, али кључни проблем који се већ у првом сусрету са овим материјалом може уочити јесте питање организације грађе. Јасно је да одељци као што су Библиотека, Лексикон и календар представљају неопходан минимум информација да би се на поуздан и иоле структуриран начин могло говорити о историји жена. Док је библиотека свих издања у области женских студија о/у Црној Гори најпрегледнији сегмент, те имајући у виду посебан значај Лексикона, будући да се управо ту могу наћи вредни, али иначе тешко претраживи подаци (на пример, ко је била Љиљана Вујовић Тошић, прва црногорска сликарка), одељци Архива и Историјска читанка садрже искључиво непреређену/неприлагођену грађу. Реч је о драгоценим историјским сведочанствима и сведочењима, па је штета утолико већа. Наиме, у Архиви се могу наћи полицијска документа о истрази против комунисткиња, у периоду када је рад КПЈ био илегалан (1934–1941), а ту су похрањени материјали Антифашистичког фронта жена из ратних година (на пример: Чланак Ђиње Прље, „Жене, заузмимо своја мјеста” из 1943, у ком говори о „крупној улози коју је покрет родољубивих жена одиграо у НОБ-у”, „Проглас Иницијативног одбора АФЖ-а за Црну Гору и Боку којим се жене позивају да учествују у Народноослободилачком фронту било с пушком у руци било са радом у позадини” из 1943. или ратна брошура о Осмом марту из 1944). Међутим, једини подаци које, поред самих докумената, овде можемо

наћи јесу назив документа и извор – Архивско одељење за историју радничког покрета у Државном архиву. Одељак Историјска читанка састоји се из три вињете, а будући да је приређивачки оквир врло штур, њихову међусобну и појединачну симболичку вредност може увидети само неко ко је већ упућен у историју и антропологију жена у Црној Гори. „Одбрана *Старих Црногорки*”, за коју није наведен извор, јесте кратка критика мизогине митологије, односно, како и ненаведена ауторка каже, Стара Црногорка, жена која не само да трпи батине већ у њима ужива, симбол је кривотворења женске историје. Сведочења затвореница пренета из књиге Милинка Стојановића *Голооточка трилогија*³ јесу епитом бурног двадесетог века из женске перспективе. Доступност извора и значај теме свакако заслужују засебну поставку унутар Музеја, а не само неконтекстуализоване цртице из сведочења затвореница. Затим следи кратак есеј, готово лирски запис под називом „Пливање”, у ком се преноси сећање једне жене на своју баку, у којој бакина жеља да се отисне у воду, иако прећутно постоје уверења да је то у извесном смислу трансгресија за стару жену, симболизује дубоко личне отпоре жена према угњетавању. Ове три целине – митолошка, друштвено-политичка и интимистичка – чине три стуба женске историје и перспективе коју женски музеји треба да понуде, због чега свака од ових тема заслужује много детаљније уприличену, засебну поставку.

Иако декларативно треба да обухвати све податке о женама у Црној Гори од протомодерног доба до данас, у Музеју жена Црне Горе видљиве су лакуне у прелазима из једне у другу историјску етапу. Доношење Законика Општег Црногорског и Брдског 1803. године може се сматрати почетком (прото)модерне црногорске државности, а начин на који је унапредио животе жена у Црној Гори лежи у чињеници да је овим законом забрањена отмица девојака. Међутим, кроз читав деветнаести век, Црна Гора је, чак и након добијања самосталности и проглашења краљевине под династијом Петровић Његош, заостајала у друштвеном развоју у односу на већину других држава на Балкану, што се на посебно суров начин читује у положају жена. У подлистку часописа *Црногорац*, чији је главни уредник био Јован Сундечић, песник, православни свештеник и секретар књаза Николе Петровића Његоша, *Црногорка*⁴ из 1871, Црногорка се слави као идеал „домаћице и ратнице”, оличење врлине. Овај подлистак, са доминантно књижевним прилозима, успутно доноси и важне информације из области културе, како из европске јавности, тако и са јужнословенских простора.⁵ Идеал жене који овај лист заступа посредством искључиво мушког

ауторства исказан је у стиховима „и на дому домаћица/ и у муци јуначица/ и међ' вилам' понос-вила”.⁶

Када анализирамо идеолошки слој текста, овакав модел женског субјекта – домаћице и отелотворења националног/фолклорног идеала не разликује се много од, примера ради, идеологије у том периоду активног Београдског женског друштва и његовог гласила *Домаћица*, као и других протофеминистичких удружења у којима је еманципација жена била подређена националном интересу. Но, огромна структурна разлика јесте у томе што, иако недвосмислено посвећена едукацији жена са циљем остваривања националних и државних интереса изградње грађанске класе, потоња женска удружења чиниле су организоване жене које су се истовремено залагале и за остваривање посебног друштвеног интереса жена, попут права на образовање, права на плаћен рад и учешће у јавном животу. Не само да је у Црној Гори у то време ниво опште писмености готово непостојећи већ су племенска организација друштва и култура опстајали на потпуној обесправљености жена – практично идеалнотипском облику патријархата. *Жене у Црној Гори 1790–1915: историјска читанка*,⁷ коју је приредила Наташа Нелевић – збирка исечака из текстова разних етнолога и путописаца, на упечатљив начин дочарава бруталност положаја жена приликом удаје, те у светлу брачних односа, односа родитеља према женској деци, у институцији крвне освете. Примера ради, култ девојачке части толико је снажан да црногорско друштво не познаје концепт романтичне љубави, те укида било какву могућност удварања, као и исказивање љубазности мушкарца према жени у јавном простору, што се сматра срамотом. Када напуштају приватни простор, жене се у јавности морају кретати иза мушкараца. Такође, жена се третира искључиво као радна снага која не полаже право на аутономију и субјективитет. Женска деца неретко су и препуштена судбини док обављају опасне и тешке физичке послове. Што се историје институција тиче, поређења ради, Виша женска школа у Београду, то јест, оснивање прве женске средње школе, одвија се девет година раније у односу на оснивање прве јавне основне школе на Цетињу (1872), чија је оснивачица била Јелена Вицковић. Већ од 1900. удружење учитељица – Коледар хрватских учитељица – оснива свој часопис *Домаће огњиште*, у коме се, поред проблематизовања неједнако плаћеног рада учитељица у односу на учитеље, расправља и о комплексним текстовима, а посебно место заузима и осврт на историју знаменитих жена. Овако тежак положај жена Црне Горе, парадоксално, условио је дубоку интернализацију мита о идеалној Црногорки. Не само да је као представница једине женске организације на Цетињу у том тренутку Христина

Ђуковић,⁸ на једном од окупљања Скупштине женских удружења Југославије (1920), у Загребу, величала положај Црногорке већ је идеал „жене од камена”, о чему сведочи повлашћено сећање на том идеалу блиске преткиње у збирци *Жене, жудње, преласци*, опстао и у савременом окружењу.

Прежитак племенског друштва у модерном добу довео је до тога да се, будући да пре оснивања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца нису постојала ни национална ни грађанска женска удружења, па тиме ни предуслови за поделу на социјалистички и грађански женски покрет, што је у датом тренутку била европска тенденција, прва женска организација, чија је оснивачица била Катица Матковић из Котора, јави управо у оквиру социјалистичког покрета. Посебно суров положај жена у Црној Гори, као и недостатак грађанских феминистичких удружења, констатује се и у југословенској историографији. Објашњење таквог стања своди се на причу која такође чини подлогу мита о „жени од камена” – у ратничком друштву жене свесно и својевољно пристају на другоразредан положај, јер је то неопходно за опстанак таквог друштва. Тако се у студији *Жене Црне Горе у револуционарном покрету 1918–1945*. каже следеће:

Црногорско друштво је било издигло ратничка својства и дужности на висину идеала, па је отуда у њему већу улогу и бољи и важнији третман имао онај ко је био ратник.⁹

Иако се детаљно бави заслугама жена током илегалног рада Комунистичке партије, те њиховим доприносом у изградњи антифашистичког фронта, ова књига не препознаје нити осветљава контрадикторност коју подразумева – инсистира се на ратничком духу који није стран ни женама, као и на њиховој борбености и учешћу у комитским борбама, али се истовремено управо ратничко уређење друштва потцртава као разлог потлачености жена. Обележје овог антифашистичког дискурса, када се о говори о положају жена, јесте да се она начелно уважава као проблем, али се никада не именују конкретни чиниоци одговорни за такво стање, нити се улази у анализу односа моћи између мушкараца и жена.

У том светлу, сасвим је логично да је полазишна тачка историје еманципације жена из феминистичке перспективе активност жена у социјалистичком покрету, будући да пре тога жене нису биле препознате као друштвени и политички субјекти. На тај начин, Музеј жена Црне Горе остаје доследан својој мисији „да испише целовит наратив еманципације”.¹⁰ То се може учинити само уочавањем веза између приватне и

јавне историје, што се јасно огледа и у детаљима. Из званичне историографије сазнајемо о првим успесима живота у јавној сфери (на пример, прва црногорска романијерка била је Милка Бајић Подерагин, рођена почетком двадесетог века), али сећања жена на друге жене употпуњују ту слику. Стога не чуди да су се у Црној Гори, како то сазнајемо из једног од женских сећања у збирци *Жене, жудње, преласци*, прве возачице аутомобила појавиле појавиле тек 1970. године.

Криза интерпретације у дигиталној хуманистици и криза идентитета у феминистичкој теорији

Пројекат Музеј жена Црне Горе настао је као примена већ поменутог концепта *herstory* на домаћу историју. Овај концепт односи се, пре свега, на оживљавање и очување сећања на битне датуме у историји жена, с нагласком на биографијама жена које су дале значајан допринос феминизму. Увођење истраживања приватне историје – кроз фејсбук кампању „Била једном једна жена”, у којој се женска публика странице Музеј жена Црне Горе позива да у кампањи учествује тако што ће попунити упитник о сећању на неку из личног/породичног живота важну жену, те приложити фотографију, Наташа Нелевић у више пута помињаној збирци *Жене, жудње, преласци*, која претходи кампањи на друштвеним мрежама, своју и намеру својих сарадница објашњава овако:

Привилеговање оваквог извора у односу на конвенционалне ‘објективистичке’ истраживачке методе сакупљања историјских података омогућавало нам је и да проширимо поље истраживања и на значајна питања која се тичу родних идентитета у сјећањима жена, али и да дјелујемо активистички.¹¹

Свест о еманципаторском потенцијалу сећања жена на друге жене представља практичну примену сазнања која су фундаментална за феминистичку културу сећања. Најпре, да меморијална пракса увек може бити и активистички чин,¹² а затим да однос према прошлости женског покрета утиче на промишљање његове будућности. Овде је важно нагласити да постојање различитих дигиталних извора о феминизму и женској историји (Reconstructionist of the World, Guerilla Girls, Herstory.ie), те њихова позиција као понекад јединог места трансгенерацијског феминистичког дијалога, има велику

важност и у теоријском погледу – то јест, велики значај за развој феминистичке теорије.

Да би се веза између прошлости и садашњости разумела и продубила, неопходно је испитати теоријске претпоставке на којима музеји жена и историја рода почивају. Зато ћу указати на неке контроверзе и спорове у интерпретацији појма женска историја/*herstory*, а затим показати како чак и неексплицирано одређивање за одређена теоријска становишта утиче на конкретне меморијалне праксе.

Дигиталну хуманистику и феминистичку научну заједницу повезује свест о томе да је знање произведено категоријама у које се смешта, те свест да „више нико није једини произвођач, управитељ и дисеминатор знања”.¹³ И феминистичка теорија и дигитална хуманистика су на нивоу читаве дисциплине у кризи – феминистичка теорија у кризи идентитета, а дигитална хуманистика у кризи значења (што је, имајући у виду статус хуманистике као историјске дисциплине, такође питање њеног идентитета). Условно речено, постоје два приступа којима се криза дигиталне хуманистике објашњава. Једна струја теоретичара сматра да проблем лежи у удаљавању дисциплине од проблематике организације знања и њеној заокупљености идеолошком позадином на којој се одређена знања усвајају.¹⁴ Друга струја сматра да је криза дигиталне хуманистике само одраз кризе хуманистике уопште, односно борбе за очување институције значења у свету доманиције тржишно оријентисане науке, који значење више не вреднује на исти начин.¹⁵ У пољу феминистичке теорије кључна борба за значење тиче се значења самог појма жене. Међузависност у односу на појам женске историје овде је очигледна.

Парадоксално, развој женских студија, као историјске дисциплине, омогућио је други талас феминизма, односно покрет радикалних феминисткиња, који феминистичка академска заједница неретко отписује као „аисторијски”. Такво тумачење развоја женских покрета и феминистичке теорије нуди и историчарка Ана Столић у поговору књиге *Жене у Црној Гори 1790–1915: историјска читанка*. Она, између осталог, тврди следеће:

ако су пол, род и полна разлика последице знања, онда се не могу користити као полазиште анализе. Тиме је доведена у питање дистинкција пол/род као кључна за разумевање историје жена... У теоријским радовима насталим крајем деведесетих година прошлог века све више се говори о роду и

родном идентитету као динамички схваћеном процесу, о нестабилности аналитичких категорија пола и рода и о новом виђењу идентитета.¹⁶

Њене речи сажимају аргументе које је произвела постмодерно оријентисана академска заједница на Западу – означавајући радикални феминизам као аисторијски, а културални феминизам као есенцијалистички. Оно што ова два приступа повезује нису само заједнички историјски корени (други талас феминизма у Америци) него и однос према дистинкцији пол/род. Постмодерна онтологија идентитета инсистира на томе да је род однос моћи између „мушког” и „женског” као дискурзивно конструисаних разлика, те да дискриминација према женама није укореењена у полно заснованом угњетавању.¹⁷ Фокус ове анализе остају „родни идентитети”. Отуда осамдесетих и деведесетих година прошлог века концепт родних студија и родних музеја почиње да замењује женске студије и женске музеје,¹⁸ афирмишући се као нека врста унапређеног/савременијег приступа.

Оптужба за аисторичност на рачун радикалног феминизма нема довољно основа. Циљ радикалног феминизма јесте био да укаже на патријархат као трансисторијски систем, а његова снага, како сазнајемо из мемоарских извора, лежала је управо у томе што је женама омогућио искуство постајања освешћено женским субјектом историје.¹⁹ Даље, теорија која се доминантно ослања на родни идентитет као аналитички алат, а на род као на апстрактан однос моћи не може да одговори на следеће питање: ако је опресија заснована на родном идентитету, а не на друштвеном схватању пола, зашто су одређене родне улоге приписане искључиво особама одређеног пола? Радикални феминизам пол разуме као категорију („полну класу”) на основу које је друштво у сфери репродукције подељено на жене и мушкарце, а род као средство да се женама припише другоразредна улога.

Културални феминизам се, најшире речено, дефинише као покрет за очување и развој женске културе, где се женска култура схвата као опозиција вредностима на којима почивају патријархат и мачизам.²⁰ Међутим, артикулација и процват културалног феминизма засновани су на умањењу политичке оштрице радикалног феминизма, како је то аргументовала историчарка Алис Ехолс (Alice Echols) у студији *Daring to Be Bad. Radical Feminism in America 1967–1975*.²¹ Она објашњава да се културални феминизам јавља као одговор на дубоку кризу унутар женског покрета. Џејн Алперт (Jane Alpert) и Мери Дејли (Mary Daly) су у својим програмским текстовима *Право мајке: Нова феминистичка теорија (Mother Right: the New Feminist*

Theory) и *Гин-Екологија (Gyn/Ecology)* заговарале идеју да жене, без обзира на класну припадност и сексуалну оријентацију, повезује иста етика бриге, љубави и способност рађања као супротности вредностима мушке супрематије. Као што је показала Алис Ехолс, а у новије време потврдила историчарка Емили Весткемпер (Emily Westkaemper) у својој студији *Продаја женске историје (Selling Women's History)*,²² културални феминизам је политичку радикалност и колективистички дух радикалног феминизма заменио индивидуалном идеологијом повратка „истинској женствености”. Културални феминизам, такође, може имати и комерцијализацијске аспекте.

Но, као што и пример Музеја жена Црне Горе показује, утицај културалног феминизма не би требало олако одбацити. Његова способност да однесе превагу над радикалним феминизмом у активистичким круговима није само последица историјских збивања. Његова снага лежи у томе што је успео, пласирајући уверење да жене опресију (род) треба да преозначе у позитиван сет вредности везаних за пол, да се наметне као алтернатива постмодернистичкој релативизацији улога угњетача и угњетене, што је често исходиште родне анализе која занемарује пол као релевантну категорију. Од осамдесетих година прошлог века, са изласком утицајне студије Керол Гилиган (Carol Gilligan) *Другачијим гласом (In a Different Voice)* 1982. године,²³ појам културалног феминизма везује се за систем етичких вредности који чини да и саме жене више вреднују и у сопственим животима приоритизују оно што се у марксистичкој теорији назива репродуктивним/кућним радом. Упркос бројним оспоравањима ове студије, њена почетна поставка – да групе људи изложене различитом третману од рођења развијају различите вредносне и етичке системе – и даље је легитимна. Може се, штавише, рећи да ова идеја има посебно велику истраживачку вредност када се истражују контексти попут црногорског, који баштине историјску неједнакост између мушкараца и жена.

Када је, дакле, реч о Музеју жена Црне Горе, овај концепт има особине сва три приступа: женске историје везане за други талас феминизма, постмодерне терминологије (родни идентитет) и основне идеје културалног феминизма – идеје засебне женске културе – иако нема трагова комерцијализацијских аспирација нити „матријархализма”, феномена који је Шуламит Фајерстоун (Shulamith Firestone) описала као глорификовање жена у стању потлачености, што је често карактеристично за културални феминизам. Будући да је доминантни приступ ипак заснован на идеји неговања женске културе, што је недвосмислено важно, треба рећи нешто и о ограничењима овог приступа. Култура сећања заснована на овом принципу – теоријски

недовољно структурисаном, нехијерархијском бележењу знања и сећања о женама из прошлости – укореења је у идентитетској политици. То значи да се опресија над женама суштински разуме као питање вредновања женских идентитета, чиме се избегава пропитивање материјалних основа потлачености жена.

Сустрет дигиталне хуманистике и културалног феминизма: за нове форме сећања

Иако у технолошком и семантичком погледу (у смислу обраде информација) Музеј жена Црне Горе функционише на најједноставнији могући начин, његов значај јесте у томе што нуди како се, иако више у наговештајима него у конкретним акцијама, дигитална сфера може користи тако да утиче и на корпоралну. Пример таквог деловања управо је већ поменута фејсбук-кампања „Била једном једна жена”. Посебна вредност ове акције, коју дигитални контекст чини потенцијално неограниченом, састоји се из изградње нове интерпретативне заједнице између произвођачица садржаја и конзументкиња. Интерпретативна заједница на тај начин трансцендира постмодерну учауреност у појединачне идентитете, те представља језгро колективног деловања које превазилази ентузијасткиње које се изворно окупљају око идеје изградње Музеја жена Црне Горе.

„Била једном једна жена” може се тумачити помоћу концепта „рада на сећању” марксисткиње Фриге Хауг (Frigga Haug).²⁴ Она овај концепт пласира како би показала да је *заједнички* рад на сећању двоструко еманципаторски. Заједнички рад на сећању омогућава нам да, освешћујући услове у којима заједно живимо, превазидасмо обрасце компетитивности, будући да саморазумевање жена које не укључује свест о колективним и историјским условима који одређују животе већине жена погодује опстанку угњетавања. Још важније, колективни рад на сећању женама омогућава да освесте не само могућност еманципације, већ и одговорност да се еманципују када постану у потпуности свесне свог положаја.

Стога се може рећи да је Музеј жена Црне Горе, који у концептуалном смислу нимало не заостаје за феминистичким иницијативама у Европи и свету, добар показатељ како дигитална хуманистика представља прилагодљив простор за спајање и дисеминацију различитих женских искустава, што је неизоставни део феминистичке едукације. Међутим, не би требало прећутати инхерентну ограниченост остајања на равни идентитетског разумевања угњетавања жена, што је доминантан модел

разумевања женске прошлости из ког извире Музеј жена Црне Горе. Родни идентитет, као кључни аналитички алат, овде је заправо средство којим се историјски токови чије су активне учеснице биле и жене деисторизују и деполитизују. Тако, на пример, из поставке овог музеја тек посредно можемо увидети повезаност између разних учесница НОБ-а, а не можемо сазнати готово ништа о односу између жена осуђених по Резолуцији ИБ-а и њихових бивших другарица и саборкиња. Проблем оваквог приступа јесте у томе што није у стању да успостави вредносни систем на основу ког се биографије жена из прошлости могу повезати са садашњошћу, што се много ефикасније може постићи интерпретацијом живота и рада Црногорки у контексту њихових друштвених и политичких позиција, него ослањањем на апстрактан захтев „да се конструишу” „пожељни родно-идентитетски наративи”.²⁵ То није специфична особина Музеја жена Црне Горе, већ принцип који се препознаје у раду бројних дигиталних женских музеја широм света – Националне галерије славних жена (National Women's Hall of Fame), Женског музеја у Уједињеним Арапским Емиратима, Музеја жена у исламском свету (Muslima: Muslim Women's Art and Voices), Женског музеја у Калифорнији (Women's Museum of California).²⁶

У том смислу, на примеру Музеја Црне Горе, постаје јасно да укупан истраживачки и активистички домет дигиталних феминистичких пројеката не зависи само од испуњавања критеријума доступности и демократизације знања, који је у овом случају остварен, већ и од експлицитног позиционирања у односу на феминистичку теорију – односно позиционирања у односу на историју и савремене токове женског покрета.

---

¹ Denise Thompson, *Radical Feminism Today* (Thousand Oaks, California: SAGE Publications, 2001), 8.

² Наташа Нелевић, *Жене, жудње, преласци – родни идентитети и женска орална историја* (Подгорица: НВО Нова – Центар за феминистичку културу, 2019).

³ Милинко Б. Стојановић, *Голооточка трилогија* (Београд: Стручна књига, 1991).

⁴ „Попутница Црногорки”, Црногорка, прилог „Црногорцу” за забаву, књижевност и поуку бр. 1 (1871): 1.

⁵ *Црногорка* је објављивана као књижевни подлистак *Црногорцу*, првим недељним новинама у Црној Гори, у периоду од јула 1871. до децембра 1873. Након тога *Црногорка* је у извесном смислу обновљена 1884, као „лист за књижевност и поуку”, први књижевни часопис у Црној Гори, уредника Јована Павловића. Ова периодичка грађа у целини је доступна на сајту дигиталне библиотеке Црне Горе: http://www.dlib.me/jedinica_prikaz.php?n=crnogorka-list-za-knjizevnost-i-pouku23.

⁶ „Попутница Црногорки”.

⁷ Наташа Нелевић, *Жене у Црној Гори 1790–1915: историјска читанка* (Подгорица: НВО Нова – Центар за феминистичку културу, 2011).

-
- ⁸ „Црногорка је пратила мужа по бојним пољима и снабдијевала га храном, одјелом и муницијом. Њене патње тешко је замислити, а камоли описати. Такав рад стекао је њој уважање као жени и мајци” („О Црногоркама”, *Женски покрет* бр. 4 (1920): 21). Часопис Женски покрет у дигиталном облику доступан је на: <https://www.zenskipokret.org/arhiva/>.
- ⁹ Јован Бојовић, *Жене Црне Горе у револуционарном покрету 1918–1945* (Титоград: Историјски институт Црне Горе, 1969), 31.
- ¹⁰ Наташа Нелевић, *Жене, жудње, преласци...*, 8.
- ¹¹ Исто, 7.
- ¹² Marianne Hirsch and Valerie Smith, “Feminism and Cultural Memory: An Introduction”, *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 28 no. 1 (Autumn 2002): 1–19.
- ¹³ Александра Вранеш, „Дигитална хуманистика и сајбер феминизам”, *Књиженство: часопис за студије књижевности, рода и културе* бр. 5 (2015): 3, <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/digitalna-humanistika-i-sajber-feminizam> (преузето 9. 4. 2020).
- ¹⁴ Tom Scheinfeldt and Daniel J. Cohen (ed.), *Hacking the Academy: New Approaches to Scholarship and Teaching of Digital Humanities* (An Arbor: University of Michigan Press, 2013), 57.
- ¹⁵ Alan Liu, “The Meaning of the Digital Humanities”, *PMLA: Journal of Modern Language Association of America* 128 no. 2 (2013): 409–423.
- ¹⁶ *Жене у Црној Гори 1790–1915: историјска читанка*, 313.
- ¹⁷ Angela McRobbie, *The Uses of Cultural Studies* (London: Sage Publications, 2005), 37–67.
- ¹⁸ Начин на који је род као термин и аналитичка категорија потискивао пол, без јасног академског консензуса шта (све) род значи очитује се у замени „женског” „родним”, посебно када се говори о политичким одлукама. Тако ни музеји и установе културе нису изузетак. „Женски и родни музеји промовишу видљивост жена у историји и култури и подржавају политике које се баве родним питањима”, пише Мерете Ипсен, наводећи смернице за женске и родне музеје, у *Жене у Црној Гори 1790–1915: историјска читанка*, 32.
- ¹⁹ Rachel Blau Duplessis and Ann Snitow (ed.), *The Feminist Memoir Project: Voices From Women's Liberation* (New York: Three Rivers Press, 1998).
- ²⁰ Linda Alcoff, “Cultural Feminism vs. Post-Structualism: The Identity Crisis in Feminsit Theory”, *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 13 no. 3 (1988): 435.
- ²¹ Alice Echols, *Daring to Be Bad. Radical Feminism in America 1967–1975* (London: University of Minesota Press, 1989).
- ²² Emily Westkaemper, *Selling Women's History: Packaging Feminism in Twentieth-Century American Popular Culture* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2017).
- ²³ Carol Gilligan, *In a Different Voice: Pschylogical Theory and Women's Development* (Boston: Harvard University Press, 1982).
- ²⁴ Frigga Haug, *Beyond Female Masochism: Memory Work and Politics* (London: Verso, 1992).
- ²⁵ Наташа Нелевић, *Жене, жудње, преласци...*, 34.
- ²⁶ Изузетак у односу на ову тенденцију представља, на пример, Женски музеј Ирске (The Women's Museum of Ireland), у коме су истакнуте жене распоређене према професији (ликовне уметнице, књижевнице, научнице) или према друштвеној области (филантропија, политика), где се животи жена истовремено и јасно смештају и у контекст дисциплине/области којом су се те жене бавиле и у контекст својих претходница.

Литература

Alcoff, Linda. "Cultural Feminism vs. Post-Structualism: The Identity Crisis in Feminist Theory". *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 13 no. 3 (1988): 405–435.

Alpert, Jane. *Mother Right: A New Feminist Theory*. United States: Atlanta Lesbian Feminist Alliance (ALFA) Archives, 1974. <https://idn.duke.edu/ark:/87924/r3869r> (преузето 8. 4. 2020).

Бојовић, Јован, ур. *Жене Црне Горе у револуционарном покрету 1918–1945*. Титоград: Историјски институт Црне Горе, 1969.

Daly, Mary. *Gyn/Ecology. The Methaethics of Radical Feminism*. Boston: Beacon Press, 1978.

DuPlessis Rachel Blau and Ann Snitow (ed.). *The Feminist Memoir Project. Voices From Women's Liberation*. New York: Three Rivers Press, 1998.

Echols, Alice. *Daring to Be Bad. Radical Feminism in America 1967–1975*. London: University of Minesota Press, 1989.

Gilligan, Carol. *In a Different Voice: Pschylogical Theory and Women's Development*. Boston: Harvard University Press, 1982.

Haug, Frigga. *Beyond Female Masochism: Memory Work and Politics*. London: Verso, 1992.

Hirsch, Marianne and Valerie Smith. "Feminism and Cultural Memory: An Introduction". *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 28 no. 1 (Autumn 2002): 1–19.

Liu, Alan. "The Meaning of the Digital Humanities". PMLA: Journal of Modern Language Association of America 128 no. 2 (2013): 409–423.

McRobbie, Angela. *The Uses of Cultural Studies*. London: Sage Publications, 2005.

Нелевић, Наташа, прир. *Жене у Црној Гори 1790–1915: историјска читанка*. Подгорица: НВО Нова – Центар за феминистичку културу, 2011.

Нелевић, Наташа, прир. *Жене и музеји. Читанка о женском/родном наслеђу*. Подгорица: НВО Нова – Центар за феминистичку културу, 2017.

Нелевић, Наташа. *Жене, жудње, преласци – родни идентитети и женска орална историја*. Подгорица: НВО Нова – Центар за феминистичку културу, 2019.

Стојановић, Б. Милинко. *Голооточка трилогија*. Београд: Стручна књига, 1991.

Scheinfeldt, Tom and Daniel J. Cohen (ed.). *Hacking the Academy: New Approaches to Scholarship and Teaching of Digital Humanities*. An Arbor: University of Michigan Press, 2013.

Thompson, Denise. *Radical Feminism Today*. Thousand Oaks: SAGE Publishing, 2001.

Вранеш, Александра. „Дигитална хуманистика и сајберфеминизам”. Књиженство 5 (2015). <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2015/zenska-knjizevnost-i-kultura/digitalna-humanistika-i-sajber-feminizam> (преузето 9. 4. 2020).

Westkaemper, Emily. *Selling Women's History: Packaging Feminism in Twentieth-Century American Popular Culture*. New Brunswick: Rutgers University Press, 2017.

Извори:

Женски покрет. Орган друштва за просвећивање жене и заштиту њених права.
Београд, 1920. <https://www.zenskipokret.org/arhiva/>

Црногорка, прилог Црногорцу за забаву, књижевност и поуку. Цетиње, 1871.

Jelena Lalatović
jelena.lalatovic@ikum.org.rs
Institute for Literature and Arts
Belgrade

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.12>
UDC: 069:305-055.2]:004(497.16)"2013/..."
305-055.2(497.16)"19"
Original scientific article

The Museum of Women of Montenegro – An Encounter of Digital Humanities and Cultural Feminism

The aim of this paper is twofold. Firstly, to present the digital Museum of Women of Montenegro and the ways in which this initiative challenges the boundaries between public and private history by collecting and classifying data on the cultural, social, scientific and political work of women in Montenegro, mostly in the 20th century. Furthermore, the paper aims to contextualize this digital museum in relation to the development of feminist theory in the second half of the 20th century – i.e. in relation to radical and cultural feminism. Finally, the paper will discuss how the encounter of digital humanities as a method of study and the feminist perspective on history contributes to contemporary tendencies in (re)writing women's history, that is, how local initiatives such as the Museum of Women of Montenegro fit into global trends in women's studies.

Keywords: Museum of Women of Montenegro, digital humanities, cultural feminism, women's history, women's studies

Библиографија часописа *Књиженство* од 2011. до 2019. године¹

Библиографија обухвата попис свих радова објављених у часопису *Књиженство* у периоду од 2011. до 2019. године. После кратке уводне библиографске студије следи библиографија подељена у две тематске целине сређене хронолошким редоследом. Саставни део библиографије чине и темељно урађени и азбучним редоследом сређени регистри: наслова, аутора и предмета.

Кључне речи: Часопис *Књиженство*, библиографија, јубилеј

О библиографији

Библиографија часописа *Књиженство* урађена је поводом објављивања десетог, јубиларног, броја часописа, са циљем да се научној и стручној јавности на једном месту прикаже континуитет и тематска оријентација часописа. Библиографија обухвата девет бројева часописа, од броја 1 (2011. године), до броја 9 (2019. године) и чине је две тематске целине. У првој целини библиографски су описани чланци из три рубрике: *Теорија у жижи/У жижи теорије*, *Женска књижевност и култура* и *Библиографија*. Чланци објављени у оквиру рубрика *Интервју* и *Прикази*, библиографски су пописани у оквиру друге тематске целине.

Библиографска грађа у првој целини, која броји 129 библиографских јединица, разврстана је хронолошки, па у оквиру тога азбучно по презимену ауторке или аутора. Библиографске јединице описане су језиком и писмом чланка и обрађене према међународном стандарду за библиографски опис саставних делова публикације – ISBD(CP). Уз библиографски опис урађена је и стручна класификација на основу *Универзалне децималне класификације* (УДК), па је садржина сваког чланка разумљива свим познаваоцима овог класификационог језика. Све одреднице исписане су ћириличним писмом без обзира на језик и писмо описане библиографске јединице. За презимена и имена страних аутора у индивидуалној одредници извршена је фонетска транскрипција док се етимолошки облик имена аутора може видети у ауторском регистру. Библиографију прате следећи регистри: наслова, аутора и предмета. Ауторски

регистар је организован према азбучном редоследу презимена аутора заступљених у библиографији. Имена страних аутора дата су у транскрибованом облику, док је етимолошки облик имена приказан у округлој загради. Наслови свих чланака пописани су у регистру наслова и распоређени у две целине, прво су азбучним редоследом сређени сви наслови на ћириличном писму, а потом су абecedним редоследом сређени сви наслови на латиничном писму. Предметни регистар омогућава читаоцима да стекну увид у садржај и теме обрађених чланака представљених предметним одредницама и пододредницама, сређених лексикографски азбучним редоследом. У предметном регистру су груписани и обједињени сви чланци о једном предмету, личности или географском подручју. Све предметне одреднице и пододреднице у предметном регистру представљене су на српском језику ћириличним писмом, са изузетком последње три које представљају изворни наслов описаног часописа.

У оквиру друге тематске целине примењен је нешто другачији принцип разврставања грађе. Библиографска грађа броји 69 библиографских јединица разврстаних хронолошки у оквиру појединачних рубрика уз изостављање класификационе ознаке. Другу целину прати само регистар аутора, сређен азбучно према презимену аутора.

РУБРИКЕ: Женска књижевност и култура, Теорија у жижи/У жижи теорије и Библиографије

1.

БЕЧАНОВИЋ-Николић, Зорица

Парадокси хибридности, оријентализма (балканизма) и субалтерности у роману *Нове Јелене Димитријевић / Зорица Бечановић Николић // Год. 1, бр. 1 (2011).*

821.163.41.09-31 Димитријевић Ј.

2.

ВРАНЕШ, Александра

Multiculturalism and Social Otherness = Мултикултуралност и друштвена другост / Александра Вранеш // Год. 1, бр. 1 (2011).

316.72-055.2

305-055.2

3.

ГАРОЊА Радованац, Славица

Роман *Нове Јелене Димитријевић* као парадигма трагичне побуне жене у оријенталном друштву / Славица Гароња Радованац // Год. 1, бр. 1 (2011).

821.163.41.09-31 Димитријевић Ј.
305-055.2

4.

ГРУЈИЋ, Драгана

Библиографија *Српкиње* / Драгана Грујић // Год. 1, бр. 1 (2011).

014.3 Српкиња

5.

ДОЈЧИНОВИЋ, Биљана

„Живимо ли ми само у садашњости?“ : о покушају стварања женске културне заједнице у раду Јелице Беловић Бернациковске / Биљана Дојчиновић // Год. 1, бр. 1 (2011).

821.163.41.09:929 Беловић Бернациковска Ј.

6.

ЂОКОВИЋ, Гордана

Мина Карацић Вукомановић (1828–1894) : селективна библиографија / Гордана Ђоковић // Год. 1, бр. 1 (2011).

016:929 Карацић-Вукомановић М.

7.

ЂУРИЋ, Дубравка

Извођење новог теоријског оквира за читање поезије Данице Марковић у дискурсима српске историјске књижевности / Дубравка Ђурић // Год. 1, бр. 1 (2011).

821.163.41.09 Марковић Д.

8.

КАЛИНИЋ, Снежана

„Нечисте жуди“, „минуле цвети“ и „слопљени Верлен“ : интимистички елементи поезије Данице Марковић / Снежана Калинић // Год. 1, бр. 1 (2011).

821.163.41.09 Марковић Д.

9.

КОЛАРИЋ, Ана

„Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет“ : анализа часописа *Жена* / Ана Коларић // Год. 1, бр. 1 (2011).

305-055.2

050ЖЕНА

10.

КОХ, Магдалена

Има ли право Константин Брунер? : родни или универзални приступ стваралаштву жена у есејистици Исидоре Секулић / Магдалена Кох // Год. 1, бр. 1 (2011).

821.163.41.09:929 Секулић И.
305-055.2

11.

МИЛИНКОВИЋ, Јелена

Љубав као перформативни чин у приповеткама Лепосаве Мијушковић / Јелена Милинковић // Год. 1, бр. 1 (2011).

821.163.41.09 Мијушковић Л.

12.

ПАНТЕЛИЋ, Ивана

Неки аспекти положаја жена у Краљевини Југославији / Ивана Пантелић // Год. 1, бр. 1 (2011).

316.66-055.2(497.1)"1918/1941"

13.

ПЕКОВИЋ, Слободанка

Да ли одећа говори? : одећа као израз индивидуалности списатељки и женски часописи као саветодавци и арбитри одевања / Слободанка Пековић // Год. 1, бр. 1 (2011).

391.2

14.

ПЕТАКОВИЋ, Славко

Цвијета Зузорић – светлост ренесансног Дубровника / Славко Петаковић // Год. 1, бр. 1 (2011).

821.163.42.09

15.

ПИЛИПОВИЋ, Јелена Н.

Језик наговештаја : интертекстуално читање *Туге за младенцем Угљешом* / Јелена Н. Пилиповић // Год. 1, бр. 1 (2011).

821.163.41.09 Јефимија, монахиња

16.

СИРКОВИЋ, Нина

Ženski glasovi u romanu : razvoj junakinje Bildungsromana / Nina Sirković // Год. 1, бр. 1 (2011).

82.01-31

17.

ТОМИН, Светлана

Библиографија радова о Јелени Балшић (између 1366. и 1371–1443) / Светлана Томин // Год. 1, бр. 1 (2011).

016:929 Балшић Ј.

18.

АНАСТАСИО, Ванда

Poetry and Feminine Crafts in the Letters of the Young Marquise of Alorna (1750–1839) / Vanda Anastasio // Год. 2, бр. 2 (2012).

821.134.3.09-1

746.3-055.2(469)

19.

АХМЕТАГИЋ, Јасмина

Писање као чежња са саговорником : књижевно дело Јованке Хрваћанин / Јасмина Ахметагић // Год. 2, бр. 2 (2012).

821.163.41.09 Хрваћанин Ј.

20.

БАРАЋ, Станислава

Рађање феминистичке контрајавности у *Девојачком роману* Драге Гавриловић / Станислава Бараћ // Год. 2, бр. 2 (2012).

821.163.41.09-31 Гавриловић Д.

21.

ДАЛАКУРА, Катерина

Challenging Education in the Ottoman Greek Female Journals (1845–1907) : a Declining Feminist Discourse / Katerina Dalakoura // Год. 2, бр. 2 (2012).

316.622-055.2(560)"18"

22.

ДУШАНИЋ, Дуња

„Рат је био највиша школа моја, а несумњиво и општа“ : Први светски рат у делу Данице Марковић / Дуња Душанић // Год. 2, бр. 2 (2012).

821.163.41.09 Марковић Д.

23.

ЂОКОВИЋ, Гордана

Библиографија часописа *Женски свет: лист добротворних задруга Српкиња*. I део : (1886–1890) / Гордана Ђоковић, Драгана Грујић // Год. 2, бр. 2 (2012).

016:64ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1891/1894"

014.3ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1891/1894"

24.

ЂУРИЋ, Владимир

Између l'image и le mirage : статус француске културе у роману *Нове* и *Писмима из Солуна* Јелене Димитријевић / Владимир Ђурић // Год. 2, бр. 2 (2012).

821.163.41.09 Димитријевић Ј.

25.

ЈОСИПОВИЋ, Јелена

Однос према моди у писмима читатељки у часопису *Женски свет* (1886–1914) / Јелена Јосиповић // Год. 2, бр. 2 (2012).

050.445:391 ЖЕНСКИ СВЕТ
305-055.2

26.

КОЛАРИЋ, Ана

„Сви смо ми људи једнаки, а што је неко мало црњи, а неко мало белји, не мења ствар“ : сексуална педагогија у Србији на крају 19. и почетку 20. века / Ана Коларић // Год. 2, бр. 2 (2012).

613.88(497.11)"18/19"
176(497.11)"18/19"

27.

КОХ, Магдалена

Транскултурална личност у покрету или форме номадизма Милене Павловић Барили / Магдалена Кох // Год. 2, бр. 2 (2012).

821.163.41.09 Павловић Барили М.

28.

МИЛИНКОВИЋ, Јелена

Књижевности између еманципације и националног : књижевни прилози у часопису *Жена* / Јелена Милинковић // Год. 2, бр. 2 (2012).

82:050.4ЖЕНА

29.

ТОДОРОВИЋ, Неда

Од штампе срца до штампе новчаника : савремени женски часописи / Неда Тодоровић // Год. 2, бр. 2 (2012).

070.48-055.2(497.11)
305-055.2

30.

ТОМИН, Светлана

Библиографија радова о монахињи Јефимији (око 1349–1405) / Светлана Томин // Год. 2, бр. 2 (2012).

016:929 Јефимија, монахиња

31.

БРИГС, Ворд

A Pioneer in classics education for women: Abby Leach (1855–1918) / Ward Briggs // Год. 3, бр. 3 (2013).

37:929 Лич Е.

37-055.2(73)"18/19"

32.

ДОЈЧИНОВИЋ, Биљана

Рукавице, велови и призори „силног оружја“ : одједи рата и револуције у прози Вирциније Вулф и Јелене Димитријевић / Биљана Дојчиновић // Год. 3, бр. 3 (2013).

821.111.09-32 Вулф В.

821.163.41.09 Димитријевић Ј.

33.

ЂОКОВИЋ, Гордана

Библиографија часописа *Женски свет: лист добротворних задруга Српкиња*. II део : (1891–1894) / Гордана Ђоковић, Драгана Грујић // Год. 3, бр. 3 (2013).

016:64ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1891/1894"

014.3ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1891/1894"

34.

ЂУРИЋ, Владимир

Библијски интертекст у путопису *Седам мора и три океана* Јелене Димитријевић / Владимир Ђурић // Год. 3, бр. 3 (2013).

821.163.41.09-992 Димитријевић Ј.

35.

ЂУРИЋ, Дубравка

Политика физичке културе, модерни плеси и три наратива о Маги Магазиновић / Дубравка Ђурић // Год. 3, бр. 3 (2013).

792.8.071.2.027:929 Магазиновић М.

36.

ЂУРИЧИЋ, Милица

Еманципација жена на Балкану у 19. и 20. веку: контрастивна анализа улога Српкиња и Сефарткиња у модернизацијским процесима / Милица Ђуричић, Ивана Георгијев // Год. 3, бр. 3 (2013).

316.662-055.2(497.11)"18/19"

316.662-055.2(=134.28)(497)"18/19"

37.

ЈОВИЋ, Ида

Жене писци у турској књижевности / Ида Јовић // Год. 3, бр. 3 (2013).

821.512.161-055.2:929

821.512.161.09(091)

38.

КАЛИНИЋ, Снежана

Визуелне, тактилне и мултимодалне метафоре љубави у Релационом раду / Снежана Калинић // Год. 3, бр. 3 (2013).

7.038.53

39.

КОЛАРИЋ, Ана

„Што нисам мушко?!“: представе о вези између жене и нације у часопису *Жена* у ратним и поратним годинама (1911–1921) / Ана Коларић // Год. 3, бр. 3 (2013).

305-055.2:316.75(497.11)"1921/1921"

050ЖЕНА(497.11)"1921/1921"

40.

КОХ, Магдалена

The Balkan imaginarium: Rebecca West and her Yugoslavian Encounters / Magdalena Koch // Год. 3, бр. 3 (2013).

821.111.09 Вест Р.

316.72:316.75(497.1:4-15)

41.

МИЛИНКОВИЋ, Јелена

Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века : *Жена*, *Српски књижевни гласник* и ратна проза Милице Јанковић и Исидоре Секулић / Јелена Милинковић // Год. 3, бр. 3 (2013).

821.163.41.09-32 Јанковић М.

821.163.41.09-32 Секулић И.

050ЖЕНА"1921"

050.488СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК"1921"

42.

МУЛИЋ, Ива

„Жене“ : нови национални родни модел и политика репрезентације / Ива Мулић // Год. 3, бр. 3 (2013).

316.774/.776:305(497.11)"2013"

305-055.2:316.752(497.11)

43.

ПОПОВИЋ, Драгана

На фронту: сусретање Марије Кири и Лизе Мајтнер / Драгана Поповић // Год. 3, бр. 3 (2013).

539.1:929 Кири М.

539.1:929 Мајтнер Л.

44.

ТОМИН, Светлана

Допринос жена српској култури средњег века / Светлана Томин // Год. 3, бр. 3 (2013).

930.85(497.11)"04/14"

929-055.2(497.11)"04/14"

45.

БАРАЋ, Станислава

Жена и свет (1925–1941) између модерне и нове жене: амбиваленција илустрованог женског (модног) магазина / Станислава Бараћ // Год. 4, бр. 4 (2014).

050.48ЖЕНА И СВЕТ"1925/1941"

305-055.2(497.11)"1925/1941"

46.

ГЕОРГИЈЕВ, Ивана

Делатност заједнице и језичка промена: перцепција родно осетљивог српског језика у књижевном превођењу / Ивана Георгијев // Год. 4, бр. 4 (2014).

811.163.41'255.2:305-055.1/.2

47.

ДЕЛИЋ, Лидија Д.

Усмена епика vs. царство небеско: случај Слепице из Гргуреваца / Лидија Д. Делић // Год. 4, бр. 4 (2014).

821.163.41.09-13:398

48.

ДОЈЧИНОВИЋ, Биљана

Повратак Ребеке Вест / Биљана Дојчиновић // Год. 4, бр. 4 (2014).

821.111.09-31 Вест Р.

49.

ЂОКОВИЋ, Гордана

Библиографија часописа *Женски свет: лист добротворних задруга Српкиња*. III део : (1895–1898) / Гордана Ђоковић, Драгана Грујић // Год. 4, бр. 4 (2014).

016:64ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1895/1898"

014.3ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1891/1894"

50.

ЈОВАНОВИЋ, Татјана

Роман као тело и тело као реченица – Златна бележница Дорис Лесинг / Татјана Јовановић // Год. 4, бр. 4 (2014).

821.111.09-31 Лесинг Д.

821.111.09:305-055.2

51.

ЈОВИЋЕВИЋ, Татјана

Глас из потиснутог наслеђа / Татјана Јовићевић // Год. 4, бр. 4 (2014).

821.163.41.09 Арсић Е.

52.

ЈОСИПОВИЋ, Јелена

Женско питање у Шпанији током Првог светског рата: перцепција рата у феминистичком часопису *La voz de la mujer* / Јелена Јосиповић // Год. 4, бр. 4 (2014).

316.662-055.2(460)"1914/1918"

050.48LA VOZ DE LA MUJER

305-055.2

53.

КАЛИНИЋ, Снежана

Српкиња брани „Списатељку“: апологетски дискурси у дневнику Милице Стојадиновић Српкиње / Снежана Калинић // Год. 4, бр. 4 (2014).

821.163.41.09-94 Стојадиновић М. С.

54.

КОЛАРИЋ, Ана

(Раз)говор о књижевности и феминизму: ране критике Ребеке Вест (1911–1912) / Ана Коларић // Год. 4, бр. 4 (2014).

821.111.09 Вест Р.

821.111.09:141.72"1911/1912"

55.

МИЛЕР, Јоана

Тица у кавезу / Јоана Милер // Год. 4, бр. 4 (2014).
Драма написана по роману Јелене Димитријевић *Нове*.

821.162.1-14

56.

ПЕТАКОВИЋ, Славко

У сенци ловоровог венца – поетесе старог Дубровника / Славко Петаковић // Год. 4, бр. 4 (2014).

821.163.42.09-055.2"15/17"

57.

РОНИНГ, Ан Биргит

With mother on a desert island. Gender and genre at stake in Madame de Montolieu's *Le Robinson suisse* / Anne Birgitte Rønning // Год. 4, бр. 4 (2014).

821.112.2(494).03-93-31=133.1

81'255.4:929 Монтолије И.

58.

СВИРЧЕВ, Жарка

Поетски еротопис Драге Дејановић / Жарка Свирчев // Год. 4, бр. 4 (2014).

821.163.41.09-1 Дејановић Д.

59.

ТАЧИЊСКА, Катажина

Дискурс о логору Голи оток – женска перспектива. Покушај реконструкције / Катажина Тачињска // Год. 4, бр. 4 (2014).

821.163.4.09-94

791.229.2-24

60.

БАШИЋ, Адиса

Spoj erosa i humora u ljubavnoj poeziji Bisere Alikadić i Radmile Lazić: pjesme o braku, brakolomstvu i nekonvencionalnoj ljubavi / Adisa Bašić // Год. 5, бр. 5 (2015).

821.163.4.09-1 Аликадић Б.

61.

БЕРБИЋ-Имшировић, Мирела

Skretnice Jasmine Musabegović - retorika hetero-povijesti u Povijesti : politika/etika preživljavanja i (ne)moguće kodiranje doma / Mirela Verbić-Imširović // Год. 5, бр. 5 (2015).

821.163.4(497.6).09-31 Мусабеговић Ј.

62.

БЕЧАНОВИЋ-Николић, Зорица

Симболичко посредовање женског доживљаја света и женског стваралаштва у поезији Марије Кнежевић / Зорица Бечановић-Николић // Год. 5, бр. 5 (2015).

821.163.41.09-1 Кнежевић М.

63.

БУЛАТОВИЋ, Марија

Писање млеком као l'écriture de soi у *Сањаријама дивље жене* Елен Сиксу / Марија Булатовић // Год. 5, бр. 5 (2015).

821.133.1.09-31 Сиксу Е.

64.

ВРАНЕШ, Александра

Дигитална хуманистика и сајбер феминизам / Александра Вранеш // Год. 5, бр. 5 (2015).

305-055.2:004.738.12

65.

ВУКМАНОВИЋ, Ана

Женске песме: осврт на родну димензију усмених лирских песама / Ана Вукмановић // Год. 5, бр. 5 (2015).

821.163.41.09-14:398

305-055.2

66.

ВУЧО, Јулијана

Проф. др Јулка Поповић Савић – испреплетане судбине / Јулијана Ј. Вучо // Год. 5, бр. 5 (2015).

61:929 Поповић-Савић Ј.

67.

ГОРДИЋ-Петковић, Владислава

Искуство, исповест, исказ: родно и формативно у српској женској прози / Владислава Гордић Петковић // Год. 5, бр. 5 (2015).

821.163.41.09-31 Гароња С.

821.163.41.09-32 Мркањ Љ.

821.163.41(497.6).09-31 Ступар-Трифунковић Т.

68.

ДАКОВИЋ, Невена

Hélène Berg: *Journal* 1942–1944 : Дневник жртовања и борбе / Невена Даковић // Год. 5, бр. 5 (2015).

821.133.1.09-94 Бер Е.

69.

ДЕНИЋ-Грабић, Алма

Kako spisateljica sagledava domovinu : artikulacija ženskog glasa u poeziji Feride Duraković / Alma Denić-Grabić // Год. 5, бр. 5 (2015).

821.163.4(497.6).09-1 Дураковић Ф.

305-055.2(497.6)

70.

ЋУВИЋ, Мевлида

Proza Vere Obrenović-Delibašić : (narativ revolucije: rodna mjesta ženske emancipacije?) / Mevlida Đuvčić // Год. 5, бр. 5 (2015).

821.163.4.09-3 Обреновић-Делибашић В.
821.163.4:316.75

71.

ЈАНКОВИЋ, Жељка

Рецепција романа *Принцеза Де Клев* госпође Де Лафајет на простору бивше Југославије / Жељка Јанковић // Год. 5, бр. 5 (2015).

821.133.1.09-31 Лафајет М.М.
821.09(497.1)

72.

КРСТЕВ, Цветана

Ако коза лаже, рог не лаже – где су и ко су жене у српској дневној штампи / Цветана Крстев, Милош Утвић, Јелена Јаћимовић // Год. 5, бр. 5 (2015).

316.774:305-055.2(497.11)"2009/2015"
305:070(497.11)"2009/2015"

73.

КУЗМАНОВИЋ Јовановић, Ана

Репродуктивне политике, родни дискурси и идеологија / Ана Кузмановић Јовановић // Год. 5, бр. 5 (2015).

305-055.2(460)"1936/1975"
305-055.2(497.11)"19"
314.113:316.75(460)"1936/1975"
314.113:316.75(497.11)"19"

74.

МИЛАНОВИЋ, Јасмина

„Војска милосрђа“ / Јасмина Милановић // Год. 5, бр. 5 (2015).

061.23-055.2(497.11)"186/192"
355.415.6-055.2(497.11)1914/1918"
316.622-055.2(497.1)"186/192"

75.

НЕМЕТ, Софија

Тема рата у романима *Излет на пучину* и *Госпођа Даловеј* Вирџиније Вулф / Софија Немет // Год. 5, бр. 5 (2015).

821.111.09-31 Вулф В.

76.

ПОПОВИЋ, Драгана

Сећање на равноправност или симулација једнакости: научнице у Србији у доба социјализма / Драгана Поповић // Год. 5, бр. 5 (2015).

53:929(497.11)"1950/..."

77.

РЕБА, Јована

Први светски рат у делу заборављене књижевнице Драге Јовановић / Јована М. Реба // Год. 5, бр. 5 (2015).

821.163.41.09-32 Јовановић Д.

355.01-055.2(497.11)"1915"

78.

СВИРЧЕВ, Жарка

Југославенска жена – форум модерне списатељице / Жарка Свирчев // Год. 5, бр. 5 (2015).

050.48ЈУГОСЛАВЕНСКА ЖЕНА"1917/1920"

305-055.2(497.1)

821.163.6:929 Кведер З.

821.163.3/.6.09-055.2"19"

79.

СИРКОВИЋ, Нина

Ресерција умјетности Virginije Woolf: androgинија као свјетоназор или бијег од стварности? / Nina Sirković // Год. 5, бр. 5 (2015).

821.111.09-31 Вулф В.

821.111.09-4 Вулф В.

82.09:141.72

80.

ТАЧИЊСКА, Катажина

У потрази за стратегијама преживљавања – логорска проза Милке Жицине / Катажина Тачињска // Год. 5, бр. 5 (2015).

821.163.41.09-31 Жицина М.

81.

ФЕЛ, Алисон

Witness or Participant? British and French First World War Nursing Memoirs / Alison S. Fell // Год. 5, бр. 5 (2015).

355.415.6-055.2(410)"1914/1918"(044)

355.415.6-055.2(44)"1914/1918"(044)

82.

ШКОДРИЋ, Љубинка

Учешће жена у Народноослободилачким одредима у Србији 1941–1944 / Љубинка Шкодрић // Год. 5, бр. 5 (2015).

94:305-055.2(497.11)"1941/1944"

83.

ШЉУКИЋ Туцаков, Љубица

„Безгранично царство бесмисла“: једно тумачење поглавља „Источни грех Ненада Митрова“ у роману *Пут у Биробицан* / Љубица Шљукић Туцаков // Год. 5, бр. 5 (2015).

821.163.41.09-31 Шалго Ј.

84.

АБРАСОВИЦ, Габриела

Postmoderno tijelo kao izvor patnje u stvaralaštvu najmlađih hrvatskih dramskih spisateljica / Gabriela Abrasowicz // Год. 6, бр. 6 (2016).

821.163.42.09-2"20"

821.163.42-055.2"20"

85.

ЂУРИЋ, Владимир

Аутобиографски аспекти у прози Милице Јанковић / Владимир Ђурић // Год. 6, бр. 6 (2016).

821.163.41.09-3 Јанковић М.

82.0-94

86.

ЂУРИЋ, Дубравка

Субјект који пише и субјект који се конструише у српској женској поезији након 1970. / Дубравка Ђурић // Год. 6, бр. 6 (2016).

821.163.41.09-1

821.163.41-055.2"1970/..."

87.

ЈЕНСТЕРЛЕ-Долежал, Аленка

The Genealogy of the 20th Century South Slavonic Novel: "Hanka" (1917) by Slovene-Croatian author Zofka Kveder's (1978–1926) and "Jedno Dopisivanje. Fragmenti romana" (1932). Some Correspondence. Fragments of the Novel, by Serbian Julka Chlapец-Djordjević(1882-1969) / Alenka Jensterle Doležal // Год. 6, бр. 6 (2016).

821.163.6.09-31 Кведер З.

821.163.41.09-31 Хлапец-Ђорђевић Ј.

88.

ЈОВАНОВИЋ, Татјана

Метаморфоза као конститутивно начело женских идентитета у прози Бобе Благојевић / Татјана Јовановић // Год. 6, бр. 6 (2016).

821.163.41.09-32 Благојевић Б.

89.

КОЛАРИЋ, Ана

Дора Марсден и *The Free Woman*: уређивачка политика и идејни плурализам / Ана Коларић // Год. 6, бр. 6 (2016).

305-055.2:929 Марсден Д.
050THE FREEWOMAN"1911/1912"

90.

КОПИЦЛ, Вера

Метајезик ишчашеног жанра : постдрамски текст Милене Марковић / Вера Копицл // Год. 6, бр. 6 (2016).

821.163.41.09-2 Марковић М.

91.

ЛАЗАРЕВИЋ Ди Ђакомо, Персида

"There were banquets and parties every day": the importance of British female circles for the Serbian Enlightenment / Persida Lazarević di Giacomo // Год. 6, бр. 6 (2016).

37:929 Обрадовић Д.(410)"1785"
316.7:305-055.2(410)"17"

92.

ПЕТАКОВИЋ, Славко

Метафизичко залеђе у збирци Десанке Максимовић *Тражим помиловање* / Славко Петаковић // Год. 6, бр. 6 (2016).

821.163.41.09-1 Максимовић Д.

93.

ПРЕНТИЋ, Ања

Културни модели мушко-женских интеракција у народној лирској љубавној поезији / Ања Прентић // Год. 6, бр. 6 (2016).

821.163.41.09-14:398

94.

СТЕФАНОВИЋ, Светлана

Жене у служби нације и војске (1875–1918) / Светлана Стефановић // Год. 6, бр. 6 (2016).

316.663-055.2:323.1(=163.41)"1875/1918"
061.2-055.2(=163.41)(497.11)"1875/1918"

95.

СУДАР, Сања

Жанровска и нараторолошка анализа романа *Лето када сам научила да летим* Јасминке Петровић / Сања Судар // Год. 6, бр. 6 (2016).

821.163.41.09-93-31 Петровић Ј.

96.

ХАНСЕН-Кокоруш, Ренате

Predodžbe o ženskim identitetima u filmovima Jasmile Zbanić i Aide Begić / Renate Hansen-Kokoruš // Год. 6, бр. 6 (2016).

791.633-051 Жбанић Ј.

791.633-051 Бегић А.

305-055.2:791.2](497.6)

97.

БЛАГОЈЕВИЋ Хјусон, Марина

Unpacking Silence and Distortion: Mapping Misogyny in Serbia / Marina Hughson // Год. 7, бр. 7 (2017).

316.346.2(497.11)"1998/2004"

305-055.2(497.11)"1998/2004"

141.72(497.1)"198/199"

98.

БУЛАТОВИЋ, Марија

Роман *Нове Јелене Ј. Димитријевић* у контексту књижевних награда / Марија Булатовић, Вишња Крстић // Год. 7, бр. 7 (2017).

821.163.41.09-31 Димитријевић Ј.

06.05.:82(497.11)"1912/1913"

99.

ДОЈЧИНОВИЋ, Биљана

Turkish in Cyrillic: Deep Transgression in Jelena Dimitrijević's Writings / Biljana Dojčinović, Magdalena Koch // Год. 7, бр. 7 (2017).

821.163.41.09 Димитријевић Ј.

141.72(560-89)"1897-1912"

100.

ДУЈОВИЋ, Маријана

Библиографија чланака из серијских публикација о српским музичаркама у периоду од 1825. до 1914. године / Маријана Дујовић // Год. 7, бр. 7 (2017).

016:78.071(=163.41)"1825/1914"

101.

ЂОКОВИЋ, Гордана

Библиографија часописа *Женски свет: лист добротворних задруга Српкиња*. IV део : 1899–1903 / Гордана Ђоковић, Драгана Грујић, Марина Милошевић // Год. 7, бр. 7 (2017).

016:64ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1899/1903"
014.3ЖЕНСКИ СВЕТ(497.113)"1899/1903"

102.

ЂУРИЧИЋ-Ѓњатовић, Милица

Родни стереотипи у уџбеницима за шпански као страни језик за адолесценте и младе у образовном систему Србије / Милица Ђуричић Ѓњатовић // Год. 7, бр. 7 (2017).

305:[371.671.046.14:811.134.2(497.11)
305-055.2:316.752(460)

103.

КАТИНСКИ, Јасмина

Јелица Беловић Бернаджиковска о „духу народном“ / Јасмина Катински // Год. 7, бр. 7 (2017).

746.3(491.11)
391.4(497.11)

104.

ЛАЛАТОВИЋ, Јелена

Џенски активизам и џенско стваралаштво – стратегије преживљавања у роману *Ravnoteža* и часопису *ProFemina* ауторке и уреднице Светлане Слапшак / Јелена Лалатовић // Год. 7, бр. 7 (2017).

821.163.41.09-31 Слапшак С.
050PROFEMINA

105.

МАРИНКОВИЋ, Мирјана

Фатма Алије и рађање турског књиженства / Мирјана Маринковић // Год. 7, бр. 7 (2017).

821.512.161.09-31 Алије Ф.

106.

МИЛАНОВИЋ, Јасмина

Јелена Димитријевић и женска друштва / Јасмина Милановић // Год. 7, бр. 7 (2017).

061.23-055.2(497.11)"186/192"
364.4:929 Димитријевић Ј.
316.662-055.2(497.1)"186/192"

107.

МИЛИНКОВИЋ, Јелена

Искуство рата у прози Смиље Ђаковић / Јелена Милинковић // Год. 7, бр. 7 (2017).

821.163.41:929 Ђаковић С.

108.

МИТРОВИЋ, Милуника

Лиза Марић Крижанић лепота и осећајност / Милуника Митровић // Год. 7, бр. 7 (2017).

75.071.1:929 Марић-Крижанић Л.

109.

СВИРЧЕВ, Жарка

Протоавангардни програм Јелице Беловић Бернациковске / Жарка Свирчев // Год. 7, бр. 7 (2017).

746.3(497.11)

110.

АНОТИРАНА БИБЛИОГРАФИЈА

ANNOTATED Bibliography of Journals and Books on Gender Issues in Serbia 1991–2003 / Biljana Dojčinović... [et al] // Год. 8, бр. 8 (2018).

Ostali autori: Minja Vujaković, Mina Marković, Marina Milošević, Teodora Todorčić-Milićević

016:141.72(497.11)"1991/2003"

111.

БУЛАТОВИЋ, Марија

Лујза Ст. Јакшић: апорије једног генеалогског истраживања / Марија Булатовић, Никола Булатовић // Год. 8, бр. 8 (2018).

37.01:929 Јакшић Л.

112.

ВУЈОШЕВИЋ, Лела

Катарина Богдановић – пут авангардне интелектуалке : први део / Лела Вујошевић // Год. 8, бр. 8 (2018).

82:929 Богдановић К.

141.72(497.11)"18/19"

113.

ВУКМАНОВИЋ, Ана

Девојка и вода – о динамици односа жене и природе / Ана Вукмановић // Год. 8, бр. 8 (2018).

821.163.41.09-14:398

114.

ЂУРИЋ, Владимир

Седам мора и три океана (друга књига): о декриптовању рукописа Јелене Ј. Димитријевић / Владимир Ђурић // Год. 8, бр. 8 (2018).

003.076 Димитријевић Ј.
821.163.41.09-992 Димитријевић Ј.

115.

ЈЕВТИЋ, Радојка

Друштво једнаких у роману *Жена на ивици времена* Марџ Пирси / Радојка Јевтић // Год. 8, бр. 8 (2018).

821.111(73).09-31 Пирси М.

116.

МИТРОВИЋ, Јована

Прикази жена у сликарству у првој половини 20. века и сликарство Анђелије Лазаревић / Јована Митровић // Год. 8, бр. 8 (2018).

75.071.1 Лазаревић А.
73/76.04(497.11)"18"

117.

СИМИЋ, Зорана

Јелена Димитријевић, Коло српских сестара и календар *Вардар* (1906–1914; 1921–1941) / Зорана Симић // Год. 8, бр. 8 (2018).

821.163.41.09-92 Димитријевић Ј.
050.9ВАРДАР

118.

ХАЦИЋ, Зорица

Казна пре злочина или о непознатом чланку Данице Марковић / Зорица Хаџић // Год. 8, бр. 8 (2018).

821.163.41.09-32 Каравелов Љ.
821.163.41.09:305-055.2

119.

ШМУЉА, Саша

Критика потчињавања и породичног насиља у приповијетки „Је ли крива судбина?“ Љубена Каравелова / Саша Шмуља // Год. 8, бр. 8 (2018).

821.163.41.09-32 Каравелов Љ.
821.163.41.09:305-055.2

120.

БУЈАКОВИЋ, Миња

„Заједно, организоване, ми смо несаломиве!": Александра Колонтај и „нова жена“ / Миња Бујаковић // Год. 9, бр. 9 (2019).

821.161.1.09 Колонтај А. М.
82.09:141.72

121.

ВУЈОШЕВИЋ, Лела

Катарина Богдановић – пут авангардне интелектуалке : други део / Лела Вујошевић // Год. 9, бр. 9 (2019).

82:929 Богдановић К.
141.72(497.11)"18/19"

122.

ДЕЈАНОВИЋ, Ивана

Антисифражетски покрет и часопис *The Woman Patriot* (1918–1932) у путопису *Нови свет или У Америци годину дана* Јелене Ј. Димитријевић / Ивана Дејановић // Год. 9, бр. 9 (2019).

821.163.41.09-992 Димитријевић Ј.

123.

МАКСИМОВИЋ, Бојана

Феминизам, популарни феминизам и (феминистичка) популарна култура / Бојана Максимовић // Год. 9, бр. 9 (2019).

141.72:316.7"19/20"
316.7:316.32

124.

МИЛЕНКОВИЋ, Милица

Гимназијски тренутак Гордане Р. Тодоровић / Милица Миленковић // Год. 9, бр. 9 (2019).

821.163.41.09-1 Тодоровић Г.

125.

МИЛОШЕВИЋ, Марина

Библиографија часописа *Матерински лист* (1901–1903) / Марина Милошевић // Год. 9, бр. 9 (2019).

014.3МАТЕРИНСКИ ЛИСТ"1901/1903"

126.

ПЕТРОВИЋ, Горан Ј.

The Criticism of Slavery in Women's Poetry of the Early American Republic: Sarah Wentworth Morton's "The African Chief", Lydia Huntley Sigourney's "To the First Slave Ship" / Goran J. Petrović // Год. 9, бр. 9 (2019).

821.111(73).09-1 Вентворт Мортон С.
821.111(73).09-1 Хантли Сигурни Л.

127.

РЕНОЛДС-Кордилиони, Дајана

Reinventions: Jelica Belović-Bernadzikowska's Ethnographic Turn / Diana Reynolds-Cordileone // Год. 9, бр. 9 (2019).

929 Беловић-Бернациковска Ј.

128.

ТОДОРИЋ Милићевић, Теодора

Линг Шухуа – будоарска списатељица или феминисткиња? / Теодора Тодорић Милићевић // Год. 9, бр. 9 (2019).

821.581.09 Шухуа Ј.

82.09:141.72

129.

ШЉУКИЋ, Дара

Женска историја у колективним биографијама знаменитих жена: обнова жанра женског портрета / Дара Шљукић // Год. 9, бр. 9 (2019).

821.09-93

821.09-94

РЕГИСТАР НАСЛОВА (азбучни)

А

Ако коза лаже, рог не лаже – где су и ко су жене у српској дневној штампи [72](#)

Антисифражетски покрет и часопис *The Woman Patriot* (1918–1932) у путопису *Нови свет или У Америци годину дана* Јелене Ј. Димитријевић [122](#)

Аутобиографски аспекти у прози Милице Јанковић [85](#)

Б

„Безгранично царство бесмисла“: једно тумачење поглавља „Источни грех Ненада Митрова“ у роману *Пут у Биробиџан* [83](#)

Библијски интертекст у путопису *Седам мора и три океана* Јелене Димитријевић [34](#)

Библиографија радова о Јелени Балшић (између 1366. и 1371–1443) [17](#)

Библиографија радова о монахињи Јефимији (око 1349–1405) [30](#)

Библиографија *Српкиње* [4](#)

Библиографија часописа *Женски свет: лист добротворних задруга Српкиња*. I део : (1886–1890) [23](#)

Библиографија часописа *Женски свет: лист добротворних задруга Српкиња*. II део : (1891–1894) [33](#)

Библиографија часописа *Женски свет: лист добротворних задруга Српкиња*. III део : (1895–1898) [49](#)

Библиографија часописа *Женски свет: лист добротворних задруга Српкиња*. IV део : (1899–1903) [101](#)

Библиографија часописа *Матерински лист* (1901–1903) [125](#)

Библиографија чланака из серијских публикација о српским музичаркама у периоду од 1825. до 1914. године [100](#)

В

Визуелне, тактилне и мултимодалне метафоре љубави у Релационом раду [38](#)
„Војска милосрђа“ [74](#)

Г

Гимназијски тренутак Гордане Р. Тодоровић [124](#)
Глас из потиснутог наслеђа [51](#)

Д

Да ли одећа говори? [13](#)
Девојка и вода – о динамици односа жене и природе [113](#)
Делатност заједнице и језичка промена: перцепција родно осетљивог српског језика у књижевном превођењу [46](#)
Дигитална хуманистика и сајбер феминизам [64](#)
Дискурс о логору Голи оток – женска перспектива. Покушај реконструкције [59](#)
Допринос жена српској култури средњег века [44](#)
Дора Марсден и *The Free Woman*: уређивачка политика и идејни плурализам [89](#)
Друштво једнаких у роману *Жена на ивици времена* Марџ Пирси [115](#)

Е

Еманципација жена на Балкану у 19. и 20. веку: контрастивна анализа улога Српкиња и Сефарткиња у модернизацијским процесима [36](#)

Ж

Жанровска и наратолошка анализа романа *Лето када сам научила да летим* Јасминке Петровић [95](#)
Жена и свет (1925–1941) између модерне и нове жене: амбиваленција илустрованог женског (модног) магазина [45](#)
„Жена, домаћица, мајка. Од те три речи зависи цео свет“ : анализа часописа *Жена* [9](#)
„Жене“ : нови национални родни модел и политика репрезентације [42](#)
Жене писци у турској књижевности [37](#)
Жене у служби нације и војске (1875–1918) [94](#)
Женска историја у колективним биографијама знаменитих жена: обнова жанра женског портрета [129](#)
Женске песме: осврт на родну димензију усмених лирских песама [65](#)
Женско питање у Шпанији током Првог светског рата: перцепција рата у феминистичком часопису *La voz de la mujer* [52](#)
„Живимо ли ми само у садашњости?“ : о покушају стварања женске културне заједнице у раду Јелице Беловић Бернациковске [5](#)

З

„Заједно, организоване, ми смо несаломиве!“: Александра Колонтај и „нова жена“ [120](#)

И

Извођење новог теоријског оквира за читање поезије Данице Марковић у дискурсима српске историјске књижевности [7](#)

Између l'image и le mirage : статус француске културе у роману *Нове* и *Писмима из Солуна* Јелене Димитријевић [24](#)

Има ли право Константин Брунер? [10](#)

Искуство рата у прози Смиље Ђаковић [107](#)

Искуство, исповест, исказ: родно и формативно у српској женској прози [67](#)

Ј

Језик наговештаја : интертекстуално читање *Туге за младенцем Угљешом* [15](#)

Јелена Димитријевић и женска друштва [106](#)

Јелена Димитријевић, Коло српских сестара и календар Вардар (1906–1914; 1921–1941) [117](#)

Јелица Беловић Бернаджиковска о „духу народном“ [103](#)

Југославенска жена – форум модерне списатељице [78](#)

К

Казна пре злочина или о непознатом чланку Данице Марковић [118](#)

Катарина Богдановић – пут авангардне интелектуалке [112](#)

Катарина Богдановић – пут авангардне интелектуалке : други део [121](#)

Књижевности између еманципације и националног : књижевни прилози у часопису *Жена* [28](#)

Критика потчињавања и породичног насиља у приповијетки „Је ли крива судбина?“ Љубена Каравелова [119](#)

Културни модели мушко-женских интеракција у народној лирској љубавној поезији [93](#)

Л

Лиза Марић Крижанић лепота и осећајност [108](#)

Линг Шухуа – *будоарска списатељица* или феминисткиња? [128](#)

Лујза Ст. Јакшић: апорије једног генеалошког истраживања [111](#)

Љ

Љубав као перформативни чин у приповеткама Лепосаве Мијушковић [11](#)

М

Метајезик ишчашеног жанра [90](#)

Метаморфоза као конститутивно начело женских идентитета у прози Бобе Благојевић [88](#)

Метафизичко залеђе у збирци Десанке Максимовић *Тражим помиловање* [92](#)

Мина Карацић Вукомановић (1828–1894) : селективна библиографија [6](#)

Мултикултуралност и друштвена другост [2](#)

Н

На фронту: сусретање Марије Кири и Лизе Мајтнер [43](#)

Неки аспекти положаја жена у Краљевини Југославији [12](#)

„Нечисте жуди“, „минуле цвети“ и „склопљени Верлен“ : интимистички елементи поезије Данице Марковић [8](#)

О

Од штампе срца до штампе новчаника : савремени женски часописи [29](#)

Однос према моди у писмима читатељки у часопису *Женски свет* (1886–1914) [25](#)

П

Парадокси хибридности, оријентализма (балканизма) и субалтерности у роману Нове Јелене Димитријевић [1](#)

Писање као чежња са саговорником [19](#)

Писање млеком као l'écriture de soi у Сањаријама дивље жене Елен Сиксу [63](#)

Повратак Ребеке Вест [48](#)

Поетски еротопис Драге Дејановић [58](#)

Политика физичке културе, модерни плеси и три наратива о Маги Магазиновић [35](#)

Први светски рат у делу заборављене књижевнице Драге Јовановић [77](#)

Прикази жена у сликарству у првој половини 20. века и сликарство Анђелије Лазаревић [116](#)

Протоавангардни програм Јелице Беловић Бернациковске [109](#)

Проф. др Јулка Поповић Савић – испреплетане судбине [66](#)

Р

Рађање феминистичке контрајавности у *Девојачком роману* Драге Гавриловић [20](#)

(Разговор о књижевности и феминизму: ране критике Ребеке Вест (1911–1912) [54](#)

„Рат је био највиша школа моја, а несумњиво и општа“ [22](#)

Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века : *Жена, Српски књижевни гласник* и ратна проза Милице Јанковић и Исидоре Секулић [41](#)

Репродуктивне политике, родни дискурси и идеологија [73](#)

Рецепција романа Принцеза Де Клев госпође де Лафајет на простору бивше Југославије [71](#)

Родни стереотипи у уџбеницима за шпански као страни језик за адолесценте и младе у образовном систему Србије [102](#)

Роман као тело и тело као реченица – Златна бележница Дорис Лесинг [50](#)

Роман *Нове* Јелене Димитријевић као парадигма трагичне побуне жене у оријенталном друштву [3](#)

Роман *Нове* Јелене Ј. Димитријевић у контексту књижевних награда [98](#)

Рукавице, велови и призори „силног оружја“ : одједи рата и револуције у прози Вирциније Вулф и Јелене Димитријевић [32](#)

С

„Сви смо ми људи једнаки, а што је неко мало црњи, а неко мало бељи, не мења ствар“ : сексуална педагогија у Србији на крају 19. и почетку 20. века [26](#)

Седам мора и три океана (друга књига): о декриптовању рукописа Јелене Ј. Димитријевић [114](#)

Сећање на равноправност или симулација једнакости: научнице у Србији у доба социјализма [76](#)

Симболичко посредовање женског доживљаја света и женског стваралаштва у поезији Марије Кнежевић [62](#)

Српкиња брани „Списатељку“: апологетски дискурси у дневнику Милице Стојадиновић Српкиње [53](#)

Субјект који пише и субјект који се конструише у српској женској поезији након 1970. [86](#)

Т

Тема рата у романима *Излет на пучину* и *Госпођа Даловеј* Вирциније Вулф [75](#)

Тица у кавезу [55](#)

Транскултурална личност у покрету или форме номадизма Милене Павловић Барили [27](#)

У

У потрази за стратегијама преживљавања – логорска проза Милке Жицине [80](#)

У сенци ловоровог венца – поетесе старог Дубровника [56](#)

Усмена епика vs. царство небеско: случај Слепице из Гргуреваца [47](#)

Учешће жена у Народноослободилачким одредима у Србији 1941–1944 [82](#)

Ф

Фатма Алије и рађање турског књиженства [105](#)

Феминизам, популарни феминизам и (феминистичка) популарна култура [123](#)

Ц

Цвијета Зузорић – светлост ренесансног Дубровника [14](#)

Ш

„Што нисам мушко?!“: представе о вези између жене и нације у часопису *Жена* у ратним и поратним годинама (1911–1921) [39](#)

РЕГИСТАР НАСЛОВА (абecedни)

А

A Pioneer in classics education for women: Abby Leach (1855–1918) [31](#)

Annotated Bibliography of Journals and Books on Gender Issues in Serbia 1991–2003 [110](#)

В

The Balkan imaginarium: Rebecca West and her yugoslavian encounters [40](#)

С

Challenging Education in the Ottoman Greek Female Journals (1845–1907) : a Declining Feminist Discourse [21](#)

The Criticism of Slavery in Women's Poetry of the Early American Republic: Sarah Wentworth Morton's "The African Chief", Lydia Huntley Sigourney's "To the First Slave Ship" [126](#)

Г

The Genealogy of the 20th Century South Slavonic Novel: "Hanka" (1917) by Slovene-Croatian author Zofka Kveder's (1978–1926) and "Jedno Dopisivanje. Fragmenti romana" (1932). Some Correspondence. Fragments of the Novel, by Serbian Julka Chlapec-Djordjević(1882–1969) [87](#)

Н

Hélène Berr: Journal 1942–1944 [68](#)

К

Kako spisateljica sagledava domovinu [69](#)

М

Multiculturalism and Social Otherness [2](#)

P

Poetry and Feminine Crafts in the Letters of the Young Marquise of Alorna (1750–1839) [18](#)
Postmoderno tijelo kao izvor patnje u stvaralaštvu najmlađih hrvatskih dramskih spisateljica [84](#)
Predodžbe o ženskim identitetima u filmovima Jasmile Zbanić i Aide Begić [96](#)
Proza Vere Obrenović-Delibašić [70](#)

R

Recepcija umjetnosti Virginije Woolf: androginija kao svjetonazor ili bijeg od stvarnosti? [79](#)
Reinventions: Jelica Belović-Bernadzikowska's Ethnographic Turn [127](#)

S

Skretnice Jasmine Musabegović – retorika hetero-povijesti u Povijesti [61](#)
Spoj erosa i humora u ljubavnoj poeziji Bisere Alikadić i Radmile Lazić: pjesme o braku, brakolomstvu i nekonvencionalnoj ljubavi [60](#)

T

"There were banquets and parties every day": the importance of British female circles for the Serbian Enlightenment [91](#)
Turkish in Cyrillic: Deep Transgression in Jelena Dimitrijević's Writings [99](#)

U

Unpacking Silence and Distortion: Mapping Misogyny in Serbia [97](#)

W

With mother on a desert island. Gender and genre at stake in Madame de Montolieu's *Le Robinson suisse* [57](#)
Witness or Participant? British and French First World War Nursing Memoirs [81](#)

Ž

Ženski aktivizam i žensko stvaralaštvo – strategije preživljavanja u romanu *Ravnoteža* i časopisu *ProFemina* autorke i urednice Svetlane Slapšak [104](#)
Ženski glasovi u romanu [16](#)

РЕГИСТАР АУТОРА

A

Абрасовиц, Габриела (Abrasowicz, Gabriela) [84](#)
Анастасио, Ванда (Anastasio, Vanda) [18](#)
Ахметагић, Јасмина [19](#)

B

Бараћ, Станислава [20](#), [45](#)
Башић, Адиса [60](#)
Бербић-Имшировић, Мирела [61](#)
Бечановић-Николић, Зорица [1](#), [62](#)
Благојевић Хјусон, Марина (Hughson, Marina) [97](#)

Бригс, Ворд (Briggs, Ward) [31](#)
Бујаковић, Миња [110](#), [120](#)
Булатовић, Марија [63](#), [98](#), [111](#)
Булатовић, Никола [111](#)

В

Вранеш, Александра [2](#), [64](#)
Вујошевић, Лела [112](#), [121](#)
Вукмановић, Ана [65](#), [113](#)
Вучо, Јулијана [66](#)

Г

Гароња Радованац, Славица [3](#)
Георгијев, Ивана [36](#), [46](#)
Гњатовић, Милица Ђуричић – види Ђуричић-Гњатовић, Милица
Гордић-Петковић, Владислава [67](#)
Грабић, Алма Денић – види Денић-Грабић, Алма
Грујић, Драгана [4](#), [23](#), [33](#), [49](#), [101](#)

Д

Даковић, Невена [68](#)
Далакура, Катерина [21](#)
Дејановић, Ивана [122](#)
Делић, Лидија Д. [47](#)
Денић-Грабић, Алма [69](#)
Дојчиновић, Биљана [5](#), [32](#), [48](#), [99](#), [110](#)
Дујовић, Маријана [100](#)
Душанић, Дуња [22](#)

Ђ

Ђоковић, Гордана [6](#), [23](#), [33](#), [49](#), [101](#)
Ђувић, Мевлида [70](#)
Ђурић, Владимир [24](#), [34](#), [85](#), [114](#)
Ђурић, Дубравка [7](#), [35](#), [86](#)
Ђуричић, Милица [36](#)
Ђуричић-Гњатовић, Милица [102](#)

И

Имшировић, Мирела Бербић – види Бербић-Имшировић, Мирела

Ј

Јанковић, Жељка [71](#)
Јаћимовић, Јелена [72](#)
Јевтић, Радојка [115](#)
Јенстерле-Долежал, Аленка (Jensterle Doležal, Alenka) [87](#)
Јовановић, Татјана [50](#), [88](#)
Јовић, Ида [37](#)
Јовићевић, Татјана [51](#)
Јосиповић, Јелена [25](#), [52](#)

К

Калинић, Снежана [8](#), [38](#), [53](#)
Катински, Јасмина [103](#)
Коларић, Ана [9](#), [26](#), [39](#), [54](#), [89](#)
Копицл, Вера [90](#)
Кох, Магдалена (Koch, Magdalena) [10](#), [27](#), [40](#), [99](#)
Крстев, Цветана [72](#)
Крстић, Вишња [98](#)
Кузмановић Јовановић, Ана [73](#)

Л

Лазаревић Ди Ђакомо, Персида (Lazarević di Giacomo, Persida) [91](#)
Лалатовић, Јелена [104](#)

М

Максимовић, Бојана [123](#)
Маринковић, Мирјана [105](#)
Марковић, Мина [110](#)
Милановић, Јасмина [74](#), [106](#)
Миленковић, Милица [124](#)
Милер, Јоана [55](#)
Милинковић, Јелена [11](#), [28](#), [41](#), [107](#)
Милићевић, Теодора Тодорић – види Тодорић-Милићевић, Теодора
Милошевић, Марина [101](#), [110](#), [125](#)
Митровић, Јована [116](#)
Митровић, Милуника [108](#)
Мулић, Ива [42](#)

Н

Немет, Софија [75](#)

П

Пантелић, Ивана [12](#)
Пековић, Слободанка [13](#)
Петковић, Славко [14](#), [56](#), [92](#)
Петровић, Горан Ј. [126](#)
Пилиповић, Јелена Н. [15](#)
Поповић, Драгана [43](#), [76](#)
Прентић, Ања [93](#)

Р

Ронинг, Ан Биргит (Rønning, Anne Birgitte) [57](#)
Ренолдс-Кордилиони, Дајана (Reynolds-Cordileone, Diana) [127](#)
Реба, Јована [77](#)

С

Свирчев, Жарка [58](#), [78](#), [109](#)
Симић, Зорана [117](#)
Сирковић, Нина [16](#), [79](#)
Стефановић, Светлана [94](#)

Судар, Сања [95](#)

Т

Тачињска, Катажина [59](#), [80](#)

Тодорић Милићевић, Теодора [110](#), [128](#)

Тодоровић, Неда [29](#)

Томин, Светлана [17](#), [30](#), [44](#)

Туцаков, Љубица Шљукић – види Шљукић-Туцаков, Љубица

У

Утвић, Милош [72](#)

Ф

Фел, Алисон (Fell, Alison) [81](#)

Х

Хансен-Кокоруш, Ренате (Hansen-Kokoruš, Renate) [96](#)

Хацић, Зорица [118](#)

Ш

Шкодрић, Љубинка [82](#)

Шљукић, Дара [129](#)

Шљукић-Туцаков, Љубица [83](#)

Шмуља, Саша [119](#)

ПРЕДМЕТНИ РЕГИСТАР

А

Абрамовић, Марина [38](#)

Алије, Фатма – "Разговори" [105](#)

Аликадић, Бисера [60](#)

Арсид, Еустахија [51](#)

Аутобиографија [85](#)

Б

Бегић, Аида – Филмови – Ликови – Жене [96](#)

Беловић-Бернациковска, Јелица [103](#), [127](#)

Беловић-Бернациковска, Јелица – "Српски народни вез и текстилна орнаментика" [109](#)

Бер, Елен – "Дневник: 1942–1944" [68](#)

Благојевић, Боба – "Све звери што су с тобом" – Мотиви – Слика Другог [88](#)

Богдановић, Катарина [112](#), [121](#)

В

Вардар [часопис] [117](#)

Вез – Србија [103](#)

Вентворт Мортон, Сара – "Афрички поглавица" [126](#)

Вест, Ребека [54](#)

Вест, Ребека – "Повратак ратника" [48](#)

Вест, Ребека – "Црно јагње и сиви соко" – Рецептација [40](#)

Вис, Јохан Давид – "Швајцарска породица Робинзона" – Француски преводи [57](#)
Војни санитет – Жене – Први светски рат 1914–1918
– Велика Британија – У успоменама [81](#)
– Србија [74](#)
– Француска – У успоменама [81](#)
Вулф, Вирџинија – "Госпођа Даловеј" – Мотиви – Рат [75](#)
Вулф, Вирџинија – "Госпођа Даловеј у Улици Бонд" [32](#)
Вулф, Вирџинија – Есеји [79](#)
Вулф, Вирџинија – "Излет на пучину" – Мотиви – Рат [75](#)
Вулф, Вирџинија – Романи [79](#)

Г

Гароња, Славица – "Повратак у Аркадију" [67](#)

Д

Дејановић, Драга – Поезија [58](#)
Дигитална хуманистика [64](#)
Димитријевић, Јелена – Заоставштина [114](#)
Димитријевић, Јелена – Мотиви – Оријент [99](#)
Димитријевић, Јелена – "Нове" [32](#), [98](#)
Димитријевић, Јелена – "Нови свет или У Америци годину дана" [122](#)
Димитријевић, Јелена – "Писма из Солуна" [32](#)
Димитријевић, Јелена – Публицистика [117](#)
Димитријевић, Јелена – "Седам мора и три океана" [34](#)
Димитријевић, Јелена – Хуманитарни рад [106](#)
Други светски рат 1941–1945 – Жене – Србија – 2009–2015 [82](#)
Друштвени положај – Јеврејке – Балканске земље – 19–20в [36](#)
Дураковић, Ферида – Поезија – Мотиви [69](#)
Душанов законик [92](#)

Ђ

Ђаковић, Смиља [107](#)

Е

Енглеска књижевност – Феминизам [50](#)
– 1911–1912 [54](#)

Ж

Жбанић, Јасмила – Филмови – Ликови – Жене [96](#)
Жена и свет[часопис] – 1925–1941 [45](#)
Жена[часопис]
– 1911–1921 [39](#)
– 1912 [41](#)
Жене
– Друштвена улога – Србија – 1875–1918 [94](#)
– Друштвени положај – Шпанија – 1914–1918 [52](#)
– Стереотипи – Шпанија [102](#)
– У литератури [129](#)
– Штампa – Социолошка истраживања – Србија – 2009–2015 [72](#)
Жене

- Друштвени положај – Србија – 19–20в [36](#)
- Еманципација – Србија – 19–20в [36](#)
- образовање – САД – 19–20в [31](#)
- Стереотипи – Србија [42](#)
- 1911–1921 – У штампи [39](#)
- Жене физичари – Србија – 1950 [76](#)
- Жене. Телевизијска емисија – 2013 [42](#)
- Женска друштва – Србија – 19–20в [74](#), [106](#)
- Женски покрет – Србија – 19–20в [74](#)
- Женски свет[часопис]
  - 1891–1894 – Библиографије [23](#)
  - 1895–1898 – Библиографије [49](#)
  - 1899–1903 – Библиографије [101](#)
- Женски свет[часопис] – 1891–1894 – Библиографије [33](#)
- Женско питање – Србија – 1998–2004 [97](#)
- Жицина, Милка – "Сама" [80](#)
- Жицина, Милка – "Све, све, све..." [80](#)

З

- Знамените жене – Србија – Средњи век – Биографије [44](#)

Ј

- Јакшић, Лујза [111](#)
- Јанковић, Милица [41](#)
- Јанковић, Милица – Проза [85](#)
- Јовановић, Драга – "Мученице и грешнице" – Мотиви – Жене [77](#)
- Јовановић, Драга – "Мученице и грешнице" – Мотиви – Први светски рат 1914–1918 [77](#)
- Југославенска жена[часопис] – Књижевнице – 1917–1920 [78](#)

К

- Каравелов, Љубен – "Је ли крива судбина?" – Мотиви – Насиље [119](#)
- Кведер, Зофка [78](#)
- Кведер, Зофка – "Ханка" [87](#)
- Киберфеминизам [64](#)
- Кири, Марија – Биографија [43](#)
- Киш, Данило – "Голи живот" [59](#)
- Кнежевић, Марија – Поезија [62](#)
- Књижевна критика – Југославија [71](#)
- Књижевне награде – Србија – 1912–1913 [98](#)
- Књижевнице
  - Дубровник – 16–18в [56](#)
  - Југославија [59](#)
  - Србија – 1970- [86](#)
  - Хрватска – 21в [84](#)
- Књижевнице – Турска [37](#)
- Књижевно дело – Интертекстуалност [34](#)
- Књижевност
  - Идеологија [70](#)
  - Феминизам [79](#)
- Књижевност за децу – Ликови – Жене [129](#)

Колонтај, Александра Михајловна [120](#)
Култура – Србија – Средњи век [44](#)

Л

Лазаревић, Анђелија [116](#)
Лафајет, Мари–Мадлен – "Принцеза де Клев" – Књижевна рецепција – Југославија [71](#)
Лесинг, Дорис – "Златна бележница" [50](#)
Ликовна уметност – Мотиви – Жена – Србија – 19в [116](#)
Лич, Ејби [31](#)

М

Магазиновић, Мага [35](#)
Мајтнер, Лиза – Биографија [43](#)
Максимовић, Десанка – "Тражим помиловање" [92](#)
Мандић, Александар – "Голи живот" [59](#)
Мапирање мизогиније у Србији: дискурси и праксе[зборник] [97](#)
Марић–Крижанић, Лиза [108](#)
Марковић, Даница [118](#)
Марковић, Милена – Дrame [90](#)
Марковић, Милена – Поетика [90](#)
Марсен, Дора [89](#)
Матерински лист[часопис] – 1901–1903 – Библиографије [125](#)
Мизогинија – Србија – 1998–2004 [97](#)
Монтолије, Изабел де – Књижевно превођење [57](#)
Мркаљ, Љубица – "Испричавалице" [67](#)
Мусабеговић, Јасмина – "Скретнице" – Ликови – Жене [61](#)

Н

Нација – Идеологија – Србија – 1911–1921 – У штампи [39](#)

О

Обрадовић, Доситеј – Енглеска – 1785 [91](#)
Обреновић-Делибашић, Вера - Проза - Ликови - Жене [70](#)

П

Петровић, Јасминка - "Лето када сам научила да летим" [95](#)
Пирси, Марџ - "Жена на ивици времена" [115](#)
Поезија - Родни идентитет [69](#)
Поповић-Савић, Јулка [66](#)
Популарна култура - Потрошачко друштво [123](#)
Просветитељство - Жене - Енглеска - 18в [91](#)

Р

Родна равноправност - Штампа - Србија - 2009-2015 [72](#)
Родни односи - Идеологија
- Србија - 20в [73](#)
- Шпанија - 1936-1975 [73](#)

С

Секулић, Исидора [41](#)

Серијске публикације - Чланци - Музичарке, српске - 1825-1914 - Библиографије [100](#)
Сиксу, Елен - "Сањарије дивље жене" [63](#)
Сиксу, Елен - "Смех медузе" [63](#)
Слапшак, Светлана - "Равнотежа" [104](#)
Слепа из Гргуреваца [47](#)
Србија - Популациона политика - Идеологија - 20в [73](#)
Српска књижевност - Студије рода [119](#)
Српска народна поезија, епска - Мотиви - Косовска битка 1389 [47](#)
Српска народна поезија, лирска [65](#)
- Мотиви [93](#), [113](#)
- Студије рода [93](#)
Српска поезија - 1970- [86](#)
Српски језик
- Књижевно превођење [46](#)
- Родна равноправност [46](#)
Српски књижевни гласник[часопис] - 1912 [41](#)
Српско питање - Жене - 1875-1918 [94](#)
Српскохрватска књижевност - Мотиви - Голи оток [59](#)
Стојадиновић, Милица Српкиња - "У Фрушкој Гори 1854" [53](#)
Студије рода [65](#)
- Уцбеници шпанског језика - Истраживања - Србија [102](#)
Студије рода - Масовни медији - Србија [42](#)
Ступар-Трифуновић, Тања - "Сатови у мајчиној соби" [67](#)

Т

Тодоровић, Гордана - "Гимназијски тренутак" [124](#)
Турска књижевност - Историја [37](#)

У

Улај [38](#)

Ф

Феминизам
- 20в-21в [123](#)
- Књижевност [120](#), [128](#)
- Србија
- 1991-2003 - Библиографије [110](#)
- 1998-2004 [97](#)
- 19в-20в [112](#), [121](#)
- Турска - 1897-1912 [99](#)

Х

Хантли Сигурни, Лидија - "Првом броду с робљем" [126](#)
Хлапец-Ђорђевић, Јулка - "Једно дописивање" [87](#)
Хрватска драма
- Ликови - Жене - 21в [84](#)
- Мотиви - Тело - 21в [84](#)
Хуманитарне организације, женске - Србија [74](#)
- 19-20в [106](#)

Ш

Шалго, Јудита - "Пут у Биробицан" [83](#)

Шпанија - Популациона политика - Идеологија - 1936-1975 [73](#)

Шухуа, Линг [128](#)

F

The Freewoman - A Weekly Feminist Review[часопис] - 1911-1912 [89](#)

P

Pro Femina[часопис] [104](#)

V

La voz de la mujer[часопис] [52](#)

РУБРИКЕ: *Интервју и Прикази*

Рубрика *Интервју*

1.

ДОЈЧИНОВИЋ, Биљана

In Search of Women Authors : an interview with Suzan van Dijk / by Biljana Dojčinović and Magdalena Koch // Год. 1, бр. 1 (2011).

2.

ШЉУКИЋ Туцаков Љубица

„То је наша битка“ : интервју са Наташом Марковић / Љубица Шљукић Туцаков = “The battle is ours” ; an interview with Nataša Marković / Ljubica Šljikić Tucakov // Год. 2, бр. 2 (2012).

3.

ДОЈЧИНОВИЋ, Биљана

„Циркулисање рукописа није знак приватности” / интервју са Мари Луиз Колахан водила Биљана Дојчиновић = “Manuscript circulation doesn’t signify privacy” / an Interview with Marie-Louise Coolahan by Biljana Dojčinović // Год. 3, бр. 3 (2013).

4.

ДОЈЧИНОВИЋ, Биљана

Превођење као љубав и ударнички рад / интервју са Аном Јовановић водила Биљана Дојчиновић = Translation as Love and Hard Work / an Interview with Ana Jovanović by Biljana Dojčinović // Год. 4, бр. 4 (2014).

5.

ДОЈЧИНОВИЋ, Биљана

О робинзонкама, адаптацијама и преводима / интервју са Ан Биргит Ронинг водила Биљана Дојчиновић = On Female Robinsons, Adaptations and Translations / an Interview with Anne Birgitte Rønning by Biljana Dojčinović // Год. 4, бр. 4 (2014).

6.

ДОЈЧИНОВИЋ, Биљана

„Новине и часописи су ризнице неочекиваног“ / интервју са Хенријет Парч водила Биљана Дојчиновић = “Newspapers and magazines are a treasure trove for the unexpected” / an Interview with Hennriette Partzsch by Biljana Dojčinović // Год. 5, бр. 5 (2015).

7.

КОЛАРИЋ, Ана

„Прошло је време нечујности“ / разговор са Слободанком Пековић водиле Ана Коларић и Станислава Бараћ = ”The Time of Silence Has Passed” / the interview with Slobodanka Peović was conducted by Ana Kolarić and Stanislava Barać // Год. 6, бр. 6 (2016).

8.

ДОЈЧИНОВИЋ, Биљана

„Линија испод које се не може ићи“ / разговор са Светланом Слапшак водиле Биљана Дојчиновић и Ана Коларић = "The bar which cannot be lowered" / an interview with Svetlana Slapšak was conducted by Biljana Dojčinović and Ana Kolarić. // Год. 7, бр. 7 (2017).

9.

КОЛАРИЋ, Ана

„Женски покрети су активни и непрестано јачају“ / разговор са Јасмином Лукић водила Ана Коларић = “Women’s Movements Are Active and Growing Stronger” / interview with Jasmina Lukić conducted by Ana Kolarić // Год. 8, бр. 8 (2018).

10.

КРСТИЋ, Вишња

Награда за жене у преводу Универзитета Ворик / разговор са Шантал Рајт водила на енглеском Вишња Крстић = Women in Translation Prize / an interview with Chantal Wright was conducted in English by Višnja Krstić // Год. 8, бр. 8 (2018).

11.

БУРИЋ, Дубравка

Још нам треба стари Маркс / интервју с Надом Лер-Софронић водила Дубравка Ђурић = We Still Need our Old Marx / interview with Nada Ler-Sofronić conducted by Dubravka Đurić // Год. 9, бр. 9 (2019).

Рубрика Прикази

12.

СВИРЧЕВ, Жарка

Ка историји српске женске књижевности / Жарка Свирчев // Год. 1, бр. 1 (2011).
Приказ књиге: *Жена у српској књижевности* / Славица Гароња Радованац

13.

ЈОВИЋ, Јелена

Српска модернистичка *femina* / Јелена Јовић // Год. 1, бр. 1 (2011).

Приказ књиге: „Када сазremo као култура...”: *Стваралаштво српских списатељица на почетку XX века: канон – жанр – род = „...Kiedy dojrzejemy jako kultura...” Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku: kanon – genre – gender* / Magdalena Koch.

14.

МИЉКОВИЋ, Милан

Род ће сви писати / Милан Миљковић // Год. 1, бр. 1 (2011).

Приказ књиге: *Teorije i politike roda: Rodni identiteti u književnostima i kulturama jugoistočne Evrope = Theories and Politics of Gender: Gender Identities in Literatures and Cultures of South-Eastern Europe* / Tatjana Rosić.

15.

БАКУЛА, Богуслав

The Body and/of Slavic theory / Bogusław Bakula // Год. 1, бр. 1 (2011).

Приказ књиге: Slavica CLIII. *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich 9. Ciało*. Agnieszka Matusiak, Iłona Gwóźdź-Szewczenko, Magdalena Koch, Ewa Komisaruk, Julia Rysicz, Anna Ursulenko (red.)

16.

КАЛТЕНБРУНЕР, Волфганф

The Playful Epistemology of Digital Representation / Wolfgang Kaltenbrunner // Год. 1, бр. 1 (2011).

Приказ књиге: *Speclab: Digital Aesthetics and Projects in Speculative Computing* / Johanna Drucker.

17.

НЕМЕТ, Софија

Исидора Секулић – Српкиња космополитског духа / Софија Немет // Год. 2, бр. 2 (2012).

Приказ књиге: *Исидорини ослонци* / Слободанка Пековић.

18.

ШЉУКИЋ Туцаков, Љубица

Ка развоју домаће феминистичке критике / Љубица Шљукић Туцаков // Год. 2, бр. 2 (2012).

Приказ књиге: *Жене: род, идентитет, књижевност* / др Драган Бошковић, ур. – Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са V међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, књига 2.

19.

БОБИЧИЋ, Нађа

Наука је женског рода / Нађа Бобичић // Год. 2, бр. 2 (2012).

Приказ књиге: *Жене у науци : од Архимеда до Ајнштајна : Освајање освојеног* / Драгана Поповић.

20.

КОЉЕВИЋ, Срђан

Белешка о тритменту за тв серију и филм – „Ребека Вест: Црно јагње, сиви соко“ А
Note on the Treatment / Срђан Кољевић // Год. 3, бр. 3 (2013).
Тримент.

21.

ТРИЧКОВИЋ, Дивна

Practical Methods in Digital Archiving of Rare Books / Divna Tričković // Год. 3, бр. 3 (2013).

Приказ књиге: *Practical Methods in Digital Archiving of Rare Books – Examples from the HUMI Project*

22.

СТАНКОВИЋ, Санда

Транзиција и род / Санда Станковић // Год. 3, бр. 3 (2013).

Приказ књиге: *Gendering Post-Socialist Transition : Studies of Changing Gender Perspectives* (ERSTE Foundation Series Vol. 1) / Krassimira Daskalova, Caroline Hornstein Tomić, Karl Kaser, Filip Radunović.

23.

БОБИЧИЋ, Нађа

Увођење у феминистичку књижевну критику / Нађа Бобичић // Год. 3, бр. 3 (2013).

Приказ књиге: *Uvod u feminističku književnu kritiku* / Lada Čale-Feldman, Ana Tomljenović.

24.

ГРБИЋ, Драгана

Ни слушати ни гледати, него читати / Драгана Грбић // Год. 3, бр. 3 (2013).

Приказ књиге: *Reading the Entertainment and Community Spirit* / Марија Грујић.

25.

БЈЕЛИЦА, Петра

Исправљање неправде / Петра Бјелица // Год. 3, бр. 3 (2013).

Приказ књиге: *Валоризација разлике: Зборник радова са научног скупа о Драги Гавриловић (1854-1917)* / др. Светлана Томић, ур.

26.

ШЉУКИЋ Туцаков, Љубица

Приватна историја / Љубица Шљукић Туцаков // Год. 3, бр. 3 (2013).

Приказ књиге: *Приватна прича: према садржају једног кофера* / Ивана Стефановић.

27.

ГАРОЊА Радованац, Славица

Жена која је обележила једну епоху / Славица Гароња Радованац // Год. 3, бр. 3 (2013).

Приказ књиге: Делфа Иванић / *Успомене*; Јасмина Милановић, прир.

28.

ЂУРИЧИЋ, Александра

Оставштина за будућност / Александра Ђуричић // Год. 3, бр. 3 (2013).

Приказ књиге: *Жене говоре* / Славица Гароња.

29.

БЈЕЛИЦА, Петра

Место љубавног сусрета са Сапфином поезијом / Петра Бјелица // Год. 4, бр. 4 (2014).
Приказ књиге: *Locus amoris: дијалогско читање Сапфине поезије* / Јелена Пилиповић.

30.

КАНДИЋ, Александра

Студија о Платоновим митовима / Александар Кандић // Год. 4, бр. 4 (2014).
Приказ књиге: *Платонова филозофска митологија* / Деретић, Ирина [илустратор Барбара Васић]

31.

ПЕШИКАН-Љуштановић, Љиљана

Прилог канону / Љиљана Пешикан-Љуштановић // Год. 4, бр. 4 (2014).
Приказ књиге: *Мужаствене жене српског средњег века* / Светлана Томин

32.

ШЉУКИЋ Туцаков, Љубица

Читати Јудиту Шалго / Љубица Шљукић Туцаков // Год. 4, бр. 4 (2014).
Приказ књиге: *Стварни и имагинарни светови Јудите Шалго* / Силвиа Дражић

33.

ГЛИНТИЋ, Немања

Књижевност, периодика и разлика / Немања Глинтић // Год. 4, бр. 4 (2014).
Приказ књиге: *Књижевност у функцији принуде: часопис као фактор преобликовања књижевног текста* / Слободанка Пековић.

34.

КОЛАРИЋ, Ана

Женска читанка – шта (ни)је приручник за наставу књижевности? / Ана Коларић // Год. 4, бр. 4 (2014).
Приказ књиге: *Женска читанка* / Вера Копицл.

35.

СИМОВИЋ, Саша

How to Present and Communicate Your Knowledge / Saša Simović // Год. 4, бр. 4 (2014).
Приказ књиге: *Presentation, Writing and Interpersonal Communication Skills.* / Mirjana Matea Kovač, Nina Sirković.

36.

КНЕЖЕВИЋ, Вишња

Критичко издање дела Анице Савић Ребац / Вишња Кнежевић // Год. 5, бр. 5 (2015).
Приказ књиге: *Дух хеленства* / Аница Савић Ребац. Прир. Мило Ломпар и Ирина Деретић

37.

ГАРОЊА Радованац, Славица

Један заокружен опус / Славица Гароња Радованац // Год. 5, бр. 5 (2015).
Приказ књиге: *Нека то буде све* / Милка Жицина. Прир. Радмила Гикић Петровић.

38.

БАДУРИНА, Натка

Slasne mrvice s istraživačkog stola / Natka Badurina // Год. 5, бр. 5 (2015).

Приказ књиге: *Korice od kamfora* / Renata Jambrešić Kirin.

39.

СТРАЊАНЧЕВИЋ, Вукоман

Кинеске луткине куће / Вукоман Страњанчевић // Год. 5, бр. 5 (2015).

Приказ књиге: *Moderna kineska drama i Henrik Ibzen* / Mirjana Pavlović.

40.

САВОВИЋ, Бојана

Дијалог са женским драмским писмом / Бојана Савовић // Год. 5, бр. 5 (2015).

Приказ књиге: *Žene, drama i izvedba: između post-socijalizma i post-feminizma* / uredila Lada Čale Feldman.

41.

КОЛАРИЋ, Ана

“Routes rather than roots”: Writing women’s literary history from a transnational perspective / Ана Kolarić // Год. 5, бр. 5 (2015).

Приказ књиге: *Women telling nations.* / Amelia Sanz, Francesca Scott, Suzan van Dijk.

42.

БЕГОВИЋ, Дуња

Рањивост као основа за критичку феминистичку етику / Дуња Беговић // Год. 5, бр. 5 (2015).

Приказ књиге: *The Ethics of Vulnerability: A Feminist Analysis of Social Life and Practice* / Gilson, Erinn C.

43.

ВАРНИЦА, Невена

Песме уместо вида / Невена Варница // Год. 6, бр. 6 (2016).

Приказ књиге: *Без очију кано и с очима : народне песме слепих жена* / Марија Клеут и др.

44.

ЈАНКОВИЋ, Жељка

Српкиње у борби за равноправност и место у историји / Жељка Јанковић // Год. 6, бр. 6 (2016).

Приказ књиге: *Сестре Српкиње* / Ана Столић.

45.

СТЕФАНОВИЋ, Светлана

Живот и сећања Делфе Иванић / Светлана Стефановић // Год. 6, бр. 6 (2016).

Приказ књиге: *Делфа Иванић: заборављене успомене* / Јасмина В. Милановић.

46.

ДУШАНИЋ, Дуња

Мемоари Јелене Скерлић Ћоровић / Дуња Душанић // Год. 6, бр. 6 (2016).

Приказ књиге: *Живот међу људима. Мемоарски записи* / Јелена Скерлић Ћоровић [приредила Зорица Хаџић].

47.

КОЛАРИЋ, Ана

„Умно образована жена хоће да ради и онда када је на то не тера само глад“ / Ана Коларић // Год. 6, бр. 6 (2016).

Приказ књиге: *Часописи по мери достојанственог женскиња* / Слободанка Пековић.

48.

СВИРЧЕВ, Жарка

Феминистичка (ре)конструкција женских портрета / Жарка Свирчев // Год. 6, бр. 6 (2016).

Приказ књиге: *Феминистичка контрајавност: жанр женског портрета у српској периодици 1920-1941.* / Станислава Бараћ.

49.

БАБОВИЋ, Марија

Патријархат у транзицији полупериферије / Марија Бабовић // Год. 6, бр. 6 (2016).

Приказ књиге: *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji* / Marina Blagojević Hjuson.

50.

ЂУРКОВИЋ, Душанка

Балада о шапутавим девојкама / Душанка Ђурковић // Год. 6, бр. 6 (2016).

Приказ књиге: *Balada o devojačkom odelu* / Zorica Jevremović.

51.

КРСТИЋ, Вишња

Трагом источних цивилизација / Вишња Крстић // Год. 7, бр. 7 (2017).

Приказ књиге: *Седам мора и три океана: путем око света* / Јелена Ј. Димитријевић; приредила Биљана Дојчиновић.

52.

БУЛАТОВИЋ, Марија

Мајка Индија Јелене Димитријевић / Марија Булатовић // Год. 7, бр. 7 (2017).

Приказ књиге: *Писма из Индије* / Јелена Ј. Димитријевић; приредила др Ана Стјеља; [превод на енглески Жељко В. Митић, превод на хинди Latika Chawda].

53.

БАРАЋ, Станислава

Феминистичка компаратистика: о два модела еманципације / Станислава Бараћ // Год. 7, бр. 7 (2017).

Приказ књиге: *Rod, modernost i emancipacija: uredničke politike u časopisima "Žena" (1911–1914) i "The Freewoman" (1911–1912)* / Ana Kolarić.

54.

ЈАНКОВИЋ, Жељка

Брисање историографске прашине: живот Крагујевца из женске перспективе / Жељка Јанковић // Год. 7, бр. 7 (2017).

Приказ књиге: *Женско лице историје Крагујевца* / Лела Вујошевић.

55.

БЕЛИЋ, Угљеша

Време одважних / Угљеша Белић // Год. 7, бр. 7 (2017).

Приказ књиге: *Храброст између редова: Ани Христић у Србији и време одважних* / Славица Поповић Филиповић.

56.

БЕЧАНОВИЋ Николић, Зорица

Paraphernalia: педесет година музичког, радиофонског и књижевног стваралаштва Иване Стефановић / Зорица Бечановић Николић // Год. 8, бр. 8 (2018).

57.

ЈАНКОВИЋ, Жељка

Књиженствени канон / Жељка Јанковић // Год. 8, бр. 8 (2018).

Приказ књиге: *Књиженствени град. Конституисање женског канона у српској прози 1990–2010* / Татјана Јовановић.

58.

ТОДОСИЈЕВИЋ Петровић, Сања

Слика Јованке Броз у јавном простору / Сања Тодосијевић Петровић // Год. 8, бр. 8 (2018).

Приказ књиге: *Успон и пад „прве другарице“ Југославије: Јованка Броз и српска јавност 1952–2013* / Ивана Пантелић.

59.

ТОДОРИЋ Милићевић, Теодора

„Ја, ти, оне... за нас“ – феминистичка критика социјалистичке Југославије 70-тих и 80-тих / Теодора Тодорић Милићевић // Год. 8, бр. 8 (2018).

Приказ књиге: *The Feminist Challenge to the Socialist State in Yugoslavia* / Zsófia Lóránd.

60.

БУЛАТОВИЋ, Марија

CORPUS MOBILE / Марија Булатовић // Год. 8, бр. 8 (2018).

Приказ књиге: *Кореодрама у Србији у 20. и 21. веку: родна перспектива* / Вера Обрадовић Љубинковић.

61.

БОСАНЧИЋ, Марија

Жена која није ништа прећутала / Марија Босанчић // Год. 8, бр. 8 (2018).

Приказ књиге: *Савка Суботић (1834-1918) : жена која није ништа прећутала* / Гордана Стојаковић.

62.

АБРАМОВИЋ, Милица

Британска перцепција жена са Балкана и њихове женствености у дугом 19. веку / Милица Абрамовић // Год. 8, бр. 8 (2018).

Приказ књиге: *The British and Balkan Woman: British Perceptions of Balkan Women and Their Femininity in the Long Nineteenth Century (1789–1914)* / Melina Rokai.

63.

СТЕВАНОВИЋ, Лада

Феминистичка теорија и род на Балкану / Лада Стевановић // Год. 8, бр. 8 (2018).
Приказ књиге: *Rod i Balkan. Porodnjavanje balkanizma. Putovanje do druge, s preprekama* / Marina Matešić, Svetlana Slapšak.

64.

БУЛАТОВИЋ, Марија

Women's Writing and 'The Material Turn' / Marija Bulatović // Год. 8, бр. 8 (2018).
Приказ књиге: *Economic Imperatives for Women's Writing in Early Modern Europe* / edited by Carme Font Paz and Nina Geerdink.

65.

ШЉУКИЋ, Дара

Женска историја у дечјој литератури / Дара Шљукић // Год. 8, бр. 8 (2018).
Прикази књига: *Приче о пркосним Српкињама: 50 смелих жена Србије* / ауторка Ивана Нешић, илустраторка Азра Костић Прчић ; *Kakva ženska!: priče o ženama koje su bile progresivne kada to nije bilo moderno* / autorka Jelena Mitrović, ilustratorka Sonja Bajić ; *Priče za laku noć za male buntovnice: 100 priča o izuzetnim ženama = Good Night Stories for Rebel Girls*/ [Elena Favili, Frančeska Kavalo.] ; prevela Aleksandra Golubović ; *20 изузетних девојчица које су промениле свет = Extraordinary Girls Who Changed the World*/ [текст Розалба Тројано; илустрације Симона Бурси ... [и др.]] ; превела Дијана Радиновић.

66.

БАРАЋ, Станислава

Феминизам без граница / Станислава Бараћ // Год. 9, бр. 9 (2019).
Приказ књиге: *Feministička teorija je za sve*, urednice Adriana Zaharijević i Katarina Lončarević.

67.

БУЛАТОВИЋ, Марија

Mapping Anglicist Women's and Gender Studies Within the European Landscape / Marija Bulatović // Год. 9, бр. 9 (2019).
Приказ књиге: *Rewriting Academia : The Development of the Anglicist Women's and Gender Studies of Continental Europe* / Renate Haas (ed.).

68.

ВЕЛИМИРАЦ, Светлана

Болница Стобарт кроз реч и слику / Светлана Велимирац // Год. 9, бр. 9 (2019).
Приказ књиге: *Болница Стобарт* / [уредник и приређивач Татјана Јанковић ; превод с енглеског Марија Николић].

69.

НИКОЛИЋ, Миланка

Гордана Тодоровић – загонетка наше поезије / Миланка Николић // Год. 9, бр. 9 (2019).
Приказ књиге: *Гордана Тодоровић. Сабрана дела I–III* / Милица Миленковић.

РЕГИСТАР АУТОРА

А

Абрамовић, Милица [62](#)

Б

Бабовић, Марија [49](#)

Бадуринa, Натка [38](#)

Бакула, Богуслав (Вакула, Bogusław) [15](#)

Бараћ, Станислава [7](#), [53](#), [66](#)

Беговић, Дуња [42](#)

Белић, Угљеша [55](#)

Бечановић Николић, Зорица [56](#)

Бјелица, Петра [25](#), [29](#)

Бобичић, Нађа [19](#), [23](#)

Босанчић, Марија [61](#)

Булатовић, Марија [52](#), [60](#), [64](#), [67](#)

В

Варница, Невена [43](#)

Велимирац, Светлана [68](#)

Г

Гароња Радованац Славица [27](#), [37](#)

Глинтић, Немања [33](#)

Грбић, Драгана [24](#)

Д

Дојчиновић, Биљана [1](#), [3](#), [4](#), [5](#), [6](#), [8](#)

Душанић, Дуња [46](#)

Ђ

Ђурић, Дубравка [11](#)

Ђуричић, Александра [28](#)

Ђурковић, Душанка [50](#)

Ј

Јанковић, Жељка [44](#), [54](#), [57](#)

Јовановић, Ана [4](#)

Јовић, Јелена [13](#)

К

Калтенбрунер, Волфганф (Kaltenbrunner, Wolfgang) [16](#)

Кандић, Александар [30](#)

Кнежевић, Вишња [36](#)

Коларић, Ана [7](#), [8](#), [9](#), [34](#), [41](#), [47](#)

Колахан, Мари Луиз (Coolahan, Marie-Louise) [3](#)

Кољевић, Срђан [20](#)

Кох, Магдалена (Koch, Magdalena) [1](#)

Крстић, Вишња [10](#), [51](#)

Л

Лер-Софронић, Нада [11](#)

Лукић, Јасмина [9](#)

М

Миљковић, Милан [14](#)

Н

Немет, Софија [17](#)

Николић, Миланка [69](#)

П

Парч, Хенријет (Partzsch, Hennriette) [6](#)

Пековић, Слободанка [7](#)

Пешикан-Љуштановић, Љиљана [31](#)

Р

Рајт, Шантал (Wright, Chantal) [10](#)

Ронинг, Ан Биргит (Rønning, Anne Birgitte) [5](#)

С

Савовић, Бојана [40](#)

Свирчев, Жарка [12](#), [48](#)

Симовић, Саша [35](#)

Слапшак, Светлана [8](#)

Станковић, Санда [22](#)

Стањанчевић, Вукоман [39](#)

Стевановић, Лада [63](#)

Стефановић, Светлана [45](#)

Т

Тодорић Милићевић, Теодора [59](#)

Тодосијевић Петровић, Сања [58](#)

Тричковић, Дивна [21](#)

Ш

Шљукић Туцаков, Љубица [2](#), [18](#), [26](#), [32](#)

Шљукић, Дара [65](#)

---

¹ Овај текст је настао у оквиру пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* (бр. 178029) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Gordana Đoković
gordana.djokovic@fil.bg.ac.rs
University of Belgrade
Faculty of Philology

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.13>
УДК: 014.3КЊИЖЕНСТВО"2011/2019"
050:305-055.2КЊИЖЕНСТВО
Professional paper

Bibliography of the Journal *Knjiženstvo*

The bibliography includes a list of all papers published in the journal *Knjiženstvo* in the period from 2011 to 2019. A short introductory bibliographic study is followed by a bibliography divided into two thematic units arranged in chronological order. An integral part of the bibliography are also the registers of titles, authors, and subjects, which are thoroughly prepared and arranged in alphabetical order.

Keywords: Journal *Knjiženstvo*, bibliography, jubilee

Дигитална библиотекарка

Разговор са Тамаром Бутиган Вучај водила Биљана Дојчиновић

Тамара Бутиган Вучај, фотографија: Биљана Ракочевић

Тамара Бутиган Вучај је начелница Одељења за развој дигиталне библиотеке и микрофилмовање Народне библиотеке Србије, национална представница Републике Србије у конзорцијуму DARIAH-ERIC, <https://www.dariah.eu/> и чланица Савета Европеана мреже, <https://pro.europeana.eu/person/tamara-butigan>.

Ви се у средишту развоја дигитализације у науци и култури у Србији. Шта је тачно Ваш задатак у Народној библиотеци Србије?

Народна библиотека Србије је отворена за дигиталну трансформацију, а ја имам то преимућство да водим одељење чији је задатак да је спроводи на најочигледнији могући начин: да библиотечке збирке преноси са папира на екран, у дигитални формат. Али, како је дигитална трансформација процес који прожима све сегменте рада једне установе културе каква је Народна библиотека Србије, усуђујем се да кажем да доживљавам као свој задатак и да управљање, комуникацију и дисеминацију резултата учиним дигиталним, наравно у оквирима својих овлашћења. У томе ми помаже сада већ

петнаестогодишње искуство из европских организација и пројеката, који су сви били тесно повезани са дигитализацијом. Европски пројекти дигитализације у којима смо учествовали у великој мери су смањили инфериорност коју у начелу осећамо према колегама из развијених земаља. И ако се и то задатком може назвати, мислим да смо то каскање за Европом доста смањили, бар у сегментима као што су метаподаци у дигиталној библиотеци, где увелико примењујемо европске стандарде.

Како видите осавремењивање приступа грађи: и њеном прикупљању и чувању, као и коришћењу, у НБС?

НБС јесте једна од пионирских установа културе када је дигитализација у питању, али права дигитална трансформација је тек чека. Кључна реч за осавремењивање приступа грађи јесте *отворени приступ*, што значи да је мисија библиотеке да максимално отвори своје збирке за све категорије корисника, а по могућству и да их понуди у дигиталном формату, наравно у складу са ауторским правом. То пре свега значи да се грађа треба најпре описати, то јест, библиографски обрадити, а тај процес за сву грађу Народне библиотеке Србије још увек није окончан. Предуслов за дигитализацију било ког извора јесте квалитетан опис, јер он помаже у претраживању, проналажењу, одабиру, а касније и у дигиталној презентацији. Из тог описа ми црпемо метаподатке и даље их унапређујемо. Никако не смемо да заборавимо да грађа у дигиталном формату треба да буде претражива не само по метаподацима већ и по пуном тексту и то је оно на чему ћемо радити у времену које долази. Прикупљање грађе, односно набавка, како ми то у библиотекама кажемо, такође треба да се одвија у дигиталном простору, и то не само у домену претраживања и проналажења, већ и куповине, што сада није случај. Као пример добре праксе наводим институцију дигиталног обавезног примерка за папирну грађу, која је и даље недостижни стандард за многе националне библиотеке, а у НБС успешно функционише од 2011. године. Чување грађе било би значајно унапређено увођењем система за идентификацију изношења грађе из библиотеке, а дигитално очување (*digital preservation*) за дигиталне изворе процес је који нас тек очекује. Када је коришћење у питању, за мене је кључна реч *поновно коришћење* (*re-use*) грађе и то снажно подржавам, посебно за делове фонда за који је ауторско право истекло. Увек наводим пример Ријкс музеја у Амстердаму, који је због вишегодишње реконструкције дуго био затворен (баш као и Народна библиотека Србије од 2007. до 2011). Директор овог музеја је одобрио коришћење свих

дигитализованих музејских експоната, тако да се Рембрантова *Ноћна стража* може наћи на одевним предметима, оловкама, кутијама, подметачима. То, наравно, уме да склизне у кич, али уколико нам је важно да се грађа користи, то и није тако важно.

Како видите међубиблиотечку комуникацију – сада и у идеалним условима дигиталног библиотекарства?

Међубиблиотечка комуникација је дијалектичка категорија – сада мислим на Србију. Постоји један вид имагинарног ривалства које прераста у реалну нетрпељивост међу највећим библиотекама, што све потиче од оних који доносе одлуке. Мислим да то јесте разлог што је наше библиотекарство објективно слабо и као професија и као највећа грана у култури. Са друге стране, библиотекарски умеју да одлично сарађују међусобно и то је извор задовољства у професији. До сада се није појавио дигитални модел библиотекарства који ће људску сујету и личну корист појединца потиснути и променити. Дигитална трансформација је транспарентнија и ту лежи нада да ће се овај проблем можда мање испољавати у будућности. Када је у питању међународна међубиблиотечка комуникација, ствари су другачије. Дигитално библиотекарство истински повезује и библиотеке и библиотекаре и не зову нас случајно библиотечком „мафијом“.

Шта то значи?

Можда је требало да додам смајли иза мафије. То значи да смо јако добро повезани и да сарађујемо одлично, као и да подржавамо једни друге. На пример, када смо скенирали часопис *Домаћица*, било је доста бројева које ми у НБС нисмо имали, а желели смо целовиту дигиталну збирку. Било је довољно да пошаљем мејл и дигитализовани бројеви су стизали брзо и тачно. Сигурна сам да би званичним дописима све то било кудикамо спорије и компликованије.

Шта се данас микрофилмује?

То је добро питање. Знамо да је званично микрофилм и даље најсигурнији медијум за трајно чување, али упркос томе, микрофилмовање полако замире и уступа простор дигитализацији. То је очекивано, али постоје и такозвани микрофилм писачи

који дигиталне копије снимају на микрофилм. НБС нема ову опрему, али би било добро да је набави, тако да би тачан одговор на питање гласио: треба микрофилмовати дигиталне копије.

Шта нама у Србији конзорцијум DARIAH-ERIC <https://www.dariah.eu/> омогућава, а шта од нас захтева?

DARIAH-ERIC (Дигитална истраживачка инфраструктура за уметност и хуманистичке науке, или, једноставно – Дарија) јесте важан конзорцијум Европске комисије: то је једна од 23 истраживачке структуре које трасирају развој европске науке. У свим земљама чланицама Европске уније, у министарствима за науку постоје канцеларије које координирају учешће својих истраживача у овим конзорцијумима. Србија је једина чланица Дарије која не припада Европској унији, а уз то је и оснивачка чланица овог конзорцијума. Стицајем околности, институционални представник Србије у овом телу је Министарство културе и информисања, па је на тај начин измештено и тежиште националног огранка Дарије. Јасно је да нам ово чланство омогућава комуникацију и учешће у пројектима и радним групама европског конзорцијума, као и коришћење дигиталних алата које су развиле друге земље чланице. Од нас се захтева да чланство сваке године оправдамо финансијским и нефинансијском учешћем. Финансијско учешће износи око 2.500 евра (рачуна се у односу на национални БДП), и то регулише Министарство културе и информисања. Нефинансијско учешће се остварује конкретним резултатима у дигиталној хуманистици, најчешће постигнутим кроз пројекте у којима учествују наше установе и организације цивилног сектора. Као национална представница Републике Србије у овом конзорцијуму, тврдим да свака земља има своју јединствену мапу пута, како се то сада каже, то јест, да не постоји само један модел за све земље. Развојни пут највише зависи од људи који су укључено у имплементацију ове структуре на националном нивоу. Влада Републике Србије званично је подржала чланство у Конзорцијуму што нас чини одговорним да је што више приближимо истраживачкој заједници и поспешимо сарадњу на пољу дигиталне хуманистике и уметности.

Почетком године гостовали сте на Филолошком факултету у оквиру Књиженства и представили пројекат Европеана. Да ли можете да повежете оно што

радимо на Књиженству са европским пројектом дигитализовања историјског и културног материјала?

Књиженство је пројекат дигиталне хуманистике и сигурна сам да би кроз европску Дарију могао да се још више обогати и унапреди. Европеана је један екосистем, дакле није само портал који пружа приступ дигиталном културном наслеђу (преко 50 милиона дигиталних објеката из више од 3500 библиотека, архива, музеја и галерија), већ је и огромна заједница људи из сектора културе, ИТ-а, образовања, истраживања и виртуелни простор за учење, размену идеја и промоцију дигиталног културног наслеђа. Чланице и чланови пројекта *Књиженство* би пре свега могли да се учлане у истраживачку заједницу Европеане, а такође и да сарађују писањем за блог Европеане и на тај начин допринесу промоцији историје женског писања и деловања у Србији. А да смо се раније среле, могли бисте да помогнете и у изради велике Европеанине изложбе 2019. године на тему жена пионирки у уметности, науци и друштву, <https://www.europeana.eu/en/exhibitions/pioneers>. Уз Марију Кири, Дору Габе, Мадам де Стал, наша Јелена Димитријевић сасвим би се лепо уклопила. Синергија између *Књиженства* и НБС, тачније, њеног одељења за дигитализацију, природна је и пожељна. Поменула бих овде и дигитализацију часописа *Женски покрет*, у партнерству са Институтом за књижевност и уметност, који је претражив по пуном тексту на националном порталу претраживе периодике: [претражива.срб](http://pretraziva.srb), а постоји и у Дигиталној НБС и на порталу Европеане. Часопис *Домаћица* је такође дигитализован у целини, и наставићемо у том правцу.

Народна библиотека Србије је уз подршку Делегације Европске уније у Републици Србији успоставила софтверску инфраструктуру за агрегацију метаподатака, што је директан канал за укључивање дигиталних збирки из Србије у Европеану. Само ограничени кадровски потенцијали у одељењу дигитализације спречавају нас да укључимо више дигиталног садржаја из Србије на овај европски портал.

Како видите утицај пандемије на развој дигиталног сектора у хуманистици и култури?

Пандемија је убрзала оно што је већ почело, а то је дигитална трансформација и примена вештачке интелигенције у свим областима, па и у хуманистици и култури. Захвална сам што сам укључена у европске иницијативе, које пандемију препознају као

прилику за развој и позитивно деловање. Не знам колико пута сам чула на вебинарима током пандемије Черчиллов цитат: *Never let a good crisis go to waste!* Током јуна месеца, са великим задовољством учествовала сам у тронедељној радионици о утицају пандемије на дигиталну трансформацију. Радионицу је организовала Европеана, а водили су је водећи стручњаци специјализовани за област дигиталне трансформације. Имали смо десетак задатих тема као што је нова перспектива дигиталног, превазилажење дигиталног јаза, простор за иновације и експериментисање, а томе смо додали и неке нове као што су култура рада од куће, преиспитивање физичких састанака, однос сектора културе према покрету Black Lives Matter. То промишљање ситуације у којој смо се нашли је ипак први корак ка конкретној промени, што недостаје у нашој земљи. Сматрам да наша култура није отворила ваљану дебату о властитој будућности у време пандемије. А ако постоји константа у времену у коме живимо, то је промена, која опет захтева спремност и прилагодљивост. И ту ће хуманистика боље проћи од културе, јер је истраживачка заједница флексибилнија од заједнице стручњака у култури.

Студирали сте Електротехнички факултет који је дуго важио као „мушки факултет”. Како видите ово уверење – из перспективе времена у ком сте студирали и из садашње перспективе стручњакиње за ИТ?

Ниједног тренутка се нисам покајала што сам уписала и врло успешно завршила овај факултет, јер ми је дао ширину и научио ме да размишљам. Инжењерско образовање, за разлику од других, много више оспособљава за повезивање теорије и праксе и креирање алгоритама за практично решавање проблема. Волим да верујем да сам тиме бар делимично овладавала. А такође се нисам покајала што радим овај бескрајно занимљив посао, у коме и дан-данас проналазим изазове. У мојој фамилији је ЕТФ нека врста традиције, бар од генерација које се факултетски образују. Вама ћу открити да сам поред ове традиције имала јак феминистички мотив да одаберем баш ЕТФ, а није да нисам размишљала о Филолошком факултету и студирању француског језика. Наиме, хтела сам да будем финансијски независна, а то је деведесетих година када сам студирала био један од ретких факултета који је нешто тако могао да гарантује. У време када сам студирала, ЕТФ већ није био „мушки факултет”, девојака је било нешто мање од половине укупног броја уписаних студената, а верујем да смо у великом броју и дипломирале. Сећам се мизогине досетке, коју ми је испричао тада асистент, др Зоран

Радаковић: „Која је разлика између жене инжењера и морског прасета? Па никаква, нит’ је морско нит’ је прасе...” То ме није повредило, напротив само ми је било смешно и често то и сама говорим, а верујем да је то и била намера асистента. Кратко сам радила прави инжењерски посао јер ме је живот одвео најпре у просвету, а затим у културу. То ми можда не даје пуно право да судим о женама инжењерима, али знам да многе моје колегинице инжењерски посао раде једнако добро као мушкарци и мислим да ту има све мање разлика. Оно што је могуће јесте да се жене са завршеним инжењерским факултетима лакше одлучују за компромис у некој другој бранши, што их не чини мање инжењерима. И на крају, себе не сматрам ИТ стручњакињом, више волим да кажем да сам дигитални библиотекар или родно исправније: дигитална библиотекарка.

A Digital Librarian
Interview with Tamara Butigan Vučaj, conducted by Biljana
Dojčinović

Tamara Butigan Vučaj, photo: Biljana Rakočević

Tamara Butigan Vučaj is the head of the Department for the Development of Digital Library and Microfilming of the National Library of Serbia, the national representative of the Republic of Serbia at the DARIAH-ERIC consortium, <https://www.dariah.eu/>, and a member of the Members Council of the Europeana Network, <https://pro.europeana.eu/person/tamara-butigan>.

You are right at the centre of the development of digitisation in science and culture in Serbia. What exactly is your task at the National Library of Serbia?

The National Library of Serbia (NLS) is open to digital transformation, and I have the advantage of heading the department whose task is to carry it out in the most evident possible way: to transfer library collections from paper to screen, into the digital format. However, since

digital transformation is a process that permeates all segments of work of a cultural institution such as the NLS, I dare say I see my task as making the management, communication and dissemination of results digital; within my power, of course. I am aided by my fifteen years of experience from European organisations and projects, which were all closely connected to digitisation. European projects of digitisation in which we participated largely reduced the inferiority we tend to feel towards our colleagues from more developed countries. And if you can even call it a task, I believe we have reduced the gap between us and Europe, at least in segments such as metadata in the digital library, where we have been applying European standards for quite some time.

How do you perceive the modernisation of access to materials and its collection and preservation, as well as use, at the NLS?

The NLS is one of the pioneering cultural institutions when it comes to digitisation, but it is yet to undergo true digital transformation. The key word for modernising the approach to materials is *open access*, which means that it is the library's mission to open its collections to all categories of users as much as possible, of course, in accordance with copyright law. This mostly means that the materials should be described, that is, processed bibliographically, and that process has not yet been finalised for all the materials at the NLS. The precondition for the digitisation of any source is quality description, because it helps with searching, finding, selection and digital presentation later on. It is from that description that we extract metadata and further improve them. We mustn't forget that materials in the digital format should be searchable not just by their metadata, but by the full text and that is what we will work on in the future. The collection of materials, that is, procurement, as we say in this field, should also be carried out in the digital space, and not just in the domain of searching and finding, but also purchasing, which is not the case now. I will list the institution of digital mandatory copy for paper materials as an example of a good practice, which is still an unreachable standard for many national libraries, while the NLS has successfully been implementing it since 2011. Preserving the materials would be improved by introducing a system for the identification of those who take them out of the library, and digital preservation for digital sources is a process that we are yet to undertake. When it comes to use, to me, the key word is *reuse* of materials and I strongly support it, especially for the parts of the fund for which copyright protection has expired. I always state Amsterdam's Rijksmuseum as an example, which was closed for several years because of reconstruction (much like the National Library of Serbia between 2007 and

2011). The museum's director approved the use of all digitised museum exhibits, so Rembrandt's *Night Watch* can be found on clothes, pencils, boxes, coasters. Of course, this can become kitsch, but if we care about the use of the material, that is not so important.

How do you see interlibrary communication – now and in ideal conditions of digital librarianship?

Interlibrary communication is a dialectic category – I am talking about Serbia now. There is a form of imaginary rivalry that turns into real intolerance among the biggest libraries, which all comes from decision-makers. I believe that this is the reason why our librarianship is objectively weak as a profession and the biggest sector in culture. On the other hand, librarians can cooperate among themselves excellently and this is a source of satisfaction in the profession. A digital model of librarianship that would suppress and change human vanity and the personal benefit of individuals has yet to appear. Digital transformation is more transparent, and therein lies the hope that this problem will perhaps be less prominent in the future. When it comes to international interlibrary communication, things are different. Digital librarianship truly connects libraries and librarians and it is not by chance that we are called the librarian “mafia”.

What does that mean?

Perhaps I should have added a smiley face behind the word. This means that we are very well connected and that we cooperate excellently, and that we support each other. For instance, when we were scanning the journal *Domaćica (Housewife)*, there were plenty of issues that we at the NLS did not have, but we wanted the entire digital collection. All it took was sending an email and digitised issues arrived swiftly and accurately. I am certain that this would have been far slower and more convoluted if it had been done via official memos.

What is being microfilmed today?

This is a good question. We know that, officially, microfilm is still the most secure medium for permanent preservation, but, despite that, microfilming is a dying art that is making way for digitisation. That is expected, but there are the so-called microfilm writers that place

digital copies on microfilm. The NLS does not have this equipment, but it would be good to acquire it, so the right answer to the question would be: digital copies should be microfilmed.

What does the DARIAH-ERIC consortium provide for us in Serbia, and what does it require of us?

DARIAH-ERIC (Digital Research Infrastructure for the Arts and Humanities, or, simply – Dariah) is an important consortium of the European Commission: it is one out of 23 research structures that are tracing the development of European science. In all EU member states, there are offices at science ministries that coordinate the participation of their researchers in these consortiums. Serbia is the only Dariah member that does not belong to the European Union, and it is also a founding member of the consortium. As it so happens, the institutional representative of Serbia in this body is the Ministry of Culture and Information, which means that the centre of the national branch of Dariah is displaced. It is clear that this membership enables communication and participation in projects and working groups of the European consortium, as well as use of digital tools developed by other member states. We are required to justify membership each year with financial and non-financial participation. The financial participation is about 2,500 euros (calculated relative to the national GDP) and it is regulated by the Ministry of Culture and Information. The non-financial participation is achieved with specific results in digital humanities, mostly achieved through projects in which our institutions and civil sector organisations participate. As the national representative of the Republic of Serbia in this consortium, I can say that every country has its own unique roadmap, as they say now, that is, that there is not just one model for all countries. The development path depends most on people who are involved in the implementation of this structure at the national level. The Government of the Republic of Serbia has officially supported the membership in the consortium, which means we are even more responsible to bring it closer to the research community and encourage cooperation in the field of digital humanities and art.

At the start of the year, you were a guest at the Faculty of Philology within the Knjiženstvo project, presenting the Europeana project. Can you connect what we do in Knjiženstvo to the European project of digitising historical and cultural materials?

Knjiženstvo is a digital humanities project and I am certain that it could be enriched and improved even further through Dariah. Europeana is an ecosystem, that is, not just a portal that

offers access to digital cultural heritage (over 50 million digital objects from more than 3,500 libraries, archives, museums and galleries), but also a huge community of people from the sector of culture, IT, education, research and a virtual space for learning, exchange of ideas and promotion of digital cultural heritage. Members of the *Knjiženstvo* project could join the Europeana research community, and also contribute by writing for the Europeana blog, thus contributing to the promotion of the history of women's writing and activity in Serbia. And had we met before, you could have helped in the creation of the great Europeana exhibition in 2019, on the topic of women pioneers in art, science and society, <https://www.europeana.eu/en/exhibitions/pioneers>. Our Jelena Dimitrijević would have fit in quite nicely with Marie Curie, Dora Gabe, Madame de Staël. The synergy between *Knjiženstvo* and the NLS, i.e. its digitisation department, to be more exact, is natural and desirable. I would like to mention here the digitisation of the journal *Ženski pokret (Women's Movement)*, in partnership with the Institute for Literature and Art, which is searchable in its full text on the national portal of searchable periodicals, pretraziva.srb, and it also exists in the Digital NLS and on the Europeana portal. The journal *Housewife* is also completely digitised, and we will continue in that direction.

With the support of the European Union Delegation to the Republic of Serbia, the NLS has established the software infrastructure for the aggregation of metadata, which is a direct channel for the inclusion of digital collections from Serbia into Europeana. The only thing preventing us from including more digital content from Serbia in this European portal is limited personnel potentials in the department of digitisation.

How do you perceive the impact of the pandemic on the development of the digital sector in humanities and culture?

The pandemic accelerated what had already started before, and that is digital transformation and the application of artificial intelligence in all areas, even in humanities and culture. I am grateful to be included in European initiatives, which recognise the pandemic as a chance for development and positive action. I don't know just how many times I've heard Churchill's famous quote in webinars during the pandemic: *Never let a good crisis go to waste!* In June, it was my great satisfaction to participate in a three-week workshop on the impact of the pandemic on digital transformation. The workshop was organised by Europeana, and led by top experts specialised in the area of digital transformation. We had a dozen set topics such as the new perspective of the digital, overcoming the digital gap, the space for innovation and

experimenting, and we added some new ones, such as the work-from-home culture, re-examining in-person meetings, the relation of the cultural sector towards the Black Lives Matter movement. This re-examination of our current situation is the first step towards concrete change, which is something that our country lacks. I believe that our culture has not opened a proper debate on its own future during the pandemic. And if there is a constant at this time, then that's change, which, again, requires willingness and adaptability. And that is where the humanities will fare better than culture, because the research community is more flexible than the community of experts in culture.

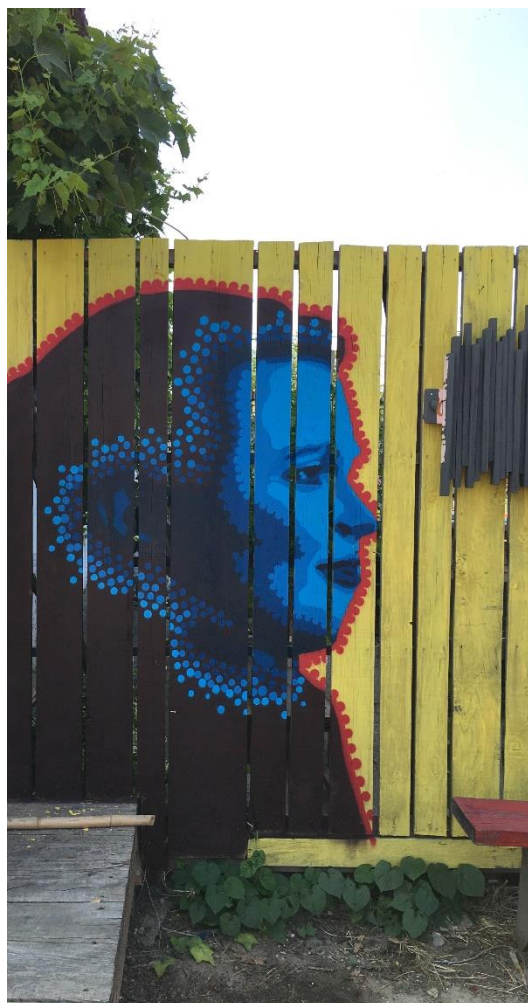
You graduated from the Faculty of Electrical Engineering (ETF), which had long been considered a "male faculty." How do you perceive this belief—from the perspective of the time in which you studied and from your perspective today as an IT expert?

I've never once regretted enrolling at the Faculty and successfully completing it, because it offered me width and taught me how to think. Engineering education, unlike others, enables you to connect theory and practice and create algorithms for the practical solution of problems. I like to believe that I have mastered that, at least partially. And I also have not regretted doing my endlessly interesting job, where I still find challenges, to this day. In my family, the ETF is somewhat of a tradition, at least considering the generations that have graduated from it. I will reveal to you that, aside from tradition, I had a strong feminist motive to choose that faculty in particular, and it's not as if I hadn't thought about enrolling at the Faculty of Philology and studying the French language. Namely, I wanted to be financially independent, and that was in the nineties, when my faculty was one of the rare faculties that could guarantee that. During my studies, the ETF had already stopped being "a male faculty," there were almost as many female students as male ones, and I believe that many of us graduated, as well. I remember a misogynistic quip told to me by the then Assistant Professor, Zoran Radaković: "What's the difference between a woman engineer and a bearcat? There's no difference – it's neither a bear, nor a cat..." That did not insult me. On the contrary, I found it funny, and I often say that myself, and I believe this was the intention of the Assistant Professor. I did my first real engineering job briefly, because life guided me first to the sphere of education, and then culture. Perhaps this does not give me the right to offer my view of women engineers, but I know many of my colleagues do the engineering job as well as men and I think the difference is diminishing with each passing day. What is possible is that women with engineering degrees decide to compromise in some other branch more easily, which

doesn't make them any less of an engineer. And in the end, I do not consider myself an IT expert, I prefer saying I'm a digital librarian, or, to be more correct, a female digital librarian.

Translated by Radojka Jevtić

У спомен Марине Благојевић Хјусон

Мурал са ликом Марине Благојевић Хјусон, рад ТКV

Марина Благојевић Хјусон (1958–2020) била је научна саветница у *Институту за криминологику и социолошка истраживања* у Београду. Социолошкиња, социјална демографкиња, истраживачица и теоретичарка рода, као и међународна родна експерткиња, Марина Хјусон је била универзитетска професорка у САД, Немачкој, Мађарској, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Аустрији. Као експерткиња била је ангажована од стране UNDP, IFAD, USAID, UNIFEM, UNWOMEN и различитих влада у региону Балкана и Источне Европе. Њене књиге и чланке можете наћи на линку <https://independent.academia.edu/MarinaHughson>.

Интервју из 2013, чија је ауторка сама Марина, из ког су овде пренети делови, објављен је у књизи: Svenka Savić, Vesna Šijački, Katarina Krajnović, ur., *Deset godina Godišnjeg priznanja u oblasti ravnopravnosti polova* (2003–2013): *Životne priče nagrađenih*

(Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova i udruženje građana “Ženske studije i istraživanja”, 2014), 220–232, а пренет је са линка:

https://www.academia.edu/25339920/Marina_Blagojevic_O_ZNANJU_FEMINIZMU_I_AKTIVIZMU_MOJA_ZIVOTNA_PRICA.

О знању, феминизму и активизму: моја животна прича

Желели сте да сами себе интервјуишете. Зашто?

Постоји мноштво разлога. Пре свега, ја сам искусна истраживачица и добро разумем моћ онога ко формира питања и даје имплицитан интерпретативни оквир. Друго, предвиђени обим за моју животну причу једноставно није довољан, а и мој живот не може да се лако формира кроз уобичајена питања. Желим да причам своју животну причу онда, онако и колико желим, и колико сматрам да је добро и потребно. Мој живот је имао исувише комплексну матрицу да би био редукован и смештен у једноставан и тривијалан, најчешће хронолошки, ток. Уместо да ми неко ко ме не познаје поставља питања која су нека врста општих места, ја желим да о себи говорим пре свега зато да бих саопштила неку поруку. Не ради се, дакле, о једноставном процесу реконструкције догађаја и чињеница, већ о намери да испричам оно што сматрам да је важно, а што је само једна од мноштва „црвених нити” у мом животу. Ризик од неадекватних питања је веома велики и у то се стално изнова уверавам.

Ја сам још половином деведесетих година одлучила да у јавности говорим само онда када желим да нешто саопштим, а не када други сматрају да је баш „згодно” да се уклопим у њихов оквир. Немам апсолутно никакву потребу да будем „јавна личност” тако што ћу се вртети по медијима, или гомилати безначајне функције или позиције. Одустала сам од идеје да има смисла причати „своју причу” широком кругу слушалаца, јер сматрам да се јако сужава круг оних који уопште могу да разумеју и прате оно што радим, чиме се бавим. Хиперинфлација информација и површних интерпретација у области којом се ја бавим у суштини смањује разумљивост, јер укида дубину. А мени је само и једино стало до дубине, јер мислим да само из дубине може да се разуме површина. И што ја више, захваљујући озбиљном и напорном раду и размишљању, продирем у дубину, то је тежа и моја комуникација, и разумевање онога о чему говорим. Зато сасвим намерно, и осмишљено, мењам стратегију. Говорим само оно и онолико

колико желим да кажем, и искључиво водим дијалог са собом, јер себе поштујем као рефлексивног и ауторефлексивног субјекта. Овај мој став стоји у супротности са оним што ми се стварно догађа, а што јесте константно мобинговање, оспоравање, злонамерна интерпретација, маргинализација, пре свега у овој малој и провинцијалној средини. Ипак без обзира на све то, оно што ми нико не може оспорити то је управо право које сам сама себи дала, да себе поштујем као ауто/рефлексивног субјекта и да говорим управо из те освешћене и самоосвешћене позиције.

Хиперпродукција информација, медијских и интернетских садржаја, као и различитих врста „истраживања“, нарочито у области којом се ја бавим још од половине осамдесетих година, доводи у питање не само квалитет оног што се назива „женским или родним студијама“, већ доприноси општој конфузији, у којој тривијализација озбиљних тема бива доведена до апсурда. Управо зато, ја желим да заштитим и себе, али и поље које сматрам битним и „својим“, јер сам га „присвојила“ зато што сам га „правила“, односно на његовом формирању озбиљно радила у континуитету од три деценије. Штитим себе и то поље тако што говорим оно што желим и што сматрам да је у неком тренутку потребно. Када ми се омакне, па направим грешку и дам неки интервју, на пример особи која, као једна од многих, ради докторат о женском покрету у Србији, по правилу зажалим јер схватим како сам стављена у интерпретативни оквир који има за циљ да им одузме легитимитет, да оспори мој „agency“ и да интерпретира моје политичке ставове и јавно деловање, супротно истини, а и мојим намерама. Живимо у време велике суровости, у коме инфлација сујета и грабежи формира у сваком пољу, па и у пољу залагања за родну равноправност, доминантна правила понашања. А ја на њих не пристајем, никада и нисам, и моја једина одбрана остају речи које изговарам, или прећуткујем, које исписујем или држим у глави, објављујем или не објављујем. За мене комуникација са јавношћу представља место највеће могуће одговорности, а не афирмације ега.

О чему, онда, сада, желите да говорите? Шта је то што желите да саопитите?

Желим да испричам причу, укратко, о свом јавном деловању, само неким малим сегментима, и о својој филозофији јавног деловања, јер ми се чини да је то важно, сада и овде.

Шта подразумевате под „јавним деловањем” и зашто је баш то једна од „црвених нити” која се провлачи кроз Ваш живот? А и зашто је то битно „сада и овде”?

Јавно деловање је као појам, како га ја овде употребљавам, деловање које представља залагање за јавно добро. Дакле, не ради се о пуком присуству у јавности, већ о промишљеном деловању које је намењено унапређењу друштва. Оно може бити, наравно и у оквиру професије, а може бити деловање путем активизма. Јавно деловање је засновано на принципима уважавања јавног добра и залагања за јавно добро, које укључује и вредности као што су једнакост, правда, слобода и слично. Јавно деловање подразумева, ја у то верујем, да се лични, индивидуални интереси, ако је то потребно, подреде нечему што је важније и веће, а то је добробит шире заједнице. Зашто сматрам да је то важно за мој живот? Па зато што, кад погледам уназад, постаје ми кристално јасно да је оно што сам радила у највећој мери било руковођено управо идејом о јавном добру – идејом о томе како да дам допринос нечему што је веће и важније од мене и мојих властитих интереса. Многи моји поступци апсолутно не могу да буду схваћени, нити да се разумеју из перспективе мог индивидуалног интереса, јер заправо изгледају крајње непрактични и за мене лично штетни. Али, то је управо зато што се ја и нисам никада обликовала према ономе што сам сматрала да је потребно чинити са становишта јавног добра. Пуно пута сам одустајала од „свог” пута, од својих интересовања и талената, да бих радила оно што сам мислила да је потребно заједници у одређеном тренутку. Не мислим да сам била једина, било нас је много, и сасвим је сигурно да су све жене које су заступљене у овој књизи у томе сличне мени. Али, верујем да су мој метод, мој приступ, моја филозофија јавног деловања били специфични, као и последице које сам производила, и то је нешто што бих желела да извучем на површину у овом разговору. Веома ми је важно да то објасним, јер је ово тренутак својеврсног колапса идеје о јавном добру, тренутак колапса принципа на којима мора да почива друштвена заједница да би уопште била друштвена и да би била заједница. Себичан лични интерес је постао легитиман и он је потпуно нормализован у јавном дискурсу. Зато сам одлучила да говорим о свом утопизму, свом активизму и својој политичкој „наивности”, и како се тиме поносим. Желим да објасним, на свом примеру, како сам се залагала за ствари за које сам се залагала и које сам стратегије примењивала. Много тога сам урадила управо „иза сцене”, размишљајући стратешки о томе како је могуће убрзати прогресивну друштвену промену. И сада, када је веома тешко проценити укупни биланс свих тих

залагања, јер је историјски тренутак крајње конфузан, и јер вишедеценијско ретроградно кретање кулминира у „рестаурацији” и потпуном препуштању негативним глобалним трендовима, мислим да је, ипак, могуће бар научити неке лекције и проширити их даље. Сигурна сам да је на глобалном нивоу започео нови талас активизма, грађанског активизма, и да ће он и нас захватити, и зато желим да говорим о својим искуствима. Можда ће то неком користити.

Ви желите да говорите о свом јавном деловању уз истовремено увиђање да различита прогресивна залагања нису одвела до жељене промене. Зар то онда није у извесном смислу контрадикторно? Чему је служило то залагање, ако је у суштини биланс негативан? Да ли би ишта било другачије на крају, и да Ви и слични Вама нису ништа радили? Није ли се у суштини само бесмислено трошила енергија, ако смо опет дошли на место на коме смо били, чак и више урушени као друштво и као индивидуе? Да није било тог „активизма” који није успео, можда би сада бар постојала нада. Како из ове перспективе уопште дати смисао ономе што је рађено када су изостали позитивни ефекти, а стање је још горе?

То јесу права питања за активизам, данас у Србији. Та питања се, међутим, не постављају у активистичким круговима, нити међу онима који су се залагали за „демократију”. Зашто? Па, зато што је завладала цинична етика победника, сви стално тврде да су победници, да су урадили нешто добро, да су у праву. Веома су ретки они који говоре критички, јавно, попут Весне Пешић. Феминистички кругови, као и оно што је урушени женски покрет, не показују ни жељу, ни способност да се суоче са својом одговорношћу. Цело поље је исувише идеологизовано и запарложено у ритуале самослављења, самочеститања, самодивљења, аутоафирмације и аутомитологизације. Важно је, с времена на време, само, измислити непријатеља или непријатељку, неистомишљеницу, и онда је оговарањем и мобингом изоловати. То стално проналажење „унутрашњег непријатеља” држи на окупу малобројне женске групе. Феминистички кругови су радили интензивно на својој самоизолацији, која вероватно достиже врхунац у ономе што се данас предаје као „родне студије” при чему се студенткињама које су заинтересоване за политичко деловање каже да нису тамо да би „мењале свет”. И не ради се ту о сукобу академизма и активизма, већ о сукобу квазиакадемизма и квазиактивизма. Све је квази, јер је лични интерес надјачао залагање за јавно добро, родну једнакост, у суштини, залагање за правду. Циничан завршетак

круга представља успостављање самопрокламованих „лидерки” које исписују своје верзије феминистичке историје, која се онда спиновањем преко различитих мрежа, магистарских теза и доктората, претвара у званичну, тј. доминантну верзију историје. Али, прави, суштински цинизам чак и није то искривљавање историје које ће се, можда, исправити временом, већ је прави цинизам у томе што „демократски оријентисане”, „левичарке”, „феминисткиње” нису критички освестиле улогу „феминизма за увоз” (Зила Ајзенштат) у настајању и спровођењу неолибералног пројекта на тлу бивше Југославије.

Да ли то значи да Ви феминизам и феминисткиње проглашавате кривима и националним „издајницама”, на начин на који то већ деценијама чине критичари феминизма на овим просторима?

Напротив. Основна разлика између мог и њиховог става је у томе што они врше идеолошку, углавном са становишта српског национализма, критику феминизма, а ја се залажем за дезидеологизацију феминизма, и као теорије и као праксе.

Шта то конкретно значи?

То значи да ја сматрам, у складу са ставовима које износим у мноштву својих ауторских, научних текстова, да су и знање (укључујући „Теорију”) и активизам контекстуализовани и увремењени. Неопходно је из контекста, унутар самог контекста, разумети шта је то што помера и знање и активизам напред.

[...]

Изабрали сте тај тежи пут, најтежи, како кажете. Да ли сте имали периоде када сте сматрали да је тај избор био погрешан?

Имала сам много пута дилеме око својих избора. Професионално, често сам се питала да ли сам могла да останем више на терену опште социологије, уместо што сам толико отишла у правцу феминистичке социологије. Утолико пре што сам већ у 33. години била изабрана за ванредну професорку на Филозофском факултету у Београду, што сам у то време такође већ била председница Социолошког друштва Србије и тако

даље. Свој висок академски статус у том тренутку, почетком 90-их „улила” сам у низ феминистичких активистичких пројеката, укључујући и оснивање Центра за женске студије, 92/93. године. У то време сам у Центру била једина особа која је имала докторат, и то докторат који је практично био из области феминистичке социологије (Друштвени положај професионално успешних жена у Југославији). Ја сам, у то време, управо својим академским статусом желела да браним Центар и цело поље женских студија од напада, и да им дам академско обележје, о чему могу да посведоче различити интервјуи из тог времена. Ипак, када размишљам о томе да ли је то професионално био добар избор, увек изнова схватим да је мој пут специфичан по томе што сам апсолутни приоритет давала свом унутрашњем напредовању, а не заузимању све виших и виших позиција. За мене је та интринсичка „каријера” била далеко важнија од „екстринсичке”, која је долазила спонтано и последично. Феминизам ми је пружио интелектуалну провокацију, као и етички ангажман, за који сам му дубоко захвална. Он је наступио у мом развоју у фази одмах после завршетка социологије, на којој сам дипломирала као студент генерације, да би ми помогао у деконструкцији андроцентричног знања којег је моја глава била препуна у том тренутку. Он ми је помогао да се „разобравујем”, односно да на неки начин демистификујем знање, као и академију, и да се одважим да кренем својим путем. Зато, не постоји једноставан одговор на питање да ли је то био добар избор. Био је то, понављам, избор тежег пута. Али, истовремено, сваки тежи пут је уједно и више награђујући, јер подразумева већи унутрашњи раст. Уместо да одаберем сређену и опуштену академску каријеру, да се приклоним већинском мишљењу и добијам награде које из тога произилазе, да живим мирним животом самозадовољне професорке, ја сам учинила све супротно. Постоји само један одговор на питање: „Зашто сам то урадила?” Да се не бих угушила. Феминизам је за мене у том периоду био свеж ваздух. Био је тачка са које сам могла да видим боље, даље, дубље. И то је тада било довољно.

Чињеница је да ја и даље сматрам да феминистички приступ заиста има шта да понуди „великој” науци, односно да су за адекватну анализу друштва неопходна „феминистичка сочива”. Ја верујем, дубоко, да феминизам (и под тим не подразумевам неки специфични правац, већ појам употребљавам у најширем могућем значењу, као залагање за родну једнакост и побољшање положаја жена), заиста омогућује да се види како микро репродукује макро и обрнуто. Тужно ми када схватам да је „феминистичка теорија” маргинализована у настави социологије, и када су родне и женске студије гетоизирани; објективно велики допринос феминистичких истраживања усисан и учињен невидљивим; а они/е који/е се њима баве маргинализовани/е. Мој избор да се

професионално одредим за феминистичку социологију имао је веома високу професионалну цену за мене, јер све оно што радим остаје вредновано изван феминистичких кругова као „небитно”, или секундарно у односу на оно што су теме везане за национализам, корупцију, државу или Европску унију. У мом случају постоји чак и један духовити заплет, наиме, већи значај ми придају антифеминисти него локалне феминистичке „теоретичарке” које сматрају, ваљда, да се „Теорија” искључиво производи изван социологије. Али, заморно ми је онима који/е нису имали никакво образовање из филозофије науке, социологије науке и методологије научних истраживања, да објашњавам шта је проблем са феминистичком „Теоријом” када се примени на српско и остала полупериферијска друштва.

Важан догађај за развој феминизма представља организовање Прве феминистичке посткомунистичке конференције у Београду, 1994. године. Како је дошло до тога?

Та конференција је организована по мом пројекту, финансирао га је Фонд за отворено друштво. Моја замисао је била једноставна, а састојала се у томе да феминисткиње из посткомунистичких земаља треба прво да седну да разговарају међу собом да би виделе шта се заправо догађа у транзицији. Идеја је настала као резултат непосредног искуства на предавањима женских студија у Центру за женске студије и на факултету. Пошто су мени феминистичка знања била већ веома блиска, јер су била садржана у мом докторату, за мене у том тренутку није било занимљиво „откривање феминистичке теорије”, већ управо раскорак између те „теорије” и онога што је представљало реалност посткомунистичког света.

[...]

Желим да завршим овај интервју питањем о нади. Оно што сте описали и анализирали не пружа много разлога за наду. Дакле, како код Вас стоји ствар са надом?

Ја имам наду и видим разлоге за то да је имам. Пре свега, на глобалном нивоу, и поред ужасног деструктивног вишедеценијског неолибералног харања по планети, постаје све јаснија артикулација отпора и алтернатива. То даје наду. На локалном нивоу, на нивоу Србије, наду видим у чињеници да толико људи није изашло на изборе и да се

опет потврдило да су политичари потценили „народ”. На нивоу свог насеља, Врдника, наду видим у томе што цвета цвеће и цветају воћке. А на личном нивоу, наду ми увек изнова даје љубав.

Remembering Marina Blagojević Hughson

A mural painting of Marina Hughson's image, by TKV

Marina Hughson (former Blagojević) (1958–2020), PhD, was a research professor at the Institute for Criminological and Sociological Research (IKSI) in Belgrade. A sociologist, social demographer, as well as gender scholar and gender expert, Hughson was a professor at the University of Belgrade, as well as a visiting professor in USA, Germany, Hungary, and Montenegro, Bosnia and Herzegovina and Austria. As an expert, Hughson was hired by UNDP, IFAD, USAID, UNIFEM, UNWOMEN and different governments in the region of the Balkans and Eastern Europe.

Her publications are available at: <https://independent.academia.edu/MarinaHughson>.

Marina's 2013 self-conducted interview, from which the parts cited herein were taken and translated, was published in the following book: Svenka Savić, Vesna Šijački, Katarina Krajnović (Eds.), *Ten years of yearly awards in the gender equality domain (2003–2013): Life stories of laureates* (Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova i udruženje građana „Ženske studije i istraživanja“ [Novi Sad: the Office for Gender Equality and the Association of Citizens “Women’s Studies and Research”], 2014), pp. 220–232, and was retrieved from the following link: https://www.academia.edu/25339920/Marina_Bлагоjevic_O_ZNANJU_FEMINIZMU_I_AKTIVIZMU_MOJA_ZIVOTNA_PRICA.

On Knowledge, Feminism, and Activism: My Life Story

You wanted to interview yourself. Why?

There are many reasons. First of all, I am an experienced researcher and I understand well the power of the one who shapes questions and gives an implicit interpretative framework. Second, the envisaged scope for my life story is simply not sufficient, and my life cannot be easily formatted using general questions. I want to tell my life story when, how, and how much I want and how much I believe it to be good and necessary. My life has had a matrix too complex to be reduced or placed into a simple and trivial, most often chronological, course of events. Instead of having someone who does not know me ask me questions that are some kind of general points, I want to talk about myself primarily in order to convey a message. So, this is not about a simple process of reconstructing events and facts, but about my intention to say what I believe to be important and what makes up just one of many “red threads” in my life. The risk of inadequate questions is very big and I keep reassuring myself of this time and again.

As early as the mid-1990s, I decided to speak in public only when I want to convey a message, and not when others think it is ‘convenient’ to fit me into their framework. I have absolutely no desire to become a ‘public person’ by constantly appearing in the media, or by accumulating insignificant functions or positions. I gave up the idea that it makes sense to present ‘one's story’ to a broad circle of listeners because I believe that the circle of those being merely able to understand and follow what I am doing and dealing with is greatly narrowing. The hyperinflation of information and superficial interpretations in the field I deal with essentially

reduces comprehensibility because it suspends depth. And the one and only thing I care about is depth, because I believe that the only way to understand the surface is from depth. And the more I penetrate into depth, owing to my serious and hard work and reflection, the more difficult it becomes for me to communicate and for my listeners to understand what I am saying. Therefore, quite deliberately and with forethought, I altered my strategy. I say only what and how much I want to say, and I am solely engaged in a dialogue with myself because I respect myself as a reflexive and auto-reflexive subject.” This attitude of mine is in contrast to what is happening to me in reality, and that is constant mobbing, denial, malicious interpretation, marginalization, primarily in this small and provincial environment. Nevertheless, what no one can deny me is precisely the right I gave to myself, the right to respect myself as an auto-reflexive subject and to speak exactly from that awakened and self-awakened position.

The hyperproduction of information, media and online contents, as well as different kinds of “studies”, especially in the field I have dealt with ever since the mid-1980s, not only calls into question the quality of what we term “women’s or gender studies” but also creates a general confusion, with the trivialization of serious topics being brought to the level of absurdity. It is precisely because of this that I want to protect myself but also the field that I see as important and “my own”, for I have come to possess it because I “made” it, or in other words, worked hard and continuously on its formation in the course of three decades. I protect myself and that field by saying what I want and what I believe to be necessary at a certain moment. When I make a slip, when I make a mistake by giving an interview to, for example, someone who, as one of many such persons, is writing a PhD thesis on the women’s movement in Serbia, I nearly always come to regret it because I realize that I was fitted into an interpretative framework which is aimed at taking away my legitimacy, denying my “agency”, and interpreting my political stances and my public activity contrary to the truth and contrary to my intentions. We live in a time of great cruelty where the inflation of vanity and plunder creates the prevalent rules of behavior in every field, including the field of support for gender equality. But I do not accept them, never have, so my sole defense remains to be the words I utter or keep to myself, the words I write or keep in my head, the words I publish or do not publish. To me, communicating with the public is a venue of the greatest responsibility imaginable, rather than the affirmation of one’s ego.

So, what is it that you want to talk about right now? What is the message that you want to convey?

I want to tell a brief story of my public activity – just some small segments – and of my philosophy of public activity, because I believe that is important, here and now.

What do you mean by “public activity” and why is precisely this one of the many “red threads” that are woven into your life? And why is that important “here and now”?

The notion of public activity as I use it here stands for the agency which includes support for the common good. So, what I have in mind is not a mere presence in the public, but deliberate agency which is aimed at improving the society. Of course, it can also take place within a profession, and it can also include agency through activism. Public activity is based on the principles of respect for the common good and support for the common good, which also includes such values as equality, justice, freedom, and the like. Public activity means, and I believe in this, that personal, individual interests, if it is necessary, should be subordinated to something that is more important and greater than themselves – and that is the good of the broad community. Why do I believe this is important for my life? Well because, when I look backwards, it becomes crystal clear that what I did was, to the largest extent, precisely governed by the idea of the common good – the idea of how to contribute to something that is greater and more important than me and my own personal interests. Many of my actions can by no means be understood or grasped from the perspective of my individual interest because they look utterly impractical and very harmful to me. But that is precisely because of the fact that I never governed myself by personal interest as narrowly understood, but rather shaped my goals in accordance with what I believed to be necessary from the perspective of the common good. Many a time did I give up “my path”, my interests and talents, to do what I believed to be necessary to the community at a particular moment. I do not think I was the only one, there were many of us, and it is quite certain that all the women present in this book are similar to me in that respect. But I believe that my method, my approach, and my philosophy of public activity were specific, just as the consequences I produced, and this is something that I want to highlight in this conversation. It is very important for me to explain this, because this is the moment of a sui generis collapse of the idea of the common good, the moment of a collapse of the basic principles on which a social community must rest in order to be viewed as a community and as social. The selfish personal interest has become legitimate and it has been

entirely normalized in the public discourse. That is why I decided to speak of my utopianism, my activism, and my political “naivety”, and how I am proud of this. I want to use my own example to explain how I championed the things I championed and what strategies I applied. There were many things that I did precisely “behind the scenes”, thinking strategically about how it would be possible to accelerate progressive social changes. And now, when it is very difficult to evaluate the total result of all those efforts, because the historical moment is rather confusing and because a decades-long regression is culminating in “restauration” and a complete surrender to the negative social trends, I still believe that it is possible to learn at least some lessons and spread them further afield. I am sure that, at the global level, a new wave of activism, civil activism, has commenced, and that it will affect us as well, so that is why I want to talk about my experience. Perhaps someone will find it useful.

You want to talk about your public activity while simultaneously being aware that various efforts towards progressivism have not brought about the desired changes. Is that not, in a way, contradictory? What was the point of those efforts if the result is negative? Would it be any different in the end if you and the likes of you had not done anything? Is it not true that energy was just being wasted to no purpose, given that we have again returned to where we were, being even more ruined as a society and as individuals? If it had not been for that “activism” which failed, perhaps now there would be some hope. How can one, from this point of view, make any sense of what was done, given that positive effects have not been attained and the situation is even worse?

These are the right questions for activism in today’s Serbia. However, these questions are not asked in the circles of activists or among those who championed “democracy”. Why? Well because the cynical ethic of the winner has prevailed, everyone keeps saying that they are the winners, that they have done something good, that they are right. The ones who speak critically in public, like Vesna Pešić, are so few. The feminist circles, just like what is now the ruined women’s movement, are showing neither the desire nor the ability to face their responsibility. The entire field is much too ideologized and left to be overgrown with the rituals of self-glorification, self-congratulation, self-admiration, self-affirmation, and self-mythologization. All that matters is, from time to time, to invent enemies or a female enemy, a female opponent, and then isolate her through gossip and mobbing. That incessant finding of “internal enemies” holds the small number

of female groups together. The feminist circles have intensively worked on their self-isolation, which probably reaches its pinnacle in what is today taught as “gender studies”, with female students who are interested in political agency being told that they are not there to “change the world”. And this is not about a conflict between academicism and activism, but about a conflict between quasi-academicism and quasi-activism. Everything is quasi, because the personal interest has overpowered the support for the common good, gender equality – basically the support for justice. The cynical completion of the circle is the establishment of a few self-proclaimed “leaders” who are writing their versions of feminist history, which is then spun via different networks, MA and PhD theses into the official, that is, dominant version of history. But the real, genuine cynicism is not even in this distortion of history, which perhaps will be corrected with time, but the real cynicism is in the fact that “the democratically oriented”, “the leftists”, “the feminist women” have not created the critical awareness of the role of “imported feminism” (Zillah Eisenstein) in the emergence and implementation of the neoliberal project in the territory of the former Yugoslavia.

Does that mean you are labeling feminism and the feminist women as culprits and national “traitors” in the same manner in which the local critics of feminism have been stigmatizing them for decades now?

Quite the contrary. The basic difference between my attitude and their attitude is in the fact that their criticism of feminism is ideological, leveled mostly from the point of view of Serbian nationalism, whereas what I advocate is the de-ideologization of feminism in terms of both theory and practice.

What does that mean in specific terms?

That means that I believe, in accordance with the attitudes I am putting forward in my numerous scholarly texts, that both knowledge (including “theory”) and activism are contextualized and fitted into a temporal framework. It is necessary to understand from the context, within the context itself, what it is that moves both knowledge and activism forward.

[...]

You chose that more difficult path, the most difficult one, as you say. Were there any periods when that choice seemed wrong to you?

There were many times when I had doubts with regard to my choices. In professional terms, I often wondered whether it would not have been better if I had remained more concentrated on the field of general sociology, instead of going so far towards feminist sociology. All the more so because already at the age of 33 I was elected to the position of associate professor at the Faculty of Philosophy in Belgrade, because by that time I had already become the president of the Sociological Society of Serbia, and so on and so forth. I “poured” my high academic status at that time, in the early 1990s, into a series of feminist activist projects, including the foundation of the Women’s Studies Center in 1992/1993. At that point, I was the only person in the Center with a PhD, and a PhD which was practically in the field of feminist sociology (*The Social Position of Professionally Successful Women in Yugoslavia*). At that time, I wanted to use precisely my academic status to defend the Center and the entire field of women’s studies from attacks, and I wanted to give these an academic character, which can be testified to by my various interviews from that period. However, whenever I start to think whether that was a good professional choice, I always end up realizing that my path is specific because I gave absolute priority to my inner development and neglected the climb up the academic ladder. To me, that “intrinsic” career was far more important than the “extrinsic” one, which came spontaneously and as a natural consequence. Feminism gave me an intellectual provocation, as well as ethical engagement, for which I am greatly thankful to it. It came to me at that stage of my development when I had just completed my studies of sociology – in which I had graduated as the best student of my generation – to help me deconstruct androcentric knowledge, which my head was full of at that time. It helped me to “uneducate” myself, that is, to, in a way, demystify knowledge, as well as academe, and to embolden myself to embark on a path of my own. Hence, there are no simple answers to the question if that was a good choice. It was, I repeat, the choice of a more difficult path. But, at the same time, every more difficult path is also a more rewarding one because it includes a greater inner growth. Rather than choosing a well-ordered and relaxed academic career, rather than submitting to the opinion of the majority and receiving the awards that come from that, rather than leading the peaceful life of a complacent professor, I acted in total contrast. There is only one

answer to the question: “Why did I do that?” To save myself from suffocation. To me, at that time, feminism was fresh air. It was a vantage point from which I could see better, farther, deeper. And back then that was enough.

The fact is that I still believe that the feminist approach really has something to offer to the “great” science, that is to say, I believe that “feminist lenses” are necessary for an adequate analysis of the society. Deep down, I believe that feminism (and by this term I am not referring to any specific branch, but I am using this notion in its broadest possible sense as denoting support for gender equality and support for the improvement of women’s status) really makes it possible to see how the micro reproduces the macro and vice versa. It makes me sad when I realize that “the feminist theory” is marginalized in sociology teaching and that gender studies and women’s studies are gettoized; that the, objectively speaking, large contributions of feminist research have been sucked in and made invisible; that the ones who deal with it are marginalized. My decision to professionally choose feminist sociology came at a very high professional price for me, because everything I do turns out to be evaluated outside of the feminist circles as “unimportant” or secondary in comparison with the topics related to nationalism, corruption, the state or the European Union. In my case, there is even a kind of a witty plot – namely, I am given greater credit by the antifeminists than by the local feminist “theoreticians”, who, I guess, believe that “theory” is exclusively produced outside of sociology. But I find it tiresome to keep explaining to those with no education in philosophy, science, and scientific research methodology what the problem is with the feminist “theory” when applied to the Serbian and other semi-peripheral societies.

[...]

An important event for the development of feminism is the organization of the First Post-Communist Feminist Conference in Belgrade, in 1994. How did this come about?

That conference was organized on the basis of my project, and it was financed by the Open Society Foundation. My idea was simple, and it consisted in having the feminists from post-communist countries first sit and talk among themselves in order to see what is actually happening in transition. The idea came about as a result of my firsthand experience of lectures in women’s studies at the Women’s Studies Center and at the faculty. Since I had already been quite familiar

with feminist knowledge, because it was contained in my PhD thesis, I did not have any interest, at that point, in “discovering the feminist theory”, but I was rather interested in the discrepancy between that “theory” and what was the reality of the post-communist world.

[...]

I want to end this interview with a question about hope. What you have described and analyzed does not give many reasons for hope. So, what is your stance on hope?

I have hope and I can see reasons for having it. First of all, at the global level, in spite of all the horrifying, destructive, decades-long neoliberal plundering across the planet, the articulation of resistance and alternatives is becoming ever clearer. That gives hope. At the local level, the level of Serbia, I can see hope in the fact that so many people did not vote in the elections, so that once again it was confirmed that the politicians had underestimated “the people”. At the level of my settlement, Vrdnik, I can see hope in the fact that the flowers and fruit trees are blooming. And at the personal level, what keeps giving me hope time and again is love.

Translated by Goran Petrović

Marija Bulatović
marija.bulatovic@fil.bg.ac.rs
Faculty of Philology
University of Belgrade

Translational – Transnational¹

Times of Mobility: Transnational Literature and Gender in Translation / Jasmina Lukić and Sibelan Forrester with Borbála Faragó (ed.). – Edition 1. Includes bibliographical references and index. Budapest: Central European University Press, 2019, 344 pages, ISBN 978-963-386-329-9 (hardcover), ISBN 9789633863305 (pdf), LCCN 2019042192 (e-book), price \$75/ €68/ £58

These rather challenging times we have globally witnessed have shown us that the current society we live in is in constant change, fluctuation, fluidity and mobility. Taken as a keyword of the contemporary societal structures, ‘mobility’ becomes the central question in many spheres and different issues as follows: ideological, political, economic, cultural, dialogic, gender etc. The study *Times of Mobility: Transnational Literature and Gender in Translation*, edited by Jasmina Lukić and Sibelan Forrester with Borbála Faragó² and published quite recently by Central European University Press, seems to address specifically the latter two aspects of gender and dialogue relations, however taking into account the political, economic, cultural and ideological notions. The study gathers seventeen authors, both male and female, experts in the field of literary, cultural, translation and gender studies.

Two major conferences preceded the appearance of the discussed study. The first conference was held at the Central European University in May 2013 under the title “Transnational Women’s Literature in Europe,” organized by Jasmina Lukić. The second conference on transnational literature was also organized by Jasmina Lukić as Visiting Cornell Professor at Swarthmore College in 2014–2015 and Sibelan Forrester, Professor of Russian at Swarthmore College. The conference entitled “Transnational Literature and Translation” was held at Swarthmore College in February 2015 focusing on the critical intersection of two growing fields of studies – transnational studies and translation studies. The incentive for this kind of proceedings was, as explained by the editors, the issue of migrations, economic and political situation but also the fluidity of the literary field nowadays.

To be precise, the subject of the newly published study is the issue of gender in a transnational dialogue, i.e. transnational aspect within gender, cultural and, moreover, translation studies. Regarding the content, besides the acknowledgements and bibliographical references with index, the study is divided into three major chapters: the first part, “From Transnational to Translational”, the second part entitled, “Reading across Borders”, and the third, “Transnational in Translation”. A brief overview of the content implies the key notions – transnational and translational.

What is transnational according to the study and could it be translated? Transnational represents a nationalities-in-dialogue, a-national, cross-cultural, transcultural, cosmopolitan, neo-nomadic, border-crossing phenomenon. The aspects of the transnational entail cultures and literatures in dialogue, translation as cultural phenomenon mediation, postcolonial (does one exist without the other?), identity and borders issue, migration and globalization. The overall impression is that ‘transnational’ inevitably incites the revision of many concepts such as: the concept of a nation, the concept of the state, ethnicity, identity, citizenship and gender. Moreover, the usage of the term ‘transnational’ implies the revision of the concept of European (connected with the ongoing EU crisis as the broader context) and world literature but also ‘transnational literature’³ feeding on the national cores but ‘deterritorializing’ the cultures taken as holistic entities.

From Transnational to Translational: Chapter One

The first chapter of the volume is comprised of five articles dealing with individual cases, i.e. novels written by migrant women authors, and the issue of language, semiotic and cultural transferability.

The first article entitled “Translational Migrations: Novel Homelands in Monica Ali’s *Brick Lane*” by Susan Stanford Friedman discusses cultural encounters as fundamentally translational. The borderlands between cultural differences generate the narrative based on the triad ‘transnational – translational – transcultural’⁴ in the novel by Bangladeshi-born British woman writer. Transnational does not erase the nation, it engages dialogically with it. The gap between the languages is the creative space for an intercultural encounter, which means that translational is *a dynamic site* (it implies more than a mere transfer of one semiotic system into another since it exists within the political, economic, institutional, religious, intellectual, aesthetic, familial, sexual aspect, and so forth). Friedman here uses the concept of translation as a metaphor “for understanding how the foreign and the familiar are

interrelated in every form of cultural production” (p. 24) following the theory of cultural studies scholar Nikos Papastergiadis. Friedman metaphorically takes Ali’s novel as a translational and transcultural (cultural blending and cultural translation) phenomenon based on the migration themes. Not being formalistic in terms of Western forms of modernity, the transcultural hybridity of the novel is not to be confused or equalized with intertextuality. The text becomes *a diaspora place*, site of transculturation, a new way of ‘belonging’. The transnational becomes inherent in the national as Friedman’s text seems quite an inspiring road map for further research since, although ‘transnational’ phenomena are not of recent coinage, it is often necessary and rather fruitful to reflect on them within the context of the world migrations and crisis bringing into the scope the fast development and omnipresence of new technologies.⁵

The second article entitled “Theorizing Women’s Transnational Literatures: Shaping New Female Identities in Europe through Writing and Translation” by Eleonora Federici and Vita Fortunati advocates translation as a hermeneutical category, inherent in literary studies as co-creation. The article discusses two case studies: Ornella Vorpsi, Albanian writer and Lilia Bicec, Moldovan author, migrant women writers in Italy dealing with the issue of strengthening the identity through cultural nomadism. The dialectical relation of feminism and nationalism (opposed concepts but also constructed through each other) is discussed and transdisciplinary methodology for the insight into minor transnational literatures and cultures is encouraged, having in mind the heterogeneity of the latter. Through a transversal perspective, ethics and responsibility are constructed via a dialogue between different marginalized societal positions, activities, topics and communities as well as between minor ‘transnationalisms’. Introducing ‘transnational sensibility’ as a methodology – transversal skills and sense of intersubjectivity – by opening up and via thorough reassessments and engagement in the world, the narrative of responsibility is built! Moreover, translation is considered as *an act of responsibility*⁶ and the translator as *a ‘cultural agent’* (pp. 57-58). Translation is seen as *opening up the text to the world*⁷ within the act of ‘internationalization’ (pp. 58-59).

The third article entitled “Crossing Borders in Perilous Zones: Labors of Transport and Translation in Women Writers of Exile” by Azade Seyhan discusses the genre of autobiography as a *self-translation*⁸ form seeing the very translation as a mode of liberation, of non-censorship. The article provides one of the possible answers why women write in a foreign language denoting translation as a self-censoring tool illustrated by the case of Emine Sevgi Özdamar, Turkish woman author in Germany. On the other hand, Canadian and

Algerian women novelists and their *translanguage* of solidarity, symbiosis of self and community is elaborated in the fourth article entitled “Zygmunt Bauman’s Liquidity and Transnational Women’s Literature: Nancy Huston and Assia Djebar as Case Studies” by Sonia Fernández Hoyos and Adelina Sánchez Espinosa. The essay places into the spotlight the notion of *liquid society*⁹ – the flux and rapidly changing order, transience as a constant – setting up the terrain for reformulation of literary studies and transnational studies.

The closing first chapter article entitled “Traveling Theory as Theory in Translation: Transnational and Transgenerational Perspectives” was written by the editor herself – Jasmina Lukić. Starting with the idea of transnational literacy as developed by Susan Stanford Friedman (2001), Lukić argues for a corresponding notion of *transgenerational literacy* as a prerequisite for a transgenerational dialogue. Traveling theory as theory in translation and the act of translation itself are seen as political concepts as well. The notions of ‘locational feminism’, ‘transnational literacy’ and ‘minor transnationalism’ are illustrated with a play analysis of a Croatian woman author living in London – Tena Štivičić. Lukić argues for a concept of generational literacy as a tool for understanding and interpreting the traveling of theory across symbolic generational borders. What is more, *generationality* is often denoted as *one of the more rarely used categories of intersectional analysis* which makes this article even more alluring.

Reading across Borders: Chapter Two

The second chapter is also comprised of five articles dealing with phenomena beyond the text (an outside-text?): dance, cityscapes, digital sphere, imagination and so on.

The first article entitled “Translation into Dance: Adaptation and Transnational Hellenism in Balanchine’s *Apollo*” by Grace Ledbetter deals with Balanchine – one of the most influential Russian-born American choreographers of the 20th century. Relying on the idea of the text as structuration, an open structure, Ledbetter takes the example of *Homeric Hymn to Apollo* as a narrative ‘translated’ into the choreography-syntax of ballet, putting into the focus the translation theory along with the adaptation theory and reception theory.¹⁰ Just as in an act of translation, the adaptation, as “an act of both intercultural and inter-temporal communication” (p. 145) and the transmediation of Homeric hymn, tends to be rather successful, at the same time holding to its ‘Greekness’. The gender perspective is provided through Terpsichore’s dance as a Russian contribution element emphasizing intersemiotic

transpositions as remediation. The conclusion of the article is that the meaning of Apollo's *Greekness* is an irreducible and ever-shifting plurality (p. 152) – a true transnational matter.

The second article entitled “Stories from Elsewhere: The City as a Transnational Space in Doris Lessing's Fiction” by Ágnes Györke depicts London as a transnational space discussing also narrative strategies in Lessing's fiction. The reductive view is given by depicting the city as a psychogeography and creative space outside the laws of physics – dreamscapes. The city as a transitory realm does not rely on the past but steps out as a ‘performative’ place for women to investigate further their subjectivities and build their future. Transformation of the city seen as the circulation of the metropolis is a process parallel to the identity shifts. The transnational aspect in this case means *dynamic* and *open*, even liquid as mentioned in the previous chapter.

The third article entitled “The Mobile Imagination in European Women's Writing: Parallels between Modern and Postmodern Times” by Vera Eliasova investigates ‘mobility’ as ‘innovation’, taken metaphorically. The ‘mobile imagination’ is seen as an aesthetic category with a political dimension, from British modernist women writers (Virginia Woolf, Katherine Mansfield) to Central and South European ones (Iva Pékárková and Dubravka Ugrešić) as followers of the aesthetics in question. Eliasova encourages the *cultural parataxis* as a method of reading proposed by Susan Friedman: the imperative to cross-reference the text from different national backgrounds in order to shed a new light on the ‘geopolitical conjuncture’ (p. 172). Mobile imagination and pervasive sense of wonder (wonder-wander) introduces the modern flâneur as a nomad and the central figure of narratives seen as transnational forms of writing.

The fourth article by Madalina Nicolaescu entitled “Romanian Women's Migration: Online Versus Offline Stories” comments on the lack of gender perspective in Romanian migration research. However, Nicolaescu considers online stories as a transnational site of reader encounters. Due to the political and economic features, migration in Romania is mostly associated with success. Nicolaescu examines the recent Romanian fictional narratives on migration by contrasting them with their non-fictional online alternatives (p. 195). The common element noted is that stories written in Romanian were obviously designed for Romanian audience. The article advocates that “the geographical, linguistic and communication site from which the transnational stories are produced has important effects on the narrative and ideological positions adopted” (p. 196). Online stories are more resourceful and more determined to overcome the patriarchal gender definitions.

Maria-Sabina Draga Alexandru introduces the fifth article entitled “From Traveling Memoir to Nomadic Narrative in Kapka Kassabova’s *Street Without a Name* and *Twelve Minutes of Love: A Tango Story*” about translating the subjectivity into tango (bodily roots of subjectivity). Relying on Rosie Braidotti theory, the article advocates the *diasporic cultures as traveling cultures* producing narratives as *nomadic textuality* – overcoming imperialist binaries and denationalizing the authorial status. Once again, we come to the concept of *liquid transnational modernity* and – nomadic texts. Nomadic texts display a nomadic textuality, a “situated form of heterogeneity” characterized by the fact that “each text seems to grow from another” (p. 215). From translation to transposition (same content but different code): nomadic thinking is activated and the body is taken as a site of deep trans-formative experience and practices.

The sixth article written by Dejan Ilić and translated by Ellen Elias-Bursać brings another insight into Ugrešić’s prose entitled rather poetically “Through the Looking-Glass: On Recurring Motifs and Devices in the Prose of Dubravka Ugrešić”. The author explores the text through motives and devices of the world of Carroll’s *Alice*. Relying on the notion of ‘poetic justice’ coined by American philosopher Martha Nussbaum, Ilić further investigates the device of ‘defamiliarization’ (of words and of worlds/reality) and emphasizes the frequent motif in the text – the child’s primer. Ilić considers that Ugrešić establishes a clear connection between the devastation of society and the devastation of language, between the erasure of memory and the imposition of a new past as the only valid one (p. 231).

Transnational in Translation: Chapter Three

The third and final chapter of the study consists of four articles bringing up to the table the issue of translating the ‘untranslatable’.

Given in a form of almost an anecdote, the first article entitled “It Don’t Mean a Thing If It Ain’t Got That Swing” by Michael Kandel is rather a confession of a celebrated translator and storyteller on the mere difficulties in translating poetry and literature in general. However, theory, seeking wider perspectives and higher principles, tends to oversimplify the encountered difficulties (p. 244). Writer is global, translator is local, writer is unique, and translator is one of the mirrors, Kandel argues. Kandel agrees that the act of translation is an act of interpretation (translator is a critique indeed) but also an ‘act of selection’ (translator takes the role of an editor, or even writer, as well) – being faithful through betrayal (of the literal meaning). Kandel argues that the translator may seem as a

secondary author and digital humanities play an important role of a functional tool for him or her. The act of translation also requires the grains of the ‘non so que’, the mobile imagination necessary for being a writer, editor, artist.

“Translating Folktales: From National to Transnational” is the second article of the final chapter written by another editor of the study – Sibelan Forrester. Forrester takes folklore as an exemplary transnational field and dissemination of folktales as an example of crossing linguistic borders to be part of world literature. Folklore, as proto-literary phenomenon, is considered to be the ‘childhood of nations’ having its political dimension. Having in mind that folklore formed a basis for secular European literature from Apuleius to Boccaccio and Chaucer (p. 259), what is in question is the creativity within community and the issue of ‘ownership’ inside the paradigm of the nation-building projects and illumination of the past. Forrester notices that women were more often accepted as collectors of folktales than writers, due to their role in the patriarchal society – nursery.¹¹ It is worth saying that folktales might be the very best ‘exercise’ of translational activities within the context of the transnational axis bringing into question the ‘translatability’ of the ‘ethos’. Due to its oral tradition, every folktale in essence is already a translation – translation sometimes suffers less distortion than the very original tales which suffered political, cultural, gender or class censorship and deformation.

The third article entitled “Transnational Rivalry and Consecration: Croatian and Serbian Writers in Translation” by Ellen Elias-Bursać brings up the notions of ‘rivalry’ and ‘consecration’ as theoretical tools or categories. Based on Pascale Casanova’s premises – the critical nationalist writers are less likely to be translated – Elias-Bursać categorizes the writers of the 1980’s Yugoslavia into three groups:

- ‘critical nationalists’: there is not a single woman in this category and almost all of them were completely absent from the international translational field since they did not aspire for universality,
- ‘critical intellectuals’ (Kiš, Pekić, among women Irena Vrkljan) and
- ‘Postmodernists’, the ones who, among women writers, had the greatest visibility, such as Dubravka Ugrešić.

The strong relation between the ‘literary landscape’ and ‘social landscape’ was more than obvious regarding ideology and struggles for legitimacy and the ‘aesthetics of displacement’. However, now, when the era of literature as a blood sport is over (p. 288), translation is seen as one of the ‘consecrating agents’ “that move literature through the

hierarchies dictating relations within the international literary field” (p. 289). Translation also becomes one of the human rights to *international existence and visibility* and has shaped the trajectory of culture overall, especially today having in mind the condition of world literature (p. 297). An unanswered question however arises: what is actually the picture of world literature today, or even further, what does world literature today represent?

The final article of the final chapter entitled “China Comes to Warsaw or Warsaw Comes to China: Melech Ravitch’s Travel Poems and Journals” is written by Kathryn Hellerstein. During a visit to China in 1935, Melech Ravitch, one of Warsaw’s most influential literary figures in the interwar period, wrote a travelogue and poems about what he saw there (p. 303). Hellerstein denotes translation as a cultural bridge. China is portrayed by the Yiddish writer traveling by train through Manchuria. The impressions are articulated only by transporting the spectacle of China into the language of Warsaw (p. 308) giving this article, inter alia, as well as to the whole study, an exotic flavor.

Final remarks

Due to the complexity and variety of the analyses gathered in the proceedings, it seemed best to present it strictly linear since it might grab attention of wider audience, both academic and non-academic. Albeit being presented by different experts, each article of the study discussed is based on its own theoretical grounding. However, there is a specific layer in every single article manifested by *an individual analysis* and interpretation of the concrete cultural or literary phenomenon. This individual analysis is actually a specific research perspective of each expert (comparative, cultural, thematic, phenomenological and postcolonial, etc.).

It is noticeable, however, that the study *Times of Mobility: Transnational Literature and Gender in Translation* offers a broad spectrum of research perspectives but taking the gender insight as a constant. Each article, at its individual level, lays stress on the feminist layers of the findings, sources and relevant references. Those feminist layers entail either specific women writing or different feminist elements in the very writing.

What also seems as the study milestone is a certain ‘common agreement’ on the concept of transnationalism and its relation to the act of translation. There are no confronted hypotheses since the authors mostly rely on the premises previously stated in the study and the articles intertextually communicate on a transnational level.

The translation is, however, taken in the study as a broader term,¹² almost a metaphorical one. This might be a good (but also risky) strategy of building pillars of new theory through metaphoric thinking. However, perhaps the most important aspect of the study lies in the emphasis of the strength and responsibility of language and translation and their crucial roles: a) fashioning the image of other nationalities and cultures, but also b) establishing a form of ‘metaphoric dialogue’ via diverse codes and media in order to reduce various prejudices and clichés and enrich both natural and intellectual properties. This is why *Times of Mobility: Transnational Literature and Gender in Translation* as an up-to-date study is a good read which deserves high ratings.

---

¹ This book review essay was supported by the project *Knjiženstvo: Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*, ref. no. 178029, funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

In relation to the study subject, it is worth mentioning that two years ago, in October 2018, *Knjiženstvo* Project Leader, Prof. Biljana Dojčinović, participated in a Central Conference held at Humboldt University in Berlin, Germany, presenting the paper „*Knjiženstvo* as a Research Project in (Trans)National Memory“. The main topic of the conference was „Memory in Post-Conflict Societies in Central and Southeast Europe“, and it was held in the period of October 23-25, 2018. The key term ‘transnational’ is inevitably connected with the identity and its shifts, depicting ethnicity, contesting national myths and also memory. Project *Knjiženstvo* and its database represent the transnational web and dialogue between the authors, works and reception, as well as one of the transnational sites of memory.

² All of them, except for Faragó, are the authors of the respective articles included.

Borbála Faragó teaches at the Central European University, Jasmina Lukić is a Professor of Gender Studies at the same University, while Sibelan Forrester is Professor of Modern and Classical Languages and Russian at Swarthmore College.

³ The term ‘transnational literature’ within the abovementioned context was used explicitly by Azade Seyhan, Fairbank Professor of German and Comparative Literature, to “designate the fast-growing body of writing by those who live ‘in between’ languages and cultures” and write ‘outside the nation’ (p. 1). Albeit being reflected before within the 1990s mass migration in Islamic world, Seyhan used the term ‘transnational literature’ in her 2001 study entitled *Writing outside the Nation*, which was one of the first extensive studies to elaborate on the issue taking into account all major aspects of the subject – language, translation, migration and denationalization, i.e. deterritorialization, but also the emergence of new technologies as an indicator of a rapidly changing society.

⁴ An anthropological term which denotes the effect of exchange and encounter between two cultures.

⁵ The editors mention different methods of technology use nowadays: from war technologies used for control and surveillance to everyday technology (mobile phones, etc.), as a form of consolation, used to create a connection with the group or individual who is far away.

⁶ Paraphrase and emphasis added.

⁷ Ibid.

⁸ “Autobiographical writings are forms of identity construction and a negotiation of *transculturality*.”(p. 56)

⁹ The idea of ‘liquid society’ denotes uncertainty and insecurity which might prove to be the main features of contemporary society.

¹⁰ Quite recently, in 2016, based on doctoral research, a study on choreodrama in Serbia in the 20th and 21st century was published. Authored by Prof. Vera Obradović Ljubinković, using the gender approach, the study informatively comprises the work of main Serbian women choreographers. Moreover, the author points out the openness of the ‘body script’ relating its syntax to Barthes theory of the body grammar and the notion of *l’écriture*. The book review was published in

---

Knjiženstvo Vol. 8 and is available online: <http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2018/prikazi/corpus-mobile#gsc.tab=0>

¹¹ Nursery rhymes, lullabies.

¹² The Latin origin of the word points to 'transferability', i.e. conveyance of something or someone from one place to another.

Марија Булатовић
marija.bulatovic@fil.bg.ac.rs
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Транснационално и (не)преводиво

Mónika Balla

monika.bala@fil.bg.ac.rs

Faculty of Philology

University of Belgrade

Missing Names in Hungarian Literary History

Women's Literary Tradition and Twentieth-Century Hungarian Writers : Renée Erdős, Ágnes Nemes Nagy, Minka Czóbel, Ilona Harnos Kosztolányi, Anna Lesznai/ Anna Menyhért; translated by Anna Bentley. – Series *Women Writers in History*, Volume 3. – Leiden: Koninklijke Brill Nv, 2020 (Leiden; Boston: Brill/Rodopi, 2020). – 290 pp. ISBN 978-90-04-41738-0

According to the literary tradition in Europe at the time, literature in nineteenth-century Hungary was predominantly written by men. In effect, even twentieth-century women were still not accepted in the literary canon, and though they were not taking over literature yet, women were slowly emerging from anonymity by pushing the boundaries of social norms. Within a thriving literary culture involving women writers, none of the twentieth-century authors were established in literary history. Exceptions are two women: Margit Kaffka and Ágnes Nemes Nagy who still live in the memory of the posterity. Anna Menyhért's book aims to acquaint the reader with the life and work of five twentieth-century Hungarian female writers. The chapters are dedicated to each distinct author without being arranged in chronological order, followed by an appendix containing a list of poems with translations and a bibliography. The volume concludes with an index of subjects and an index of names and places.

The author analyses a diversity of texts written by five female authors¹ forgotten by literary history with an aim of rediscovering and preserving their work for posterity. In spite of being distinct, the texts share similar characteristics and represent a specific intimate, self-reflective style of writing (13). The first chapter, *Tradition of One's Own*, introduces the reader with the author's overview of literature textbooks which are used in Hungarian grammar schools. Her goal was to search for women writers taught in schools through formal education, but found very few of them. Following on concepts of Assmann's cultural theory, Anna Menyhért associates the condition of absence of women in literature with collective amnesia. 'Women writers don't make it into the Hungarian literary canon. They don't form our identity. We don't read them. We don't talk about them. We don't teach them', concludes

the author (2). The contemporaries at the beginning of the twentieth century and also later on welcomed the emerging women writers with great enthusiasm, expectations and hope that these female authors would be received and would remain in the literary canon. The book intends to explore the subject matter of the argument aiming to change the literary tradition and expectations. In order to do so, the author suggests it is not enough to solely talk about women writers, but that the way of depicting them also needs to change. In doing so, it is crucial not to diminish their work and importance. Menyhért believes that through rediscovering twentieth-century women writers – starting from the works in the journal *Nyugat* (*West*) and returning the true value to the marginalised literary forms, such as diary, memoir, autobiography – Hungarian literary history would be significantly enriched.

Chapter two explores the life and work of Renée Erdős (1879–1956), a praised and prominent poet and novelist of the period whose writing Anna Menyhért discovered in a manuscript archive as a hidden treasure of Hungarian legacy. The chapter is a discussion of Erdős' life and work emphasising her experiences as a writer. It also examines the reception of her literature, her provocative, mystic, erotic poems, themes on race, sexuality, male and female relationships appearing in her brave, daring, yet in later years not completely norm-breaking literature. The chapter explores the transformation of Erdős' lyric poetry and prose, following inherited societal expectations. After converting to Catholicism, her work shifts from erotic to traditional depiction of conservative women's roles. This contradiction, as Menyhért suggests, was perhaps not an intentional technique, but a means of balancing the challenging, silent questions no-one dared to ask, with the manner of writing to which her readers could relate to. In her later autobiographical novel she portrayed traditional gender roles, family hierarchy and women's intimacy. Menyhért discovers that 'no one else in twentieth-century Hungarian literature has written as much and as expressively about women's sexual problems as Renée Erdős' (25). She was among the best-selling authors in the 1920s, appreciated by prominent men, celebrated scientists and renowned writers at the time, a smart businesswoman who knew how to take care of her publications, yet today erased from literary history. 'We don't even know what her secret was', underlines Menyhért (24). In the course of several decades, a poet 'of the new age' (29), a productive well-known writer became a forgotten name. The critics described her books as 'vulgar' and 'kitsch', irresponsible for the demands and expectations of the literary canon. She was not judged by her own merits but rather by her affairs with celebrated men, like the poet Sándor Bródy, and was even publicly accused of being guilty for his suicide. Menyhért discovered in Bródy's diary that the real reason for taking his life was in fact a way to escape the

detrimental effects of his illness. Anna Menyhért aims to alter the criteria of literary reception claiming that the case of Renée Erdős is ‘the proof that canonical rank is [...] not the result of some ‘pure’ aesthetic value pertaining to the literary text’ (26). The author furthermore reflects upon the way cultural institutions relate to the female writer in question, such as the local history museum placed in Renée Erdős’ former house in Rákoshegy in which only one room is dedicated to her life work. This is how the posterity remembers her, giving her space in one room within a local history museum and thus in the cultural memory. The contemporaries judged her decisions and misinterpreted her literary goals as harmful and odd, and later with the change of themes in her work, she was criticised for choosing the path of ‘a cowardly retreat into patriarchal discourse in order to succeed in the market place’ (39). Menyhért justifies this compromise as her path towards becoming approved by the publishing industry. Contemporary writers and poets like Mihály Babits, Árpád Tóth, Zoltán Somlyó, Géza Laczkó, all praised her work; on the other hand, in a majority of reviews she was underappreciated and her poetry was labelled as ‘overly erotic’ (51). This image of Renée Erdős remains the same even today. Nándor Várkonyi underlines that her works ‘are not the business of literary history’ (53). Menyhért points out that it is necessary to understand the reasons why she is not being canonised by literary history in order to move further and be able to ‘successfully establish [...] a tradition of women’s writing’ (55). She concludes that the critics’ recognition of Renée Erdős’ poetic style was indeed the foundation of modern Hungarian poetry and in this regard a crucial influence on Endre Ady’s work. However, it did not shift her place within the canon (54). In the final pages of the chapter, the author is taking the reader on a walk through Renée Erdős House trying to connect with the past, while expecting ‘something like the Ady Museum in Budapest, or Tolstoy’s house in Moscow’, but only finds out that she has already been forgotten (67).

The third chapter is dedicated to Ágnes Nemes Nagy (1922–1991), one of the few canonised female poets who ‘turns up in every textbook series’ (1) in literature curriculum in Hungarian secondary schools. Literary history made its judgement based on her published poems which she fashioned to meet the norms of the masculine manner of expression. Howbeit, her complete work includes also the ‘posthumous poems [that had] remained in storage’ (75), the ones which Menyhért was yet to discover. The publication of her collected poems in 1995 consisted of her earlier works combined with those originating from her notebook which was found by the editor and literary critic, Balázs Lengyel, who was also Nemes Nagy’s husband. The poems that were discovered are subjective, written in the first person and were not meant to come to light. The reason behind the sensitive, intimate voice

of her poetry, as Lengyel wrote, was to be found in her ‘mental constitution [...] her frayed nerves, her psychological wounds’ (77). Menyhért argues that a new canon was being forged, yet literary history stayed silent, paying very little attention to the different direction of Nemes Nagy’s poetic method, stretching from a masculine, objective, conscious, disciplined, intellectual, powerful poetry to feminine, subjective, intuitive, sensitive one, as contemporary critics interpreted the two antipodes. Menyhért argues that the main issue with this kind of stereotypical model of ‘gender-based opposition’ (82) is that every weakness in the poems is attributed to femininity, which is why Nemes Nagy Ágnes weeps when the critics call her a ‘poetess’ (83). After being established in literary history as an objective poet who fashioned a poetic language in which there was no place for the feminine, the posthumously emerged poetry was not received well, ‘it became first a taboo topic, then one of no interest’ (87), points out Menyhért.

Chapter four focuses on Minka Czóbel (1855-1947), the forerunner of modern Hungarian poetry and the *Nyugat* (*West*) movement, who was a prolific novelist, playwright and author of short stories. Her symbolic poetry was well received by the contemporary writers, but from the 1970s her work was re-evaluated by Péter Pót and she was excluded from the canon due to being an ‘eccentric, pathetic, inhibited, ugly old maid’ (112). Menyhért investigates the reasons for harsh criticism which, as it seems, was not based on aesthetic values but on ideological constraints as a result of not fitting into the traditional Marxist norms (118). She questions whether the evaluation criteria of her poems based on the ‘biographical narrative’ would change if it turned out that ‘Minka Czóbel, the allegedly ugly, lonely old maid lived with a woman who behaved in a masculine way’ (120). Regardless of her sexual orientation, Menyhért draws attention to the fact that the manner of portraying Minka Czóbel by literary history determined the reception of her literary work. Menyhért argues that her poetic efforts were canonically recognised only ‘at the price of reducing her femininity’ (123). The unjustly neglected norm-breaking writing of Minka Czóbel is a complex construction of symbolic, decadent, shocking, morbid topics and themes against women’s traditional roles in marriage and motherhood. Her allegorical, ethereal, song-like poems with various mythological, female beings of fairy-tale quality, the witch, the fairy, the princess, and the simple childish and complex surreal poems rich in image-forming are ‘considered valuable only as a precursor to Sándor Weöres’ (140). Menyhért argues that her visual poems and stories with morbid visions, images of death, dark, tragic plots, philosophical and pre-Freudian poems, her gothic prose genre with scenes of blood and horror ‘can be regarded as being also a precursor of trauma discourse in the twentieth-century

(Hungarian) (women's) literary tradition' (163), yet she still stays distant and 'we still haven't learned how to read her' (168).

Chapter five deals with the question of literary reception of a writer's wife, Ilona Harnos Kosztolányi (1885-1967). It addresses the way her status influenced the evaluation of her work. Menyhért recommends excerpts from Harnos' memoirs *Born with a Caul* to be included as compulsory reading in secondary school as a depiction of a girl's identity formation (180). Anna Menyhért further gives an account of Harnos' portraits of fellow writers' wives in a 'mirror-autobiography', an outspoken waspish text, an illustration of other wives in which she is searching for the 'essence of her own identity as a writer's wife' (188). Discussing the literature of women's autobiographies, Menyhért points out that 'the defining characteristics of these autobiographies are: the formation of identity in relation to others [...]' (14). When recalling the traumatic wartime experiences in her memoirs, the persecution of Jews in 1944–1945, Ilona Harnos reflects on the way people's relationships change in catastrophic circumstances after their roles and sides change. Anna Menyhért questions whether this is personal or collective responsibility (214). She argues that Harnos' position in the canon is not expected to change due to the fact that the 'genres she represents count as less valuable than those of 'serious' male literature' (191). She points out that even though ten thousand copies of Ilona Harnos's memoirs were printed in the early 2000s, her case is yet another example of how the quality of a work itself is not of crucial importance as a criterion for evaluating the value of literature. To this day, she has been identified as the wife of a famous writer, 'a writer worthy of her husband' (205). In her analysis Anna Menyhért begins with Elaine Showalter's gynocritical framework and goes further following the more recent trends in feminist thought that question the canonical means of aesthetic judgement which devalue women's personalities or their work. She suggests that new analytical criteria must be constructed in order to alter the literary canon (192), just as the 'writer's wife' has to travel away, far from the memories, to reinvent herself in a new place where she could write freely (193).

Chapter six explores the life and work of Anna Lesznai (Amália Moscovitz, 1885–1966), a poet, a writer and an artist whose situation was more favourable compared to other female writers. Albeit she emigrated to America in hope of escaping Nazi prosecution, she did achieve success as a well-known woman writer and an independent visual and applied artist. Lesznai was appreciated by contemporaries and revived in the 2000s with almost 'cultish adoration' (238). She was acknowledged for her poetry, her fairy tales, paintings, and embroidery designs inspired by Hungarian folk art, embellished with secessionist ornaments,

myth-like motifs, butterflies and fairies. Menyhért gives a description of an exhibition set up to celebrate Anna Lesznai's work, which displayed illustrations, photographs depicting manuscripts of her poems and fairy tales, the famous Ady cushion, as well as Ady's verses dedicated to the writer and her husband Oszkár Jászi in handwriting, to name only a few. (241). She feels that Lesznai is becoming a 'common property', 'the property of a cult' (240) which will 'close off Anna Lesznai's position in the canon [...] to the sphere of the long-ago' (238). Menyhért argues that the only work which has not received positive acclaim from the critics was her autobiographical novel *In the Beginning Was the Garden*, published in 1966. Whether it was for ideological reasons, claiming it 'cannot be regarded as a quality Hungarian social novel' (246), or because it was labelled as a 'Hungarian Jewish family saga' (247), or possibly because of its length and the temporal distance, the fact remains that the 1300-page novel that took the author thirty years to write (1935–1965) has not received positive critical recognition (248). Menyhért explains that the novel uses a reminiscent point of view, however, it is more than just a family saga and is more of a historical novel (248). She argues that the work is not lacking structure, as the critics remarked, and is a novel about hierarchy. From Lizó's (Anna Lesznai's alter ego) point of view, the author is constructing a new norm-breaking value system where a girl gets permission from her father to live by the rules which are different from those followed by other women. His little 'mustang' is allowed freedom to divorce and to write. Anna Lesznai's novel was written in emigration, thus influenced by a different culture, as her embroidery was, therefore its innovative features could well be the reason for not being accepted in Hungary.

Anna Menyhért is reinterpreting and re-evaluating the literary works of five women writers who did meet the criteria of excellence in their time, aiming to give back their well-deserved status. She identifies herself with all the writers portrayed in the book in certain aspects of their work, personal experience or character trait. Her book can be read from different perspectives, as a literary criticism, literary history, collection of essays, and a personal diary written in a unique manner, in an intimate reflexive style, sharing her personal experience and her observation on her quest. Menyhért questions the authority of elitist literary criticism aiming to find the answer to the question why the female authors are still being marginalised. She is well aware that conditions of acceptance are often to be found outside the text and not in the aesthetic force. The overly erotic lady author, the weeping poetess, the ugly, old maid, the writer's wife, are the examples which demonstrate the way literary reception was based on different standards for female and male writers. Examples from the book illustrate that the inherited sexist prejudices determine the women's position in

the canon despite the original and creative qualities of their text. By writing about her ‘foremothers’, Anna Menyhért gives them a deserved place in literary history in hope of renewing their status in the continuity of the Hungarian literary tradition that will serve as an inspiration for present-day writers and the ones still to come.

---

¹Anna Menyhért uses the terms “women’s literature and women’s literary tradition”, marking women writers and their literary work with a specific female style and features (13).

Моника Бала

monika.bala@fil.bg.ac.rs

Филолошки факултет

Универзитет у Београду

Заборављена имена у мађарској књижевној историји

Жељка Јанковић
zeljka.jankovic@fil.bg.ac.rs
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Од песникиње песникињи¹

Поздрав Милице Стојадиновић Српкињи / Светлана Матић. – 1. издање. – Нови Сад : Прометеј, 2019 (Нови Сад : Прометеј). – 108 стр. ; 21 см. – ISBN 9788651514923

Књига *Поздрав Милице Стојадиновић Српкињи* педагошкиње и књижевнице Светлане Матић замишљена је као присно, поштовањем и дивљењем обојено обраћање знаменитој српској песникињи 19. века у форми кратких поглавља-писама. Без научних претензија, ослањајући се на доступну критичку литературу (у највећој мери на монографију *Живот и књижевно дело Милице Стојадиновић Српкиње* Радмиле Гикић Петровић [Нови Сад: Дневник, 2010]) и на архивску грађу Рукописног одељења Матице српске као и каталог изложбе коју је Библиотека Матице српске приредила поводом 175 година од песникињиног рођења, ауторка настоји да ширу читалачку јавност подсети на вишеструки значај Милице Стојадиновић Српкиње. Она није само једна од првих женских песничких фигура у српској књижевној историји већ и, шире гледано – у чему се огледа педагошка позадина књиге – прегалница која је кроз свој живот и дело заступала вредности у којима је видела срж српског националног идентитета – љубав према завичају, природи, породици, побожност – и борила се за побољшање положаја жене кроз идеју о нужности њеног образовања.

Књигу отвара „Пролог“ у којем ауторка у кратким цртама подсећа на најзначајније појединости из живота и књижевног, преводилачког и етнографског рада Милице Стојадиновић Српкиње, наводи њене најближе пријатеље и сараднике (Мину Карацић и Вука Карацића, Лудвига Аугуста Франкла, Јохана Габријела Зајдла, Љубомира Ненадовића, итд.), те наговештава на које ће се аспекте песникињиног лика и стваралаштва посебно осврнути у наредним поглављима-писмима: национално осећање и космополитизам, идеализам, духовност, високе моралне принципе, указивање на штетност покондирености и неслоге. Ауторка се не либи да ту и тамо прекине нит текста упадицама у виду личних коментара кроз које изражава вредносне судове, сопствена етичка начела или педагошки значајне праксе, понекад у облику питања постављених песникињи, а понекад у облику морализаторских сентенци или, пак, цитата знаменитих

личности. Поменуте вредности и идеали utkани су и у песму „Милици“, својеврсну посвету која претходи првом поглављу у ужем смислу. Будући и сама песникиња, Светлана Матић се обраћа у на махове лирским, на махове ораторским тоновима који нису лишени патоса, „Европљанки“, „Песмотворки нашој првој“, која је zaloжила живот „за добробит свога рода“ и била „несхваћена у средини где је књига јерес била“.

Поглавље „Детињство“ подсећа на велику занесеност младе Милице Стојадиновић природом, подвлачи значај религиозног духа у обликовању њене личности, истиче њену љубав према читању и одушевљеност усменом поезијом, нарочито косовским циклусом. Следе поглавља о неуредном школовању, књижевним почецима, значају дневника *У Фрушкој гори* за упознавање са духовним кретањима епохе српског романтизма која је песникињине стихове надахнула родољубљем и вером, као и медитативном осамом кроз стопљеност са природом.

У наредна три поглавља, Светлана Матић кроз цитате из преписке Милице Стојадиновић Српкиње и коментаре на њих осликава њену сарадњу са Вуком Стефановићем Караџићем на прикупљању народних песама, али и на бележењу непознатих речи за друго издање *Српског рјечника*, затим пријатељство са Мином Караџић и утиске о Бечу. Између ових кратких поглавља налазе се стихови песме „Вјенац заслуга господину Вуку Караџићу скупитељу српских народних пјесама“, као и скениране песме „Спомен за спомен госпођици Мини Караџић“ и „У споменцу својој пријатељици Минки Караџић“ из архивске грађе која се чува у Рукописном одељењу Матице српске.

У поглављу „Женско питање“ ауторка цитира Стевана Константиновића, Л. А. Франкла, Миру Алечковић, Аницу Савић Ребац, Предрага Протића, те наводе из писама саме Милице Стојадиновић Српкиње, како би потцртала да је песникињино залагање за право женске деце да се образују и васпитавају исто као и мушка и за издизање жене у друштву радом, интелектом и културом умногоме било револуционарно у патријархалној Србији 19. века, и успут се дотиче питања повезаности материјалног положаја песникиње и (не)могућности стварања.

После два поглавља о сарадњи и пријатељству Милице Стојадиновић Српкиње са Лудвигом Аугустом Франклом и Љубомиром Ненадовићем, Светлана Матић подсећа на њена запажања о српској слози и неслози и раздору међу угледним књижевницима, а затим пружа одломке о песникињиној љубави према завичају и прилаже скенирани факсимил рукописа песме „Болан Србин“.

Када је реч о етнографском раду Милице Стојадиновић Српкиње, ауторка подсећа на запажања Марије Клеут о неопходности објављивања њене фолклорне збирке како би се увидео њен допринос чувању усмене народне књижевности, а потом прилаже неколико песама и записа о сватовским обичајима. У поглављу „Криза учења српског језика“, које закључује песма „Разговор изображених Српкиња“, подвучена је песникињина јавна критика покондирености и осуда оних који одбацују своје порекло, језик и традицију, те истакнуто како је изнела „мноштво напредних и педагошки прихватљивих идеја о образовању и васпитању младих“, али, нажалост, без детаљнијег објашњења у чему се оне састоје.

Након кратког подсећања на песникињину бригу о породици, на недаће које су је задесиле по очевој смрти (а које се рефлектују и у песми „Опет црно пролеће“ из 1864. године прештампааној на стр. 76) и суморне последње дане у Београду, Светлана Матић у два поглавља („Рекли су о Милице Стојадиновић Српкињи“ и „Књижевне манифестације посвећене лику и делу М. С. Српкиње“) пружа синтезу најзначајнијих опсервација у скоројој рецепцији дела Милице Стојадиновић Српкиње из пера Вере Копицл, Јаре Рибникар, Јелке Ређеп, Луке Хајдуковића, Пере Зупца, Ксеније Катанић и других,² те цитира закључке Анице Савић Ребац о осећајности и меланхолији у њеним стиховима. Потом наводи догађаје и награде установљене у њену част и упозорава да су лик и стваралаштво Милице Стојадиновић Српкиње још увек недовољно вредновани у српској култури. У закључку резимира најзначајније одлике и вредности по којима је „била и остала узор и инспирација“ песникињама и уметницима и по којима је завредила бесмртност, а које су наведене у прологу.

Овој интимистички обојеној књизи, коју затвара песма „Поздрав“, понекад упадљиво недостаје критичког приступа (и одклона) како би добила на релевантности,³ будући да, између осталог, не доноси нове појединости о делу Милице Стојадиновић Српкиње које, грубо речено, има мање-више задовољавајућу рецепцију. Међутим, имајући у виду да ауторки то и није амбиција, књигу ваља посматрати као надахнуто, топло подсећање шире јавности на узорну борбу и несрећну судбину једне жене која је била лишена могућности методичног образовања а оставила је значајан траг у српској култури својим песничким, преводилачким и фолклористичким радом.

---

¹ Овај текст је настао у оквиру пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* (бр. 178029) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

---

² Како књига није научног типа, изостаје упућивање на библиографске референце. Детаљан преглед рецепције дела Милице Стојадиновић Српкиње за живота и после смрти в. на <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr/autorke/milica-stojadinovic>.

³ На пример, на стр. 94 ауторка наводи како је Милица Стојадиновић Српкиња имала „претходнице у поезији, као што су деспотица Јефимија, Еустахија Арсић, Јулијана Радивојевић, Анка Обреновић“, али да њено име „на српском књижевном сазвежђу сија посебним сјајем“, не поткрепљујући ову тврдњу конкретним аргументима.

Željka Janković

zeljka.jankovic@fil.bg.ac.rs

Faculty of Philology

University of Belgrade

From One Poetess to Another

Сања Петровић Годосијевић

ugansp@gmail.com

Институт за новију историју Србије

О положају жене у окупираној Србији

Жена у окупираној Србији 1941-1944 / Љубинка Шкодрић. – Београд : Архипелаг, Институт за савремену историју, 2020 (Београд : Донатграф). – 596 стр. ; 21 см. – ISBN 978-86-523-0314-4

Књига *Жена у окупираној Србији 1941–1944*. Љубинке Шкодрић, научне сараднице Института за савремену историју, представља резултат дугогодишњег истраживања о положају и улози жена као маргинализоване групе у друштвеним и политичким процесима на територији немачке окупационе зоне у Србији, у периоду од 1941. до 1944. године. Књига је настала на основу рукописа докторске дисертације под насловом *Положај жене у окупираној Србији 1941–1944*, одбрањене 2015. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

Ауторка је ушла у сложено истраживачко поље феномена који су до сада у српској и југословенској историографији обрађивани само парцијално. Књигу чине следећа поглавља: уводно, „Положај жене до Другог светског рата”, потом пет средишњих поглавља – „Жена и нацизам”; „Друштвени положај жене под окупацијом”; „Жена и равногорски покрет”; „Жена и народноослободилачки покрет”; „Епилог”; и закључне напомене, после којих следе списак извора и литературе, као и драгоцен именски регистар.

Истраживачка ширина ове студије огледа се у осветљавању доминантних идеолошких наратива и политичких пракси које су обележиле Европу и свет у тридесетим и четрдесетим годинама 20. века, с посебним акцентом на период Другог светског рата (1939–1945), а то су: фашизам и нацизам, антифашизам, комунизам, колаборација, политика колаборационистичке владе Милана Недића, политика Равногорског (четничког) покрета, политика Народноослободилачког покрета Југославије. Уз то, ауторка се бави, у нашој историографији често занемариваним, контекстом историје рода. Овде су те теме: друштвени положај жена у Србији, женско питање у Краљевини Југославији, положај жена

у Трећем Рајху, репресија над женама, интимне везе жена са припадницима окупационих и колаборационистичких снага, жене као припаднице оперативних и позадинских јединица Равногорског и Народноослободилачког покрета Југославије, свакодневни живот жена, њихово школовање, запослење, љубавни и брачни живот, брига о деци.

Монографија је настала на основу богате грађе из Архива Југославије, Архива Србије, Војног архива, Историјског архива Београда, Историјског архива Ужице, Архива Матице српске и приватних архива. Истраживање се заснива и на објављеним историјским изворима, мемоарској грађи, штампи и периодици и страној и домаћој литератури.

Студију *Жена у окупираној Србији 1941–1944.* заједничким снагама су објавили издавачка кућа Архипелаг и Институт за савремену историју, што указује на претпоставку да тема којом се бавила ауторка може представљати значајно и интересантно штиво не само за стручну већ и за ширу читалачку публику. Томе у прилог говори и чињеница да је књига писана јасним и језгровитим језиком.

Јединствена и оригинална, студија Љубинке Шкодрић показује до које мере су положај и улога жена у друштву и политици лакмус за идентификацију сложених, понекад и противуречних, дугорочних процеса у контексту српског и југословенског друштва, али и у контексту европских пракси.

Sanja Petrović Todosijević
uransp@gmail.com
The Institute for Recent History of Serbia

On the Position of Women in Occupied Serbia

Жељка Јанковић
zeljka.jankovic@fil.bg.ac.rs
Филолошки факултет
Универзитет у Београду

Богато наслеђе југословенског међуратног феминизма¹

Женски покрет (1920–1938): библиографија / Јованка Пољак, Оливера Иванова. – Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019 – 450 стр. – ISBN 978-86-7095-260-7

Библиографија првог југословенског феминистичког часописа коју су саставиле Јованка Пољак и Оливера Иванова (уредница књиге је Јелена Милинковић, а уредница серије „Историја српске књижевне периодике“ Станислава Бараћ; објављивање је омогућила Реконструкција Женски фонд) један је од резултата пројекта *Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца (178024)*, односно, потпројекта *Женски покрет 2020*,² у оквиру ког је часопис у целини дигитализован. Дигитализација часописа и израда библиографије биле су полазишна тачка у обележавању значајног јубилеја – стогодишњице од покретања овог значајног листа. Наиме, од 7. до 9. октобра 2020. у Институту за књижевност и уметност организован је научни скуп „Часопис *Женски покрет (1920–1938)*“, који је окупио преко 40 истраживач(иц)а, чија ће излагања бити штампана у зборнику радова.

Уводни текст „*Женски покрет (1920–1938): Политика текста и контекста*“ написале су Јелена Милинковић и Жарка Свирчев. Овај рад представља значајан допринос сагледавању места и значаја часописа *Женски покрет* у оквиру југословенске феминистичке контрајавности, као и у оквиру оновремене периодичке продукције. Ауторке осликавају оквире у којима је часопис настао и излазио (са пертинентним указивањем на, између осталог, такозвано „сучељавање радикализма и конзервативизма“), детаљно представљају рубрике часописа и наводе сараднице и сараднике, подвлачећи транснационални карактер гласила. Затим нарочиту пажњу посвећују садржају првог броја у коме се осликава његова програмска концепција. Акцент је стављен и на заступљеност и улогу женске књижевности и књижевне критике у часопису, по чему се овај текст уписује у сада већ исцрпан корпус радова који указују на нужност преиспитивања историје српске

књижевности и места књижевница (и књижевних критичарки) у њој. Јелена Милинковић и Жарка Свирчев закључују рад одељцима о рецепцији часописа и о његовом феминистичком наслеђу, наводећи, као на почетку текста, на размишљање о питању актуелности часописа у скоријој, бурној историји некадашњег југословенског простора, то јест у контексту феминизма 90-их година на (пост)југословенском простору, као и у садашњем тренутку: у клими репатријархализације и растућег национализма, клерикализма, милитаризма и ксенофобије, гласило *Женски покрет*, сматрају ауторке, подсећа савремене феминистичке фигуре на разноврсна поља и начине борбе значајних претходница из епохе међуратног грађанског феминизма и на теме које су и даље актуелне и о којима је нужно и даље производити знање.

Централни део књиге организован је у шест целина. У тексту „Библиографија часописа *Женски покрет*“ Јованка Пољак и Оливера Иванова најпре предочавају основне појединости о оснивању и циљевима феминистичког Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права, касније преименованог у Женски покрет, како би потом детаљније представиле часопис који је друштво објављивало од 18.4.1920. до децембра 1938. године: од наслова и формата, имена уредника и уредница, чланица Књижевног одбора, преко периодичности излагања до ширих тема и ужих, тематских бројева, као и наслова и садржаја рубрика. Искрпна библиографија, насловљена „Женски покрет: орган Друштва за просвећење жене и заштиту њених права“, конципирана је дијахронијски – опис грађе, која садржи укупно 2554 библиографске јединице, прати редослед објављивања у часопису – а на крају библиографије налазе се два именска регистра, са именима и датумима рођења и смрти аутора, приређивач(иц)а, преводитељки и преводилаца прилогā, и именима личности које су заступљене као тема прилогā, као и разрешеним и неразрешеним иницијалима. Следи регистар наслова, организован по азбучном реду, те предметни регистар, који, са извесним бројем сређених тематских целина, умногоме олакшава упознавање са основном тематском осом – локалном и интернационалном борбом за политичку, правну и економску еманципацију и адекватно образовање жена путем законских реформи и организованог деловања кроз феминистичка удружења, конгресе, скупове и гласила, као и са разноврсним садржајем часописа (темама попут сексуалног живота и морала, слободне љубави и брака, материнства, абортуса, ванбрачног родитељства, и др.).

Ова свеобухватна библиографија омогућава академској и широј читалачкој публици упознавање са радом домаћих и страних феминистичких организација и са активностима у циљу побољшања положаја жена у међуратној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно, Југославији, представљеним на страницама главних рубрика првог југословенског феминистичког часописа. Такође, књига пружа увид и у прилоге из свих рубрика те је драгоцен за шире разумевање југословенске друштвене и културне историје. Као таква, од великог је значаја за истраживања на пољима женске политичке и културне историје, историје нарави и свакодневног живота, међународних феминистичких веза и одјека, али и књижевне рецепције и историје превода.

---

¹ Овај текст је настао у оквиру пројекта *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

² Пројекат *Женски покрет 2020* покренут је у оквиру поменутог пројекта *Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца* Института за књижевност и уметност, а његова реализација настављена је у оквиру одељења Института – Периодика у историји српске књижевности и културе. В. <https://www.zenskipokret.org/>.

Željka Janković
zeljka.jankovic@fil.bg.ac.rs
Faculty of Philology
University of Belgrade

Rich Heritage of Yugoslav Interwar Feminism

Међународни научни скуп *Часопис Женски покрет (1920–1938)*

У периоду од 7. до 9. октобра 2020. године, у просторијама београдског Института за књижевност и уметност и посредством ZOOM платформе, одржан је међународни научни скуп *Часопис Женски покрет (1920–1938)*. Скуп је представљао једну у низу активности у склопу пројекта *Женски покрет 2020*, који за циљ има обележавање стогодишњице оснивања овог часописа, а чије су иницијаторке и уреднице Јелена Милинковић и Жарка Свирчев, научне сараднице на одељењу Института за књижевност и уметност *Периодика у историји српске књижевности и културе*. Током тродневног окупљања, у фокусу индивидуалних излагања више од четрдесет учесница и једног учесника нашла су се разноврсна проблемска подручја која су конституисала хоризонт уредничке политике и контекст излажења првог и најутицајнијег југословенског феминистичког часописа, а за која се испоставило да су и те како релевантна и актуелна и у савременом друштвеном, академском и политичком контексту.

Упркос отежаним условима за научноистраживачки рад и стручна окупљања, условљеним пандемијом, излагачке сесије и пропратне дискусије биле су изузетно садржајне, темељне и подстицајне. Томе је у великој мери допринео међународни карактер конференције, односно умрежавање и размена знања између истраживач(иц)а из различитих подручја, углавном оних која су припадала Југославији, али и сјајно и прецизно осмишљена концепција скупа и његова одлична организација.

International conference *Women's Movement Journal* (1920-1938)

The international conference *Women's Movement Journal* (1920-1938) was held via the ZOOM platform between October 7 and October 9 at Belgrade's Institute for Literature and Art. The conference represented one in a string of activities within the project *Women's Movement 2020*, whose goal is to mark the centennial of the foundation of the journal. The initiators and editors of the project are Jelena Milinković and Žarka Svirčev, research associates at the department of the Institute for Literature and Art *Periodicals in the History of Serbian Literature and Culture*. During the three-day conference, the focus of individual presentations of more than forty participants were various areas that constituted the horizon of the editorial policy and the context of finding the first and most influential Yugoslav feminist magazine, which turned out to be relevant and pertinent in the modern social, academic and political context.

Despite difficult conditions for scientific research and conferences caused by the pandemic, the presentations and accompanying discussions were extremely meaningful, thorough and encouraging. This was largely due to the international character of the conference, that is, the networking and exchange of knowledge between researchers from various areas, mostly those that belonged to Yugoslavia, as well as the splendidly conceived conference and its excellent organisation.

Награда „Анђелка Милић” додељена *Књиженству*

Пројекат *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* добио је престижну награду „Анђелка Милић” за 2020. годину за подршку развоју стварања знања из области родних студија у Србији (теорија и истраживања).

Награду „Анђелка Милић” додељује СЕФЕМ – Секција за феминистичка истраживања и критичке студије маскулинитета (<http://sefem.org>), од 2015. године и то у неколико категорија. Награда је основана у спомен на професорку Анђелку Милић (1942–2014) социолошкињу, активисткињу и феминисткињу која је 1992. покренула прве родне студије на Универзитету у Београду. До сада је више ауторки повезаних са пројектом *Књиженство* и предметима из родних студија на Филолошком факултету добило ову награду.

У образложењу награде пројекту *Књиженство* пише:

„Пројекат *Књиженство* се заснива на гинеоциничком концепту ревалоризације женског књижевног стваралаштва и на концептима дигиталне хуманистике. Укрштајући

ове научне приступе најпре је развијена база података, а затим је покренут и часопис Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе. Пројекат користи теоријске моделе релевантне за проучавање женске књижевности, али у технолошки савременом окружењу. База и часопис имају слободан приступ у складу са феминистичким принципима доступности и демократичности знања. Велика вредност пројекта је у томе што функционише као отворена енциклопедијска структура која настоји да (п)опише биографски и библиографски женско стваралаштво.”

Додела награда „Анђелка Милић” одржана је 29. фебруара 2020. у Аеро-клубу у Београду.

“Anđelka Milić” Award for Knjiženstvo

The project *Knjiženstvo, Theory and History of Women’s Writing in Serbian until 1915* won the prestigious “Anđelka Milić” award for 2020 for the support to the development of creating knowledge in the area of gender studies in Serbia (theory and research).

The “Anđelka Milić” award has been given by SEFEM – Section for Feminist Research and Critical Studies of Masculinity (<http://sefem.org>) since 2015 and it encompasses several categories. It was established in memory of Professor Anđelka Milić (1942-2014), a sociologist, activist and feminist who initiated the first gender studies at the University of Belgrade in 1992. So far, several authors connected with the project *Knjiženstvo* and courses in gender studies at the Faculty of Philology have received this award.

The explanation for the award to the *Knjiženstvo* project reads as follows:

“The *Knjiženstvo* project is based on the gynocritical concept of the revalorisation of women’s writing and the concepts of digital humanities. The combination of these scientific approaches led initially to the development of a database, and then the establishment of the journal *Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture*. The project uses

theoretical models relevant for the study of women's writing, but in a technologically modern environment. The open-access database and journal are completely in line with the feminist principles of availability and democratisation of knowledge. The project is invaluable because it works as an open encyclopaedic structure that aims to list and describe women's work in a biographical and bibliographical manner.”

The award ceremony was held on February 29, 2020, at the Aero Club in Belgrade.

Десет година *Књиженства*

Пројекат *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године* основан је у оквиру пројектног циклуса Министарства науке, просвете и технолошког развоја који је трајао од 2011. до 2019. године. Циљ пројекта јесте да осветли историју женске књижевности на српском језику, као и да теоретизује њене специфичности, преобликујући постојеће, углавном западне, појмове и моделе. У првој години пројекта основани су истоимена дигитална база података и *Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе*.

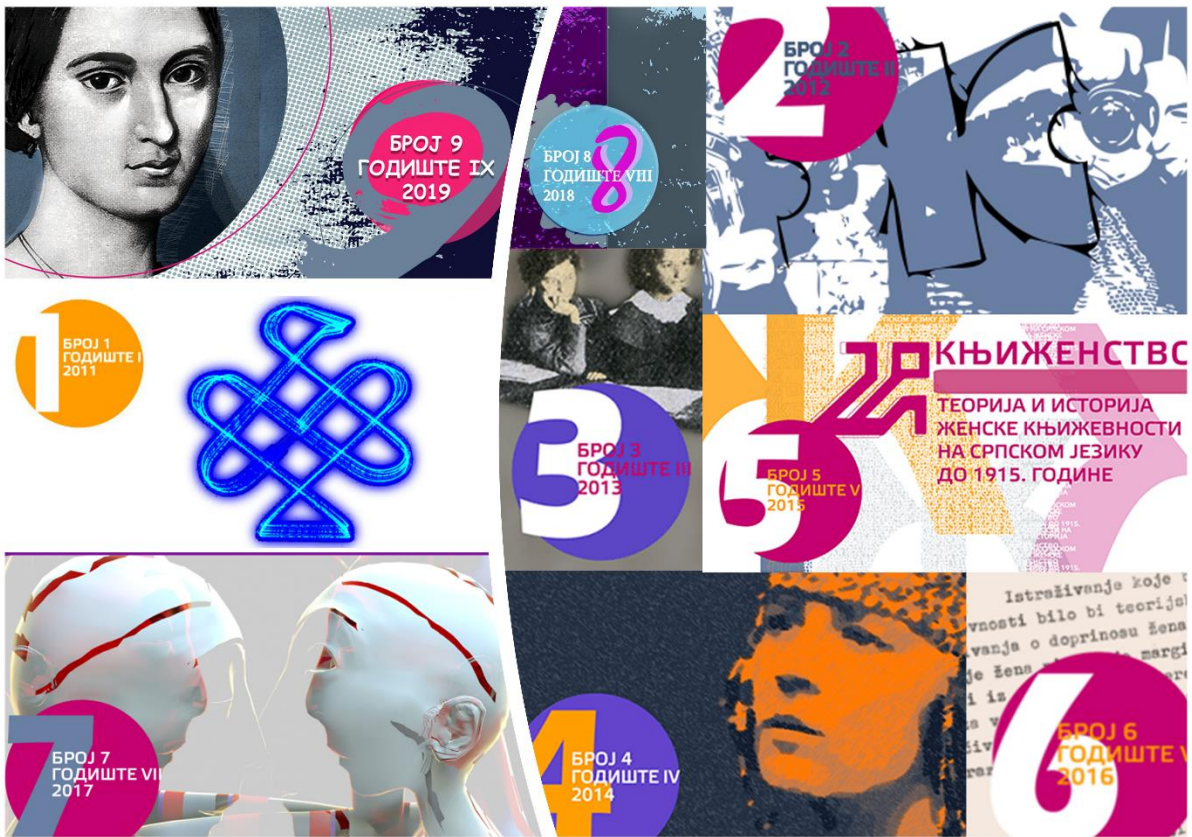
За десет година, број књижевница у дигиталној бази података достигао је више од 170 имена, а број библиографских података вишеструко је већи, што значи да је изронио важан сегмент историје наше књижевности. Током 2019. и 2020. софтвер је ажуриран и сада је база *Књиженство* прегледнија и са више могућности за претраживање – погледајте и сами на линку <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr>.

Током ове деценије, часопис је у више од 140 научних чланака, 13 интервјуа и око 60 приказа, обухватио бројне теме из књижевности, других уметности, дигиталне хуманистике и културе уопште, у чијем је средишту истраживање рода.

У фебруару 2020. пројекту је додељена награда „Анђелка Милић” за подршку развоју стварања знања из области родних студија у Србији. (<http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2020/dogadjaji/nagrada-andjelka-milic-dodeljena-knjizenstvu#gsc.tab=0>)

Пројектни циклус Министарства завршен је у децембру 2019. године, али часопис и база настављају даље.

На пројекту *Књиженство* је од 2011. учествовало 35 сарадника – наставника, асистената, младих истраживача, стипендиста, као и велики број спољних сарадника. Колажи сачињени од фотографија насталих током првих 10 година *Књиженства* бележе добро расположење које је увек било део рада на пројекту, сјајно дизајниране насловне слике часописа и плакате. Уместо сусрета уживо, планираног за мај 2020, излажемо их овде и тиме обележавамо заокружену деценију и почетак нове.

КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ ПОСВЕЋЕНО ДВОЈЕЗИЧНОЈ КЊИЗИ

У СУТОН ЈЕЛЕНЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ
Yéléna Y. Dimitriyévitch AU SOLEIL COUCHANT
 Narodna biblioteka Srbije и Filološki fakultet у Београду, 2020.

Уредница издана: проф. др Зорица Беченовић Николић
 Превод са француског доц. др Владимир Бурлић
 Пројекат *Књиженство*: теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915.

Уреднице govore: ProFemina и Genero

Округли сто у оквиру докторског курса
 „Теорија, активизам и културне/уметничке праксе:
 feministička štampa у Србији 90-ih и 2000-ih godina“

Субота, 17. јун у 9.30
 Filološki fakultet Univerziteta у Београду
 Sala за седнице

Учествују:
 Prof. dr Dubravka Đurić
 Dr Katarina Lončarević

Diskusiju vode studentkinje и studenti

Разговори о пројекту *Књиженство* и
 Зборнику о делу Милице Јанковић

Народна библиотека „Вук
 Караџић“
 Велико Градиште
 3. април у 19 часова

ПРЕДСТАВЉАЊЕ

Месеца жена у Европеани;
 Форума словенских култура и пројекта
 Women Writers' Route
 и Шетње Књиженствени Београд

Prof. Pradipta Sengupta, M. U. C. Women's College,
 University of Burdwan, India

Women's Studies in India in Postcolonial Scenario
 (in English)

June 3, 2019
 11:00 – 12:30

Колаже сачинила Јована Митровић

A Decade of *Knjiženstvo*

The project *Knjiženstvo, Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915* was founded within the project cycle of the Ministry of Science, Education and Technological Development that lasted between 2011 and 2019. The goal of the project is to shed light on the history of women's literature in Serbian, and to theorise its particularities while reshaping existing, mostly western notions and models. The first year of the project also saw the establishment of the eponymous database and *Knjiženstvo, Journal for Study of Literature, Gender and Culture*.

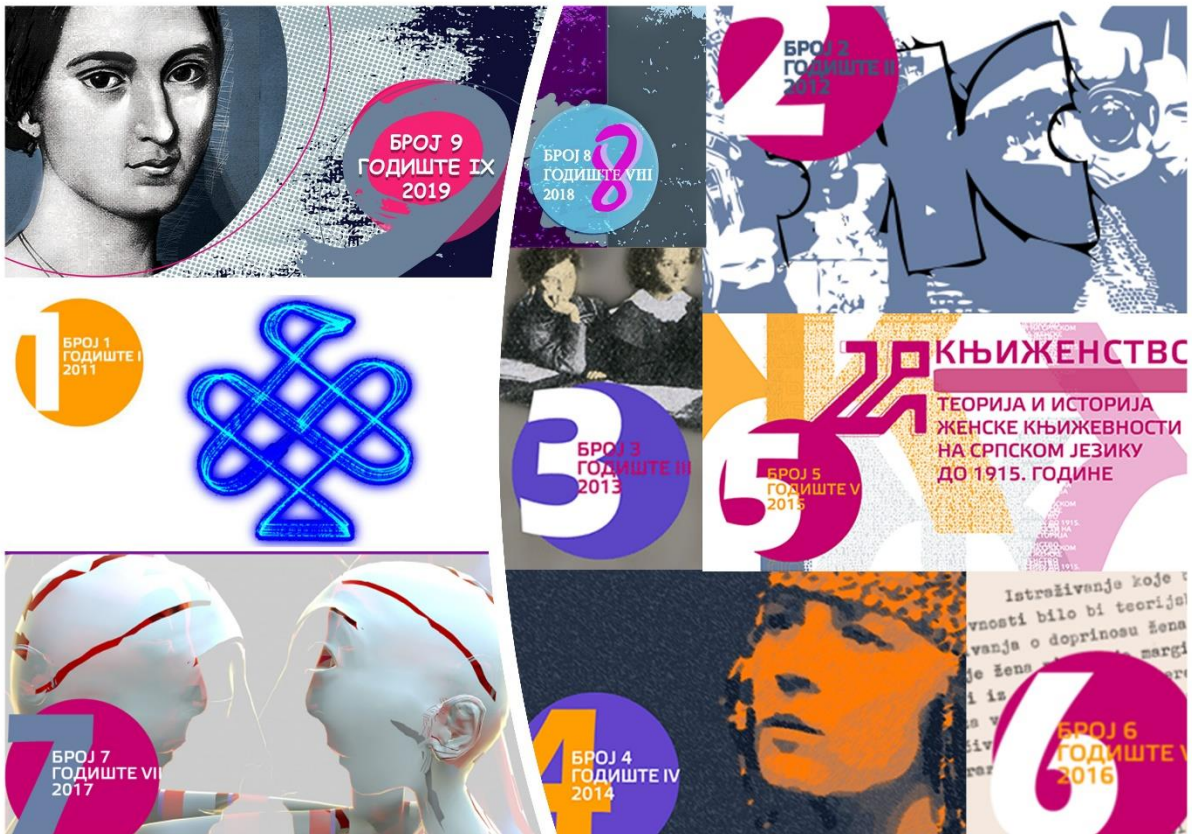
During these ten years, the number of women writers in the digital database has exceeded 170 names, and the amount of bibliographical data is several times higher, which means that an important segment of the history of our literature has emerged. In 2019 and 2020, the software was updated, making the *Knjiženstvo* database clearer, providing it with more search options – see for yourself on this link: <http://knjizenstvo.etf.bg.ac.rs/sr>.

During this decade, in more than 140 scientific articles, 13 interviews and about 60 reviews, the journal has managed to encompass numerous topics from literature, other arts, digital humanities and culture in general, which centre around gender research.

In February 2020, the project received the “Anđelka Milić” award for its support to the development of creating knowledge in the area of gender studies in Serbia. (<http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2020/dogadjaji/nagrada-andjelka-milic-dodeljena-knjizenstvu#gsc.tab=0>)

The project cycle of the Ministry ended in December 2019, but the journal and the database carry on.

Since 2011, 35 associates have participated in the project – professors, assistant professors, young researchers, scholarship holders, as well as many external associates. Collages made up of photographs taken during the first ten years of *Knjiženstvo* show the pleasant atmosphere that has always been a part of the work on the project, splendidly designed cover images of the journal and posters. Instead of meeting in person, which was planned for May 2020, we exhibit them here, thus marking this well-rounded decade and the start of a new one.

КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ ПОСВЕЋЕНО ДВОЈЕЗИЧНОЈ КЊИЗИ

У СУТОН ЈЕЛЕНЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ
Yéléna Y. Dimitriyévitch AU SOLEIL COUCHANT
 Narodna biblioteka Srbije и Filološki fakultet у Београду, 2020.

Уредница издана: проф. др Зорица Беченовић Николић
 Превод са француског доц. др Владимир Бурић
 Пројекат *Књиженство*: теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915.

Уреднице govore: ProFemina i Genero

Округли сто у оквиру докторског курса
 „Теорија, активизам и културне/уметничке праксе:
 feministička štampa у Србији 90-ih и 2000-ih godina“

Subota, 17. jun у 9.30
 Filološki fakultet Univerziteta у Beogradu
 Sala за sednice

Учествују:
 Prof. dr Dubravka Đurić
 Dr Katarina Lončarević

Diskusiju vode studentkinje и studenti

Разговори о пројекту *Књиженство* и
 Зборнику о делу Милице Јанковић

Народна библиотека „Вук
 Караџић“
 Велико Градиште
 3. април у 19 часова

ПРЕДСТАВЉАЊЕ

Месеца жена у Европеани;
 Форума словенских култура и пројекта
 Women Writers' Route
 и Шетње Књиженствени Београд

Prof. Pradipta Sengupta, M. U. C. Women's College,
 University of Burdwan, India

Women's Studies in India in Postcolonial Scenario
 (in English)

June 3, 2019
 11:00 – 12:30

Collages by Jovana Mitrović

Лала – орнамент на пиротском ћилиму

Прича о знаку *Књиженства*

Орнаменти стварани у оквирима народне уметности плене пажњу својом ликовношћу и мноштвом комбинација и облика. Са својим културним и декоративним вредностима ови орнаменти су на различите начине вредновани и преношени. Схваћени као „народно благо” коме прети опасност заборављања, као у публикацији *Српске народне шаре – 100 мотива*, представљени су с намером „за вежбање у састављању и стварању нових мотива и нових шара”.¹ Нажалост, орнаменти у поменутој публикацији наведени су без података о предметима са којих потичу и техникама њихове израде.

Као један од предложених орнамената за примену у форми понављања (илустрација I) представљен је цвет који обликом и композицијом у којој се јавља највише личи на представе лале изведене у ткању. У народној уметности говоримо о вишеструкој повезаности предмета, његовог облика, материјала, технике израде и орнамента. Како с једне стране орнамент зависи од материјала, облика предмета и технике израде он, временом, мења предмет, својства и вредност.²

Осим својства да украси предмет, орнамент одсликава живот и време у коме настаје, погледе на свет и стварност народних стваралаца. Реч је о колективном уметничком стварању и орнаментима који подлежу одређеним правилима, редоследу примене и остварењу кроз које се лично креативно прилагођава и постаје уметнички израз заједнице. У том смислу говоримо о представи на поменутој илустрацији која се може довести у везу са приказима лале на пиротским ћилимовима по стилизованости и склопу у коме је изведена.

Пиротско ћилимарство своје истакнуто место и углед у Србији, али и ван њених граница дугује стилској посебности која се везује, између осталог, за утицаје ћилимарстава Анадолије, Кавказа, Персије и средње Азије.³ Када је у питању представа лале, треба поменути важност овог орнамента у Турској и шире на Средњем истоку, где симболички као важан украс, на пример у везу, ткању, керамици, али и као украсна биљка заузима значајно место.⁴ Специфичност пиротских ћилима чини композиција

орнамената ликовно усклађена са поделом површине и бојама. Унутар ћилима орнаменти су распоређени у неколико целина: средишње поље и ивичне појасеве – плочу, и унутрашњи ћенар.⁵ У класификацији орнамената у пиротском ћилимарству веома је значајан њихов распоред и улога. Лале се сврставају у „ситније шаре”, кад је средишње поље у питању, и изводе појединачно или повезане у мање целине као допуна централним орнаментима.⁶ Као орнамент на плочи (лале плоча) (илустрација II) и унутрашњем ћенару (илустрација III) лале се појављују најчешће међусобно повезане углавном стилизованим гранима или косим линијама. Појединачно изведене лале често добијају реалистичнији изглед са цветом, листовима и гранчицом (илустрација IV). Међусобно повезане лале су стилизованије и представљене некад само са цветом сведеним на геометријске слике ромба, квадрата (илустрација V), као што видимо на примеру поменуте илустрације из публикације *Српске народне шаре – 100 мотива*.

Као и сам назив цвета – лала – прихваћен из турског, односно, персијског језика,⁷ и неке од представа лала на пиротским ћилимима претпостављају утицаје ткачке уметности Средњег истока. Тако се на тканим ћилимима различитих етничких група Ирана и суседних земаља помиње мотив лале (мотив *laleh abrassi*) као врло чест орнамент на бордурама.⁸ Мотив је врло стилизован у облику квадрата са степенастим ивицама који се понавља и оивичен је цик-цак линијама. Поједностављење лале као орнамента у бордурама, али и средишњем пољу, на пиротским ћилимовима изведено је на више начина и у неким случајевима реалистичније од мотива са ћилимова из Ирана, али на сличан начин говори о лали као пратећем орнаменту уклопљеном уз „главне шаре”.

Приче о појединачним орнаментима могу да пруже увид у комплексност развоја народне уметности. С друге стране, лепота и посебности овакве врсте украса постају важне у склопу значаја ове врсте текстилних предмета као дела живота и културе одређене заједнице.

Илустрација I

Илустрација II

Илустрација III

Илустрација IV

Илустрација V

---

¹ Вој. [Војислав] Стевановић, прир, Српске народне шаре – 100 мотива (Београд: Књижарница Рајковића и Турковића, 1931), 1.

² Reinhard Peesch, *The ornament in European folk art* (New York, London: Alpine Fine Arts Collection Ltd, 1983), 7.

³ Добрила Стојановић, *Пиротски ћилими* (Београд: Музеј примењене уметности, 1987), 26.

⁴ Valerie Behiery, “Beloved Bloom: The Tulip in Turkish Art”, *Islamic Arts Magazine*, Jul 14, 2017, http://islamicartsmagazine.com/magazine/view/beloved_bloom_the_tulip_in_turkish_art/ (преузето 26. 10. 2020).

---

⁵ Мита Живковић, Албум пиротских ћилимова (Тешен, Аустрија: штампао Карло Прохаска ц. и кр. дворски штампар), 10.

⁶ Ibid, 13.

⁷ Abdulah Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku (Sarajevo: Svjetlost, 1989), 431.

⁸ Alastair Hull and José Luczyc – Wyhowska, Kilim The Complete Guide (Singapore: Thames & Hudson Ltd, London, 2005), 179, 188, 210, 220, 228, 275.

Литература

Бехиери, Валери: Behiery, Valeri. "Beloved bloom: The tulip in Turkish Art".
Islamic Arts Magazine, Jul 14, 2017,
http://islamicartsmagazine.com/magazine/view/beloved_bloom_the_tulip_in_turkish_art/
(преузето 26. 10. 2020).

Живковић, Мита. *Албум пиротских ћилимова*. Тешен, Аустрија: штампао Карло Прохаска ц. и кр. дворски штампар.

Пеш, Рајнхарт: Peesch, Reinhard. *The ornament in European folk art*. New York, London: Alpine Fine Arts Collection ltd, 1983.

Стевановић, Вој. [Војислав] прир. *Српске народне шаре – 100 мотива*. Београд: Књижарница Рајковића и Ђурковића, 1931.

Стојановић, Добрила. *Пиротски ћилими*. Београд: Музеј примењене уметности, 1987.

Хал, Алестер: Hull, Alastair and José Luczyc – Wyhowska. *Kilim The Complete Guide*. Singapore: Thames & Hudson Ltd, 2005.

Škaljić, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1989.

Irena Fileki
irena.fileki@etnografskimuzej.rs
Ethnographic Museum Belgrade

<https://doi.org/10.18485/knjiz.2020.10.10.14>

UDC: 39:677.074.57(497.11)

39:746(497.11)

An informative article

***Tulip* – Decoration on a Pirot Rug**
The Story of the *Knjiženstvo* Emblem

Белешке о ауторкама и аутору

Драган Бабић (Карловац, 1987) основне, мастер и докторске студије завршио је на Филозофском факултету у Новом Саду. Бави се есејстиком и књижевном критиком, главни је уредник часописа *Домети* и програмски уредник Сомборског књижевног фестивала. Објавио је књиге прозе *Твитер приче* (2014) и *Twitter приче 2.0* (2017), и приредио књигу *Проза о прози: фрагменти о краткој причи* Давида Албахарија (2017). Живи у Новом Саду.

Моника Бала рођена је у Београду 1975. године. Ради као доценткиња на Катедри за хунгарологију Филолошког факултета Универзитета у Београду, где је дипломирала, а потом и магистрирала на смеру Наука о књижевности из области књижевног преводаштва, на тему *Рецепција Хамвашевих дела Филозофија вина и Невидљиво збивање у српској култури*. На истом факултету је одбранила докторску дисертацију из области антрополошке лингвистике под насловом *Аутобиографски наративи буковинских Мађара у Банату*, која истражује везу између сећања и идентитета, као и однос између језика и етничког идентитета мађарске мањинске заједнице у Војводини. Области њеног проучавања су аутобиографски наративи, буковински Секел Мађари у Банату, етнички идентитет, двојезичност, мањински језик. Њена најновија интересовања су списатељице и женска периодика у Мађарској у 19. веку.

Марија М. Булатовић (Краљево, 1990) дипломирала је на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. На истој катедри 2014. године завршила је мастер академске студије одбравивши мастер рад под насловом *Дијалектика насиља у Расиновом трагичком свету*. Од 2014. године похађа докторске академске студије на студијском програму *Језик, књижевност, култура*, модул *Књижевност*, на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Тренутно пише тезу под насловом *Филозофски концепт тела Мориса Мерло-Понтија и Ролана Барта као принцип естетске недовршености у его-документу*. Стипендисткиња је *Фонда за младе таленте* за школску 2012/2013. и 2013/2014. годину, као и Министарства просвете за период 2017-2019, када је и ангажована на пројекту *Књиженство*. Добитница је *Похвале* Филолошког факултета у Београду за изузетан успех у току основних академских студија. Пише књижевну критику. Влада енглеским, француским и шпанским језиком. Области интересовања: теорија уметности,

српска књижевност у европском контексту, француска књижевност и француска савремена књижевна теорија.

Изабела Бељић (1972) хиспанисткиња је, преводитељка и истраживачица, докторанткиња на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Бави се социолингвистиком, фонетиком, фонологијом и дијалектологијом, феминистичком књижевношћу, шпанским реализмом и натурализмом, индихенистичком књижевношћу, те савременом литературом на шпанском језику. Објавила је више научних радова у домаћим и међународним часописима и зборницима, као и неколико стручних радова. Била је стипендисткиња Шпанске агенције за међународну развојну сарадњу (AECID), програма Erasmus Mundus, SEERUS и Erasmus+. Чланица је Друштва хиспаниста Србије и Мреже хиспаниста Средње Европе. Превела је на српски десетак књига шпанске и хиспаноамеричке књижевности 19. и 20. века. Коуредница је едиције *Bibliotheca Hispania* издавачке куће Партенон из Београда.

Миглена Дикова-Миланова предаје бугарски језик и културу на Катедри за језике и културе на Универзитету у Генту. Њена истраживачка интересовања укључују руску и бугарску класичну и савремену књижевност, посебно М. Булгакова, Л. Толстоја, А. Попова и Г. Господинова, књижевну историју и критику, филозофију културе и естетику. Миглена Дикова-Миланова докторирала је филозофију на Католичком Универзитету у Левену са темом *Кант и културна политика узвишеног*, коју је одбранила 2008. године.

Биљана Дојчиновић (1963), редовна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду. Једна је од оснивачица Центра за женске студије у Београду као и Индок центра Асоцијације за женску иницијативу. Главна уредница *Генера*, часописа за феминистичку теорију, од 2002. до 2008. Од 2009. чланица управног одбора COST Action IS0901, *Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture* (2009–2013). Од 2011. руководитељка истраживачког пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*. Објавила је књиге *Гинокритика: Род и проучавање књижевности коју су писале жене* (1993); *Одабрана библиографија радова из феминистичке теорије/женских студија 1974–1996* (1997); *Градови, собе, портрети* (2006); *GendeRingS: Gendered Readings in Serbian Women's Writing* (CD)

(2006); *Картограф модерног света* (2007); *Сусрети у тами: увод у читање Вирџиније Вулф* (2011) и *Право сунца: Другачији модернизми* (2015). Издања која је уредила, самостално или у сарадњи, у оквиру пројекта *Књиженство* налазе се на линку <http://www.knjizenstvo.rs/sr/izdanja>.

Тамара Ђермановић (Београд, 1965) ванредна је професорка естетике и руске културе и књижевности на факултету Хуманистичких наука Универзитета Помпеу Фабра у Барселони. Дипломирала је на Катедри за Општу књижевност са теоријом књижевности на Филолошком факултету Универзитета у Београду 1990. године. Након краткотрајног бављења новинарством напустила је земљу и отишла у Шпанију, где живи од септембра 1991. године. Од 1996. године ради на Факултету Хуманистичких наука Универзитета Помпеу Фабра. Тамо је 2004. докторирала на тему *Однос Русије и Запада кроз Достојевског: Записи из Подземља, Зли дуси и Браћа Карамазови*. Њен докторски рад објављен је на шпанском и на руском језику: *Dostoyevski entre Rusia y Occidente* (Достојевски између Русије и Запада), HERDER, 2006; *Достоевский между Россией и Западом*, Moskva: Rudomino, 2013. Објавила је седам књига, преко двадесет научних чланака и поглавља књига, као и велики број текстова.

<https://upf.academia.edu/TamaraDjermanovicTanasijevic>

Гордана Ђоковић (1976) ванредна је професорка на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду. Предаје на семинарима за школске библиотекаре, акредитованих од Завода за унапређење образовања Републике Србије. Чланица је редакције часописа *Преводилац* (издавач Удружење научних и стручних преводаца Србије). Чланица је Одбора Рукописног одељења и уредништва едиције Библиографије Матице српске. Чланица је Комисије за полагање стручног испита у Народној библиотеци Србије, испитивач за предмет Основе библиотекарства. Учествује на пројекту *Књиженство, теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Жељка Јанковић (Крагујевац, 1989) дипломирала је и одбранила мастер рад на Катедри за романистику Филолошког факултета Универзитета у Београду, где држи часове из француске књижевности 17. и 18. века од 2014. године. На матичном факултету је 2020. одбранила и докторску дисертацију *Приступ делу госпође Де Лафајет из угла женских студија*. Носилац је више од 20 награда и признања из области језика и књижевности

које су јој донеле и стручна усавршавања у иностранству (Француска, Белгија, Чешка, Кина, Румунија). Аутор је преко 20 радова и превода у домаћим и међународним часописима и зборницима и једне двојезичне монографије, у чијем фокусу се налазе стилистика, компаративна књижевност, класична и савремена француска књижевност, студије рода, српско-француске књижевне и културне везе. Од 2014. године чланица је пројекта *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Аленка Јенстерле-Долежал рођена је у Словенији. Дипломирала је на Катедри за словенске студије, компаративну књижевност и филозофију на Универзитету у Љубљани, а 2000. године докторирала са темом *Антигона у јужнословенској и западословенској драми након Другог светског рата*. Од 2002. године предаје на Факултету уметности, на Карловом универзитету у Прагу (Чешка). Запослена је као ванредна професорка на Катедри за јужнословенске и балканске студије. Предаје словеначку књижевност, словенске књижевности и теорију књижевности. Објавила је преко седамдесет академских чланака, ауторка је четири монографије и уредница и коуредница пет зборника. Теме којима се бави су: словеначка модерна, словеначко-чешки односи и словеначке и јужнословенске књижевнице. Такође је и књижевница: објавила је неколико збирки поезије и два романа.

Линк: <https://kjbs.ff.cuni.cz/cs/ustavkatedra/vyucujici/slovenistika/doc-phdr-alenka-jensterle-dolezalova-csc/>

Јелена Лалатовић (Београд, 1994) завршила је основне и мастер студије на Филолошком факултету у Београду, на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, где је уписала докторске студије. Ауторка је десетак научних радова из области књижевности за децу и младе, феминистичке књижевне критике и студија периодике. У коауторству са Христином Цветинчанин Књежевић објавила је *Приручник за употребу родно осетљивог језика*. Књижевну критику објављује на порталу *Буквица* и у часопису *Поља*. Чланица је Управног одбора Аутономног женског центра. Запослена је као истраживачица приправница на Институту за књижевност и уметност.

Софија Матић (Симовић) рођена је у Краљеву 1994. године. Основне (2017) и мастер (2018) студије српске књижевности завршила је на Филолошком факултету

Универзитета у Београду, на коме тренутно похађа докторске студије. Објављивала је научне радове у часописима *Књижевност и језик*, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима* и *Свет речи*. Коаутор је приручникâ за наставнике српског језика за пети, шести и седми разред, као и дигиталне читанке за седми разред, издавачке куће Нови Логос. Током студија била је стипендиста Фонда за младе таленте – *Доситеја*, Министарства омладине и спорта. Као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја, од 2019. године ангажована је на пројекту *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Катја Михурко Пониж, рођена 1972. године у Марибору, запослена је на Универзитету у Новој Горици, где предаје словеначку књижевност и студије рода на Факултету хуманистичких наука и ради као истраживачица у Истраживачком центру за хуманистичке науке. Ауторка је пет словеначких научних монографија (*Drzno drugačna: Zofka Kveder in podobe ženskosti; Labirinti ljubezni v slovenski književnosti od romantike do II. svetovne vojne; Evine hčere: konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848-1902.; Zapisano z njenim peresom: prelomi zgodnjih slovenskih književnic sparadigmo nacionalne literature; Literarna ustvarjalka v očeh druge_ga: študije o recepciji, literarnih stikih in biografskem diskurzu*) и уредница сабраних дела Зофке Кведер (до сада је објављено пет томова). Активно учествује у интернационалним научним пројектима. Области њеног истраживања су: феминистичке књижевне студије, студије рода, дигитална хуманистика, словеначка драма, словеначко-немачке књижевне везе и историја словеначког женског покрета.

Ана Митровски (Ивковић) је рођена 1992. год. у Београду, где је завршила гимназију, основне и мастер студије на Архитектонском факултету Универзитета у Београду. На нивоу основних и мастер студија изучавала је архитектуру и интегрални урбанизам, а на нивоу докторских студија, од 2017. год. на Филолошком факултету Универзитета у Београду, определила се за проучавање културе и књижевности. Током студија архитектуре паралелно је похађала часове Технике академског писања, Методологије истраживања и поједине курсеве из књижевности на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Њена истраживања обухватају питања литераризације простора и специјализације литературе. Користећи се методологијом хуманистичке архитектуре, фокусира се на истраживања књижевности у периоду после Другог

светског рата. Од 2019. је истраживач-приправник на пројекту *Књиженство – теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915. године*.

Сања Петровић Тодосијевић (Шабац, 1977), научна сарадница Института за новију историју Србије (Београд). Дипломирала је и магистрирала на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Докторирала је на Факултету за медије и комуникације Универзитета Сингидунум. Бави се друштвеном историјом Србије и Југославије у периоду после Другог светског рата с посебним освртом на историју детињства и историју образовања као и историјом Другог светског рата с посебним освртом на масовне злочине и Холокауст као и политику колаборационистичке управе на тлу немачке окупационе зоне у Србији. Једна је од оснивачица Центра за југословенске студије (Цејус). Ауторка је две монографије (*Отећемо светлост бучном водопаду. Реформа основношколског система у Србији 1944–1959* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2018) и *За безимене. Делатност УНИЦЕФ-а у Федеративној Народној Републици Југославији 1947–1954* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2008). Приредила је рукопис Глигорије Бабовић, *Летопис Шапца 1933–1944* (Београд, Шабац: Институт за новију историју Србије, Библиотека шабачка, 2010).

Жарка Свирчев (1983), научна сарадница у Институту за књижевност и уметност у Београду на одељењу Периодика у историји српске књижевности и културе. Основне и мастер студије је завршила на Одсеку за српску књижевност на Филозофском факултету у Новом Саду. Докторирала је на Филолошком факултету у Београду. Објавила је књиге *„Ах, тај идентитет!“ – Деконструкција родних стереотипа у стваралаштву Дубравке Угрешић* (2010), *Винаверова књижевна република* (2017), *Авангардисткиње. Огледи о српској (женској) авангардној књижевности* (2018) и *Портрет претходнице: Драга Дејановић* (2018).

Нина Сирковић (Сплит, 1964) ради као ванредна професорка на Факултету електротехнике, стројарства и бродоградње Свеучилишта у Сплиту, где предаје колегије Енглески језик и Вештине комуницирања на енглеском језику. Магистарске студије из књижевности завршила је на Филолошком факултету Универзитета у Београду, а докторске студије на Филозофском факултету Свеучилишта у Загребу. Уже подручје научног и стручног интересовања су: књижевност модернизма, развој књижевности коју пишу жене, питање жанровске поделе и места есеја у жанровској хијерархији, као и

употреба комуникацијских стратегија у побољшању способности вербалног изражавања на енглеском језику студената техничких факултета.

Биљана Скопљак је рођена 1993. године у Београду. Основне и мастер студије је завршила на Филолошком факултету у Београду, где је тренутно уписана на докторске студије. Током основног и мастер образовања је била стипендисткиња Министарства просвете, науке и технолошког развоја и Министарства омладине и спорта. На докторским студијама је стипендисткиња Министарства просвете, науке и технолошког развоја и укључена је у рад пројекта *Књиженство: теорија и историја женске књижевности на српском језику до 1915*. Говори енглески, шпански и руски језик.

Ирена Филеки је музејски саветник. Рођена је и школована у Београду (дипломирала на Филозофском факултету – Група за етнологију 1983. године, мастер студије завршила 2011). У Земаљском музеју у Сарајеву, Одељењу за етнологију, радила је као кустос – педагог. Од 1994. запослена у Етнографском музеју у Београду као кустос – руководилац збирке *Вез и чипка*. Ауторка је више студијских изложби (*Једнобојни вез у Скопској Црној Гори и на Змијању* 1998, *Здраво сванули – Пешкир у традиционалном животу Србије* 2002, *Вез у граду – национално наслеђе и европски утицаји* 2012. године, *Вез и чипка моје баке* 2019. и коаутор изложбе *Косовски и шаркоски вез – културне паралеле*) и стручних радова на тему текстилне радиности, традиционалног и савременог веза, народне уметности и другог.

Notes on Contributors

Dragan Babić (Karlovac, 1987) completed his undergraduate, master and doctoral studies at the Faculty of Philosophy in Novi Sad. He writes essays and literary criticism, being also the editor-in-chief of the journal *Dometi* and the program editor of the Sombor Literary Festival. He has published fiction books *Tviter priče* (*Twitter Stories*, 2014) and *Tviter priče 2.0* (*Twitter Stories 2.0*, 2017), and has edited the book *Proza o prozi: fragmenti o kratkoj priči Davida Albaharija* (*Fiction on Fiction: Fragments of David Albahari's Short Story*, 2017). He lives in Novi Sad.

Monika Bala was born in Belgrade in 1975. She works as an Assistant Professor at the Department of Hungarian Studies at Faculty of Philology, University of Belgrade, where she graduated and also received her master's degree in Literature Studies in the field of translation theory and analyses. She defended her master's thesis entitled *The Reception of Hamvas's books Philosophy of Wine and Unseen Happening in Serbian culture*. She was awarded a PhD in anthropological linguistics at the same faculty. Her doctoral thesis titled *Autobiographical Narratives of the Hungarians of Bukovina in Banat* examines the connection between memory and identity, and also the correlation between the language and ethnic identity of the Hungarian minority group in Vojvodina. Her research interests are autobiographical narratives, the Székely Hungarians of Bukovina in Banat, ethnic identity, bilingualism, and minority languages. Her latest interests are women writers and women's periodicals in Hungary in the 19th century.

Marija M. Bulatović (Kraljevo, 1990) graduated from the Department of Comparative Literature and Literary Theory, Faculty of Philology, University of Belgrade. She completed her MA studies at the same department by defending the following thesis: *The Dialectics of Violence in Racinian Tragic Universe*. Since 2014, Marija Bulatović has been a PhD student of the *Literature* module at the Faculty of Philology in Belgrade. She is currently writing her PhD dissertation entitled "Maurice Merleau-Ponty's and Roland Barthes' Philosophical Concept of the Body as a Principle of Aesthetic Incompleteness in an Ego-Document". In the academic years 2012/2013 and 2013/2014, she was awarded the Scholarship for Young Talents provided by the Serbian Ministry of Youth and Sports, while, in the period 2017–2019, she also obtained a scholarship from the Ministry of Education (which she used to become a member of the project *Knjiženstvo*). She has received a high honors award of recognition from

the Faculty of Philology for exceptional success during her undergraduate studies. She writes literary criticism. She speaks English, French, and Spanish. Her research interests are as follows: art theory, Serbian literature in the European context, French literature and French contemporary literary theory.

Izabela Beljić (1972) is a Hispanist researcher and translator, PhD student at the Faculty of Philology, University of Belgrade. She deals with sociolinguistics, phonetics, phonology and dialectology, feminist literature, Spanish realism and naturalism, indigenous literature, and contemporary literature in Spanish. She has published several scientific papers in the national and international journals and proceedings, as well as several professional papers. She was a scholarship holder of the Spanish Agency for International Development Cooperation (AECID), Erasmus Mundus, CEEPUS and Erasmus +. She is a member of the Serbian Hispanic Society and the Central European Hispanic Network. She translated into Serbian a dozen books of Spanish and Hispanic literature of the 19th and 20th century. She is the co-editor of the *Bibliotheca Hispania* edition of the Parthenon publishing house in Belgrade.

Miglena Dikova-Milanova is a lecturer of Bulgarian language and culture at the Department of Languages and Cultures at Ghent University. Her research interests include Russian and Bulgarian classic and contemporary literature, in particular M. Bulgakov, L. Tolstoy, A. Popov and G. Gospodinov, literary history and criticism, philosophy of culture and aesthetics. Miglena Dikova-Milanova holds a PhD in Philosophy from K U Leuven on the topic of *Kant and the Cultural Politics of the Sublime* which she defended in 2008.

Biljana Dojčinović, PhD, teaches at the Department of Comparative Literature and Theory of Literature, Faculty of Philology, University of Belgrade in Serbia. She was one of the founders of the Women's Studies Center in Belgrade, as well as the Indoc Center in the Association for Women's Initiative. Between 2002 and 2008, she was the editor-in-chief of *Genero*, a Serbian journal of feminist theory. She has been a member of the Management Committee of the COST (European Cooperation in the field of Science and Technical Research) Action IS 0901 "Women Writers in History: Toward a New Understanding of European Literary Culture" since 2009 and a member of its core group (www.costwwih.net) since 2011. She is the director of the national project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915* (www.knjiženstvo.rs) and the editor-in-chief of *Knjiženstvo, A Journal in Literature, Gender and Culture* (www.knjiženstvo.rs/magazine.php). She has also been a member of John

Updike Society since its founding, one of the editors of *John Updike Review* since 2010, and one of the JUS directors since 2015. She has published seven academic books. The books she edited, independently or in cooperation, within the *Knjiženstvo* project can be found at the link <http://www.knjizenstvo.rs/sr/izdanja>.

Tamara Đermanović (Belgrade, 1965) is an Associate Professor of Aesthetics and Russian Culture and Literature at the Faculty of Humanities, Pompeu Fabre University in Barcelona. She graduated from the Department of Comparative Literature and Literary Theory at the Faculty of Philology, University of Belgrade in 1990. After a short-term career in journalism, she left the country and went to Spain, where she has lived since September 1991. Since 1996, she has been working at the Faculty of Humanities of Pompeu Fabra University where, in 2004, she received her doctorate on the topic of the *Relation between Russia and the West via Dostoevsky: Notes from Underground, Demons and The Brothers Karamazov*. Her doctoral dissertation has been published in Spanish and Russian: *Dostoyevski entre Rusia y Occidente (Dostoevsky between Russia and the West)*, HERDER, 2006; *Достоевский между Россией и Западом*, Rudomino, Moscow, 2013. She has published seven books, over twenty scientific articles and book chapters, as well as a large number of texts.

<https://upf.academia.edu/TamaraDjermanovicTanasijevic>

Gordana Đoković (1976) is an Associate Professor at the Department for Library Studies and Information Science, Faculty of Philology, University of Belgrade, where she graduated and completed her master's studies. She also gives seminars for school librarians, accredited by the Institute for the Advancement of Education of the Republic of Serbia. She is a member of the editorial board of the journal *Prevodilac* (publisher – the Association of Scientific and Professional Translators of Serbia). She has been a member of the Board of the Manuscript Department and Lexicography Department at Matica Srpska; a member of the Commission for the professional exam at the National Library of Serbia; an examiner for the subject of the Fundamentals of Library Science. Đoković is a member of the project *Knjiženstvo, Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*.

Irena Fileki is a museum counsellor. She was born and educated in Belgrade (graduated from the Faculty of Philosophy - Ethnology Department in 1983, completed her master's degree in 2011). She worked as a curator-pedagogue at the National Museum in Sarajevo, Department of Ethnology. Since 1994, she has been employed at the Ethnographic Museum in Belgrade as

a curator - manager of the *Embroidery and Lace* collection. She is the author of several studio exhibitions (*Monochrome embroidery in Skopska Crna Gora and Zmijanje* 1998, *Zdravo svanuli – Towel in the Traditional Life of Serbia* 2002, *Embroidery in the City - National Heritage and European Influence* in 2012, *Embroidery and Lace of My Grandmother* in 2019, and co-author of the exhibition *Kosovo and Sárköz Embroidery-Cultural Parallels*) and professional works on the topic of textile crafts, traditional and contemporary embroidery, folk art and more.

Željka Janković is a teaching assistant at the Department of Romance Languages at the Faculty of Philology, University of Belgrade, where she teaches 17th- and 18th-century French Literature. She graduated from the same Department (2011) and defended her master's thesis in 2012, as well as her doctoral dissertation (*An Approach to the Work of Madame de Lafayette from the Perspective of Women's Studies*) in 2020. She has received over twenty awards and recognitions in the area of language and literature, which also led to various specializations abroad (France, Belgium, the Czech Republic, China, and Romania). She is the author of more than 20 papers in Serbian and international journals and proceedings and one bilingual monograph. The main focus of her work is on stylistics, comparative literature, classical and contemporary French literature, gender studies, and Serbian-French literary and cultural liaisons. Since 2014, she has been a member of the project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*.

Alenka Jensterle-Doležal, CSc. was born in Slovenia. She graduated in Slovenian studies, comparative literature, and philosophy from the University of Ljubljana, and in 2000 she obtained a PhD with a dissertation on *Antigone in South and West Slavic Drama after the Second World War*. Since 2002, she has taught at the Faculty of Art, Charles University in Prague (the Czech Republic). She is employed as an Associate Professor at the Department of South Slavic and Balkan studies. She lectures on Slovenian literature, Slavic literatures and literary theory. She is also the author of four monographs, she edited and co-edited five collective volumes and she has published more than seventy academic articles. Her topics are as follows: Slovenian “moderna”(early modernism), Slovenian-Czech relations, and Slovenian and South Slavic women writers. She is also a writer: she has published several poetry collections and two novels.

Link: <https://kjbs.ff.cuni.cz/cs/ustavkatedra/vyucujici/slovenistika/doc-phdr-alenka-jensterle-dolezalova-csc/>

Jelena Lalatović (1994) graduated from the Faculty of Philology in Belgrade at the Department of Comparative Literature and Literary Theory. She is currently a PhD student at the same Faculty. She has published a dozen of scientific articles in the field of children's and YA literature, feminist literary criticism, and periodical studies. In co-authorship with Hristina Cvetinčanin Knežević she published *A Handbook of Gender-sensitive language*. She has published literary critiques on the portal *Bookvica* and in the literary journal *Polja*. She is a member of the Steering Committee of the Autonomous Women's Center. She is employed as a junior research assistant at the Institute for Literature and Art.

Sofija Matić (Simović) was born in Kraljevo in 1994. She completed her undergraduate (2017) and master's (2018) studies in Serbian literature at the Faculty of Philology, University of Belgrade, where she is currently a PhD student. She has published scientific papers in the journals *Književnost i jezik*, *Sveske Zadružbine Ive Andrića*, *Godišnjak Katedre za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima*, and *Svet reči*. She is the co-author of the manuals for Serbian language teachers for the fifth, sixth and seventh grade, as well as a digital textbook for the seventh grade, published by Novi Logos. During her studies, she was a scholarship holder of the Foundation for Young Talents - *Dositeja*, the Ministry of Youth and Sports. As a scholarship holder of the Ministry of Education, Science and Technological Development, since 2019 she has been engaged in the project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*.

Katja Mihurko Poniž, born in 1972 in Maribor, is employed at the University of Nova Gorica, where she teaches Slovenian literature and gender studies at the Faculty of Humanities and works as a researcher at the Research Centre for Humanities. She is the author of five scientific Slovenian monographs (*Boldly Different: Zofka Kveder and Images of Femininity*; *Labyrinths of Love in Slovene Literature from the Romantic Era to World War II*; *Eve's Daughters: Constructing Femininity in Slovene Public Discourse 1848-1902*; *Written with her Pen: Early Slovene Women Writers breaking with the Paradigm of the National Literature, A Literary Creator in the Eyes of the Other: Studies on Reception, Literary Contacts and Biographical Discourse*) and the editor of the *Collected Works of Zofka Kveder* (five volumes have been published so far). She is active in international scientific projects. Her research areas are: feminist literary studies, gender studies, digital humanities, Slovene drama, Slovene-German

literary contacts, and the history of the Slovene women's movement.
katja.mihurko.poniz@ung.si

Ana Mitrovski (Ivković) was born in 1992 in Belgrade, where she finished high school, undergraduate and master's studies at the Faculty of Architecture, University of Belgrade. At the level of undergraduate and master's studies, she studied architecture and integrated urbanism, and at the level of doctoral studies, since 2017, she has been studying culture and literature at the Faculty of Philology, University of Belgrade. During her studies in architecture, she also attended classes in the Technique of Academic Writing, Research Methodology, and certain courses in literature at the Faculty of Philology, University of Belgrade. Her research includes the issues of the literarization of space and the specialization of literature. Using the methodology of humanistic architecture, she focused on the research of literature in the period after the Second World War. Since 2019, she has been a junior researcher at the project *Knjiženstvo – Theory and History of Women's Writing in Serbian until 1915*.

Sanja Petrović Todosijević (Šabac, born in 1977) is a Research Associate at the Institute for Recent History of Serbia (Belgrade). She graduated and obtained her master's degree at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. She holds a PhD from the Faculty of Media and Communications of Singidunum University. She deals with the social history of Serbia and Yugoslavia in the period after the Second World War with special reference to the history of childhood and education, as well as the history of the Second World War with special reference to mass crimes, the Holocaust, and the policy of collaborationist administration in the German-occupied zone in Serbia. She is one of the founders of the Center for Yugoslav Studies (Cejus). She is the author of two monographs (*Otećemo svetlost bučnom vodopadu. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944-1959* (Belgrade: Institute for Recent History of Serbia, 2018) and *Za bezimene. Delatnost UNICEF-a u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji 1947-1954* (Belgrade: Institute for Recent History of Serbia, 2008). She edited the manuscript of Gligorije Babović entitled *Letopis Šapca 1933-1944* (Belgrade, Šabac: Institute for the Recent History of Serbia, Biblioteka šabačka, 2010).

Nina Sirković was born in Split in 1964. She received her MA and PhD degrees in literature at the University of Belgrade and the University of Zagreb. Currently, is employed as an Assistant Professor at the Faculty of Electrical Engineering, Mechanical Engineering and Naval Architecture, University of Split, where she teaches ESP and Communication skills. So

far, she has published two monographs and a number of scientific and research papers. Her research interests include essay writing, literature written by women, and gender studies.

Biljana Skopljak was born in 1993 in Belgrade. She completed her bachelor and master's studies at the Faculty of Philology in Belgrade, where she is currently enrolled in a doctoral program. Throughout her undergraduate and graduate studies, she was a scholarship holder of the Ministry of Education, Science and Technological Development, as well as of the Ministry of Youth and Sports. As a doctoral candidate, she now participates in the work of the project *Knjiženstvo: Theory and History of Women's Writings in Serbian until 1915*. She speaks English, Spanish, and Russian.

Žarka Svirčev (1983), Research Associate at the Institute for Literature and Arts, Belgrade, at the Periodicals Department for the History of Serbian Literature and Culture. She completed her undergraduate and postgraduate studies at the Department of Serbian Literature at the Faculty of Philosophy in Novi Sad. She obtained her PhD degree at the Faculty of Philology, University of Belgrade. She published the books *Ah, taj identitet! Dekonstrukcija rodnih stereotipa u stvaralaštvu Dubravke Ugrešić* [*Ah, that identity! Deconstruction of gender stereotypes in the work of Dubravka Ugrešić*] (2010), *Vinaverova književna republika* [*Vinaver's Literary Republic*] (2017), *Avangardistkinje. Ogledi o srpskoj (ženskoj) avangardnoj književnosti* [*Avant-Garde Women. Essays on Serbian (female) avant-garde literature*] (2018), and *Portret prethodnice: Draga Dejanović* [*Portrait of the predecessor: Draga Dejanović*] (2018).

Књиженство, часопис за студије књижевности, рода и културе

Година X, број 10

УДК 82 ISSN 2217-7809 (Online) (електронски часопис)

Излази једном годишње – у децембру

Часопис финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Главна и одговорна уредница

Др Биљана Дојчиновић, редовна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Заменице главне уреднице

Др Зорица Бечановић Николић, ванредна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Ана Коларић, доценткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Редакција

Др Александра Вранеш, редовна професорка на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Славица Гароња Радованац, редовна професорка на Катедри за српску књижевност, Филолошко уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу

Др Драгана Грујић, ванредна професорка на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Гордана Ђоковић, ванредна професорка на Катедри за библиотекарство и информатику Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Дубравка Ђурић, редовна професорка на Факултету за медије и комуникације Универзитета Сингидунум, Београд

МА Жељка Јанковић, доценткиња на Катедри за романистику, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Снежана Калинић, доценткиња на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Јелена Милинковић, научна сарадница, Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Ивана Пантелић, научна сарадница, Институт за савремену историју, Београд

Др Слободанка Пековић, научна саветница, Институт за књижевност и уметност, Београд

Др Славко Петаковић, редовни професор на Катедри за српску књижевност са јужнословенским књижевностима Филолошког факултета Универзитета у Београду

Др Јелена Пилиповић, редовна професорка на Катедри за општу књижевност и теорију књижевности, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Др Светлана Томин, редовна професорка на Одсеку за српску књижевност Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду

Међународни редакцијски одбор

Проф. др Гвен Александер, Државни универзитет Емпорија

Др Сузан ван Дијк, Институт Хајхенс за холандску историју Краљевске академије наука и уметности, Хаг

Проф. др Магдалена Кох, Универзитет „Адам Мицкијевич“, Познањ

Проф. др Јасмина Лукић, Централноевропски универзитет, Будимпешта

Проф. др Бони С. Мекдагал, Универзитет у Сиднеју

Проф. др Зоран Милутиновић, Универзитетски колеџ Лондон

Проф. др Рита Монтичели, Универзитет у Болоњи

Проф. др Дејвид Норис, Универзитет у Нотингему

Др Нина Сирковић, ванредна професорка на Факултету електротехнике, стројарства и бродоградње Свеучилишта у Сплиту

Лектура и коректура

Марија Булатовић, Софија Матић, Теодора Тодорић Милићевић

Лектура и коректура текстова на енглеском

Радојка Јевтић, Горан Петровић

Ликовна уредница

Проф. др Наташа Теофиловић, Факултет за медије и комуникације Универзитета Сингидунум, Београд

Веб дизајн

MINTEK и *Књиженство*

Сарадници

Мср Горан Петровић, Мср Теодора Тодорић Милићевић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; Мср Јована Митровић, Факултет ликовних уметности Универзитета Уметности у Београду

Савет редакције часописа

Проф. др Љиљана Бањанин, Универзитет у Торину

Проф. др Владислава Гордић Петковић, Универзитет у Новом Саду

Проф. др Доналд Грајнер, Универзитет у Јужној Каролини, емеритус

Проф. др Катерина Далакура, Универзитет на Криту

Проф. др Красимира Даскалова, Универзитет у Софији

Проф. др Тамара Ђермановић, Универзитет Помпеу Фабра, Барселона

Проф. др Богуслав Зјелињски, Универзитет „Адам Мицкијевич“, Познањ

Проф. др Љиљана Марковић, Универзитет у Београду

Др Весна Матовић, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Драгана Поповић, Универзитет у Београду

Проф. др Ангела Рихтер, Универзитет у Халеу

Проф. др Драган Стојановић, Универзитет у Београду

Рецензенти

Др Станислава Бараћ, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Зорица Бечановић Николић, Филолошки факултет
Универзитета у Београду

Проф. др Драгана Грујић, Филолошки факултет Универзитета у
Београду

Проф. др Људмил Димитров, Факултет за славистику, Универзитет
„Свети Климент Охридски”, Софија

Проф. др Дубравка Ђурић, Факултет за медије и комуникације
Универзитета Сингидунум, Београд

Проф. др Александра Јовановић, Филолошки факултет Универзитета у
Београду

Доц. др Ана Коларић, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Проф. др Магдалена Кох, Универзитет „Адам Мицкијевич“, Познањ

Проф. др Ана Кузмановић Јовановић, Филолошки факултет
Универзитета у Београду

Др Весна Марјановић, Висока школа струковних студија за образовање
васпитача, Кикинда (у пензији)

Др Јелена Милинковић, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Катја Михурко Пониж, Факултет хуманистичких наука,
Универзитет у Новој Горици.

Др Ивана Пантелић, Институт за савремену историју, Београд

Проф. др Јелена Пилиповић, Филолошки факултет Универзитета у
Београду

Проф. др Гордана Стокић Симончић, Филолошки факултет
Универзитета у Београду

Др Жарка Свирчев, Институт за књижевност и уметност, Београд

Проф. др Наташа Теофиловић, Факултет за медије и комуникације

Универзитета Сингидунум, Београд

Насловна страна

Наташа Теофиловић

Издавач

Филолошки факултет Универзитета у Београду

Студентски трг 3   +381 11 2638622 лок. 115

knjizenstvo@fil.bg.ac.rs

knjizenstvo@gmail.com

www.knjizenstvo.rs

Часопис је доступан и у базама EBSCO, CEEOL и на ERIH PLUS листи.

Knjiženstvo, Journal for Studies in Literature, Gender and Culture

Volume 10, Number

UDC 82   **ISSN 2217-7809** (Online) (electronic journal)

Published annually, in December

The journal is financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia

Editor-in-Chief

Biljana Dojčinović, University of Belgrade

Deputy Editors

Zorica Bečanović Nikolić and Ana Kolarić, University of Belgrade

Editorial Board Members

Gordana Đoković, University of Belgrade

Dubravka Đurić, Singidunum University, Belgrade

Slavica Garonja Radovanac, University of Kragujevac

Dragana Grujić, University of Belgrade

Željka Janković, University of Belgrade

Snežana Kalinić, University of Belgrade

Jelena Milinković, University of Belgrade

Ivana Pantelić, Institute of Contemporary History, Belgrade

Slobodanka Peković, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Slavko Petaković, University of Belgrade

Jelena Pilipović, University of Belgrade

Svetlana Tomin, University of Novi Sad

Aleksandra Vraneš, University of Belgrade

International Editorial Board

Gwen Alexander, Emporia State University

Suzan van Dijk, Huygens Institute for Dutch History of the Royal Dutch Academy of Arts and Sciences, The Hague

Magdalena Koch, “Adam Mickiewicz” University, Poznan

Jasmina Lukić, Central European University (CEU), Budapest

Bonnie S. McDougall, University of Sydney

Zoran Milutinović, University College London

Rita Monticelli, University of Bologna

David Norris, University of Nottingham

Nina Sirković, University of Split

Proofreading in Serbian

Marija Bulatović, Sofija Matić, Teodora Todorčić Milićević

Proofreading in English

Radojka Jevtić, Goran Petrović

Design Nataša Teofilović, Singidunum University

Web design MINTEK and *Knjiženstvo*

Assistance

Jovana Mitrović, Goran Petrović, Teodora Todorć Milićević: University of Belgrade.

Advisory Board

Ljiljana Banjanin, University of Torino

Katerina Dalakoura, University of Crete

Krassimira Daskalova, University of Sofia

Tamara Đermanović, University Pompeu Fabra, Barcelona

Vladislava Gordić Petković, University of Novi Sad

Donald Greiner, South Carolina University, emeritus

Ljiljana Marković, University of Belgrade

Vesna Matović, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Dragana Popović, University of Belgrade

Angela Richter, University of Halle

Dragan Stojanović, University of Belgrade

Boguslaw Zielinski, “Adam Mickiewicz” University, Poznan

Reviewers

Stanislava Barać, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Zorica Bečanović Nikolić, University of Belgrade

Ljudmil Dimitrov, University “St. Kliment Ohridski”, Sofia

Dubravka Đurić, Singidunum University, Belgrade

Dragana Grujić, University of Belgrade

Aleksandra Jovanović, University of Belgrade

Ana Kolarić, University of Belgrade

Magdalena Koh, “Adam Mickiewicz” University, Poznan

Ana Kuzmanović Jovanović, University of Belgrade

Vesna Marjanović, Vocational Studies College, Kikinda

Jelena Milinković, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Katja Mihurko Poniž, University of Nova Gorica

Ivana Pantelić, Institute for Contemporary History, Belgrade

Jelena Pilipović, University of Belgrade

Gordana Stokić Simončić, University of Belgrade

Žarka Svirčev, Institute for Literature and Arts, Belgrade

Nataša Teofilović, Singidunum University, Belgrade

Cover

Nataša Teofilović

Publisher

Faculty of Philology, University of Belgrade

Studentski trg 3

Belgrade

Serbia

+381 11 2638622 / 115

knjizenstvo@fil.bg.ac.rs

[**knjizenstvo@gmail.com**](mailto:knjizenstvo@gmail.com)

[**www.knjizenstvo.rs**](http://www.knjizenstvo.rs)

Also accessible in Ebsco, CEEOL and ERIH PLUS data bases.